

LÛCHNOS

Årsbok för idé- och lärdomshistoria

Annual of the Swedish History of Science Society

2012

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet
med stöd av Vetenskapsrådet

Redaktör/Editor

Bosse Holmqvist

Recensionsredaktörer/Review editors

Petter Hellström

Pia Levin

Redaktionsråd/Editorial board

David Dunér, Karin Johannisson, Thomas Kaiserfeld,
Erland Mårald, Cecilia Rosengren, Sven Widmalm,
Hanna Östhlm

Tidigare redaktörer/Former editors

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Redaktionen adress/Editorial address

Avd. för vetenskapshistoria

Box 629, 751 26 Uppsala

Omslagsbild

Frontespis till den tyska utgåvan av Alexander von Humboldts *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen nebst ein Naturgemälde der Tropenlander* (1807) efter en teckning av Bertel Thorvaldsen. Yale Collection of German Literature, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University.

© 2012 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-62-1

ISSN 0076-1648

Production

Johan Laserna, Torna Hällestad 2012

Printed in Latvia by

Studio RBB, Riga 2012

Innehåll

Uppsatser/Papers

- 7 Vad betyder en armbåge? Om innebörden i Margaret Cavendishs frontespiser** Cecilia Rosengren

Summary: What's in an elbow? The signification of the frontispieces in Margaret Cavendish's books

- 33 "Alla mina bemödanden hafva strandat emot okunnigheten, lågheten och egennyttan". Hur allmogen beskrevs av provinsialläkare i Sverige 1840-1900 och fyra funktioner av dessa beskrivningar** Annelie Drakman

Summary: "All my attempts have been thwarted by ignorance, crudity and selfishness." How Swedish provincial doctors described the peasantry 1840–1900 and four functions of these descriptions

- 53 Den naturliga skapelsen. Tidig svensk darwinism och religiös liberalism** Thord Heinonen Silverbark

Summary: The natural creation. Early Swedish Darwinism and religious liberalism

Tema: "Situating classical studies" Johannes Siapkas

- 89 Introduction** Johannes Siapkas

- 93 Tidigare än, men ändå samtida. Om det förflutna i antik grekisk historieskrivning** Dimitrios Iordanoglou & Mats Persson

Summary: Anterior, but contemporary still. The past in ancient Greek historiography

- 135 Displays of classical sculpture and the demand for authenticity** Michael Fotiadis

- 153 Unveiling the Goddess. Artemis of Ephesus as a symbol of nature at the turn of the nineteenth century** Frederika Tevebring

- 167 Philhellenism and Orientalism in Germany** Suzanne Marchand

- 183 Classical Others. Anthropologies of antiquity** Johannes Siapkas

Miscellanea

- 207 Motiv för vetenskapshistoria. Civilisationsdiagnos, vetenskapsanalys och kunskapsöversättning** Christer Nordlund
Summary: On reasons for the history of science

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation reviews

- 233 Korporativt och storskalert gjennombrudd** Henrik Björck
- 236 Kön i förändring** Elisabeth Elgán
- 240 Fortunas klädnader** Bo Lindberg
- 244 Full gas mot en (o)hållbar framtid** Christer Nordlund
- 251 Vikten av kropp** Fredrik Svenaeus
- 256 Att fostra journalister** Per Wisselgren

Recensioner / Reviews

- 261 Filosofi och historiografi**
- 269 Kultur- och litteraturhistoria**
- 278 Vetenskapshistoria**
- 287 Svensk historia**

Recenserade böcker

- Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.): *Historieskrivningen i Sverige* (Simon Larsson) 261
- Frederick C. Beiser: *The German historicist tradition* (Bosse Holmqvist) 262
- Ulrika Björk & Anders Burman (red.): *Konsten att handla – konsten att tänka. Hannah Arendt om det politiska* (Rasmus Fleischer) 264
- Ann M. Blair: *Too much to know. Managing scholarly information before the modern age* (Jens Bjerring-Hansen) 269
- Anne Kristin Børresen: *Bergtatt. Johan H. L. Vogt. Professor, rådgiver og familiemann* (Staffan Bergwik) 278
- Tobias Dahlkvist: *Förtvivlans filosofi. Vilhelm Ekelund och mottagandet av Giacomo Leopardi i Skandinavien* (Eva-Britta Ståhl) 271
- Marie Theres Federhofer & Hanna Hodacs (red.): *Mellom pasjon og profesjonalisme. Dilettantkulturer i skandinavisk kunst og vitenskap* (Per Widén) 281

Otto Fischer & Ann Öhrberg (red.): <i>Metamorphoses of rhetoric. Classical rhetoric in the eighteenth century</i> (Bo Lindberg)	272
James W. Haag, Gregory R. Peterson & Michael L. Spezio (red.): <i>The Routledge companion to religion and science</i> (Mikael Leidenhag)	282
Carl-Göran Heidegren: <i>Ernst och Friedrich Georg Jünger. Två bröder, ett århundrade</i> (Thomas Karlsohn)	274
Louise Hill Curth: <i>The care of brute beasts. A social and cultural study of veterinary medicine in early modern England</i> (Johanna Widenberg)	279
Peter P. Icke: <i>Frank Ankersmit's lost historical cause. A journey from language to experience</i> (Torbjörn Gustafsson Chorell)	265
Elisabeth Mansén: <i>Sveriges historia 1721–1830</i> (Mathias Persson)	287
Cyrus C. M. Mody: <i>Instrumental community. Probe microscopy and the path to nanotechnology</i> (Thomas Kaiserfeld)	284
Kristian H. Nielsen, Michael Harbsmeier & Christopher Ries (red.): <i>Scientists and scholars in the field. Studies in the history of fieldwork and expeditions</i> (Hanna Hodacs)	286
Eva Nilsson Nylander: <i>The mild boredom of order. A study in the history of the manuscript collection of Queen Christina of Sweden</i> (Outi Merisalo)	288
Jonas Nordin: <i>Frihetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige</i> (Mathias Persson)	290
Svante Nordin: <i>Filosoferna. Det västerländska tänkandet sedan år 1900</i> (Bosse Holmqvist)	266
Karen Oslund, foreword by Willam Cronon: <i>Iceland imagined. Nature, culture, and storytelling in the North Atlantic</i> (Auður Magnúsdóttir)	275
Austin Sarat, Matthew Anderson & Cathrine Frank (red.): <i>Law and the humanities. An introduction</i> (Leif Dahlberg)	276
Karin Sennfeldt: <i>Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm</i> (Hanna Lindberg)	291
Vasileios Syros: <i>Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua. Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis</i> (Erland Sellberg)	268
Nils Erik Villstrand: <i>Sveriges historia 1600–1721</i> (Erland Sellberg)	292

Ola Wolfhechel Jensen (ed.): *Histories of archaeological practices. Reflections on methods, strategies and social organisation in past fieldwork* (Olof Ljungström)

283

295 Notiser och meddelanden/Notes and communications

Vad betyder en armbåge?

Om innebörden i
Margaret Cavendishs frontespiser

Cecilia Rosengren

Inledning

Men vad betyder armbågen? frågade en forskarkollega när jag vid en konferens presenterade ett paper om de stoiska inslagen i Margaret Cavendishs *CCXI Sociable Letters* (1664) angående bilden som projicerades på väggen bakom mig – en frontespis framställande författaren stående i en nisch under ett snäckformat tak. Hon är iklädd en antikiserad klänning och håller ena handen på höften, med armbågen riktad rakt mot åskådaren. [Fig. 1] Hon har en liten krona på svaj, utsläppt hår och pärlor runt halsen. Athena (Minerva) flankerar hennes högra sida och Apollon (Apollo) den vänstra, och i utrymmet under hennes sandalklädda fötter finns en handskreven dikt om författarens skönhet och originalitet. Dikten ramas in av något som ser ut som ymnighetshorn, och samma typ av barocka fruktornament finns i bildens övre hörn. Jag hade inte funderat mycket över bilden dessförinnan, vilket kanske beror på att den är så ofta förekommande i forskningen om Cavendish – en illustration som, i relation till innehållsanalysen av hennes texter, spelar en obetydlig roll. Frontespisen brukar i och för sig omnämnas, men så vitt jag vet har den inte blivit föremål för närmare analys.¹ Nu lockades jag emellertid att försöka förstå dess innebörd. Kunde denna visuella källa ge oss vidare insikt i Cavendishs självframställning som verksam filosof? Bilden fick mig att erinra mig Cesare Ripas *Iconologia* (1593), och i synnerhet de italienska utgåvorna från början av 1600-talet där de gåtfulla emblemen ramas in av ornamenterade pelare på ett liknande sätt. En snabb titt i dessa utgåvor fick mig att stanna till vid emblemet ”libero arbitrio” (fria viljan), men även vid emblemen ”accademia” (akademin), ”forza sottoposto all eloquenzia” (kraften underställd värtaligheten), ”immaginazione” (fantasin) samt ”amore de fama” (åtrå efter ryktbarhet).² Tankarna gick också till renässansens representationer av sibyllor och illustrationerna av dessa kvinnor i till exempel Filippo Barbieris *Sibyllarum de Christo vaticinia* (1482).³ Det blev uppenbart att frontespisen troligen kunde skrivas in i en bredare bildtradition och att den var mer betydelseladdad än vad jag tidigare hade förstått. Frågan om armbågens betydelse blev därför upptakten till denna artikel. Med utgångspunkt i en analys av armbågsgesten i frontespisen hoppas jag kunna säga något om begär och anspråk hos en av 1600-talets mest produktiva kvinnliga filosofer och författare, Margaret Cavendish (1623–1673).

Fig. 1. Frontespis, framställd till Margaret Cavendishs verk av Abraham van Diepenbeek i Antwerpen, någon gång under 1650-talet. (Bild från Douglas Grants biografi *Margaret the First*, 1957).

Det ökande intresset att studera tidigmoderna kvinnors intellektuella prestationer har gjort att forskningsfältet kring just Cavendishs liv och verk har vuxit starkt de senaste åren.⁴ Med tanke på att hennes produktion är ovanligt rik och spänner över så många olika genrer är utvecklingen inte förvånande. Tretton böcker publicerade hon under sin levnad, innehållande poesi, dramatik, tal, brev, utopier, essäer, historiska och naturfilosofiska reflektioner. Bredden gör det vanskligt att kortfattat sammanfatta Cavendishs litterära bidrag och naturfilosofiska tänkande, men några aspekter återkommer i hennes verk. För det första adresserade hon, liksom många kvinnor och män i hennes samtid, den moderna naturfilosofins anspråk och utmaningar, i synnerhet René Descartes metafysik. I sin egen, från början oskolade men så småningom bildade, kritik mot den cartesianska dualismen utvecklade och försvarade hon ett slags sammanhållen materialistisk lära om naturen (*nature*) där även förnuftet (*reason*) är materiellt.⁵ Med hennes egna ord:

by reason every material part has a material natural soul; for nature is but one infinite self-moving, living and self-knowing body, consisting of the three degrees of inanimate, sensitive and rational matter, so intermixed together, that no part of nature, were it an atom, can be without any of these three degrees; the sensitive is the life, the rational the soul, and the inanimate part, the body of infinite nature.⁶

För Cavendish innebar denna tanke att förnuftet alltid kommer att röra sig åt olika håll, även om sanningen om naturen är *en*. Konsekvensen blir, som hon hävdar i *Observations upon Experimental Philosophy* (1666), att ingen människa kan göra anspråk på absolut kunskap.⁷ Den inneboende materialiteten gör att förnuftet inte kan undvika att gå mer eller mindre vilse, och våra sinnen är inte tillräckligt utvecklade för att vi skall kunna beskriva världen fullständigt.⁸ Med dessa insikter kom Cavendish, för det andra, att försvara fantasin (*fancy*) och dess plats i kunskapsproduktionen, även om målet för fantasin är ett annat än förnuftets: det vill säga fiktion (*fiction*) och inte sanning (*truth*). I förordet till *The Description of a New World, Called The Blazing World* (1666), som publicerades som en pendang till *Observations*, skriver hon att förnuftets undersökning av naturen visserligen är nyttigare än fantasins skapelser, men att fantasin behövs för att vederkvicka förnuftet i dess mödosamma strävanden.⁹ Eftersom fantasins produkter härrör ur verksamheten hos *ett* medvetande (*mind*) kan dessutom enhetliga och meningsfulla sammanhang skapas, där risken att förirra sig minimeras. I våra försök att förstå världen behövs egentligen bara ett naturligt rörligt intellekt (*natural wit*) där både förnuft och fantasi får utrymme. I detta avseende är kvinnor lika kapabla som män menar Cavendish, en hållning som ger henne mod att utmana sin samtids filosofer och tänkare, samt att i olika former publicera sina egna iscensättningar av tidens samhälle och politik, till exempel i *Orations of*

Divers Sorts, Accommodated to Divers Places (1662) och *CCXI Sociable Letters* (1664). Den naturfilosofiska diskussionen ger hon sig in på i flera verk, i *Observations* till exempel, i vilken hon medger att:

there are many useless and superfluous books, and perchance mine will add to the number of them [---] It may be, the world will judge it a fault in me, that I oppose so many eminent and ingenious writers: but I do it not out of a contradicting or wrangling nature, but out of an endeavour to find out truth, or a least the probability of truth, according to that proportion of sense and reason nature has bestowed upon me.¹⁰

Att Cavendish framhåller de naturliga själsförmögenheternas kraft framför ett skolat och därför artificiellt tänkande kan betraktas som ett strategiskt ställningstagande, begripligt i en tid då kvinnor var exkluderade från de gängse utbildningsvägarna. Den systematiska skolning som Cavendish saknade skulle hon senare kompensera genom egna studier, men riskerna av att gå en oprövad väg var hon på det klara med redan i sin första publikation, *Philosophical Fancies* (1653):

The World will scorne, and say,
your are all Fooles,
Because you are not taught in common Schooles.
The World will think you mad, because you run
Not the same Track, that former times have done.
Turn foolish Thoughts, walke in a Beaten Path,
Or else the World ridiculously will Laugh.¹¹

Slutraderna i dikten besannades. Cavendish utsattes för både förlöjligande och elaka utfall för sina litterära och filosofiska ambitioner. Samuel Pepys och andra tongivande röster i hennes samtid tyckte att hon gick över gränsen. Hennes sätt att framhäva sig själv framstod för många som alltför excentriska för att tas på allvar – en inställning som har traderats vidare in i våra dagar, även hos forskare som anlägger ett mer neutralt perspektiv.¹² Men hur sann är bilden av den obegripliga och sanslösa Cavendish? Genom att fokusera på Cavendishs faktiska författarskap har forskare på senare tid visat att hon på ett intelligent, sansat och modigt sätt utformade olika textuella strategier för att etablera en såväl trovärdig som polemisk röst i tidens intellektuella debatter och politiska diskussioner.¹³

Frontepiserna

Som tjuugoåring blev Margaret Cavendish (då Lucas) hovdam till Charles I:s gemål Henrietta Maria. På grund av den oroliga politiska situatio-

nen i England blev hon ganska omgående tvungen att fly landet tillsammans med drottningen och hennes entourage. Vid exilhovet i Paris mötte hon den trettio år äldre William Cavendish, hertig av Newcastle (1592–1676), en annan rojalist på flykt. De gifte sig 1645, stannade i den franska huvudstaden i två år och flyttade sedan till Antwerpen där de blev kvar till 1660 då de kunde återvända till hemlandet. Det var under exiltiden i Antwerpen som Cavendish började publicera sina filosofiska och litterära försök. Enligt egen utsago hade hon alltid snott ihop små texter, men skrivandet tog mer substantiell form först i och med mötet med sin blivande man, hans bror Charles och deras intellektuella umgänge i Paris med Thomas Hobbes och andra.¹⁴ William Cavendish uppmuntrade henne att följa sin intellektuella ingivelse. Uppmuntran tycks ha varit äkta, men det har också föreslagits att han genom sin hustrus texter kunde agera politiskt och opinionsbildande när han själv som landsförrädare var hindrad att tala. Trots att han hade förlorat stora delar av sina tillgångar i samband med landsflykten och levde på lånade pengar bekostade han kontinuerligt tryckningen av hennes alster i allt flottare utgåvor.

Under den långa vistelsen i Antwerpen färdigställdes tre olika frontespiser till Margaret Cavendishs publikationer av tecknaren och gravören Abraham van Diepenbeeck (1596–1675), en konstnär som hade specialiserat sig på bokillustrationer och frontespiser för stadens väletablerade bokförlag och tryckeri Plantin. Diepenbeeck, som tidigare hade tillbringat en tid i England och där tecknat Cavendishs familj och egendomar, anlätades nu även som illustratör till William Cavendishs omtalade bok om nya metoder inom hästhållning och ridkonst.¹⁵ Att Margaret Cavendish kunde ha påverkat utformningen av frontespiserna till sina böcker är därför inte osannolikt, även om en direkt kontakt mellan konstnär och beställare enligt min vetskap inte finns beskriven. Hon kan därutöver ha haft inflytande över vilka böcker som skulle förses med frontespiser eller inte. I en artikel om hennes självframställningar har James Fitzmaurice emellertid uppmärksammat att det är svårt att se någon logik i när frontespiserna användes eller inte. Det är oklart om de var avsedda för en viss bok och inte en annan. Fitzmaurice undrar därför om frontespiserna kanske dessutom såldes separat av boktryckarna.¹⁶ I de utgåvor som jag haft tillgång till via databaser över tidigmodern litteratur har jag inte heller kunnat skönja något specifikt mönster, mer än att frontespisen med armbågen förekommer flest gånger, samt att det är den mest återkommande i de böcker som Cavendish publicerade efter exilens slut 1660.¹⁷ Relationen mellan en viss frontespis och ett specifikt bokinnehåll var sålunda inte avgörande. Detta kan tyckas märkligt, men var inte ovanligt under 1600-talet, vilket Inga Elmquist Söderlund poängterar i sin avhandling om illustrerade boksidor i tidigmodern astronomisk litteratur.¹⁸ 1600-talet var en glanstid för frontespiser, skriver hon, och lyfter fram ett antal funktioner som de kan ha tänkas haft. Det var inte en oviktig sak

att boktryckarna med en spektakulär frontespis kunde väcka uppmärksamhet kring en utgivning, skapa intresse och attrahera potentiella köpare. För bokens författare kunde frontespisen hjälpa till att tydliggöra bokens litterära genretillhörighet, illustrera dess innehåll och eventuellt dess disposition, skapa ett fiktivt meningssammanhang och ett symboliskt värde för läsaren, förmedla en attityd att förhålla sig till samt utgöra ett konversationsstycke.¹⁹ Alla dessa aspekter går att finna i Cavendishs frontespiser.

En frontespis är ett extratextuellt element, en peritext för att använda litteraturteoretikern Gérard Genettes term.²⁰ Margarets Cavendishs böcker innehåller emellertid många fler peritexter än enbart frontespiser: dedikationer, titelblad, förord, fotnoter, introduktioner, etcetera, som befinner sig på gränsen mellan huvudtexten och dess kontext. De är trösklar (*seuils*) som lockar läsaren att stiga in i bokens rum och som samtidigt försöker bestämma den väg som läsaren skall gå genom rummen. Genette menar att peritexterna innehåller meddelanden från författaren, medvetna eller omedvetna. Cavendishs frontespiser är därför aldrig bara dekorativa, och överflödet av förord och dedikationer i hennes böcker tyder på att hon visste att hon kunde utnyttja vissa retoriska gester för att positionera sig och sina texter, samt förhoppningsvis skapa välvilliga läsare.²¹ Boktryckarna hoppades kanske dessutom kunna kapitalisera på det exotiska i att publicera en kvinnlig författare.²² Vill vi inte att kvinnors intellektuella produktion under tidigmodern tid skall förbli i kanons skugga och därmed dömas ut som mindre intressant, tror jag att det är viktigt att lyfta in peritexterna i analysen av deras verk; ett sådant fokus ger åtminstone ökad kunskap om kvinnors interventioner i manligt dominerade världar. För syftena i den här artikeln kommer därför peritexterna i fem av de skrifter Cavendish författade först efter återkomsten till England att lyftas fram: *Orations of Divers Sorts, Accommodated to Divers Places* (1662), *CCXI Sociable Letters* (1664), *Philosophical Letters* (1664), *The Description of a New World Called The Blazing World* (1666), samt *Observations upon Experimental Philosophy* (1666). Mina motiv för denna avgränsning är att Cavendish först efter exilen målmedvetet och i stort sett på egen hand tillägnade sig en utbildningsnivå som möjliggjorde en mer auktoritativ intervention på det naturfilosofiska, litterära och politiska fältet. Hon kommenterar detta i sin biografi över maken från 1667:

after I was returned with your Lordship into my Native Country, and led a retired Country life, I applied my self to the reading of Philosophical Authors, of purpose to learn those names and words of Art that are used in Schools; which at first were so hard to me, that I could not understand them, but was fain to guess at the sense of them by the whole context, and so writ them down as I found them in those Authors, at which my Readers did wonder, and thought it impossible that a Woman could have so much Learning and Understanding in Terms of Art, and Scholastical Expressions.²³

Fitzmaurice menar att de tre frontespiserna var ett sätt för Margaret Cavendish att skydda sig och sina publikationer mot ett förväntat allmänt fördömande. Att som kvinna låta trycka sina texter och inte bara skriva för sig själv och de närmaste var, som sagt, förbundet med risker. Kvinnor talar bäst tysta, som Richard Brathwait påpekade i sin handbok *The English Gentlewoman, drawne out of the full Body* (1631): "Silence in a Woman is a moving Rhetoricke, winning most, when in words it wooeth least."²⁴ Cavendishs make visste givetvis också att en kvinnlig författare provocerade tidens uppfattningar om vad män och kvinnor skulle ägna sig åt. I flera av hennes böcker går William Cavendish både i god för att det är hon och inte någon man som är textens upphov, och försvarar hennes intervention i den litterära och filosofiska diskussionen. I *Natures Pictures, drawn by Fancies Pencil to Life* (1671), skriver han till exempel "upon all the works of his Duchess":

Have mercy on your selves, you censuring Men:
 For when you're dead, with all your envious looks,
 These Writings will out-live all other Books.
 O, but a Woman writes them! She does strive
 T'intrench too much on Man's Prerogative.
 Then that's the Crime, that her Fame pulls yours down.
 If you be Scholars, she's too of the Gown.
 Therefore be civil to her: think it fit
 She should not be condemn'd 'cause she's a Wit.²⁵

Tolkningen att frontespiserna var skyddsvallar kan därför ha fog för sig, i alla fall när det gäller två av frontespiserna – dem som Fitzmaurice rubricerar det ensamma geniet, "the solitary genius" [Fig. 2], respektive den lyckliga hustrun, "the happy wife" [Fig. 3]. Han argumenterar för att Cavendish genom dessa skapar två bilder av sig själv som gör henne oantastbar, hon spelar i den ena rollen av att vara oförarglig enstöring, och i den andra den goda hustrun i en patriarkal ordning. Hur frontespisen med armbågen passar in i detta tolkningsschema är dock svårare att se. Men detta är inte ett problem för Fitzmaurice. Han nöjer sig med att säga att bilden är märklig, "obviously odd".²⁶ Han hävdar att också den kan uppfattas som en manifestation av beskedlig excentricitet; ett påstående som kan ifrågasättas. För tar vi Cavendishs egna ord på allvar, var hennes ambition större än att låta sig framställas som någon som spelade kufiskt ofarlig eller foglig kvinna för att obemärkt kunna ägna sig åt filosofiskt och litterärt författarskap. Även om hennes texter uttrycker en viss ambivalens – som att hon till exempel på samma gång bjuder in läsaren och understryker att hon egentligen inte bryr sig om hennes böcker blir lästa eller inte – är hon väl medveten om sin handling och dess inverkan i det offentliga. Jag skulle därför vilja testa idén att frontespisen med armbågen i själva verket medvetet knyter an till renässansens föreställningar om människans fria vilja och individens möjlighet att skapa sig

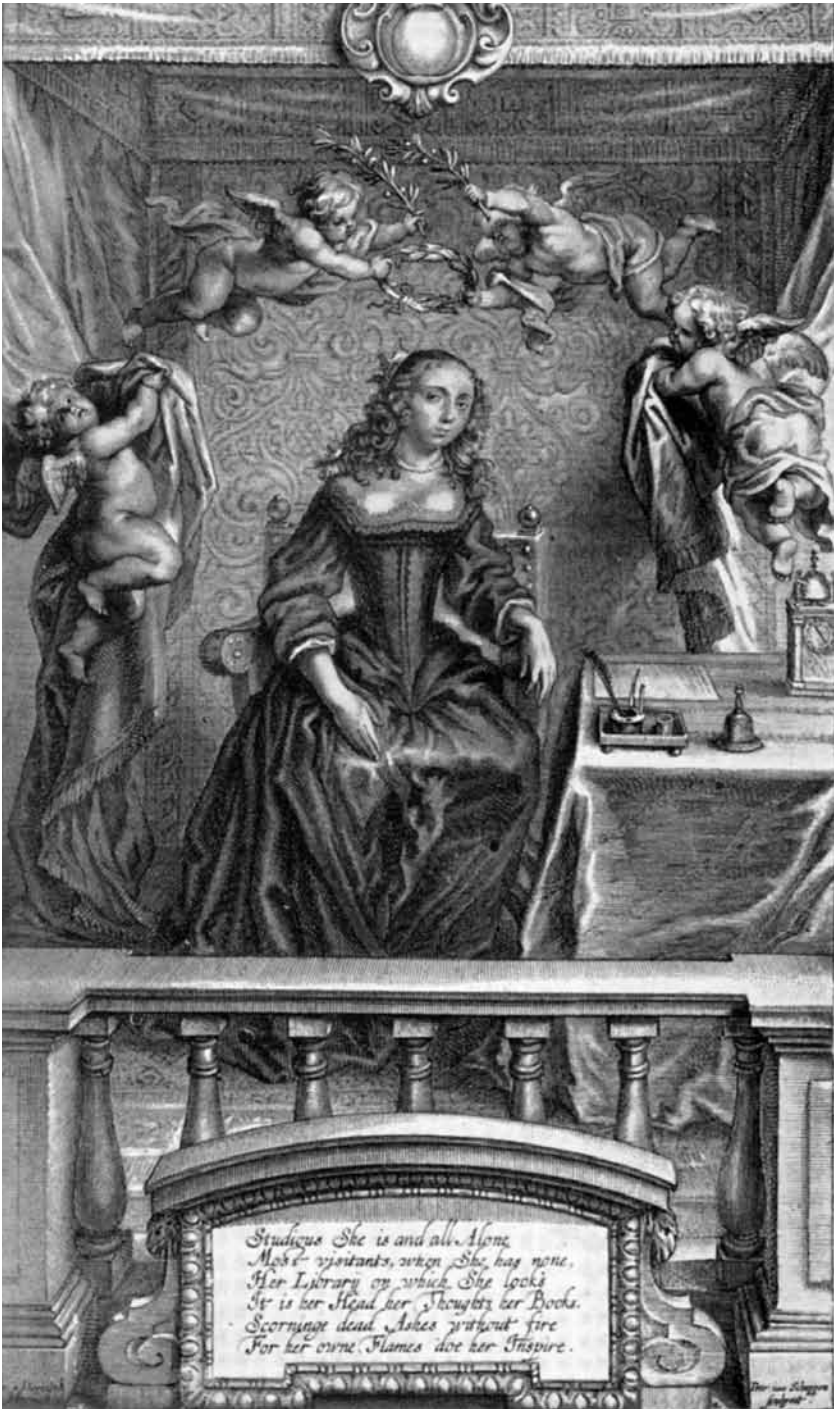

Fig. 2. Frontespis, framställd till Margaret Cavendishs verk av Abraham van Diepenbeek i Antwerpen, någon gång under 1650-talet. (Bild från Douglas Grants biografi *Margaret the First*, 1957).

Fig. 3. Frontispis, framställd till Margaret Cavendishs verk av Abraham van Diepenbeek i Antwerpen, någon gång under 1650-talet. (Bild från Douglas Grants biografi *Margaret the First*, 1957).

själv. I frontespisen med armbågen spelar Cavendish en roll som anspelar på heroiska prestationer; en roll som inte följer tidens genusförväntningar för kvinnor på samma sätt som i de två andra frontespiser som Cavendish lät Diepenbeeck färdigställa.

Frontespisen som Fitzmaurice kallar det ensamma geniet visar Cavendish sittande ensam vid en skrivpulpst i ett avskärmat utrymme bakom en balustrad. Hon är inramad av tyger som hålls upp av keruber som för att släppa in ljus. Blicken är riktad rakt mot åskådaren. Hon har skrivdon redo att tas i bruk på bordet vid sidan av sig och ett tomt papper som väntar på att fyllas. Liksom i frontespisen med armbågen bifogas en kort dikt till bilden, denna gång placerad i balustraden. Dikten berättar om att Cavendishs författarskap och filosofiska tänkande kommer ur introspektion och egen tankeverksamhet, snarare än från läsning av böcker. "Her library on which she looks, It is her head her thoughts her books" står det, men detta är givetvis en sanning med modifikation. Inte ens hennes första publikation kan ha skrivits utan läserfarenheter av naturfilosofi, poesi och dramatik. På ett för barocken inte ovanligt sätt finns en spänning i bilden mellan storslagenhet och alltings fåfänglighet; såväl lagerkransen som urverket finns med som viktiga bildelement. Även om frontespisen är tillverkad tidigt i Cavendishs karriär frilägger den hennes storflygande ambition och begär efter erkännande som, tillsammans med en oro över att detta företag inte kommer att förverkligas, är framträdande i alla hennes texter. Hon hoppas att hennes verk skall överleva henne, men redan i en av hennes första publikationer, *Philosophical Fancies* (1653) befarar hon:

I write, and write, and't may be never read
My Bookes, and I, all in a Grave lye dead.²⁷

Fitzmaurice måste ges delvis rätt i att frontespisen har en melankolisk svärta, men Cavendish är inte enligt min mening ett offer för melankoli, "victim of melancholy".²⁸ Bilden är ett slags vanitas, där insikten om alltings fåfänglighet är närvarande i till exempel urverket, men till skillnad från Fitzmaurice vill jag lägga större vikt vid lagerkransens roll. Fitzmaurice skriver att klänningen är svart och därför melankolisk, men färgen är svår att avgöra eftersom trycket är i svartvitt. Han menar att gardinerna gör rummet dunkelt, men keruberna kan också ha funktionen att dra undan tygerna för att släppa in ljus. Den lilla kronan som sitter på svaj kan tyda på förvirring.²⁹ Margaret Cavendishs blick och kontrollerade leende utstrålar emellertid ingen osäkerhet, utan ett självförtroende som hennes aristokratiska klasstillhörighet ger henne. När som helst kan hon klinga med klockan för att kalla på de personer i hennes närhet som tjänar henne.

Fitzmaurice ser den andra frontespisen, den som han kallar den lyckliga hustrun, som en kraftfull bild av Margaret Cavendish som mor och

maka.³⁰ I en senare artikel där han fokuserar på just denna frontespis, ändrar han sig en aning. Han håller fast vid idén om den lyckliga hustrun när frontespisen användes 1656, i första utgåvan av *Natures Pictures*, men menar att den kom att få en annan innebörd för Cavendish under 1660-talet. Den första innebörden av den lyckliga familjen kan dock redan från början ha varit en önskebild. Äktenskapet förblev barnlöst och relationen mellan Margaret Cavendish och William Cavendishs vuxna barn från ett tidigare äktenskap var inte utan problem. På bilden ser vi i vilket fall det äkta paret Cavendish på var sin stol, sida vid sida. De är lagerkransade och blickar lite distanserat ut över en grupp män och kvinnor som är involverade i en livlig konversation. Deltagarna sitter i en halvöppen cirkel nära en eldstad. Värmen får en av dem att öppna ett fönster. William Cavendish pekar lamt bort mot elden, men gesten förefaller bortkopplad från hans ansiktsuttryck. Vem pekar? Vem har den ledande rollen? Douglas Grant har noterat att skissen till frontespisen uppvisar en betydligt mer gestikulerande Margaret Cavendish, men han antar att hon, som för att understryka sin underordnade plats i familjestrukturen, ändrade detta.³¹ En annan, och i mitt tycke mer trovärdig, tolkning är att bilden anspelar på och vill skriva in sig i en berättartradition i Boccaccios, Chaucers eller Marguerite av Navarras anda.³² I en tillbakablick i förordet till den reviderade nyttgåvan av *Natures Pictures* (1671) skriver Cavendish att exiltillvaron i Antwerpen var orolig, men att hon hade försonat sig med tanken på att stanna kvar i staden. Hon ägnade sig åt att fantisera om vänner som samlades för att hålla varandra sällskap och berätta historier inom ramen för ett fritt akademiskt sammanhang.³³ Här är det Cavendish som leder samtalen och sätter upp reglerna för samtalens utformning, som att alla skulle få tala under fria former, oavsett utbildningsnivå eller kön:

In Winter cold, a Company was met,
 Both Men and Women by the Fire were set,
 At last they did agree (to pass the time)
 That every one should tell a Tale in Rhyme.
 The Women said, We no true Measure know;
 Nor do our Rhymes in even Numbers go.
 Why, said the Men, All Women's Tongues are free
 To speak both out of time, and foolishly.
 And, drawing Lots, the Chance fell on a Man,
 Who having spit and blown his nose, began:³⁴

Tidigmoderna gester

Byt ut man mot kvinna i citatet ovan, och scenen skulle med all sannolikhet väcka uppseende. Enligt Norbert Elias utläggning i *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) om vanan att spotta och snyta sig i det förmoderna Europa blev det knappast möjligt ens för en man att snyta sig bland människor under 1600-talet, om han inte hade fina broderade näsdukar

till hands och snöt sig med en gentlemans diskretion.³⁵ Man kan tänka sig att Cavendish utnyttjade gesten för att annonsera att den spottande mannens berättelse om ”den sörjande änkan” kunde vara lite ekivok. Det är dock svårt att tolka själva framställningen som särskilt låg, vulgär eller folklig, men kommentaren om spottet kan ha varit ett sätt för Cavendish att försöka skriva in sig i en mer burlesk berättelsetradition, i till exempel Chaucers efterföljd. Gesten blir i vilket fall bärare av en mening, som förmodligen var uppenbar för Cavendishs läsare, men som blir otydligare under historiens gång.

Vad är en gest? I *Nationalencyklopedin* förklaras att gester är kroppsrörelser som kan vara symboliska (uttryck för sociala konventioner), ikoniska (till exempel förtydligande av storlek genom att sträcka ut armarna) och indexikala (till exempel pekgesten eller att man rycker till av smärta). Det handlar om icke-språklig kommunikation mellan människor emellan.³⁶ Detta ickediskursiva utbyte är en produkt av sociala och kulturella skillnader, det håller de flesta med om, även om det har funnits (och finns) förespråkare för idén att vissa gester är universella och biologiskt betingade. Att få syn på gester i historien kan därför vara ett sätt att frilägga sociala ordningar och värdesystem, som just ger sig till känna genom olika kroppsrörelser och mimik. Inom den historiska forskning som varit intresserad av kulturella uttryck och mentaliteter har studiet av gester vuxit under de senaste årtiondena. Man har försökt att inte stanna vid etikettböckernas normerande anvisningar utan vill studera källor som beskriver faktiska beteenden, vilket har inneburit att historiker varit tvungna att rikta sökarljuset mot en stor grupp av varierande källor. Man vet aldrig var en beskrivning av en gest och reaktionerna på gesten kan dyka upp.³⁷ Gester kan exponera personliga stilar, identiteter och relationer, men avslöjar också hur sociala och kulturella förväntningar är inskrivna i våra kroppar och deras rörelsemönster. Om vi uppfattar tidigmoderna gester som maniererade, måste vi beakta att den bedömningen är gjord utifrån våra moderna föreställningar om vad som utgör en naturlig kroppsrörelse, vilka i sin tur hänger samman med moderna idéer om autenticitet och jagets konstitution. Hur framträder ett sant jag? Gester är performativa handlingar, som kan vara affirmativa eller subversiva. Genom gester kan därför sociala förändringar synliggöras och protester mot sakernas tillstånd mobiliseras. I historien har gesten ofta varit de fattigas enda vapen, vilket Michael J. Braddick och John Walter poängterar i ett temanummer av *Past and Present*: ”The politics of gesture. Historical perspectives”.³⁸ Att göra grimaser, räcka ut tungan, att ge någon fingret, släpa fötterna efter sig, stirra stint, inte ta av sig hatten eller moona åt en överordnad var gester som utnyttjades av dem som inte hade andra vapen, men som också innebar risker. Berättelser, bilder och annan dokumentation av denna typ av gester har dock gjort att man till exempel kan spåra politiska förskjutningar i det tidigmoderna Europa. Den högsta makten var

inte heller fri från gesternas politiska spel. När Charles I till exempel tog av sig hatten inför parlamentet 1642 var detta givetvis att visa underkastelse inför det engelska folket, men gesten kom för sent, och man kan nog anta att Charles I spelade falskt.³⁹

Vi läser ofta att världen var en teater för tidigmoderna européer, att *theatrum mundi* kan sägas vara barockens princip. Kanske är detta en kliché, men idén verkar ha präglat människors liv. Män och kvinnor talade med sina kroppar i 1600-talets England, skriver John Walter i artikeln ”Gesturing at authority. Deciphering the gestural codes of early modern England”, och de hade ett brett spektrum med ansiktsuttryck och kroppsrörelser att använda i olika sammanhang.⁴⁰ Walter menar att dessa slags scenanvisningar blev extra viktiga i en tid när traditionella sätt att organisera samhället sattes ifråga, konflikter blossade upp och spänningarna mellan klasser, kön och generationer växte. Gesterna hjälpte till att göra sociala anspråk och olika typer av avtal giltiga; som till exempel handslagetets nya roll som hälsning och överenskommelse.⁴¹ Specifika gester kom dessutom att börja förknippas med olika sociala identiteter och föreställningen om att gesterna dessutom motsvarade ett inre jag blev vanligare. I *The English Gentleman: Containing Sundry excellent Rules or exquisite Observations, tending to Directions of every Gentleman, of selecter ranke and qualitie; How to demeane or accomodate himselfe in the manage of publicke or private affairs* (1630) framstår målet för varje man att i det sociala och politiska livet iscensätta sin inre själsförfattning som, om man följde författaren Richard Braithwaits råd, motsvarade att spela ”his part on this Stage of Earth with honour”, det vill säga att uppvisa de dygder – moderation, ståndaktighet, flitighet och generositet – som anstod en gentleman.⁴² Anne Bryson, som har studerat tidigmoderna etikettböcker för män, menar att den effektiva representationen av en individuell stil dessutom framställdes i dessa handledningar som en nyckel till framgång och naturligt uppfattad auktoritet. Hon skriver att etikett och umgängesformer under tidigmodern tid sålunda förändrades från att i huvudsak ha varit något som hade att göra med generella regler för hur man skulle uppföra sig i vissa sociala situationer (särskilt bordskick), till att också handla om personlighet och förmågan att spela upp sig själv, sin status och hövlighet (*civility*) inför en publik.⁴³ Ett exempel på en sådan ny roll att spela i 1600-talets England är den experimentelle naturfilosofen (*the gentlemanly virtuoso*) som i brist på karriärmöjligheter vid hovet efter restaurationen 1660, kompenserade med att skapa nya identiteter som vetenskapens tjänare.⁴⁴ Detta skådespel gällde också kvinnor, även om de hade andra roller att spela. I en spridd handbok som Margaret Cavendish mycket väl kan ha blivit uppmanad att studera som ung, *The English Gentlewoman, drawne out of the full Body* (1631), råder Richard Braithwait sina kvinnliga läsare att tänka på sina liv som en föreställning där världen är en scen: ”Thinke how this World is your Stage, your Life an

Act.”⁴⁵ Inom hemmets väggar var detta en lätt sak för kvinnor. På denna privata teaterscen skulle små fromma akter till Guds ära spelas upp, men att uppträda offentligt, ”go into publick”, var förknippat med faror.⁴⁶ Risken att göra sig skyldig till okvinnligt beteende som att tala högt och att få i sig för många rusdrycker var överhängande. Braithwait vill inte förbjuda kvinnor att gå ut, men poängterar vikten av att röra sig och föra sig rätt. För kultiverade kvinnor (*gentlewomen*) skulle rörelserna framhäva försynthet, mildhet, kyskhet, fromhet, ödmjukhet och finkänslighet. Det överordnade målet var att bevara sin heder (*honour*) i klädstil, uppförande, omdöme, anständighet och förfining, och alltid inom spelrummet av tre möjliga sociala roller – jungfru, hustru och änka – som alla relaterades till familjelivet. ”You are Sovereignesses in your families” skriver Braithwait, men det handlar om en motsägelsefull suveränitet eftersom gesterna är bestämda i förväg. Kvinnor gör sig bäst med nedslagen blick, när de går med små steg, äter små tuggor, talar tyst.⁴⁷ Gester som implicerade självsäkerhet och egen kraft möttes med misstro i Braithwaits 1600-tal om de utfördes av en kvinna. Att sätta handen i sidan var definitivt inte passande, vilket Joaneath Spicer påpekar i en artikel om just armbågsgester i det tidigmoderna Europa:⁴⁸

Standards of female comportment called for restraint on the part of the ‘morally weaker’ sex, containment, the avoidance of anything suggestive of personal pride or self-possession. It would lack propriety to be so bold; and the gesture [att sätta handen i sidan] is otherwise rarely encountered except in allegories of Pride or Vanity such as cautionary images of Lady World or depictions of light company.⁴⁹

Var Margaret Cavendish medveten om detta när hon lät sig porträtteras med armbågen riktad mot åskådaren? Jag menar att det finns all anledning att tro det. I sina förord återkommer hon till den kritik som hennes publikationer utsätts för (eller som hon förutsätter att de kommer att utsättas för), men hon försvarar samtidigt sin rätt att författa vad hon vill och att publicera resultatet. Hon kan inte se att hennes texter, ”my poor harmless work”,⁵⁰ skulle skada någon. Cavendish skickade sina böcker till olika universitet och tillägnade dem de lärde vid dessa institutioner. I dedikationerna lyfter hon fram sig själv som en svag och obildad kvinna – ett retoriskt knep som vädjar efter sympatier och garantier om att hennes böcker inte skall begravas olästa? Men i nästan samma andetag kan hon skriva: ”I matter not the Censures of this Age, but am rather proud of them; for it shews that my Actions are more then [sic] ordinary.”⁵¹ Den spänning som finns mellan uttrycket i de olika frontespiserna finns alltså också i förorden. Cavendish är väl medveten om den rollbeskrivning som hennes könstillhörighet medger, men hon vill inte spela den rollen. Mot slutet av sitt liv (1671) skriver hon:

That my ambition of extraordinary Fame, is restless, and not ordinary, I cannot deny: and since all Heroick Actions, Publick Employments, as well Civil as Military, and Eloquent Pleadings, are deni'd my Sex in this Age, I may be excused for writing so much.⁵²

Armbågen

Armbågar provocerar. Att armbåga sig fram är okänsligt och streberaktigt, sätta armarna höfter fäst lite fjolligt. En person med vassa armbågar blir sällan populär, och en som bjuder med armbågen kan man inte lita på. Thomas Hobbes skriver i sin bok *The Whole Art of Rhetorick* (1681) att en böjd armbåge med handen på höften tyder på en person med stolt karaktär, något som i en retorisk situation kan användas både för och emot personen ifråga.⁵³ I antologin *A cultural history of gesture* (1991) berättar Keith Thomas om en medeltida bagare som blev bötfälld för att han hade satt handen i sidan när en äldre bagarmästare kom in i rummet där han befann sig.⁵⁴ Joaneath Spicer uppmärksammar, i sin intressanta artikel om "The Renaissance elbow" i nämnda antologi, Mick Jagers nonchalanta armbåge, en rockstjärnas medvetet rebelliska gest mot en tillknäppt manlighet.⁵⁵ I sin bok *The gendering of men, 1600–1750. Queer articulations* (2008) menar Thomas A. King att för män idag är gesten omedelbart förknippad med en "anachronistic aristocratic style of embodiment as the outward evidence of effeminate and sodomitical tendencies."⁵⁶

Under renässansen väckte emellertid en markerad armbåge associationer till maskulint ledarskap och pondus, ofta kopplat till virila dygder, djärvhet och militära bragder. King menar att gesten att sätta handen i sidan (*the arm akimbo*) blev ett sätt för renässansens monarker och adelsmän att manifestera suveränitet och maktbefogenheter.⁵⁷ Med stöd i en stor mängd konstverk visar Spicer att armbågens betydelse, det vill säga att uttrycka och kommunicera en viss typ av modern aggressiv manlighet i det tidigmoderna Europa, från Italien till Nederländerna, ganska snart spreds till andra samhällsgrupper. Hon skriver att manliga armbågar blev allt påtagligare och att den europeiska konstscenen mellan 1500 och 1650 "experienced an explosion of male elbows".⁵⁸ Det började med att armbågs gesten i ett tidigt idealiserat renässansmåleri blev en bild för en soldat som efter väl utträttat värv, eller i beredskap för nästa insats, stod stadigt och aplomb med spjutet i ena handen och den andra handen fäst på höften. Snart införlivades emellertid armbågen i ett mer realistiskt måleri och en repertoar av gester för porträtterade män som ville framhäva aktivt ledarskap, självsäkerhet och kontroll. Ofta var de civila män förklädda till militärer – ett oärligt beteende menade Erasmus av Rotterdam, som kommenterade just posen med armbågen i sin *De civilitate morum puerilium* (1532).⁵⁹ Men trots att Erasmus var inflytelserik på många sätt, kunde han inte rå på armbågarnas framfart. Den tidigmoderna konsten

är full av män med maktambitioner inom såväl det civila som det militära, med armbågar som ramar in motivet (och därmed utmäter ett revir). Eller så framställs männen med böjd armbåge och handen på höften [Fig. 4]. Anthony van Dyck valde att porträttera Charles I och män ur den engelska aristokratin på detta sätt. I de holländska miliserna inkorporeerade standarbärarna posen i sin identitet som sina städers välgörare och försvarare. I de porträtt av manliga grupper och sällskap som var så populära i synnerhet i Holland, avslöjar armbågarna den interna maktstrukturen.⁶⁰ Äkta män lät sig porträtteras med armbågsgesten bredvid sina fruar, som i sin tur lät händerna vila knäppta över magen och med en blomma, barn, solfjäder eller andaktsbok i handen. Bröllopsporträtten underströk sålunda en genusordning som föreskrev att maken var familjens stadige ledare, medan hustruns dygd var lydnad.⁶¹

Spicer tycker sig dock se att det från och med 1650-talet finns en tendens att porträttera kvinnor, i synnerhet i Holland, med ett litet friare rörelsemönster – alltså ungefär vid den tidpunkt som Cavendishs frontespiser framställs.⁶² Den ambition som Cavendish ger uttryck för i citatet ovan passar sålunda väl ihop med den innebörd som armbågen hade för standarbärare, kungar, makar och mäktiga män i allmänhet. Genom att sätta handen i sidan kunde hon utnyttja gesten såväl affirmativt som subversivt. Att Cavendish var allvarlig i sitt uppsåt med att försöka skapa sig ett odödligt rykte, helst genom heroiska handlingar (*heroic actions*), går inte att betvivla. Samtidigt är hennes texter fulla av ironiska och humoristiska kommentarer. Som till exempel när hon, i förordet till *Observations*, besvarar anklagelserna om att det måste vara något fel på henne. Att hon som kvinna envisas med att skriva den ena boken efter den andra och därtill publicera dem kan inte tolkas på annat sätt än som tecken på sjukdom:

Let them [kritikerna] give it [Cavendishs litterära och filosofiska arbete] what name they please; yet of this I am sure, that if much writing be a disease, then the best philosophers, both moral and natural, as also the best divines, lawyers, physicians, poets, historians, orators, mathematicians, chemist, and many more have been grievously sick: Seneca, Pliny, Aristotle, Cicero, Tacitus, Plutarch, Euclid, Homer, Virgil, Ovid, St. Augustine, St. Ambrose, Scotus, Hippocrates, Galen, Paracelsus, and hundreds more, have been at death's door with the disease of writing.⁶³

Linda Sarasohn menar att just denna satiriska ådra var fruktad bland de manliga naturfilosofen och författare Cavendish tog strid mot.⁶⁴ I sina böcker gick hon hårt åt den filosof som inte begrundade kunskapens praktiska användbarhet. Satiren i *The Blazing World* (1666) över naturfilosoferna vid Royal Society handlar till stor del om att problematisera nyttan av den kunskap som sällskapets konster frambringar.⁶⁵ Och ändå strävade hon själv efter de hjältemodiga bragder som var tillgängliga för

Fig. 4. Johannes Cornelisz Verspronck. Porträtt av Andries Stilte, 1640. Originalet finns på Columbus Museum of Art, Ohio. (Bild från Wikipedia commons.)

män på vetenskapens och litteraturens fält. Frontespisen kan därför ha varit ett sätt att både ta till sig en manlig gest och att driva med den.

King gör en poäng av den böjda armbågens aristokratiska hemhörighet; den tillhörde en kropp vid hovet (*the courtly body*) under tidigmodern tid. En böjd armbåge och en hand på höften utstrålade en livsstil som knöt an till Baldassare Castigliones inflytelserika idé om *sprezzatura* i boken om hovmannen, *Il Cortegiano* (1528), vilket var ett slags bohemisk nonchalans som i sin fulländning innebar att man tog lätt på livet och försvarade en hållning som inte hade den omedelbara nyttan för ögonen. Samtidigt var denne sorglöse hovman väl förtrogen med det sociala spelets regler och visste vilka drag som gynnade honom och hovet som helhet bäst. Han pekar också på att gesten att sätta handen i sidan under 1700-talet blev utmärkande för ett slags aristokratiskt motstånd mot en framväxande *bourgeoisie* som präglades av ett puritanskt manlighetsideal, för vilket de yviga gesterna var förbjudna. Så småningom kom gesten att införlivas i manliga homosexuellas repertoar av kroppsrörelser, som en markering av identitet och motstånd.⁶⁶ Den krökta armen är inte straight. Även i detta avseende kan Cavendishs armbåge förstås. Hon tillhörde en aristokrati vars legitimitet sattes i fråga under hennes levnad. Visserligen uttrycker hon sig kritiskt om hovets sprättar med sina ”Antick Postures [...] Mimick Gestures, and Affected Pace”, men politiskt kom Cavendish att tillhöra den absoluta monarkins trognaste anhängare, vilket gör att armbågsgesten och hela frontespisens teatrala inramning kan ses som ett rojalistiskt stöd.⁶⁷ Hennes intervention på den filosofiska och litterära scenen må ha undergrävt den patriarkala ordningen i sin förlängning, men Cavendish såg sig inte primärt som del av ett undertryckt kvinnokollektiv. Hon var visserligen klarsynt när det gällde de begränsade möjligheter och höga hinder som kvinnor mötte i hennes tid, men hennes klasstillhörighet och begär efter egen upprättelse i kraft av sitt adelskap var starkare.⁶⁸ Hon var därför inte heller rädd för att uppträda på ett sätt som många uppfattade som excentriskt och gränslöst. I ett av förorden till *Observations* skriver hon med tydlig armbågsböjning:

I am as ambitious of finding out the truth of nature, as an honourable dueler is of gaining fame and repute, for he will fight with none but an honourable and valiant opposite, so am I resolved to argue with none but those which have the renown of being famous and subtle philosophers; and therefore as I have had the courage to argue heretofore with some famous and eminent writers in speculative philosophy [...] also upon some of our modern experimental and dioptrical writers. They will perhaps think of me an inconsiderable opposite, because I am not of their sex, and therefore strive to hit my opinions with a side-stroke, rather covertly, than openly and directly.⁶⁹

Cavendish vill framträda som ambitiös, modig och beslutsam. Hon vill att hennes inre heroiska kvaliteter skall uppenbaras i de gester hon utför

som tänkare och författare, men hon inser att hennes könstillhörighet försvårar det självpålagda uppdraget att utmana sin samtids intellektuella. Hon hoppas ändå på en rättvis kamp, fast i ett annat förord till samma bok står det att det nog är eftervärlden som kommer att ge henne den, i ”an age where she [det vill säga Cavendishs filosofi] will be more regarded, than she is in this.”⁷⁰ I litteraturen om och i forskningen kring Cavendish har intresset, allt sedan Samuel Pepys beskrev hennes besök i London och Royal Society 1667, ofta varit att återge just det extravaganta och lätt galna i hennes gester.⁷¹ Man kan fortfarande stöta på öknamnet Mad Madge, som vore det ett oproblematiskt tillmäle. Denna inställning har i sin tur spillt över på uppfattningen om hennes texter och bidrag till idéhistorien.

Fria viljan

Frontespisens dikt uppmanar oss att betrakta författarens själs avbild, omdöme och intellekt: ”View her Soul’s Picture, Judgment, witt:” Vad är det vi ser? Som jag beskrev inledningsvis framställer frontespisen Cavendish stående i en nisch under ett snäckformat tak. Hon är iklädd en tunikalik klänning, har tunna sandaler på fötterna och håller ena handen på höften, med armbågen riktad rakt mot åskådaren. Hon har en liten krona på svaj, utsläppt hår och pärlor runt halsen. Hennes gestalt är inramad av ymnighetshorn och korintiska kapitäl ur vilka frukter väller av olika slag. Athena flankerar hennes högra sida, med medusaskölden i ena handen och en lans i den andra. Apollon står på Cavendishs vänstra sida. Kopplingen till både det klassiska arvet och renässansens bildspråk är sålunda påfallande. Det är eventuellt för långsökt att tänka på skönhetsens antika gudinna, men snäckformationen över Cavendishs huvud ger associationer till Botticellis kända målning *Venus födelse*, en målning som van Diepenbeeck med stor sannolikhet hade sett på sin resa i Italien. Det finns likheter med hur Cavendish håller sin högra hand om klänningstyget och hur Venus håller sitt långa hår. Skönheten är dessutom något som framhålls i dikten, och även om Cavendish ville bli uppmärksammas för sin mentala kapacitet, var det nog svårt för henne som kvinna att inte låta denna förmåga relateras till de yttre behagen. I Thomas Hobbes översättning av Aristoteles retorik (1637), som Cavendish måste ha haft tillgång till, står att ”[t]he vertues commonly respected in Women, are of the *body*, Beauty and Stature; Of the *mind* Temperance and Housewiferie without sordidness”.⁷² Cavendish kände sig eventuellt tvungen att kompensera sina brister som måttfull hushållerska med skönhet och grace. I dedikationen till sin make i *CCXI Sociable Letters* (1664) tackar hon honom för att han inte har tvingat henne att utföra ”such Works as Ladies use to pass their Time withall [...] Needle-works, Spinning-works, Perserving-works, as also Baking, and Cooking, as making Cakes, Pyes, Puddings, and the

like, all which I am ignorant of".⁷³ Att Cavendish lät sig placeras i ett sammanhang med både Athena och Apollon (eller Minerva och Apollo) är inte märkligt. Hon lyfter inte fram dessa gestalter i sina texter, men genom att göra sig till Athenas allierade i frontespisen kunde Cavendish göra anspråk på att vara rustad både själsligt och fysiskt för heroiska bragder på det filosofiska och litterära fältet. Hon kunde också åberopa Athenas beskydd av konstskicklighet och kunskapens praktiska nytta. Apollon, med lyra och lagerkrans, skapar en koppling till Cavendishs skaparförmåga och lyriska kapacitet, och det går att se en möjlig parallell till vanitas-motivet i frontespisen det ensamma geniet i Apollons underförstådda uppmaning om självkänedom och måttfullhet. Även om konstellationen inte är uppseendeväckande, skapar paret ändå en manifestation av Cavendishs vilja att förena förnuft (*reason*) och fantasi (*fancy*) i sitt tänkande och i sina texter.

I inledningen nämndes Cesare Ripas *Iconologia* (1596), i synnerhet de italienska utgåvorna från början av 1600-talet där emblemen ramas in av ornamenterade kolonner. Mycket talar för att min association inte var felaktig. Med all sannolikhet konsulterade Diepenbeeck under utformningen av Cavendishs frontespiser de editioner av Ripas verk som fanns tillgängliga på hans arbetsplats Plantins tryckeri i Antwerpen, i synnerhet utgåvan från Rom (1603).⁷⁴ Ripas samling av emblem utgjorde en ofta åberopad och pålitlig referens under tidigmodern tid när man ville skapa symboliska representationer inom konsten, litteraturen och dramatiken.⁷⁵ "The period was steeped in emblems and emblematic art", som Mindele Anne Treip har uttryckt det.⁷⁶ Emblemen, som består av dels en lätt gåtfull bild och dels en förklarande bildtext, talar med ett slags tyst retorik genom gester, uttryck och specifika bildelement som alla är betydelsebärande. Oftast bildar de ett tecken för en moralisk situation, en mänsklig karaktär eller ett begrepp, som användaren kan iscensätta på olika sätt. Treip påpekar att emblemen ofta har en tredimensionell kvalitet som gör att de framstår som ett slags teatrala tablåer, med figurer som är på väg att framföra en gåta som mottagaren i sin tur får i uppgift att tyda. Här är bildtexterna inte alltid behjälpliga, eftersom de snarare är deskriptiva än förklarande. För en någorlunda bildad person på 1600-talet var det naturligt att tolka konstverk eller bild genom emblematikens lins, som tillsammans med kännedomen om den litterära och visuella traditionen gick att foga samman till ett meningsfullt budskap.

Avslutningsvis vill jag, i linje med Fitzmaurices namngivning av två av frontespiserna, ge frontespisen med armbågen ett namn: den fria viljan (*libero arbitrio*). I *Iconologia* är emblemet den fria viljan representerad av en elegant yngling med klädsel som skiftar i färg. [Fig. 5] Figuren har en krona på huvudet och en spira i högra handen; två saker som markerar suveränitet och den mänskliga kapaciteten att fatta egna beslut. I den italienska bildtexten från 1603 åberopas både Aristoteles och Thomas av

huomini molto perfetti, & varij, e diuersi trà di loro circa l'electione de modi, e vie d'arriuare à quella meta.

Si dipinge giouane richiedendosi al libero arbitrio l'vso della discretione, la quale tosto che è venuta nell'huomo, fà ch'egli si disponga à conseguire il suo fine con i mezzi li quali si conuengono allo stato, & alla conditione sua.

L'habito Regio, lo scettro, & la corona sono per significare la sua potestà di voler assolutamente quello che più assolutamente gli piace.

Li diuersi colori nell'habito sono per dimostrare l'indeterminatione sua potendo come s'è detto per diuersi mezzi operare.

La lettera Greca Y si aggiunge allo scettro, per dinotare quella sentenza di Pitagora Filosofo famoso con essa dichiarò che la vita humana haueua

Fig. 5. Emblemet *libero arbitrio* ur Cesare Ripa, *Iconologia* (Rom, 1603). (Bild från Bergamo universitets databas över Ripa: <http://dinamico2.unibg.it/ripa-iconologia/index.html>.)

Aquino som auktoriteter i frågan om människans fria val som moralens förutsättning. Den skiftande färgen på kläderna antyder dock att besluten inte är fattade ännu. Ett litet Y alldeles ovanför spiran visar att emblemets figur befinner sig inför en valsituation. Det är Pythagoras berömda bokstav som pekar ut det mänskliga livets två möjliga vägar: dygdens eller lastens; rätt eller fel; rakt eller krokigt; ljus eller mörker; etc. Hur vet vi att vi har valt rätt? I sin tolkning av emblemet menar Treip att vi inte kan veta, det är endast Gud som har svaret. Det är därför som figuren vänder huvudet bort från Y:et. Det kan ligga något i denna läsning, men den italienska bildtexten från 1603 föreslår en tolkning som snarare knyter an till renässansens idé om människan som har frihet att välja en säker väg mot framgång och lycka. Figurens böjda armbåge och hand på höften talar för detta sätt att förstå emblemet. Treip påpekar att emblemet den fria viljan uppvisar en kontinuitet i de olika utgåvorna som andra emblem inte gör. Hon uppmärksammar dock inte att just den böjda armbågen och handen på höften utgör en väsentlig aspekt av denna kontinuitet. I bildtexten står inget om handen på höften, men illustratörerna verkar ha kopplat kroppsrörelsen till den fria viljans uttryck. I de övriga emblemerna förekommer

mycket sällan armbågsgesten. En möjlig tolkning till varför är att armbågen utlovar en säkerhet för dem som vågar se friheten att välja som ett privilegium, såsom renässansfilosofen Pico skriver: "Let a certain holy ambition invade our souls, so that, not content with the mediocre, we shall pant after the highest and (since we may if we wish) toil with all our strength to obtain it".⁷⁷ Inom en emblematisk tolkningsram skulle Cavendishs frontespis med armbågen kunna förstås som en version av den fria viljan, vilket skulle passa väl in med de begär och de anspråk som Cavendish ger uttryck för i sina förord. Kronan har hon på huvudet, spirorna håller Athena och Apollon. Färgen på hennes kläder är skiftande, men hon står stadigt med handen i sidan som för att visa omvärlden att hon vet vilken väg hon har valt och att hon har rätt att gå den.

Summary

What's in an elbow? The signification of the frontispieces in Margaret Cavendish's books. By Cecilia Rosengren. Margaret Cavendish was one of the most prolific female writers of the 17th century. She published thirteen books during her productive life, encompassing natural philosophy, poetry, drama, orations, essays, historical narrations and letters. As an intellectual woman in a time when this was much considered an oxymoron, she needed to justify her intervention in the learned world. One way of doing this was through numerous peritexts, in line with the concept of Gérard Genette. Hence all her books are introduced with explanatory forewords, dedications and authorial remarks. Furthermore she added frontispieces to her publications. Three frontispieces were made by the artist Abraham van Diepenbeek during her and her husband's exile in Antwerpen in the 1650s. These show Cavendish in three different settings, which some scholars want to interpret as her desire to appear either as a lonely genius, or as a happy wife. In the article I want to debate this interpretation, by focusing on the third frontispiece in which Cavendish is portrayed with an arm akimbo and which is the most frequently used in her books. Placing the picture in the context of an early modern pictorial tradition of emblems as well as in the context of the Renaissance concept of man, I try to show that Cavendish was well aware of the controversial in publishing her work, but also how she with a good portion of humour insisted on her right to do so.

Noter

1. Se t.ex. Douglas Grant: *Margaret the First. A biography of Margaret Cavendish Duchess of Newcastle (1623–1673)* (London, 1957), 142–143, 151–152; Emma L. E.

Rees: *Margaret Cavendish. Gender, genre, exile* (Manchester, 2006), 31–32.

2. Vid Università di Bergamo har en forskargrupp digitaliserat Cesare Ripas *Icono-*

logia i en öppen databas, så att det är lätt att jämföra emblemens utformning i olika utgåvor med varandra: <http://dinamico2.unibg.it/ripa-iconologia/> (senast besökt 2012-06-16). För den engelska utgåvan *Iconologia or Morall Emblems* (1709), se: <http://emblem.libraries.psu.edu/Ripa/Images/ripatoc.htm> (senast besökt 2012-06-16).

3. Tack till Sigrid Schottenius Cullhed som gjorde mig uppmärksam på hur sibyllor porträtterades under renässansen. Se hennes doktorsavhandling *Proba the prophet. Studies in the Christian Virgilian cento of Faltonia Betitia Proba* (Göteborg, 2012).

4. En sökning gjord via Göteborgs universitetsbiblioteks databas (gjord 2012-06-17) visade att bara under det senaste året (2011-2012) har åtminstone 65 tidskriftsartiklar, 4 böcker, 11 tidningsartiklar och 24 avhandlingar/examensarbeten skrivits om Margaret Cavendish. På The International Margaret Cavendish Society länkas senaste forskning, se: <http://internationalmargaretcavendishsociety.org/>.

5. Jacqueline Broad menar att majoriteten av kvinnliga filosofer under 1600-talet delade en ambivalent och kritisk hållning till Descartes läror. Se hennes *Women philosophers of the seventeenth century* (Cambridge, 2002), 4f. Margaret Cavendish positionerar sig på det filosofiska fältet i *Philosophical letters: or, Modest reflections upon some opinions in natural philosophy maintained By several famous and learned authors of this age, expressed by the ways of letters* (London, 1664), i vilken hon redovisar sin läsning av Descartes, Hobbes, Van Helmont m.fl.

6. Margaret Cavendish: *The description of a new world, called The blazing world* (1666), ur Susan James (red.): *Political writings* (Cambridge, 2003), 63. För ett tydligt ställningstagande i frågan om materiell och immateriell substans se även appendix till första delen av Margaret Cavendish: *Grounds of natural philosophy* (London, 1668), 237ff. För en noggrann genomlysning av Cavendishs naturfilosofi, se Lisa T. Sarasohn: *The natural philosophy of Margaret Cavendish. Reason and fancy during the scientific revolution* (Baltimore, 2010).

7. Margaret Cavendish: *Observations upon experimental philosophy* (1666), Eileen O'Neill (red.) (Cambridge, 2001), 14.

8. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, 15-17; 46-48; 215-219.

9. Cavendish: *The blazing world*, 5-6.

10. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, 8-9.

11. Margaret Cavendish: *Philosophical fancies* (London, 1653), b3.

12. Jag måste erkänna att jag själv har fallit i fällan. I min bok om Anne Conway resonerade jag kring olika tidigmoderna kvinnors försök att etablera sig som legitima röster i den filosofiska diskussionen, och kom fram till att Margaret Cavendish lyckades sämre än andra. Se Cecilia Rosengren: *Conway. Naturfilosofi och kvinnliga tänkare i barockens tidevarv* (Göteborg, 2009), 117ff. I en bemärkelse tror jag dock fortfarande att detta stämmer, för eftersom Cavendish inte ville anpassa sig till spelets regler fick hon knappast något erkännande i sin samtid. För att förstå Cavendish intervention är det emellertid mer fruktbart att flytta fokus från Cavendishs påstådda stolerier och märkvärdiga klädstil till hennes ambition att skapa en plats för kvinnliga talare i politik, kultur och vetenskap. Se t.ex. Emma L. E. Rees: *Margaret Cavendish. Gender, genre, exile* (Manchester 2006) om hur Cavendish på ett innovativt laddar sina verk med politiskt gods. Rees driver tesen att Cavendish levde i ett slags trefaldig exil, ”triple exile”, som präglade hennes liv, tänkande och agerande: 1. Som kvinnlig författare i en manlig lärd värld. 2. Som hustru till en landsförrädare på flykt och därför med en rättsligt och ekonomiskt osäker status, trots att hon tillhörde den högre aristokratin. 3. Som en försvarare av dramatiska genrer och teatrala utspel; ett slags subversiv demonstration i en tid då teatrar i England var förbjudna. Rees skriver att Cavendish inte ville underkasta sig dessa exilers villkor, utan skapade en egen persona genom att skriva och låta publicera sina texter.

13. Nyanserade och intressanta längre studier om Cavendish tycker jag att följande är: Lisa T. Sarasohn: *The natural philosophy of Margaret Cavendish. Reason and fancy during the scientific revolution* (Baltimore, 2010); Emma L. E. Rees: *Margaret Cavendish. Gender, genre, exile* (Manchester, 2006); Anna Battigelli: *Margaret Cavendish and the exiles of the mind* (Kentucky, 1998). Artiklarna i Stephen Clucas (red.): *A princely*

brave woman. Essays on Margaret Cavendish, Duchess of Newcastle (Aldershot, 2003), ger olika inblickar i Cavendishs författarskap. Jacqueline Broads studier av Cavendish som filosof är också mycket givande. Se Jacqueline Broad: *Women philosophers of the seventeenth century* (Cambridge, 2002), 35–64; Jacqueline Broad & Karen Green: *A history of women's political thought in Europe, 1400–1700* (Cambridge, 2009), 199–224; Jacqueline Broad: "Is Margaret Cavendish worthy of study today", *Studies in history and philosophy of science*, 42 (2011), 457–461.

14. I CCXI *Sociable letters* (London, 1664) berättar Cavendish om sin vana att redan under barndomen skriva s.k. "baby-books", 266ff.

15. Se William Cavendish: *La methode et inuention nouvelle de dresser les cheuaux* (Antwerpen, 1658). Boken om en ny ridkonst och naturlig dressyr är rikt illustrerad av Abraham van Diepenbeeck. Den kom ut i såväl fransk (1658) som engelsk upplaga (1667). Ett fint exemplar finns att beundra via Bolognas universitets databas: <http://amshistorica.unibo.it/54> (senast besökt 2012-06-08). Om Diepenbeeck se *Le dictionnaire des peintres belges du XVIe siècle à nos jours* (Bryssel, 1995), 1053. Diepenbeeck var influerad av Peter Paul Rubens, men var inte hans lärjunge, länge blev hans målningar dock attribuerade till Rubens. Rubens figurerar i paret Cavendishs historia, eftersom de fick hyra Rubens hus av hans änka under sin tid i Antwerpen.

16. James Fitzmaurice: "Fancy and the family. Self-characterizations of Margaret Cavendish" i *Huntington library quarterly*, 53:3 (1990), 202.

17. I databasen Early English books online (EEBO) återfinns frontespisen med armbågen i dessa böcker: *Poems and fancies* (1653), *The worlds olio* (1655), *Playes* (1662), *Poems, or Several fancies in verse with animal parliament in prose* (1668), *Plays, never before printed* (1668), *Natures pictures, drawn by fancies pencil to life* (1671).

18. Inga Elmquist Söderlund: *Taking possession of astronomy. Frontespices and illustrated title pages in 17th-century books on astronomy* (Stockholm, 2010), 105.

19. Elmquist Söderlund: *Taking possession of astronomy*, 87f, 273f.

20. Gérard Genette: *Seuils* (Paris, 1987).

Boken finns i engelsk översättning (Jane E. Lewin) under rubriken: *Paratexts. Thresholds of interpretation* (Cambridge, 1997). Genettes detaljrika genomgång omfattar inte frontespiser eller andra illustrationer, vilket han förklarar med bristande kompetens. Se sidorna 405–406 i den engelska utgåvan.

21. Rees är inne på liknande tankegångar. Se Rees: *Margaret Cavendish*, 26ff.

22. För flera av sina böcker anlitate Cavendish samma boktryckeri som Royal Society i London: John Martin och James Allestrye. Enligt Marta Straznicky hade Cavendish direktkontakt med boktryckarna från 1660, och kunde därför påverka processen och utformningen. För sina sena böcker anlitate Cavendish den kvinnliga boktryckaren Anne Maxwell i London. Se Marta Straznicky: *Privacy, playreading, and women's closet drama, 1550–1700* (Cambridge, 2004), 145.

23. Margaret Cavendish: *The life of the thrice noble, high and puissant prince William Cavendish* (London, 1667), ur dedikationen "To his grace the Duke of Newcastle", opag.

24. Richard Brathwait: *The English gentlewoman, draune out of the full body* (London, 1631), 90.

25. Cavendish: *Natures pictures, drawn by fancies pencil to life*, a 2f.

26. Fitzmaurice: "Fancy and the family. Self-characterizations of Margaret Cavendish", 203. I en annan artikel skriver James Fitzmaurice att Cavendish ser ut som en grekisk gudinna, men säger inget mer om frontespisen, som han verkar tycka är ganska ointressant. Se James Fitzmaurice: "Front matter and the physical make-up of Natures Pictures" i *Women's writing*, 4:3 (1997), 354.

27. Cavendish: *Philosophical fancies*, 78.

28. Fitzmaurice: "Front matter and the physical make-up of Natures Pictures", 354.

29. Tanken går till figurens märkliga krona i emblemet fantasin ("immaginazione") i Ripas *Iconologia*, som kan betyda att huvudet är fullt av intryck, oro och berättelser som måste få utlopp. Se: http://lartte.sns.it/ripa/Iconologia_db/dettagli_lettera.php?id=i#immaginazione (senast besökt 2012-06-17).

30. Fitzmaurice: "Fancy and the family. Self-characterizations of Margaret Cavendish", 203.

31. Grant: *Margaret the First*, 152.

32. Vilket också Fitzmaurice föreslår i sin artikel från 1997: "Front matter and the physical make-up of Natures Pictures", 356, 364.

33. Utan att vilja övertolka bilden vill jag ändå påpeka att den pose som Cavendish intar, kroppens vridning och typen av stol påminner om Ripas emblem över akademien, i synnerhet den bild som finns i Amsterdams utgåvan från 1644. Se: http://lartte.sns.it/ripa/Iconologia_db/dettagli_lettera.php?id=a#accademia (senast besökt 2012-06-17).

34. Margaret Cavendish: *Natures pictures* (London, 1671), 2.

35. Norbert Elias: *Sedernas historia* (Stockholm, 1989), 242-261.

36. Jens Allwood: "Gest", *Nationalem-cyklopedin* http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/lang/gest_ (2012-06-10)

37. Se t.ex. temanumret Michael J. Braddick (red.): "The politics of gesture: historical perspective", *Past and Present* 203: suppl. 4 (2009), i synnerhet Michael J. Braddicks egen artikel "Introduction. The politics of gesture", samt John Walters artikel "Gesturing at authority. Deciphering the gestural code of early modern England". Se också Jan Bremmer & Herman Roodenburg (red.): *A cultural history of gesture. From antiquity to the present day* (Oxford, 1991), samt Lucy Gent & Nigel Llewellyn (red.): *Renaissance bodies. The human figure in English culture c. 1540-1660* (London, 1990), i synnerhet Anna Brysons artikel "The rhetoric of status. Gesture, demeanour and the image of the gentleman in sixteenth- and seventeenth-century England", 136-153.

38. Braddick: "Introduction. The politics of gesture", 28; Walter: "Gesturing at authority", 113.

39. Braddick: "Introduction. The politics of gesture", 30f.

40. Walter: "Gesturing at authority", 100 ff.

41. Herman Roodenburg: "The 'hand of friendship'. Shaking hands and other gestures in the Dutch Republic" i Bremmer & Roodenburg (red.): *A cultural history of gesture*, 152-189.

42. Richard Braithwait: *The English gentleman. Containing sundry excellent rules or exquisite observations, tending to directions of every gentleman, of selecter ranke and*

qualitie; How to demeane or accomodate himselfe in the manage of publicke or private affairs (London, 1630), se sista kapitlet om karaktären hos en gentleman, 457 ff.

43. Bryson: "The rhetoric of status", 140, 142, 144, 147.

44. Thomas A. King: *The gendering of men, 1600-1750. Queer articulations* (Madison, 2008), 92.

45. Brathwait: *The English gentlewoman*, 25.

46. Brathwait: *The English gentlewoman*, 48f.

47. Brathwait: *The English gentlewoman*, 205. För en nyanserad översikt över kvinnors villkor i tidigmodern tid se Merry E. Wiesner-Hanks: *Women and gender in early modern Europe* (Cambridge, 2011).

48. Keith Thomas: "Introduction" i Bremmer & Roodenburg (red.): *A cultural history of gesture*, 8.

49. Joaneath Spicer: "The Renaissance elbow" i Bremmer & Roodenburg (red.): *A cultural history of gesture*, 100.

50. Margaret Cavendish: *Orations of divers sorts. Accomodated to divers Places* (1662) ur Susan James (red.): *Political writings*, (Cambridge 2003), "To the readers of my work", 117.

51. Margaret Cavendish: *The life of the thrice noble, high and puissant prince William Cavendish* (London, 1667), ur dedikationen "To his grace the Duke of Newcastle", opag.

52. Cavendish: *Natures pictures*, "The preface", opag.

53. Thomas Hobbes: *The whole art of rhetoricke* (London, 1681), 126.

54. Thomas: "Introduction", 10.

55. Spicer: "The Renaissance elbow", 84-128.

56. King: *The gendering of men*, 50.

57. King: *The gendering of men*, 47ff.

58. Spicer: "The Renaissance elbow", 86.

59. Spicer förtydligar Erasmus hållning och illustrerar den med Pontormos porträtt av den unge hertig Cosimo I av Medici, som spelar schweizisk hillebardiär med handen i sidan. Se Spicer: "The Renaissance elbow", 93f.

60. Bland alla Spicers exempel: Johannes Cornelisz Versproncks *Porträtt av Andrius Stille som standarbärare* (1640); Rembandts *Standarbärare som landsknekt* (1636); Evert van der Maes *Standarbärare* (1617); Frans

Hals *St Georges kompani* (1616); För en konstnärlig och kritisk bearbetning av dessa armbågsviftande standardbärare, se Peter Greenaways film om Rembrandts målning *Nattvakten* (1642) – *Nightwatching* (2007).

61. Spicer: "The Renaissance elbow", 110. Bland exemplen: Frans Hals *Oidentifierad man och hustru* (ca 1650); Gabriel Metsu, *Borgmästare Dr Gillis Valkeniers familj* (ca 1657).

62. Spicer: "The Renaissance elbow", 112. Det finns några fåtal kvinnor ur de högre samhällsskikten som har porträtterats med armbågen i vinkel: Jacob Adriaensz Backers porträtt av Geertruida Hasselaer (1645); Paul van Somers porträtt av Anna av Danmark i jaktklädsel (1617); Marcus Gheeraerts målning av en okänd kvinna i orientalisk jaktklädsel (ca 1600). Myten om Artemis kan vara en fruktbar ingång i de senast nämnda verken.

63. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, "The preface to the ensuing treaties", 7.

64. Lisa Sarasohn: *The natural philosophy of Margaret Cavendish*, 196f. För en nyläsning av Cavendishs verk se också Mihoku Suzuki: "Margaret Cavendish and the female satirist" i *Studies in English literature 1500–1700*, 37 (1997), 483–500. Suzuki ser Cavendishs dramatik som uttryck för ett slags ny genre – satirisk mix – genom vilket en kritik av normer och försanthållanden kan sättas i spel.

65. Sarasohn: *The natural philosophy of Margaret Cavendish*, särskilt 149–172.

66. King: *The gendering of men*, 47ff.

67. Beskrivningen av hovspråttarna finns i en av dikterna i peritexterna till Margaret Cavendish: *CCXI Sociable letters* (London, 1664), opag. En parallell koppling gör Marta Stratznicky: *Privacy, playreading, and women's closet drama 1550–1700* (Cambridge, 2004), 67–90. Hon menar att Cavendish agerade politiskt för rojalisternas räk-

ning genom att skriva dramatik i en tid då teaterns förbjöds.

68. Se t.ex. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, "To the reader", 11.

69. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, "The preface to the ensuing treaties", 10.

70. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, "To the reader", 13.

71. Se t.ex. Grant: *Margaret the First*, 15–26.

72. Aristotle: *Rhetoric*, Thomas Hobbes (övers.), (London, 1637), I:5:2, 14.

73. Cavendish: *CCXI Sociable letters*, dedikation till William Cavendish, opag.

74. En sökning i databasen på Plantin-Moretus/Prentenkabinet i Antwerpen ger vid handen att det fanns åtminstone tre utgåvor av Ripas *Iconologia* från före 1648 på tryckeriet (Rom 1603, Amsterdam 1644 och Paris 1644) Se: <http://museumplantinmoretus.be/eCache/MFN/30/05/437.html> (senast besökt 2012-06-17)

75. Jag bygger min framställning av Ripa och emblematiken på följande texter: Mindele Anne Treip: "Reason is also choice". The emblematics of free will in *Paradise lost*", *Studies in English Literature, 1500–1900*, 31:1 (1991), 147–177; Wolfgang Harms: "The authority of the emblem", *Emblematika*, 5:1 (1991), 3–29; Mikkel Bogh: "Figuren og navnet i det barokke emblem", *Ny Poetik*, 7 (1997), 34–47.

76. Treip: "Reason is also choice", 153. Bogh: "Figuren og navnet i det barokke emblem", 36, skriver: "Det er ikke for meget sagt, at de europeiske bogmarknad i løbet af 15- og 16- og 1700-tallet blev oversvømmet af emblem-udgivelser."

77. Pico, "On the dignity of man" (1486) ur Ernst Cassirer, Paul Oskar Kristeller & John Herman Randall (red.): *The Renaissance philosophy of man* (Chicago & London, 1948), 227.

”Alla mina bemödanden hafva strandat emot okunnigheten, lågheten och egennyttan”

Hur allmogen beskrevs av provinsialläkare i Sverige 1840–1900 och fyra funktioner av dessa beskrivningar

Annelie Drakman

Året var 1885.¹ Anton Kull var provinsialläkare i Kristianstad och han var förtvivlad. I sin årsberättelse beskrev han hur allmogen vägrade anlita hans medicinska hjälp, ibland med förfärande följder. Som exempel tog han sina fruktlösa försök att få en allmogekvinna att låta honom hjälpa hennes sjuka dotter. Flickan, 8 år gammal och ”stark och duglig”, fick scharlakansfeber och vårdades på sjukhus i tre veckor. Då bestämde sig flickans mor för att hämta hem henne, utan att följa provinsialläkarens föreskrifter. Snart fick flickan njurinflammation och reumatisk feber. Alla hennes leder svullnade upp. Trots att Anton Kull flera gånger erbjöd sig att återinta barnet på sjukhuset var moderns envishet alltför stor och flickan blev kvar i hemmet. Symptomen förvärrades. Kallbrand fick de flesta av hennes fingrar att ruttna bort, och orörligheten i sängen orsakade kontrakturer i höft- och knäleder. Återigen kontaktade Anton Kull flickans mor för att få hennes godkännande till att ta in barnet på epidemisjukhuset eller på lasarettet, men han talade inför döva öron. Modern vägrade ta emot hans hjälp och behöll dottern hemma.²

Anton Kulls berättelse tycks menad att väcka känslor. Det oskyldiga barnets lidande betonades genom omsorgsfullt uppräddade symptom, och moderns handlande blev svårbegripligt. Varför vägrade hon låta läkaren hjälpa sitt barn? För Anton Kull och hans kollegor i liknande situationer var svaret enkelt. Årsberättelser från provinsialläkare utspridda i Sverige under andra hälften av 1800-talet var närmast samstämmiga när de beskrev allmogen, den patientgrupp de skickats ut för att behandla och vårda. Allmogen, skrev provinsialläkarna, var ofta ointresserade av läkarvård eftersom de var dels fatalistiska, passiva, rent kallsinniga till att åtgärda sjukdom, dels okunniga och lättlurade då de i stor utsträckning anlätade kvacksalvare.³

Denna karaktärisering är intressant. Provinsialläkarna menade alltså att allmogen sökte både alltför lite och alltför mycket vård, var alltför passiv och alltför aktiv i sjukdomssituationer samtidigt. Kan det ha varit användbart för provinsialläkarna att framställa allmogen som fatalistisk

och okunnig för att göra egna svårigheter lättare att förstå? Vilka andra funktioner kunde denna polarisering mellan allmoge och provinsialläkare tänkas fylla?

Provinsialläkare, eller läkare stationerade på landsbygden med allmogen som primär patientbas, har funnits i Sverige sedan 1600-talet.⁴ Under sent 1700-tal förstatligades provinsialläkarsystemet och byggdes ut i samband med en merkantilistisk diskussion om att en frisk befolkning gynnade nationen.⁵ Under 1800-talet ökade antalet svenska provinsialläkare stadigt, men de var fortfarande ansvariga för stora distrikt och folkgrupper. År 1840 fanns 124 provinsialläkare i Sverige, vilka i genomsnitt ansvarade för cirka 26,000 personer var.⁶

Provinsialläkaren skulle, förutom att behandla sjukdom i sitt distrikt, även överse vaccinatörer och barnmorskor, bekämpa epidemier och veneryska sjukdomar, vara veterinären behjälplig, utföra förebyggande hälsovård och rättsmedicinska undersökningar samt inspektera beväringssmanskap, hälsokällor och apotek. Därtill var han – provinsialläkaren var under 1800-talet utan undantag en man – skyldig att varje år insända en provinsialläkarrapport till Sundhetskollegium där han beskrev det gångna årets göromål samt sammanställde statistik över födslo-, döds- och sjuktal i sitt distrikt.⁷ Sundhetskollegium hade börjat som en kollegial läkarförening men omvandlades under 1800-talet till ett statligt verk. Dess uppgift var främst att övervaka och kontrollera läkaryrkets utövare, men det fungerade också som ett organ som förde läkarnas talan. Därför publicerades vissa provinsialläkarrapporter i tryckt form av Sundhetskollegium, delvis ämnade åt den intresserade, bildade allmänheten men allra främst åt riksdagen för att hålla denna underrättad om vad som hände inom medicinalväsendet samt belysa det omfattande behovet av ingripanden som provinsialläkarna förde fram.⁸

Med utgångspunkt i dessa provinsialläkarrapporter ämnar artikeln undersöka hur provinsialläkarna beskrev allmogen för att därigenom belysa frågan om vilka funktioner dessa beskrivningar kunde fylla för provinsialläkarna själva.

Undersökningen är avgränsad till tidsperioden 1840–1900. Under denna tid blev de statliga myndigheterna alltmer intresserade av att forma och förstärka nationaliserande och moderniserande processer, och provinsialläkaren var en viktig del i detta arbete. Dels var han en av relativt få myndighetspersoner med daglig erfarenhet av allmogen, och de uppgifter han tillhandahöll om deras hälsotillstånd har av tidigare forskning bedömts vara centrala.⁹ Dels var provinsialläkarna den yrkesgrupp som på landsbygden praktiskt genomförde de förändringar inom det medicinska området som påbjöds från centralt håll. Att antalet provinsialläkare mångdubblades under tidsperioden ger ytterligare en fingervisning – provinsialläkaren var en nyckelfigur under denna tid.¹⁰

Källmaterialet till studien består av de rapporter som provinsialläkarna

årligen insände till Sundhetskollegium. Dessa finns transkriberade och digitaliserade i en medicinhistorisk databas som drivs av Linköpings universitet.¹¹ Som en ingång till materialet har jag i databasen sökt efter nyckelord kopplade till konflikter.¹² Sökningarna har resulterat i en sammanställning av 120 provinsialläkarrapporter med särskilt utförliga konfliktskildringar.

Den undersökta perioden kännetecknas av omfattande förändringar på det medicinska området, särskilt rörande medicinens samhällsstatus och dess vetenskapliga förankring. Därtill skulle stora regionala skillnader samt provinsialläkarnas personliga bakgrunder kunna skapa förutsättningar för att skildra allmogen på många olika sätt. Det var därför förvånande att finna en betydande samstämmighet över tid och rum. Detta kan delvis vara ett resultat av sökmetoden, då sammanställningen av material utifrån sökord i en databas riskerar att frigöra provinsialläkarrapporterna från sin kontext. För att motverka denna tendens har jag även använt sökord som indikerar harmoniska relationer mellan läkare och allmoge.¹³ Men omständigheter som kan tolkas som goda relationer mellan allmoge och provinsialläkare verkade sällan föranleda några längre beskrivningar. I en årsrapports förutsättningar torde finnas en tendens att fokusera på det problematiska, men det utesluter inte att problem hade kunnat formuleras på andra sätt.¹⁴ Därmed menar jag att ett angreppssätt som utgår från att läkarnas uppfattningar om allmogens okunnighet och fatalism var stabila under denna tid är rimligt.

Perspektiv

Det finns ett flertal perspektiv ur vilka provinsialläkarnas relationer med allmogen skulle kunna analyseras. För det första skulle ett moderniseringsperspektiv kunna användas. Detta har varit en utgångspunkt för flera svenska medicinhistoriska avhandlingar och läkarnas inflytande i samhället har ansetts vara av central betydelse för moderniseringsprocessen.¹⁵ Utifrån en sådan syn skulle provinsialläkaren främst ses som en agent för statliga ingripanden som syftade till att modernisera landsbygden och provinsialläkarsystemet som en föregångare till välfärdsstaten. Den hittills mest omfattande akademiska texten rörande svenska provinsialläkare väljer en sådan ingång.¹⁶

Ett annat perspektiv skulle kunna vara professionalisering. Inom svensk medicinhistorisk forskning är professionaliseringsperspektivet det vanligast förekommande vid studier av en specifik yrkesgrupps utveckling.¹⁷ Ett sådant perspektiv skulle exempelvis kunna anläggas för att studera hur provinsialläkarnas yrkesområde avgränsades mot kvacksalvare.

Ett tredje alternativ vore att närma sig provinsialläkarrapporterna ur ett diskursanalytiskt perspektiv för att studera hur kategoriseringar och klassificeringar formar tänke- och arbetssätt och bestämmer ramarna för

verksamheten.¹⁸ Det diskursanalytiska perspektivet sammankopplas ofta med vad som har kallats för den kritiska medicinhistorien, där den främsta företrädaren inom det svenska medicinhistoriska fältet är Karin Johannisson.¹⁹ Enligt Thomas Osborne är de flesta analyser av hälsopolitiska insatser styrda av en reaktiv syn, där ingreppen förstås som reaktioner på objektivet mätbara problem, exempelvis en sjuk befolkning. Den kritiska medicinhistorien har tagit avstånd från detta synsätt, men är enligt Osborne fortfarande reaktiv då den utgår från objektivet existerande problem och jämför dessa med de underförstått otillräckliga hälsopolitiska åtgärder som sägs ha förhandlats fram mellan olika intressegrupper. Genom att inspireras av Michel Foucault kan man enligt Osborne istället välja att se hälsopolitik som ett sätt att forma synen på hälsa och sjukdom. Osborne skriver "It is not that there is nothing 'out there' but constructions but that policy cannot get to work without first problematising its territory."²⁰ På detta sätt skulle provinsialläkarrapporterna kunna undersökas utifrån hur de fungerade som problemformulerande verktyg.

I det följande vill jag på ett pragmatiskt sätt pröva olika grepp för att utveckla de möjligheter som alla tre perspektiven erbjuder.

Okunnig, fatalistisk och bonddryg

Så hur framställde provinsialläkare allmogen i sina rapporter? För det första förklarade de ofta att landsbygdsbefolkningen var ointresserad av vård på grund av sin fatalism.²¹ Ordet fatalism användes synonymt med likgiltighet och beskrevs som passiv resignation, ett motsatsförhållande till förhållningssätt som premierade kontroll och agerande.²² Många läkare menade att detta fick gruvliga följder när "stenhårda bondhjärtan"²³ förhindrade dem att vårda och bota. Fatalism sades försvåra vaccination, få ingripanden i sjukdomsförlopp att framstå som onödiga och förhindra att tillfrisknanden kopplades samman med provinsialläkarens arbete.²⁴ I Nederkalix skrev exempelvis provinsialläkaren om den "Lappska allmogens liknöjdhet att låta Vaccinera sina barn, emedan de vidskeppligt tro och yttra: Gud gör i alla fall i sitt beslut, hvad han vill".²⁵ Provinsialläkaren i Torp å sin sida skildrade fatalismen som "afvisar alla rationela åtgärder, så att om den sjuke är bestämd till döden hon genom inga medel kan räddas, är hon bestämd att blifva frisk sker detta utan någon hjälp åtminstone från Läkarens sida."²⁶

För det andra beskrevs allmogen som "enfaldig", "kritiklös", "dumdrigtig" och "okunnig",²⁷ främst i samband med att det omfattande kvacksalveriet diskuterades.²⁸ Provinsialläkarna tog tydligt avstånd från icke-skolmedicinska botare och kallade dem alla, utan urskiljning, för kvacksalvare. Denna utvidgning av begreppet (till skillnad från allmogen som använde ordet enbart för de utövare som förlorat deras förtroende) har beskrivits som ett vapen i läkarnas kamp för att etablera ett medicinskt

monopol.²⁹ Därtill skildrade provinsialläkarna genomgående kvacksalvarnas³⁰ behandlingar som skadliga och löjeväckande. En läkare berättade om en sjuk kvinna ”som under flera månader varit behandlad af quacksalvare och af dem så marterad, att man kan rysa öfver dylika tilltag”³¹, och en annan kallade en kvacksalvares behandling av ett benbrott ”både grym, omenskelig, vårdslös och konstvidrig”³². Det var vidare vanligt att raljera över kvacksalveriets metoder, som när en läkare beskrev hur en kvacksalvare slängde en sjuk persons avklippta tånaglar i en brunn,³³ och en annan menade att ”’Kucklarne’ (Qvacksalvarne) genom synerier serdeles med ur kyrkogårdens uppgräfvne, människoben öka effecten vid sitt uppträdande”.³⁴

Provinsialläkarna beskrev på dessa sätt kvacksalvarnas insatser som skrock, fördomar och vidskepelse.³⁵ Kvacksalveri kopplades samman med idéer om undermålig läkekonst (även om vissa typer av kvacksalveri tolererades och i sällsynta fall uppmuntrades³⁶), och valet mellan den egna vården och kvacksalvarnas terapeutiska insatser framställdes som ett val mellan rationalitet och irrationalitet. Därmed kunde kvacksalveri avfärdas som ”de bätres valfärdande och offer på okunnighetens och dumdristighetens altar”.³⁷ Allmogen förklarades vara likgiltig inför ”förnuftig sjukvård”,³⁸ en slagkraftig bild som passade väl in i den allmänna synen på landsbygdsbefolkningen som oupplyst.³⁹ Genom att framställa skolmedicinen som rationell och kvacksalveriet som irrationellt blev det inte bara entydigt vilket som var rätt val – det blev okunnigt att ens försöka välja.

Den förnuftige sjuke vore istället den som underordnade sig provinsialläkarens expertis. Allmogens förhandlande om åtgärder och terapier kallades för olydighet. Ett flertal läkare diskuterade bekymren som uppstod då den genomsnittlige patienten var ”sjelfständig och bonddryg”⁴⁰ och ansåg sig själv vara kompetent att avgöra vad som var en lämplig behandling. Den genomsnittlige provinsialläkaren tycks inte ha besuttit tillräcklig auktoritet för att få allmogen att självmant genomföra åtgärder de själva inte ansåg vara förnuftiga. För att uppnå en sådan ställning hade provinsialläkaren behövt sprida ett tänkesätt hos allmogen där skolmedicinen alltid var det rationella valet, trots att det inte behövde vara uppenbart i det enskilda sjukdomsfallet. På samma sätt gjorde provinsialläkarna ansatser till att etablera ett expertvälde, där läkarens inneboende rationalitet var mer värd än praktisk erfarenhet i nästan alla frågor. Provinsialläkare fördömde exempelvis allmogens användande av hälsokällor som ej blivit godkända av experter, och lade fram förslag för ett mer rationellt jordbruk.⁴¹ Men här liksom i medicinska frågor var allmogen avvaktande inför att överta en bild av läkaren där hans medicinska expertis så att säga spillde över inom andra områden och där han förkroppsligade ideal som effektivitet och framstegstro.⁴²

I sina rapporter fortsatte läkarna att använda pluralismen av medicinska utövare som ett argument för att allmogen var irrationell.⁴³ I en cirkel-

rörelse bekräftade de två fenomenen varandra: Allmogen var irrationell, därför fanns det många kvacksalvare – det fanns många kvacksalvare, därför var allmogen irrationell.

Dessa negativa skildringar av allmogen är anmärkningsvärda i relation till den rörelse som växte fram under 1800-talet och som till stora delar var centrerad runt en idylliserad bild av landsbygdsbefolkningen – nationalromantiken.⁴⁴ På många skilda håll hyllades bonden som det ”äkt svenska” och intresset fick även materiell form när Artur Hazelius skapade Skansen och Nordiska museet i Stockholm.⁴⁵ Även inom de olika livsreformrörelserna som blev alltmer aktiva mot seklets slut hyllades livet på landsbygden i en reaktion mot den ökande urbaniseringen. Kanske var förhålligandet mest uttalat inom rörelserna som samlades kring centralvärdet ”det naturenliga levnadssättet”, exempelvis Svänska Reformgillet.⁴⁶

Provinsiälläkarnas negativa framställningar knöt dock an till en äldre tradition. Den fatalistiska allmogen var en tankefigur som tidigare forskning visat var väl etablerad redan ett sekel tidigare. Idéhistorikern Andreas Hellerstedt menar att fatalism tillskrevs allmogen som ett sätt att motivera och förankra den rådande politiska ordningen, där den styrande överheten beskrevs som aktiv och den styrda befolkningen som passiv.⁴⁷ Samtidigt var fatalism en pejorativ term som fördömdes i starka ordalag i samtida religiös litteratur.⁴⁸ Allmogen attribuerades ”förvirrade, vidskeppliga föreställningar som [gjorde] dem opålitliga, oberäkneliga och olämpliga för ledarskap och beslutsfattande”,⁴⁹ och Hellerstedt polemiserar mot tidigare forskning som inte har tagit hänsyn till de politiska faktorerna när de beskrivit allmogens ödestro som en realitet.⁵⁰ Det är därmed rimligt att anta att många provinsiälläkare hade en förförståelse av landsortsbefolkningen som fatalistisk även innan de anlände i sina distrikt. Även Sundhetskollegium uttryckte oro över den konflikt som existerade mellan folklig fatalism och medicinsk rationalitet.⁵¹ I situationen som årsberättelserna uppkom i, det vill säga i kommunikationen mellan provinsiälläkarna och ämbetsmännen i kollegiet, bör en väl etablerad syn på allmogen som fatalistisk ha funnits nära till hands, enkel att använda.

Även om etnografiskt material tycks bekräfta att allmogen ansåg vissa medicinska tillstånd vara ödesbestämda, tyder flera provinsiälläkarrapporter på att landsortsbefolkningen aktivt uppsökte medicinsk hjälp vid sjukdom och att de värderade olika medicinska aktörer (provinsiälläkare som kvacksalvare) utifrån främst effektivitet.⁵² En provinsiälläkare skrev om allmogen att ”om någon sjuknar så begagnar han sig af någon huskur eller klok gummas råd och tröstar sig för öfrigt dermed, ’att om det är Guds vilja att han skall dö så är det ej lönt att söka någon hjälp’”⁵³ och en annan att ”Folket, som alltid tror på ett ovillkorligt öde, tänker, att ingen hjälp finnes, om ej quacksalveri hjälper”.⁵⁴ Nyckelorden här är ”*för öfrigt*” och ”*om ej*”. Dessa citat ger exempel på hur landsbygdsbefolk-

ningen aktivt sökte hjälp hos botare som av läkarna avfärdades som kvacksalvare. Vad provinsialläkaren i ovanstående citat betecknade som fatalism framstår som antingen ett aktivt ointresse för skolmedicin eller en slags uppgivenhet först efter att kvacksalvarna, som var beprövade medicinska utövare, hade misslyckats. Detta livliga sökande efter bot skildras även av provinsialläkaren i Skog:

[I] allmänhet har läkaren att kämpa med många obehagligheter och trakasserier genom quacksalvares inblandning i de sjukas behandling. Se här ett eller annat exempl. med så få ord som möjligt. Jag blef kallad till en sjuk. Efter verkställd sjukexamen frågade jag: ”nä hwad hafwen I ”sökt” för (h. e. gjort för att hjälpa) detta? Jo wi hafwa gjort så och så! Hwilka har gifvit det rådet? Jo det har Jacob Jons mor! (*obs!* hon är min närmaste granne) Nä hafwen I ej gjort något vidare? Jo vi hafva gjort så och så! Hwilken har ordinerat det? Jo det har Erik Månsson. Nä hafwen I ej gjort något vidare? Nej! Hafwen I ej åderlåtit? Jo det hafva wi gjort, det är wäl bäst att wi tala om alltihop! Hwem har ordinerat det? Jo det har Dellén! Man skall ingalunda tro att detta är något enstaka fall, utan dylikt är regel och undantagen äro få.⁵⁵

I en situation där provinsialläkaren med undantag för smittkoppsvaccinationen samt en handfull mediciner hade få effektiva medel för att bota sjukdomar förrän på 1900-talet var skillnaden mellan kvacksalveriets och skolmedicinens verkningsgrad inte alltid betydande.⁵⁶ Att anlita kvacksalvare behöver därmed inte nödvändigtvis förstås som okunnigt. Än mindre som passivt, och just denna omfattande pluralism av medicinska utövare motsäger provinsialläkarnas beskrivningar av allmogen som fatalistisk. Ödestro försörjer inte kvacksalvare.

Det blir därmed relevant att fråga sig huruvida konstruktionen av allmogen som passiv och okunnig delvis kunde fungera som ett medel för provinsialläkarna för att uppnå professionalisering och prestige.⁵⁷ Frågan angriper problemet som är denna artikels kärna – hur polariseringen som provinsialläkarna upprättade mellan sig själva och andra kunde utträta värdefullt arbete för dem. I det följande skall jag urskilja fyra funktioner som framställningen av allmogen som passiv och okunnig kunde fylla för provinsialläkarna; hur den förklarade svårigheter, begripliggjorde besvärliga ingripanden, motiverade krav på utökade resurser samt framställde den egna kampen som heroisk.

Funktion 1. Förklarandet av svårigheter

Provinsialläkarna sade sig ofta ha svårt att vinna allmogens förtroende. Det hände att allmogen medvetet undanhöll information för att slippa undan provinsialläkarens ingripanden. Provinsialläkaren i Vänersborg skrev exempelvis i samband med en endemisk scharlakansfeber 1893 att

”åtskilliga sökt hemlighålla sjukdomen, dels af fruktan för de sjukas intagande å epidemiska sjukhuset, dels för att undandraga sig nödig desinfektion.”⁵⁸ Provinsiälläkarnas kompetens kunde också ifrågasättas, som när en bonde förklarade att han inte sökte provinsiälläkarens hjälp eftersom ”Läkaren kan wäl wara bra och lärd, men han är ej naturkunnig.”⁵⁹ Sammantaget framställde många provinsiälläkare det som vanligt att alls inte anlitas av allmogen vid sjukdomsfall. Exempelvis klagade provinsiälläkaren i Jönköping på att ”de svårare fallen så länge afhållas från egentlig Läkarevård att flere sålunda måste blifva ohjelpige”.⁶⁰

Denna motsträvighet bör ha fått flera negativa konsekvenser för provinsiälläkarna. För det första var en av provinsiälläkarrapportens huvuduppgifter att tillhandahålla korrekt statistik över födslo-, döds- och sjuktal för sin provins varje år. Men om provinsiälläkarna inte hade tillgång till de nödvändiga uppgifterna skulle siffrorna de rapporterade bli felaktiga. Många provinsiälläkare beklagade detta. Provinsiälläkaren i Vingåker skrev år 1856 att ”uppgift på de insjuknades antal är omöjligt att erhålla, emedan en mängd föräldrar ej upgåfvo hos pastor, att deras barn voro sjuka, för[rän] de voro döda”.⁶¹ Sådana ej inrapporterade sjukdomsfall kunde komma till läkarens kännedom ”ryktesvis”,⁶² men mörkertalet torde ha förblivit omfattande.

För det andra kunde en provinsiälläkare i en sådan situation inte konkurrera med andra medicinska utövare, och att verka i en provins där övriga medicinska aktörer värderades lika högt eller högre än provinsiälläkaren själv riskerade att underminera den senares auktoritet.

För det tredje kunde provinsiälläkaren förmodligen inte visa på förbättrad hälsa i samband med den egna verksamheten med hjälp av statistik. Det är rimligt att anta att det aktiva, ingripande förhållningssätt som provinsiälläkarna förfäktade i kontrast till den framställt passiva allmogebefolkningen rättfärdigades med att det skulle resultera i tydliga, märkbara förbättringar, enkelt urskiljbara och kvantifierbara genom statistiska mätningar. Det verkar dock ha varit sällsynt att en provinsiälläkarens arbete givit direkt avspegling genom exempelvis sjunkande dödstal. Enligt detta synsätt kunde statistiken provinsiälläkarna tillhandahöll bli till ett besvärande faktum som behövde förklaras bort, snarare än ett ärofyllt emblem som visade fram den egna nyttan.

Om skulden för den bristande samarbetsviljan mellan läkare och vårdbehövande lades på de senares axlar, förklarad genom karaktärsdrag som okunnighet och fatalism, kunde provinsiälläkaren lösa alla dessa problem på en gång.

Funktion 2. Motiverandet av arbetskrävande ingripanden

Provinsiälläkarens uppdrag inbegrep ett flertal åtgärder som var besvärliga att genomföra och som kunde möta stort motstånd från allmogen.

Det kunde till exempel vara att uppmana folk att flytta gödselstackar längre bort från hem och brunnar, att motverka allmogens tendenser att ta barn till dop i olämpligt väder eller att förhindra stora, publika begravningar för de som dött i smittsamma sjukdomar.⁶³

I fall som de ovanstående innefattade provinsialläkarens uppdrag betydligt mer långsiktigt arbete än att blott förhindra enstaka hälsovådliga händelser. Han behövde snarare förändra allmogens uppfattning om vad som utgjorde ett problem. Enligt flera provinsialläkarrapporter såg allmogen inte smuts eller döda kroppar som sjukdomars ursprung, utan ”för dem är enda sjukdomsorsaken förkyllning”.⁶⁴ Sociala förpliktelser kring att ge någon en hederlig begravning samt att skydda spädbarn mot skadliga inflytanden genom dopets sakrament var också viktiga. För allmogen var det farligare att låta ett barn förbli odöpt än att ta det till dop i snöstorm.⁶⁵ För att provinsialläkarens åtgärder skulle få mer än tillfällig effekt behövde han därför omforma allmogens uppfattningar om vad som orsakade sjukdom och ohälsa och om vilka slags medicinska risker som var alltför stora för att ta.

Andra åtgärder, vilka ålades provinsialläkarna från centralt håll, handlade mindre om att skydda enskilda individers välbefinnande och mer om att med sjukvården som medel upprätta en produktiv befolkning ur vilken kunde utvinnas maximal samhällelig nytta.⁶⁶ Michel Foucault har diskuterat statens framväxande kontroll över den enskilda individen genom vad han kallade för biopolitik, det vill säga ett intresse av att övervaka och ingripa i befolkningens livshändelser såsom födselar, giftermål, död och sjukdom.⁶⁷ Denna tendens att individen alltmer hamnade under statlig kontroll med hjälp av medicinska ingripanden återfanns även under det svenska 1800-talet.⁶⁸ Sjukdom var inte längre en privatsak, utan en devalvering av det ”biologiska kapital” som individen hade att förvalta, men vilket var värdefullt främst för staten.⁶⁹ I sådana sammanhang fick individens egen vilja stå tillbaka för vad som var önskvärt ur ett samhälleligt perspektiv.

Okulärbesiktningar i jakten på syfilis var ett exempel på ett sådant ingripande.⁷⁰ Det innebar att provinsialläkarna på 1800-talet kunde åläggas från statligt håll att granska könsorganen på flera hundra, ibland flera tusen människor för att finna synliga spår efter könssjukdom. Dessa ingripanden där hela socknar, inte enbart utvalda högriskpersoner, förmåddes defilera med blottat kön framför den tillreste provinsialläkaren borde ha varit mycket svåra att genomföra, integritetsmässigt såväl som logistiskt. Dessutom var de ofta närmast lönlösa. Provinsialläkaren i Jönköping inspekterade exempelvis år 1844 tre tusen personer men fann endast tre smittade och andra provinsialläkare inspekterade hundratals människor utan att finna mer än något enstaka fall av smitta.⁷¹

Förutom att dessa åtgärder var besvärliga och arbetskrävande för provinsialläkaren bör mycket förtroende ha satts på spel genom tvångsåtgär-

der. Därför behövde provinsialläkaren rimligtvis utgå från att allmogens invändningar och motstånd var av ringa betydelse och att allmogen inte kunde förväntas hantera problemen på egen hand. För att den stora arbetsinsatsen och den potentiella förtroendeförlusten skulle framstå som nödvändiga för provinsialläkaren, bör allt motstånd ha behövt förstås som irrelevant och stammandes från en passiv och okunnig sjukdomsuppfattning. Det var förutsättningen för att de åtgärder han genomförde mot deras vilja skulle vara befogade.

Funktion 3. Berättigandet av utökade resurser

Provinsialläkarna och Sundhetskollegium delade förförståelsen att en frisk allmoge var bra för Sverige. Om landsbygdsbefolkningen förstods som oengagerad i den egna hälsan kunde den inte lämnas åt sitt öde. Eftersom statliga intressen hotades av allmogens sjuklighet innebar det snarare ett utökat behov av statlig vård på landsbygden. Lite tillspetsat kan man säga att allmogens beteende bör ha blivit problematiskt på en samhällelig nivå först när dess avvaktande inställning gentemot läkarkåren kunde anses hota den nationella produktiviteten och tillgången till goda soldater. Individens friska kropp hade ett värde för staten och om denna inte kunde förväntas upprätthålla den egna hälsan på ett önskvärt sätt krävdes en alltmer aktiv och genomgripande folkhälsovård.

Maktförhållandena mellan Sundhetskollegium och provinsialläkarna som grupp kan dock inte enbart karaktäriseras som att de förra bestämde och de senare genomförde. Snarare var de engagerade i en ständigt pågående diskussion, en växelverkan av information om hälsotillståndet på landsbygden. Det översiktliga mönstret var att provinsialläkarna rapporterade om ett stort behov av statlig sjukvård, varpå Sundhetskollegium reagerade genom att besluta om olika åtgärder, exempelvis okulärbesiktning av syfilis. Provinsialläkarna genomförde åtgärderna, och fick tack vare Sundhetskollegiums erkännande av deras uppgifter en plattform för att kräva utökade resurser, en plattform de förstärkte genom att rapportera om ett stort behov av statlig sjukvård, och så vidare. Ju mer problematisk situationen i det egna distriktet framställdes som desto större anledning fick därmed den enskilde provinsialläkaren att begära mer personal och bättre ekonomiska villkor från Sundhetskollegium.⁷²

Provinsialläkarnas kamp för högre ersättning var så betydelsefull för dem under det sena 1800-talet att detta blev stridsfrågan kring vilken den svenska provinsialläkarföreningen bildades 1880.⁷³ I den egna historiskrivningen betonar provinsialläkarföreningen det långvariga och tragna arbete som behövde läggas på de så småningom framgångsrika yrkandena.⁷⁴

Ett flertal provinsialläkare ägnade stort utrymme i sina rapporter åt att beklaga sin ogynnsamma ekonomiska situation. Provinsialläkaren i Trosa

skrev exempelvis år 1881 att en årslön på 3 800 kronor ”icke kan gifva innehafvaren af sysslan ens ett nödtorftigt uppehälle”.⁷⁵ Under slutet av 1800-talet hade den svenska läkarkåren betydande auktoritet inom den allmänna samhällsdebatten och var påfallande offensiv, vilket bidrog till att processen mot modernisering i svensk hälso- och sjukvård inleddes i större skala mellan 1875 och 1900.⁷⁶ Diskussionen kring provinsialläkarämbetets ekonomiska förutsättningar, vilken delvis fördes i provinsialläkarrapporterna från denna tidsperiod, var en del av denna offensiv. I ett större perspektiv var den också en del av den process som Karin Johansson beskriver när hon påpekar att den vetenskapliga medicinens genombrott bara delvis handlade om medicintekniska framsteg och lika mycket om ”social dynamik, om politisk kraft och professionell etablering”.⁷⁷ En av funktionerna av att framställa allmogens livsstil och världsbild som problematiska torde därmed ha varit att motivera det växande behovet av statliga ingripanden för att förändra dessa. Om allmogen förstods som motsträvig och besvärlig, blev det enklare för provinsialläkarna att argumentera för att resurserna de tilldelats var otillräckliga.

Funktion 4. Skapandet av en hjälteroll

Ju svårare och mer krävande arbetet provinsialläkaren utförde framstod, desto mer berömvärd blev provinsialläkaren själv i relief. Att framhäva det svåra, tröga och besvärliga med den egna uppgiften var ett sätt att förhöja betydelsen av det egna arbetet och visa fram de egna ansträngningarna.⁷⁸ Men det fanns fler anledningar för provinsialläkarna att beklaga allmogens fatalism och okunnighet. Genom att betona dessa negativa karaktärsdrag kunde de använda allmogen som sin ”andre” för att i kontrast stärka den egna yrkesidentiteten som auktoritativ, aktiv och rationell. Detta torde ha varit särskilt angeläget under läkarkårens ”terapeutiska kris” under mitten av 1800-talet då läkarkåren började röra sig bort från en traditionell, humoralpatologisk läkekonst utan att ännu ha etablerat något nytt terapeutiskt paradigm.⁷⁹ Genom att avskilja sig från en framställt passiv allmoge kunde provinsialläkarna även outtalat distansera sig från den traditionellt holistiska läkarroll som dominerat under århundraden och vilken ägnade sig åt att ”lindra, trösta, lyssna, vänta”.⁸⁰ En sådan läkarroll skulle enkelt kunna karaktäriseras som passiv, och genom att polemisera mot en passiv allmoge kunde provinsialläkarna underförstått etablera sin egen ståndpunkt för en mer aktiv läkarroll.⁸¹

Kanske går det därtill att dra paralleller mellan provinsialläkarens skildring av sitt förhållande till allmogen och den samtida internationella koloniala verksamheten. Kan provinsialläkaren ha sett sig själv som en slags kolonisationsagent av den egna landsbygden, som trängde in i tidigare ociviliserade landsändar och förde med sig renlighet, vetenskap och rationalitet?⁸²

Karin Johannisson menar att ”genom 1800-talets svenska läkarrapporter, inspektionsresor och riksdagsredogörelser löper ett brett stråk av myndighetsperspektiv” och att vårdsynen under denna tid var moraliserande och patriarkalisk.⁸³ Synen på allmogen som oengagerad i sitt eget öde bör också ha skapat en klyfta mellan den och provinsialläkaren. Att tillskriva allmogen en så djupt gående fatalism att de inte ens vid dödens rand, eller kanske först då, tillkallar den underförstått tillgänglige provinsialläkaren (villig, väntandes och med en uppsättning effektiva botemedel till sitt förfogande), är att förfrämliga och mystifiera landsbygdsbefolkningen. Grunderna för allmogens agerande underkändes som obegripliga och blev till en negation av provinsialläkarens rationella förhållningssätt. Skillnader betonades framför likheter och stor vikt lades vid främlingskapet mellan makthavare och tilltänkta underlydande. Detta synsätt har många likheter med en kolonialistisk attityd mot koloniserade folk. Ett flertal studier över kolonialismens historia har pekat på de mekanismer genom vilka icke-europeiska folkslag konstruerades som efterblivna och underlägsna, samt hur de producerade stereotyperna fungerade som ideologiska rättfärdiganden för exploatering.⁸⁴ Centralvärdet ”civilisation” skulle för provinsialläkarna ersättas med en stark tilltro till rationalitet och aktivitet, vilket medförde att de redan existerande förståelsekulturerna behövde avfärdas som irrationella och passiva.⁸⁵ Hypotesen om den kolonialistiska metaforens betydelse behöver utforskas vidare, men det är tydligt att en fatalistisk och okunnig allmoge kunde användas av provinsialläkarna som ett sätt att förstå de egna svårigheterna som en del i en heroisk kamp snarare än ett privat misslyckande.

Provinsialläkarnas kategorisering av allmogen som fatalistisk och okunnig bör därmed delvis ha kunnat bidra till läkarkårens framgångsrika professionaliseringsarbete mot slutet av århundradet, då den egna rationaliteten och den aktiva hållningen framstod så mycket tydligare i kontrast. Läkarkåren kom alltmer att framstå som den självklara auktoriteten i medicinska frågor, vilket förstärkte läkarnas positioner som kontrollörer och maktutövare trots att skolmedicinen ännu inte hade fått spridning bland den bredare befolkningen.⁸⁶ Framåt sekelskiftet 1900 var tilltron till läkarkårens förmåga att rädda mänskligheten från ohälsa och sjukdom starkare än någonsin tidigare. Läkaren hade blivit den nya tidens hjälte, och i detta hade provinsialläkarna del.

Sammanfattning

Så vad betyder allt det här för den åttaåriga flickan med scharlakansfeber, vars mor vägrade låta henne återvända till sjukhuset? Anton Kull, provinsialläkaren som redogjorde för hennes fall, berättade inte om hon överlevde eller inte. Han avslutade sin beskrivning med att säga att i skrivande stund var hon fortfarande i livet, men det var ”ett förfärligt lif

med *liggsår* etc.”⁸⁷ I efterföljande rapporter nämns hon inte alls.

Provinsiälläkare Kulls frustration och förtvivlan över att flickans lidande var onödigt är tydliga i hans årsberättelse. Det är mycket möjligt att han hade kunnat lindra hennes plågor.

Jag menar inte att provinsiälläkarnas negativa beskrivningar av allmogen var falska eller medvetet bedrägliga. Jag har utgått från att de generellt beskrev vad de upplevde vara verkligheten. Men jag har velat visa på att sådana till synes neutrala beskrivningar bör förstås som partsinlägg med flera betydelser. Ett problem med att försöka skriva ett stycke av konflikternas historia är att det döljer den fridsamma samvarons historia, förhandlandets och kompromissernas historia, välkommandets och framgångens historia. Detta är också en del av den historiska erfarenheten, vilken här har fått stå tillbaka. Genom att söka efter konflikter och sammanställa dem skapas en delvis missvisande bild av ett evigt trätande. Det kan också få provinsiälläkaren att framstå som en negativ figur, som skrämde, tog makten över, övervakade och kontrollerade allmogen utan att ha några terapeutiskt effektiva botemedel att erbjuda i utbyte. Det är inte en korrekt bild. Bodil Persson och Ingrid Gottfries påpekar att det kritiska medicinhistoriska perspektivet gärna får det att framstå som om skolmedicinen ”trycktes på en hukande befolkning”,⁸⁸ vilket döljer det faktum att många sjuka sökte sig till den med förtröstan. Men trots att skolmedicinens ”blanka framstegshistoria”⁸⁹ så småningom inbegrep en framgångsrik etablering på landsbygden var processen långtifrån smärtfri.

I denna artikel har de tre analysmetoderna professionaliserings-, moderniserings- och diskursanalytiskt perspektiv fått samverka. Den diskursanalytiska ingången har bidragit till en tolkning av provinsiälläkarnas språkliga kategoriseringar av allmogen som fatalistisk och okunnig som ett sätt att uppnå professionaliserande och moderniserande strävanden. Skulle exempelvis provinsiälläkarna ha anslutit sig till den nationalromantiska synen på allmogen hade inte deras eget arbete med att ingripa i och förändra allmogens levnadsföring varit lika behövligt. Ett problematiserande av allmogen kan ses som en av förutsättningarna för modernisering, professionalisering och, mer omedelbart angeläget för provinsiälläkarna, för högre löner.

Denna artikel har därmed syftat till att visa hur berättelser som den om den lidande flickan medvetet eller omedvetet fyllde flera funktioner för provinsiälläkaren själv förutom att avspegla indignation och frustration. I kontrast till en trilskande mor, som i sin envishet skadar sitt eget barn, framstod läkaren som en hjältefigur. De arbetskrävande ingripanden han kunde behöva ta till för att hantera allmogen blev begripliga, och krav på utökade resurser kunde framstå som välmotiverade. Därtill kunde provinsiälläkarens svårigheter med att etablera sig på landsbygden enkelt förklaras. Allt detta rymms i ett sjukt barns fallbeskrivning, och det menar jag

är en av anledningarna till att historien hamnat i en årsberättelse. Till viss del var det för att exemplifiera någonting annat som det blev relevant att beskriva en åttaårig flickas liggsår.

Summary

“All my attempts have been thwarted by ignorance, crudity and selfishness.” How Swedish provincial doctors described the peasantry 1840–1900 and four functions of these descriptions. By Annelie Drakman. This article uses the yearly reports written by Swedish provincial doctors between 1840 and 1900 to discern these doctors’ views of their main group of patients, the peasantry. The doctors habitually portrayed the rural population as fatalistic and ignorant. This description, however, appears dubious in the light of the fact that the peasants were said to be ignorant due to their practice of hiring quacks to treat disease, and fatalistic as they were said not to bother to treat disease at all. Assuming that a fatalistic population hardly would support extensive quackery, this portrayal of the peasantry can be understood partly as a strategy with beneficial effects for the provincial doctor. Four different functions of this strategy have been discussed. If the peasantry were seen as ignorant and fatalistic, any resistance towards unpopular interventions enforced by the provincial doctor, such as forbidding large funerals for those who died in contagious diseases, could be disregarded. All difficulties the provincial doctor had with establishing the trust of his patients could be understood as struggles against ignorance rather than as personal failures. The demands the provincial doctor chose to make to his superiors in the yearly report for increased funds would seem reasonable in the light of his daunting tasks. And in contrast to the peasantry, the doctor could present himself as a rational and active figure, struggling against difficult conditions in order to bring health and cleanliness to the countryside.

Noter

1. Denna artikel är en omarbetad version av min masteruppsats, vilken lades fram vid institutionen för idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet vårterminen 2010. Jag vill tacka Sven Widmalm, Tony Gustafsson, Bosse Holmqvist, seminariet ”Det Goda Samhället” samt två anonyma läsare för värdefulla synpunkter på en tidig version av texten.

2. Årsberättelse från provinsialläkare, Kristianstad distrikt 1885.

3. Anna Prestjan, som studerat provinsialläkarrapporter från Sveg i sin artikel ”State’s medical experts in local practice. Provincial

doctors’ view of themselves as public health promoters: an example from the Swedish countryside, 1880–1920” i *Hygiea Internationalis* 9:1 (2010), 223–246, finner samma tendens att problematisera allmogten; ”The provincial doctors [in Sveg] never have anything good to say about the locals’ way of life”, 232. Tidigare forskning om de svenska provinsialläkarnas situation under 1800-talet inkluderar även tre artiklar publicerade i *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift*. Peter Nilsson: ”Folkhälsan i Östskåne under mitten av 1800-talet speglad via en provinsial-

läkares arbete” i *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* 6:1 (2002), utgår från provinsialläkare Aspelins rapporter för att försöka säga något mer allmänt om denna yrkesgrupps arbetssituation under 1800-talet. Malin Appelquist & Peter M. Nilsson: ”Folkhälsan i östra Skåne 1860–1899 – en studie utifrån provinsialläkarrapporter” i *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* 9:1 (2005) handlar främst om allmogen, men då artikeln utgår just från provinsialläkarrapporter får även provinsialläkarnas syn på denna stort utrymme. Ylva Sjöstrand är mer intresserad av provinsialläkarna själva och har i sin artikel ”Modernitet och traditionalism i svenska provinsialläkarberättelser 1851–1874” i *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* 7:1 (2003) nått slutsatsen att provinsialläkaren delvis var förankrad i en äldre tid, motspjärnig de moderna konsumtionsmönster som allmogen alltmer tog till sig. Provinsialläkarnas situation har även skildrats populärvetenskapligt. Se Kerstin Abhukanfusa: ”Rapporter från rikets provinser” i *Populär Historia* Nr 6 (1994).

4. Hilding Bergstrand: ”Läkarkåren och provinsialläkareväsendet” i Wolfram Kock (red.): *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962* (Stockholm, 1963), 127.

5. Karin Johannisson: *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter* (Stockholm, 1990), 47f.

6. Bergstrand: ”Läkarkåren och provinsialläkareväsendet”, 127. I denna siffra är 53 distriktsläkare inräknade, vilka var civilanställda läkare vid exempelvis bruk som befordrades till statlig tjänst mot att de även utförde de viktigaste provinsialläkaruppgifterna. Se även Motzi Eklöf: *Läkarens ethos. Studier i den svenska läkarkårens identiteter, intressen och ideal 1890–1960* (Linköping, 2000), 199 samt Jan Kuuse & Bengt Dahling: ”Öppen vård i Mittenälvsborg nu, då och sedan. Del I Provinsialläkartiden” (2008). Förarbete till boken *Från provinsialläkare till primärvård – en historisk exposé*, 21. I sin avhandling *Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870* (Uppsala, 2004), 21 skriver vidare Sofia Ling att inklusive stadsläkarna var den genomsnittlige svenske läkaren ansvarig för cirka 7 500 personer på 1850-talet. Provinsialläkarna hade alltså betydligt större upptagningsområden än stadsläkarna.

7. Bergstrand: ”Läkarkåren och provinsialläkareväsendet”, 121ff.

8. Henrik Sandblad: *Världens nordligaste läkare. Medicinalväsendets första insteg i Nordskandinavien 1750–1810* (Stockholm, 1979), 11.

9. Exempel på forskning som använder provinsialläkarrapporter som källmaterial för att undersöka delar av medicinska fältet i Sverige under 1800-talet är Karin Johannisson: *Kroppens tunna skal. Sex essäer om kropp, historia och kultur* (Stockholm, 1997); Johannisson: *Medicinens öga*; Maria Arvidsson: *När arbetet blev farligt. Arbetarskyddet och det medicinska tänkandet 1884–1919* (Linköping, 2002); samt Per Axelsson: *Höstens spöke. De svenska polioepidemiernas historia* (Stockholm, 2004).

10. Bergstrand: ”Läkarkåren och provinsialläkareväsendet”, 127. Antalet tjänstläkare (provinsialläkare samt distriktsläkare, se not 3) ökade från 124 stycken år 1840 till 462 stycken år 1900.

11. <http://www2.ep.liu.se/databaser/med-hist/>. Framtaget 2010-05-08.

12. Sökorden är: ”Tredskas”, ”Vrång”, ”Vägra”, ”Underlåta”, ”Liknöjdhet”, ”Ovilja”, ”Misstro”, ”Egennyttas”, ”Okunnighet”, ”Snällhet”, ”Missunningsamhet”, ”Likgiltighet”, ”Nödgas”, ”Gitta”, ”Ids”, ”Öde”, ”Ödestro”, ”Kvacksalveri”, ”Råa”, ”Anlita”, ”Lojhet”, ”Vådjan”, ”Den goda saken”, ”Värdslöshet”, ”Lidande”, ”Guds vilja”, ”Klok gumma”, ”Klok gubbe”, ”Fördomar”, ”Vidskepelse”, ”Oförstånd”, ”Trilsk”, ”Motsträvig”, ”Hätskhet”, ”Bråk”, ”Nihilism”, ”Vanans makt”, ”Olydnad”, ”Motsträvig”, ”Envishet” och Däraktighet”. Ett flertal stavningar och böjningsformer har använts.

13. Sökorden är: ”Lydig”, ”Vis”, ”Klok”, ”Väl”, ”God”, ”Förnuftig”, ”Förståndig”, ”Mild”, ”Rationell”, ”Lugn”, ”Förståndig”, ”Förtroende”, ”Tillit”, ”Förtänksam”, ”Samförstånd”, ”Frid”, ”Upplyst”, ”Försiktighet”, ”Bra”, ”Rättänkande”, ”Samarbete”, ”Harmoni”, ”Villig”, ”Välvillig”, ”Beredvillig” och ”Medgörlig”. Ett flertal stavningar och böjningsformer har använts. Ett av de få exempel som motsäger artikelns tes finns i årsberättelse från provinsialläkare, Lindesberg Distrikt, 1878.

14. Ett exempel på en positiv beskrivning av allmogen förekommer i årsberättelse från provinsialläkare, Gotlands norra distrikt

1852. Provinsialläkaren skrev att "Gottlandsbonden är förständig, rättänkande och välvillig", dock i kontrast till allmogen i andra distrikt som därmed förutsattes sakna sådana kvaliteter. I detta fall hyllade provinsialläkaren allmogen för att underbygga krav på utökad sjukvård, vilket är intressant då provinsialläkarna i gemen snarare baserade sådana åskanden på det stora arbete allmogens motsträvighet innebar. Problemet otillräcklig sjukvård kunde alltså formuleras kring ett nobelt folk i nöd snarare än ett svårt arbete på grund av patienternas motvillighet, även om det tycks varit sällsynt. Se även "Funktion 3. Motiverandet av utökade resurser".

15. Roger Qvarsell: "Historia och medicin – En studie av svenska medicinhistoriska avhandlingar 1970–2004" i *Medicinshistoria idag. Perspektiv på det samtida svenska forskningsfältet* (Stockholm, 2007), 34.

16. Presttjän: "State's medical experts in local practice".

17. Exempel på svenska humanistiska studier inom det medicinska fältet som utförts utifrån professionaliseringsperspektiv kan återfinnas i Agneta Emanuelsson Blanck: "Profession, genus och makt. Aktuella tendenser i svensk forskning om värdeyrkenas utveckling" i Roger Qvarsell & Ulrika Torrell (red.): *Humanistisk hälsoforskning. En forskningsöversikt* (Linköping, 2000). Exempel på sådan forskning rörande tiden 1840–1900 innefattar Lisa Öberg: *Barnmorskan och läkaren. Kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870–1920* (Stockholm, 1996); Christina Romlid: *Makt, motstånd och förändring. Vårdens historia speglad genom det svenska barnmorskeväsendet 1663–1908* (Stockholm, 1998); Ulrika Nilsson: *Kampen om kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi 1860–1925* (Uppsala, 2003) och Agneta Emanuelsson: *Pionjärer i vitt. Professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden 1851–1939* (Uppsala, 1990).

18. Qvarsell: "Historia och medicin", 34.

19. Se Karin Johannisson, exempelvis *Medicinens öga* och *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (Stockholm, 1994).

20. Thomas Osborne: "Of health and statecraft" i Robin Bunton & Alan R. Petersen (red.): *Foucault, health and medicine*

(London and New York, 1997), 173f. Se även Michel Foucault: "On problematization" i *History of the present* 4 Spring (1988) och Michel Foucault (M. Florence): "(Auto-) biography" i *History of the present* 4 Spring (1988).

21. Claudine Herzlich och Janine Pierret beskriver på samma sätt hur arbetarklassen under 1800-talet fördömdes i franska administrativa rapporter och medicinska skrifter för att med sin fatalism välkomna tuberkulos. Se Claudine Herzlich & Janine Pierret: *Illness and self in society* (London, 1987), 27.

22. Exempelvis årsberättelse från provinsialläkare, Wrigstad 1849, årsberättelse från provinsialläkare, Torp 1845, årsberättelse från provinsialläkare, Naum 1881, eller årsberättelse från provinsialläkare, Mariestad, 1848. Se även Gunilla Tegern: *Frisk och sjuk. Vardagliga föreställningar om hälsan och dess motsatser* (Linköping, 1994), 181.

23. Årsberättelse från provinsialläkare, Wrigstad distrikt 1847.

24. Årsberättelse från provinsialläkare, Nederkalix distrikt 1840 samt årsberättelse från provinsialläkare, Torp distrikt 1844.

25. Årsberättelse från provinsialläkare, Nederkalix distrikt 1840.

26. Årsberättelse från provinsialläkare, Torp distrikt 1844.

27. Årsberättelse från provinsialläkare, Jönköping distrikt 1841 samt årsberättelse från provinsialläkare, Wrigstad distrikt 1895.

28. En hypotes är att provinsialläkarna betraktade alla föreexisterande medicinska strukturer i det egna distriktet som en slags nödmedicin som skulle överges så snart skolmedicinen blev tillgänglig. Huruvida hypotesen är riktig kan inte denna text besvara, men det är tydligt att flera provinsialläkare upplevde det som problematiskt att deras närvaro inte tycktes minska allmogens tendenser att använda sig av kvacksalvare. För mer information om kvacksalvare i Sverige under 1800-talet, se Ling: *Kärringmedicin och vetenskap*, samt Eva Palmblad: *Sanningens gränser. Kvacksalveriet, läkarna och samhället 1890–1990* (Stockholm, 1997). För ett internationellt perspektiv, se William Bynum & Roy Porter (red.): *Medical fringe and medical orthodoxy 1750–1850* (London, 1987).

29. Ling: *Kärringmedicin och vetenskap*, 59ff. och Öberg: *Barnmorskan och läkaren*, 266.

30. Det är problematiskt att ta över en pejorativ term som en förment neutral kategori. Jag har dock följt Sofia Lings begreppsanvändning och använder genomgående begreppet i texten. Se Lings diskussion i *Kärningmedicin och vetenskap*, 13f.

31. Årsberättelse från provinsialläkare, Gävle distrikt 1 av 3 1857.

32. Årsberättelse från provinsialläkare, Jönköping distrikt 1843.

33. Årsberättelse från provinsialläkare, Gävle distrikt 1 av 3 1857.

34. Årsberättelse från provinsialläkare, Torp distrikt 1844.

35. Exempelvis i årsberättelse från provinsialläkare, Jönköping distrikt 1841, årsberättelse från provinsialläkare från Wrigstad distrikt 1847 samt årsberättelse från provinsialläkare, Torp distrikt 1848.

36. Provinsialläkaren i Skog sade sig till exempel inte kunna avgöra om en kvacksalvares vattenkur skadade eller gagnade, även om han ändå trodde det senare, och erkände att även andra kvacksalvare ibland ställde korrekta diagnoser. Se Årsberättelse från provinsialläkare, Skog distrikt 1863. På ett liknande sätt skrev provinsialläkarna i Jönköping och i Älmhult att det kvacksalveri som florerade i deras provinser trots allt var nyttigt, då de själva inte hade möjlighet att ta hand om fallen på grund av stora geografiska avstånd. Se Årsberättelse från provinsialläkare, Jönköping distrikt 1844 samt Älmhult distrikt 1894. Sofia Ling har i sin avhandling visat att kvacksalveri inte ansågs vara någon svår förseelse av myndigheter under 1800-talet, och att endast runt ett tjugotal fall av kvacksalveri utreddes av domstolsväsende och Sundhetskollegium per år. Se Ling: *Kärningmedicin och vetenskap*, 78f. Det är därmed rimligt att anta att många av de svårigheter som beskrivits enbart blivit problematiska och värda att beskriva i vissa specifika situationer. Att kvacksalvare anlätades var bara ett problem för provinsialläkaren så länge han själv var tillgänglig och villig att ta emot patienter. För ett liknande resonemang, se Jan Sundin: "Folkhälsa och folkpolitik" i Jan Sundin, Christer Hogstedt, Jacob Lindberg & Henrik Moberg (red.): *Svenska folkets hälsa i ett historiskt perspektiv* (Stockholm, 2005), 385f.

37. Årsberättelse från provinsialläkare, Jönköping distrikt 1841.

38. Årsberättelse från provinsialläkare,

Wrigstad distrikt 1849, även årsberättelse från provinsialläkare, Ekeberga distrikt 1846. Detta mönster av att tillskriva motspjärniga patienter irrationalitet förekommer även i Frankrike. Se Herzlich & Pierret: *Illness and self in society*, 206.

39. Romlid: *Makt, motstånd och förändring*, 280.

40. Årsberättelse från provinsialläkare, Hällefors distrikt 1853. Se även årsberättelse från provinsialläkare Jönköping distrikt 1886, årsberättelse från provinsialläkare Östhammar distrikt 1900 samt årsberättelse från provinsialläkare Östhammar distrikt 1894.

41. Årsberättelse från provinsialläkare, Askersunds distrikt 1852. Detta var till viss del påbjudet från centralt håll.

42. Notera dock att Ylva Sjöstrand i artikeln "Modernitet och traditionalism i svenska provinsialläkarberättelser 1851–1874", 139ff menar att även om provinsialläkarna ofta framställde sig som representanter för rationalitet, modernitet och framsteg så kunde de i andra sammanhang polemisera mot de nya konsumtionsmönster hos allmogen som moderniteten förde med sig och istället hylla den traditionella bonderollen.

43. Roy Porter skriver att kvacksalveri aldrig av läkare kunde uppfattas som framgångsrikt eftersom eventuella framgångar inkorporerades i det akademiska medicinska vetandet, som när kvicksilver började användas mot syfilis. Se Roy Porter: *Health for sale. Quackery in England 1660–1850* (Manchester, 1989), 237.

44. Enligt Anders Salomonssons artikel "Bondeliv" i Anders Salomonsson (red.): *Svenskt bondeliv. Livsform och yrke*, 15 så har Geijers & Afzelius utgåva av *Svenska folkvisor 1814–1816* kommit att betraktas som startpunkten för den "folkintresserade" svenska nationalromantiken. Två avhandlingar som diskuterar förhållandet av bondesamhället kring sekelskiftet är Martin Stolare: *Kultur och natur. Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920* (Göteborg, 2003) och Nils Edling: *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm, 1996).

45. Salomonsson: "Bondeliv", 17.

46. Annelie Drakman: "Framtiden tillhör de magra. En studie av diskursen inom Svenska Vegetariska Föreningen 1903–

1935". Opublicerad magisteruppsats, framlagd vid institutionen för idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet vårterminen 2009.

47. Andreas Hellerstedt: *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Stockholm, 2009), 161.

48. *Ibid.*, 169 och 200f.

49. *Ibid.*, 200.

50. *Ibid.*, 156.

51. Öberg: *Barnmorskan och läkaren*, 45.

52. För etnografiska studier kring allmogens uppfattning kring hälsa, renlighet och sjukdom under sent 1800-tal, se exempelvis Denise Malmberg: *Skammens röda blomma? Menstruationen och den menstruerande kvinnan i svensk tradition* (Uppsala, 1991) och Lillian Rathje: *Norrländsk folkmedicin. Sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial*. Skrifter utgivna av dialekt-, ortsnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie D Meddelanden nr 3. Se även Bo Larsson (red.): *Bondens självbild och natursyn* (Stockholm, 1994) och Matts Bergmark: *Medicinsk magi. Om tro, förtroende och godtrogenhet* (Stockholm, 1966).

53. Årsberättelse från provinsialläkare, Nås distrikt 1846.

54. Årsberättelse från provinsialläkare, Wrigstad distrikt 1849.

55. Årsberättelse från provinsialläkare, Skog distrikt 1863.

56. Porter: *Health for Sale*, 23, Gunnar Broberg (red.): *Til at studera läkedom. Tio studier i svensk medicinhistoria* (Stockholm, 2008), 43.

57. Johannisson: *Medicinens öga*, 35. För ett liknande resonemang kring polariseringen mellan läkare och kvacksalvare, se Roy Porter: *Patients and practitioners. Lay perceptions of medicine in pre-industrial society* (Cambridge, 1985), 19.

58. Årsberättelse från provinsialläkare, Vänersborgs stad distrikt 1893.

59. *Ibid.*

60. Årsberättelse från provinsialläkare, Jönköping distrikt 1845.

61. Årsberättelse från provinsialläkare, Vingåker distrikt 1856. Se även liknande brasklappar i årsberättelser från Örebro distrikt 1881, Naum distrikt 1856, Hedemora distrikt 1844, Östhammar distrikt 1894 samt Ekeberga distrikt 1854.

62. Årsberättelse från provinsialläkare, Wrigstad distrikt 1850.

63. Angående gödselstackar, se årsberättelse från provinsialläkare, Östhammar distrikt 1894 samt årsberättelse från provinsialläkare, Silbodal distrikt 1883. Angående dop, se årsberättelse från provinsialläkare, Naum distrikt 1879. Angående begravningsar, se årsberättelse från provinsialläkare, Ekeberga distrikt 1854 samt årsberättelse från provinsialläkare, Ekeberga distrikt 1854.

64. Årsberättelse från provinsialläkare, Älmhult distrikt 1894.

65. Tidigare litteratur visar på hur folketron ansåg tiden som odöpt vara mycket farlig för barnet. Då var det oskyddat från övernaturliga väsen och riskerade att bli till en bortbyting. Se Rathje: *Norrländsk folkmedicin*, 56. Enligt kristen tro kom barnet heller inte till himlen om det dog innan dopet, och skulle enligt 1686 års kyrkolag döpas högst åtta dagar efter födseln. Se Anders Jarlert: *Sveriges kyrkohistoria. 6, Romantikens och liberalismens tid* (Stockholm, 2001), 64, se även 93: ”den som inte döptes på föreskrivet sätt ställdes utanför samhället.” På 1850- och 1860-talen förekom tvångsdop, där kronobetjäningen på prästers uppmaning kunde hämta barn till dop mot föräldrarnas vilja, med motiveringen att dessa inte förstod barnets bästa. Se Oloph Bexell: *Sveriges kyrkohistoria. 7, Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*. (Stockholm, 2003), 18. Även om sådana förfaranden var ovanliga visar de på hur absolut nödvändigt dopet ansågs vara.

66. Johannisson: *Medicinens öga*, 19.

67. *Ibid.*, 19. Se även Michel Foucault: *The birth of the clinic. An archaeology of medical perception* (London, 2003 [1963]).

68. Johannisson menar att denna utveckling började långt tidigare, redan under 1600-talet, men beskriver främst 1700-talets merkantilistiska utgångspunkt där läkaren såg sitt uppdrag som att rädda den svenska arbetskraften. Johannisson: *Medicinens öga*, 35.

69. Herzlich & Pierret: *Illness and self in society*, 50.

70. Johannisson: *Medicinens öga*, 194; Anna Lundberg: *Care and coercion. Medical knowledge, social policy and patients with venereal disease in Sweden 1785–1903* (Umeå, 1999), 90ff.

71. Årsberättelse från provinsialläkare, Jönköping distrikt 1844. Se även årsberät-

telser från Tjust distrikt 1892 samt från Gävle distrikt 1857. I båda de senare fallen inspekterades hundratals personer och få eller inga smittade upptäcktes.

72. Särskilt söktes ekonomisk hjälp för att rekrytera barnmorskor. Se exempelvis årsberättelse från provinsialläkare, Ekeberga 1847 och årsberättelse från provinsialläkare, Dorotea 1897.

73. ”Svenska provinsialläkarföreningens historia 1906–1930” (Stockholm, 1930), 11.

74. *Ibid.*, 11.

75. Årsberättelse från provinsialläkare, Trosa 1881.

76. Eva Palmblad: *Medicinen som samhällslära* (Uddevalla, 1990), 16. Öberg: *Barnmorskan och läkaren*, 90, ger en liknande bild och noterar att 30 läkare satt i riksdagen 1870–1920.

77. Johannisson: *Kroppens tunna skal*, 192.

78. Tony Gustafsson: ”Mellan pliktuppfyllelse och berättarglädje” i Karin Johannisson, Ingemar Nilsson & Roger Qvarsell: *Medicinen blir till vetenskap. Karolinska Institutet under två århundraden* (Stockholm, 2010), 38f.

79. Robin Fåhraeus: *Vår tids medicin* (Stockholm, 1950), 95; Palmblad: *Medicinen som samhällslära*, 14.

80. Karin Johannisson: ”Folkhälsa. Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget” i *Lychmos. Årsbok för idéhistoria och vetenskapshistoria* (Uppsala, 1991), 150.

81. Enligt Monica Libell utkämpade läkarkåren en intern kamp mellan en avvaktande och en ingripande falang av sjukdomsbehandling i mitten av 1800-talet. Se Bro-

berg (red.): *Til at studera läkedom*, 320. Samma kamp vanns enligt Herzlich och Pierret i Frankrike av den ingripande sidan efter de stora koleraepidemierna. Se Herzlich & Pierret: *Illness and self in society*, 131. Ett ingripande förhållningssätt blev därmed en viktig aspekt av läkarens självbild.

82. Aina Schiotz, som studerat norska provinsialläkare under denna period, är inne på delvis samma spår när hon inleder kapitlet ”Om å oppdra og kultivere allmuen” i *Folkets helse – landets styrke 1850–2003* (Oslo, 2003) med ett citat från en provinsialläkare som talar om ”distriktslegenes påtenkte rolle som ’civilisationens pionerer’ i sunnhetsskisjonene utover i landet”, 79.

83. Johannisson: *Medicinens öga*, 55.

84. Ania Loomba: *Kolonialism/postkolonialism. En introduktion till ett forskningsfält* (2008, Stockholm), 111, 118.

85. Åtminstone internt inom den läkarvetenskapliga diskursen. Det är mycket möjligt att det praktiska arbetet i provinsen gav möjlighet till uppskattning av och kollaboration med icke skolmedicinska utövare. I provinsialläkarrapporterna omnämns dock såvitt jag kunnat se inte några sådana samarbeten.

86. Bengt Erik Eriksson: *Vägen till centralhospitalet. Två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige* (Göteborg, 1989), 160.

87. Årsberättelse från provinsialläkare, Kristianstad distrikt 1885.

88. Ingrid Gottfries & Bodil E. B. Persson: *Humaniora och medicin* (Lund, 1996), 181.

89. Johannisson: *Kroppens tunna skal*, 192.

Den naturliga skapelsen

Tidig svensk darwinism och religiös liberalism

Thord Heinonen Silverbark

Inledning

Konflikten mellan vetenskap och religion skärptes helt säkert av darwinismens framträdande. Men den historiska forskningen har också uppmärksammat att fördjupningen var en process och att motsättningen tog tid på sig för att fördjupas.¹ Det som evolutionsteorin hade svårt att förnas med var en bokstavstrogen tolkning av den bibliska skapelseberättelsen samt den tro på människans särställning i naturen som en sådan läsning gav vid handen. Däremot hade den nya teorin goda förutsättningar att anammas av den religiösa liberalism som livligt diskuterades i samtiden. Darwinismen – så som den först uppfattades – passade i själva verket väldigt väl ihop med den bild av skapelsen och människans ställning i världen som de liberalreligiösa var i färd med att lansera. Enligt denna kunde man mycket väl tänka sig att skapelsen var en evolutionär process som fortfarande pågick och detta helt i överensstämmelse med kända naturlagar. Någon motsättning mellan evolution och religion (förstådd på detta sätt) tycktes inte alls föreligga, tvärtom kunde darwinismen framstå som en allierad till den religiösa liberalismen i dess kamp mot mer traditionsbundna och konservativa religionsformer.

I den här uppsatsen vill jag belysa detta förhållande närmare med utgångspunkt från svenska källor. Den bakomliggande frågan är hur man ska förstå darwinismens tidiga reception, och för att besvara den driver jag tesen att den religiösa liberalismen var väldigt betydelsefull för darwinismreceptionen, i varje fall när man kommer utanför vetenskapliga fackområden.

Den stora undersökningen av hur darwinismens mottogs i Sverige är redan gjord. För snart femtio år sedan publicerades två artiklar i *Lychmos* som avsåg att reda ut den svenska receptionen av darwinismen. Författaren, Ulf Danielsson, gjorde en mycket omfattande undersökning och åstadkom en verklig plattform för senare forskning att stå på. Danielsson gick igenom hundratals texter från perioden 1859 till 1895, men nästan uteslutande fackvetenskapliga, vilket trots allt kan verka lite begränsande när man ser det så här i efterhand.²

På 1960-talet antog idéhistoriker i allmänhet att vetenskapliga teorier sprids från lärda centra till en alltmer ”folklig” periferi, ungefär som när en sten kastas i vattret och ger upphov till ringformade vågor på ytan. I överensstämmelse med denna modell för idéers spridning sökte Danielsson

efter de första spåren av darwinism hos naturforskare som hade professionella kontakter med England. Han fann mycket riktigt att personer vid Kungliga Vetenskapsakademien i Stockholm hade gått i spetsen och presenterat Darwins evolutionsteori redan några månader efter utgivningen av *On the origin of species*. Vid universitet och högskolor hade den nya teorin gett upphov till diskussioner och läger hade bildats för och emot den. Reaktionen hos botanister, zoologer, geologer och medicinare granskades i fyra längre kapitel och först i ett femte kapitel vidgades synfältet även till andra forskare än naturvetare: arkeologer, teologer och filosofer. ”Den allmänna svenska darwindebatten” utgjorde det sjätte och sista kapitlet, som upptog endast tio sidor, vilket kan verka lite och få läsaren att önska mer. På sitt mycket samvetsgranna sätt hade Danielsson gått igenom tretton kulturtidskrifter och letat efter artiklar med anknytning till darwinismen, för att genom dessa få en bild av teoriernas spridning utanför vetenskapen. Allt som allt hittade han nitton artiklar, varav majoriteten (elva stycken) likafullt var skrivna av svenska naturforskare. Den samlade bilden av darwinreceptionen i Sverige kunde därför lätt fås att överensstämma med rådande föreställningar om idéers spridning från det lärda fackområdet till en från början passivt mottagande omgivning.³

Helt och hållet stämde dock inte denna modell in på darwinismens mottagande i Sverige. På slutet kom Danielsson fram till att det fanns enstaka artiklar som författats av personer som han kallade ”liberala publicister”. De var inte många men synnerligen intressanta. De liberala publicisterna var inte alls naturvetare och befann sig till och med mer eller mindre utanför den akademiska världen. Ändå hade en del av deras darwinismartiklar skrivits samtidigt som och oberoende av naturvetarnas introduktioner. Särskilt när det gällde att dra vidare konsekvenser av darwinismen och tillskriva den betydelse i religiösa, filosofiska eller politiska sammanhang kunde frågan ställas om inte de liberala publicisterna i själva verket varit de som gått i spetsen och initierat diskussionerna.⁴ En inte alltför djärv hypotes är att dessa liberala publicister hade egna agendor och att den religiösa liberalismen varit en sådan.

Redan Danielsson noterade sambandet.⁵ De liberala publicisterna var religionskritiker och ute efter att montera ned den bokstavstroga skapelseläran. Men Danielsson kom till publicisterna via darwinismen och intrycket kunde därför lätt bli att det var denna som gav impulserna till religionskritiken. För egen del misstänker jag att darwinismen spelade en rätt blygsam roll, att den ingick i ett större sammanhang och att introduktionen av den bör ses i samband med de liberala publicisternas hela verksamhet, ja, till och med i samband med hela den diskurs av evolutionism och skapelselära som redan existerade när darwinismen introducerades. Evolutionsteorin fyllde en funktion i denna diskurs, men den var inte någonting som förutsättningslöst spred sin verkan i en enkelriktad process från lärdom till folklighet.

Den undersökning som följer begränsas naturligt av året 1859, då Darwins bok *On the origin of species* publicerades, och det tidiga 1870-talet, då Darwins skrifter började översättas till svenska. Mycket tyder på att relationen till darwinismen blev en annan på 1870-talet, vilket vi återkommer till. Det som undersöks är vad liberala publicister och några andra – även deras motståndare – skrev under dessa första år, vilket förhoppningsvis skall öka vår förståelse för den tidiga svenska darwinreceptionen.

Viktor Rydberg

Den mest namnkunnige av de liberala publicister som Danielsson talade om var författaren Viktor Rydberg. Det var till och med så att Danielsson misstänkte att Rydberg skrivit den allra första texten på svenska om Darwins evolutionsteori, vilket grundade en föreställning om att Rydberg var ”den förste svensk som kan kallas darwinist”.⁶ Rydberg skulle senare rikta kritik mot darwinismen som berodde på vad han ansåg vara missbruk av teorin, främst att man ville tolka den alltför materialistiskt och tillämpa kampmotivet även på mänsklig samlevnad. I allmänhet accepterade han kampen för tillvaron som den naturliga utvecklingens lag, men i människornas värld hade den övervunnits till förmån för människokärleken.⁷ Lite förvånande kan det därför förefalla att han skulle varit så ivrig att introducera en teori som han senare förhöll sig lite avvaktande till. Så mycket belägg för att han skrev den första svenska Darwinartikeln finns inte heller, utan resonemanget vilar helt och hållet på indicier.⁸ Omständigheterna runt omkring är emellertid högtintressanta att reda ut, i synnerhet som Viktor Rydberg också var den religiösa liberalismens mest kände förkämpe i Sverige.

Den kontext det här handlar om är Göteborg och dess tidningsvärld. När Darwins evolutionsteori offentliggjordes i november 1859 var Göteborg inte någon lärdomsstad utan en plats för handel och industri. Göteborg var en av Sveriges snabbast växande städer, där arbetarstadsdelar började gro i utkanterna och där breda avenyer kantade av köpmannapalats anlades i centrum. Centralstationen hade invigts 1858 och förband staden med det nationella järnvägsnät som nyligen börjat breda ut sig. Men framför allt var det genom sjöfarten som inte bara handelsvaror utan också idéer strömmade in i staden. De dominerande dagstidningarna var liberala, kämpande för näringsfrihet och frihandel. Viktor Rydberg kom att ingå i ledningen för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* tillsammans med den välkände S. A. Hedlund, som även verkade i riksdagen för en mycket liberal och framstegsvänlig politik. I den ståndsriksdag som nu började vackla räknades Hedlund som en av de främsta nydanarna. Tidningen hade samma prägel, särskilt vurmade den för staden Göteborgs utveckling, men även för framåtskridandet i stort. På redaktionen hade

Hedlund stor hjälp av den ditflyttade smålänningen Rydberg, som skrev ledare och krönikor när Hedlund inte gjorde det själv, recenserade teater och levererade mycket material till följetongerna. Mellan Hedlund och Rydberg utvecklades en varm vänskap som båda drog nytta av.⁹

Den allra första presentationen av Darwins evolutionsteori på svenska var en osignerad artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* fredagen den 2 februari 1860, endast drygt två månader efter det att *Origin of species* utkommit i England. Det är känt att Darwin skickade dedikations-exemplar av boken till åtminstone ett par svenska naturforskare, men inte till några journalister. I *Handelstidningen* redogjordes för ett naturforskarmöte som något tidigare ägt rum i London, där teorin presenterats och där en ny upplaga av boken utlovats. Artikeln fortsatte sedan med att förklara teorin – förmodligen i anslutning till vad som sagts på Londonmötet och definitivt i god överensstämmelse med vad som stod att läsa i *Origin of species*. Ärtliga variationer hos domesticerade djur har fått djuruppfödare att bedriva avel och kultivera fram former som inte finns i naturen. Darwins favoriter duvorna användes även i *Handelstidningen* som främsta exempel på djuravel. Och detta artificiella urval, som formar nya varieteter, motsvaras i naturen av ett urval som springer fram ur den ständigt rådande kampen för tillvaron: det naturliga urvalet. På måndagen (6 februari) avslutades presentationen med ännu en artikel, som gav en antydning om det som Darwin senare skulle kalla könsurvalet och summerade ihop det hela som en ”theori om de organiska väsendenas skapelsehistoria”.¹⁰

Uppenbarligen var detta ett annat slags introduktion av evolutionsteorin än den som senare samma månad gavs vid vetenskapsakademien i Stockholm. Detta var en reception långt borta från alla vetenskapliga institutioner. *Handelstidningen* var visserligen känd för att hålla en hög profil i idédebatter och i viss mån bevaka vetenskapliga nyheter, men idéer om husdjursavel och avelns eventuella motsvarighet i naturen måste ändå betraktas som ett väldigt udda ämne. Tidningen var vanligtvis full av politiska nyheter från utlandet och den svenska riksdagen, dess mer notisartade rapportering rörde i synnerhet just handel och sjöfart. Så varför denna satsning på Darwins evolutionsteori?

Även om det inte var Rydberg som förde pennan kan vi av sammanhanget med stor säkerhet dra slutsatsen att både Rydberg och Hedlund kände till dessa artiklar och sympatiserade med deras innehåll. För att förstå vad det var som lockade redaktörerna behöver man antagligen mest av allt dra in den religiösa aspekten av deras liberalism och allmänna framstegsvänlighet. Artiklarna handlade om avel och urval, men också om ”den organiska världens skapelsehistoria”, det vill säga om hur livsformerna blivit till utan inblandning av underverk. Det var förmodligen denna lätt förbisedda aspekt som motiverade att artiklarna kom in i tidningen. Darwinismen framträdde samtidigt som den religiösa liberalismen

var ett hett debattämne i Sverige; *Handelstidningen* stödde de nya idéerna och Viktor Rydberg blev deras främste banérförare över huvud taget.

Utgångspunkten för den religiösa liberalismen var att människan i grund och botten är en god varelse. Hon är inte född syndig och kan därför inte heller begå handlingar som leder till evig förtappelse. Behovet av att nå frälsning med hjälp av övernaturliga krafter bortföll sålunda och kristendomen förvandlades till en tro på allas möjlighet att nå försoning. I stället för riter, dogmer och underverk framhölls människans kamp för en bättre moral i den värld hon redan bebodde. På den internationella scenen kom detta budskap i hög grad från unitarismen på USA:s östkust och i Storbritannien, och sammantaget med en allmänt försvagad statskyrkoauktoritet öppnade idéerna för ett ifrågasättande av den bokstavstroga läsningen av bibelns skapelsehistoria. På detta område kunde darwinismen mycket väl bli en bundsförvant i kampen mot traditionell högkyrklighet, för den talade emot en mirakulös skapelse under en vecka för sextusen år sedan. I den mirakulösa skapelsens ställe lanserade den idén om en ständigt pågående evolution, en *naturlig skapelsehistoria* som det kom att heta. Gud tänktes inte längre verka genom underverk som stred mot de kända naturlagarna, utan tvärtom var den gudomliga skaparkraften någonting som kom till uttryck genom naturlagarna.

I Sverige väckte den religiösa liberalismen animerade debatter, i första hand bland teologer och filosofer. De boströmianska filosoferna i Uppsala, som annars gav uttryck för en väldigt statisk och hierarkisk världsförståelse, anammade en försoningstanke som liknade unitariernas och Boström själv väckte rabalder genom att ifrågasätta existensen av helvetet, straffanstalten för alla slags syndare. En boströmian i Göteborg, lektor Ljungberg, drog 1861 på sig hård kritik från högkyrkligt håll när han i ett föredrag ifrågasatte att det gick att läsa om treenigheten och Kristi gudom i bibeln. Domkapitlet ville att han skulle lämna sin plats i konsistoriet. Men i spetsen för dem som försvarade honom gick *Handelstidningen* och i synnerhet Viktor Rydberg, som av diskussionerna inspirerades till att börja skriva *Bibelns lära om Kristus*, den religiösa liberalismens mest berömda verk på svenska.¹¹

Vi kan härigenom börja förstå varför två till synes oväsentliga artiklar om en ny vetenskaplig teori – med fördjupningar i husdjursavel och urval – fördes in i en tidning som vanligtvis inte intresserade sig för dylika spörsmål. De passade helt enkelt in i ett större mönster, nämligen som förstärkning av den liberalreligiösa världsbilden. I boken *Bibelns lära om Kristus* (1862), där även Rydberg ifrågasatte treenighetsläran och påpekade att den inte hade stöd i bibeln, nämndes ingenting om Darwin. Men det finns fog för att se evolutionsteorins introduktion i tidningen i ljuset av den religiösa brottningen i samtiden. Fram till denna tidpunkt hade de liberalreligiösa fått söka stöd främst hos idealistiska filosofer och teologer, förutom boströmianism och unitarism alla de diskussioner som orsakats

av den hegelianska vänstern under de senaste tjugo åren. Darwins bok, som egentligen inte uttalade sig alls om människan, var dock genom sina implikationer öppen för tolkningar i liberalreligiös riktning och den presenterade en naturvetenskaplig förklaring till utveckling och framsteg som var hett efterfrågad i progressiva kretsar. Enligt denna läsning av Darwin kunde det mänskliga framåtskridandets historia ses som en förlängning av naturens evolution, och Darwins tal om ett naturligt urval bakom arternas förändringar framstod som en betydligt mer handfast förklaring än den som erbjöds av de idealistiska filosoferna och teologerna.

Carl Simon Warburg

Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning skaffade sig också vid denna tid en månadstidskrift. Eller rättare sagt startades i januari 1864 en *Svensk Månadsskrift för fri forskning och allmän bildning*, som trycktes i *Handelstidningens* tryckeri och hade starkast möjliga personliga band med tidningsredaktionen. Tidskriftens redaktör och allt-i-allo var den unge Carl Simon Warburg, som var sprungen ur den göteborgska grosshandlarnoblessen – kusin till den något yngre litteraturhistorikern Karl Warburg, som senare skrev en viktig biografi om Viktor Rydberg. C. S. Warburg hade efter studier i Lund blivit amanuens vid Kungliga Biblioteket och Riksarkivet i Stockholm, men på grund av sin lungsjuklighet avbrutit dessa anställningar för resor i Europa. Efter resorna återvände han till föräldrahemmet i Göteborg och bedrev just i början av 1860-talet omfattande studier på egen hand. Det var under denna tid han lärde känna Viktor Rydberg och började samarbeta med denne om den nya tidskriften.¹²

S. A. Hedlund gjorde bara enstaka inlägg i tidskriften, men Rydberg bidrog med omfattande religionshistoriska studier. Med ”Jehovah-tjensten hos hebreerna före babilonska fångenskapen” ville han visa hur gudsbegreppet från början varit ett helt annat än det som kristendomen menade sig ha ärvt från judendomen. ”Medeltidens magi” utkom i tre på varandra följande nummer varav den mittersta delen var ett rent frosseri i avslöjanden av kyrklig vidskepelse. Den tredje delen, om folklig magi, var också ett angrepp på helvetesläran, som enligt författaren hållits tillbaka av äldre hedendom. Filosofen Boström skrev till Rydberg och berömde hans insats för denna sak.¹³

Svensk Månadsskrift introducerade också den brittiska samtidstänkare som vid sidan av Darwin skulle bli det kulturradikala Sveriges främsta husgud på 1880-talet: John Stuart Mill. Redan det första numret inledde Warburg själv med en presentation av Mills *On Liberty*, följande dess försvar för tankens och ordets frihet, samt kritik mot allehanda religiösa tankemonopol och i förlängningen alla typer av ofrihet. I andra och tredje numret tog han sig an frågan ”om människoslägtets ålder och upp-

komst”, i vilken även Darwins teori ansågs betydelsefull. Egentligen var ju inte Warburg först med att presentera evolutionsteorin för en svensk publik, så som han möjligen var ifråga om Mills liberalism, men infallsvinkeln – att ta upp frågan om mänsklig evolution – var ett mycket djärvt steg som hörde samman mer med andra källor än med *Origin of species* (där människan var utelämnad). Därtill kom att frågan om en tillblivelse på naturlig väg hade starka religiösa implikationer för Warburg. De två artiklarna om människosläktets ålder och uppkomst förtjänar sålunda att ses i en något annorlunda belysning än den som vanligtvis erbjuds i historiska redogörelser när man kort konstaterar att de introducerade Darwins utvecklingslära.

Warburg gick på bred front till angrepp mot den mirakulösa skapelseläran:

Traditionens skadliga inflytande har icke minst inom naturvetenskaperna gjort sig gällande. Den bibliska läran om skapelsen har i högre eller mindre grad inverkat på uppfattningen af naturens lif. För ordet skapelse har man i allmänhet icke gjort sig reda eller ock dermed förstått en genom yttre mekanisk kraft plötsligen skeende uppkomst af helt nya väsenden.¹⁴

Engelsmannen Darwin hade dock i en bok som utkom för några år sedan lanserat en teori om gradvis utveckling av arterna. Darwin räknade med ”att hela den organiska världen leder sitt upphov från högst få ur- eller stamarter, kanske endast en enda sådan, men på sin höjd från fyra eller fem”.¹⁵ Livets första upphov förblev sålunda höljt i dunkel medan fortsättningen förklarades som en hela tiden pågående skapelse. Warburg beskrev kort hur ”den Malthuska teorien” om en befolkningsökning utöver livsmedelstillgångar leder till en ständig kamp för tillvaron, i vilken ”ärftliga och individuella [sic!] egenskaper” gör individer och arter mer eller mindre dugliga. Konceptet naturligt urval kunde förefalla passa väl in i en allmänt liberal världsbild. ”De individuella egenskaperna, som hjälpa till att skydda individerna och deras efterkommande i deras kamp om tillvaron, äro ock de, som mest bidra till arternas förändringar.” Med andra ord: konkurrens och utslagning befrämjar en utveckling mot individuella egenskaper av allt högre kvalitet. En sådan evolution, till skillnad från en mirakulös skapelse, tar emellertid ”tusentals, ja millioner generationer” på sig för att åstadkomma stora förändringar.¹⁶

Det som skaffat evolutionsteorin fiender var att den frantog människan hennes särställning i skapelsen, menade Warburg. Att även människan ”skulle hafva samma anor, som ett vildt djur eller en lågvext planta” retade det mänskliga högmodet hos många. Men varför skulle ett enkelt ursprung vara något att förakta? Var inte detta tvärtom något som visade att det fanns rättvisa i hur världen fungerade?

Den enskilda människan, som från en ringa ställning arbetat sig upp till samhällets högsta platser och detta blott genom sin intelligens och flit, känner sig stolt deröfver; skulle väl då hela menskligheten känna sig förnedrad derföre att densamma, äfven från en obetydlig begynnelse, ensam bland alla jordiska varelser, satt sig i besittning af förnuftets och kärlekens gudagåfvor?¹⁷

Den liberala idén om att duglighet skulle räknas före börd fanns sålunda även i naturen. Den gamla föreställningen om en aristokrati vars privilegier vilade på deras födslorätt blev en parallell till idén om en skapelse vid ett enda tillfälle i tidernas begynnelse, där alla livsformer fått sig sina platser tilldelade. Men den världsbild Warburg gjorde reklam för var något helt annat. Genom utvecklingens lagar hade även de lägsta fått möjligheter att klättra. Genom mensklighetens gemensamma ansträngningar hade människan på naturlig väg nått det som ibland benämndes gudomligt. Även om Warburg kallade förnuft och kärlek gudagåvor, och därmed gav sken att de skulle ha givits människan från ovan, fanns det en passage i hans text som visade att även psykiska förmågor evolverade enligt Darwin – och att han instämde i detta.¹⁸

Warburg ägnade resten av den första artikeln åt den forskning som kommit igång angående människans förhistoria. Det mesta blev – i efterhand sett – ett virrvarr av fynd från olika tidsåldrar och utan samband med människans biologiska evolution. Sten- och bronsåldersfynd på olika håll i Europa återropades som belägg för mensklighetens höga ålder. Danska kökkenmöddingar och schweiziska pålhus var återkommande inslag i dylika framställningar och återfanns även hos Warburg. Vid grävandet av Södertälje kanal hade man påträffat en fiskarhydda som föreföll urgammal. Utanför Europa hade forskare räknat ut att både Nordamerika och Egypten haft mänskliga kulturer långt före den kända historien. De intressantaste fynden som nämndes härstammade emellertid från grottor i Västeuropa, särskilt i de fransktalande delarna, där spår av utdöda djur och primitiva levnadssätt antydde mycket hög ålder.¹⁹

Förutom *Origin of species* var Warburgs källor tyska. Han hade läst Carl Vogts beryktade föreläsningar om människans ursprung, där denne hävdade att olika slags apor var förfäder till olika människoraser (vilket Warburg inte nämnde men möjligen påverkades av). När det gällde rapporterna om fynd från människans förhistoria lutade han sig främst mot botanisten Matthias Schleiden, som annars blivit mest känd som förespråkare för en allmän cellteori. Schleiden var fram till denna tid professor i Jena, vilket är värt att notera, i synnerhet med tanke på denna stads tidigare roll som en högborg för den idealistiska filosofin och naturforskningen. Den romantiska naturfilosofin präglades även den av idéer om utveckling, men av det mer andliga slaget, och det är inte oväsentligt att nämna denna bakgrund till de källor som Warburg lät sig inspireras av. I den andra artikeln om människosläktets ålder och uppkomst refererade

han mest till den för eftervärlden bortglömde fysikprofessorn i Jena, Karl Snell, som skrivit om människans skapelse i en tämligen idealistisk anda. (De mer välkända zoologerna i Jena, Karl Gegenbaur och den nyligen anställde Ernst Haeckel, nämndes däremot inte.)

Snell tog starkt avstånd från det han kallade ”den originära skapelse-teorien”. Med detta begrepp avsåg han arternas tillkomst vid ett enda ögonblick, vare sig det var på religiösa eller sekulära grunder. De religiösa, ”supranaturalisterna”, satte ett gudomligt inflytande över naturens lagar, medan ”naturalisterna” satte naturen i det gudomligas ställe.²⁰ Men Snell förespråkade i stället en skapande utveckling och en utvecklingsprincip som låg förborgad i ”själens och lifvets väsende”. Det vill säga den ”organiska” världen i motsats till den *oorganiska*” innehåller en strävan efter perfektion. ”I alla lefvande varelser, i begreppet lefvande själ ligger förmågan till själfutveckling.”²¹ Snell menade att människans härstamning ”från varelser, sådana som apor och markattor” inte alls var en nödvändig följd av utvecklingsteorin.²² Varje livsform har att fullborda sig själf genom en egenartad utvecklingslinje, som på ett visst ställe i evolutionens stora drama skjuter ut från arternas gemensamma stam. Evolutionen, enligt Snell, är teleologisk och innebär att exemplevis människan har en förutbestämning att bli människa redan på de stadier hon levde som fisk eller amöba. Vissa organismer är också själva mer ordningssamma och måna om att utvecklas till högre stadier, medan andra – liksom olika folkslag i samtiden, säger både Snell och Warburg – är nöjda med det slags liv de redan lever. Mellan dessa ytterligheter finns det blandformer, som kan förklara annars svårbegripliga samband mellan en livsform och en annan. Särskilt ”saurierna”, reptilerna som dominerade livet på planeten en gång i tiden, kunde förefalla svåra att placera in i en kontinuerlig utveckling. Men Snell tecknar bilden av ökad arbetsdelning även i ”sauriernas” värld, så att landlevande ”dino-saurier” gav upphov till däggdjur och så småningom människor.²³

Warburg – som återgav flera sidor med citat från Snell – följde dock inte tankegångarna tillbaka till den romantiska naturfilosofin, utan snarare anlidade han Snells expertis för att stärka sina egna liberalreligiösa föreställningar om livets utveckling. På ett ställe i artikeln kom han med utgjutelser över motsättningen mellan Guds allmakt och allgodhet för att argumentera emot idén om människans mirakulösa skapelse.

Såsom allsmächtig måste Gud kunna skapa menniskan alldeles efter sitt behag, såsom allvetande måste Gud känna huru den af honom skapade menniskans lif skall förflyta. Han vet från begynnelsen att menniskan skall falla genom ormens frestelse. [...] En *allgod* skapare skapar en varelse, dömd till evigt lidande; han kan låta bli att skapa densamma och kan lemna människosläktet för alltid ofödt, men låter det ändå framstå. En besynnerlig *allgodhet*, som har behag i millioner varelsers lidanden!²⁴

Som alternativ till denna skuldbeläggning av människan använde sig Warburg av en annan skapelsehistoria, en där arten människa från ett simpelt ursprung utvecklas och förfinas till allt större fulländning. Man behöver knappast betvivla att evolutionsteorin här ingick i den liberal-religiösa kamp som i samtiden fördes med Warburgs vän Rydberg i främsta frontlinjen. Intresset för Darwins bok om arternas uppkomst, för Snells utvecklingsteorier och för arkeologiska fynd som antydde människosläktets höga ålder var allt styrt av detta övergripande intresse, att ersätta den bibliska skapelseberättelsen med en naturlig skapelsehistoria baserad på utveckling och framsteg i stället för syndafall och skuldbeläggning.

Tyvänn tilltog Warburgs lungsjuklighet och han avled utan att ha någon efterträdare som tidskriftsredaktör. *Svensk Månadsskrift för fri forskning och allmän bildning* utkom därför med sitt sista nummer redan i augusti 1864. Den blev en av många kortlivade tidskrifter från denna tid. Dock hade den en intellektuell skärpa som få andra och ett nedslag som detta visar med vilken hetta det som skrevs var ämnat att vara inlagor i en pågående kulturkamp. Ännu argare argument mot högkyrkligheten kom emellertid från en klockare i Skåne, som har kallats ”den religiösa liberalismens enfant terrible” och som också så småningom använde sig av evolutionsteorin för att få ammunition till sin krigföring.²⁵

Nils Lilja

Nils Liljas intellektuella utveckling kan följas genom hans biografi, som är betydligt bättre känd än C. S. Warburgs.²⁶ Lilja var äldste sonen till ett jordbrukarpar i nordvästra Skåne. Hans far var upplärd i flera hantverksyrken och även kunnig i naturmedicin. Det är lätt att föreställa sig att den unge Lilja övertog faderns fallenhet för mångsyssleri och att de växlande åker-, ängs- och skogslandskapen i hembygden stimulerade hans vilja att lära sig förstå naturens hemligheter. 1829 anlände han, tjugoett år gammal, till universitet i Lund med avsikten att läsa till präst. Men Lilja blev i stället en välkänd överliggare, som aldrig slutförde någon högre examen och ständigt påbörjade nya studieinriktningar: naturvetenskapliga likaväl som litteraturvetenskapliga, filosofiska och politiska. Han skrev dikter och lyckades genom dessa få ett ekonomiskt understöd samt en viss uppskattning som lyriker. Samtidigt gav han ut det imponerande verket *Skånes flora*, vilket, i synnerhet enligt hans egen mening, inte rönt den uppmärksamhet det förtjänade i botaniska kretsar. Efter fjorton års studier lämnade han så universitetet och fick anställning som klockare i Billinge, inte långt från barndomshemmet, en ort som han ibland lämnade men ständigt återkom till.

Vid sidan av sin klockarsyssla ägnade sig Lilja åt floristik och agrikultur. Från trädgården sålde han frön och plantor för att dryga ut den skrala lön han hade och så småningom växte verksamheten ut till en handelsträd-

gård, vars innehavare också gav ut en tidskrift för odlare och en handbok över kulturväxter. I slutet av 1840-talet övergav han emellertid även detta liv, lämnade sin familj och slog sig ned i Malmö, tidvis Lund, där han började arbeta som journalist, blev ”publicist” för att återknyta till vårt tema att undersöka ”liberala publicister”. Han skrev för *Snällposten* och var under några år på femtiotalet redaktör för *Malmö Tidning* och *Malmö Nya Allehanda*. Det är känt att han intog en tämligen radikal hållning, vilket bland annat visade sig genom att han var en av de få som tog författaren Almqvist i försvar när denne flydde från Sverige. Även sedan han 1855 återvänt till Billinge och gift om sig fortsatte Lilja att skriva för pressen, i synnerhet *Öresunds-Posten* i Helsingborg, vars utgivare Fredrik Borg han kom väl överens med.²⁷

Vid folkskolestadgans införande 1842 fråntogs klockaryrket uppgiften att organisera barnens skolgång i socknarna. Förutom att ringa i kyrkklockorna återstod rena vaktmästarsysslor samt att leda kyrkosången och vara handräckning åt prästen. I samband med Lilja sägs det ofta att hans arbetsuppgifter var få och lönen otillräcklig för att försörja en familj, och att det var därför han skaffade sig bisysslor som trädgårdsmästare, journalist och författare. Men samtidigt som detta säkert är riktigt kommer man inte ifrån intrycket att hans skrivelser mer och mer anknöt till den gamla klockaresysslan i den meningen att han ville driva skola och bilda folket, i synnerhet ungdomen. Mellan Lilja och hans arbetsgivare, svenska statskyrkan, uppstod däremot en klyfta, som efterhand växte till en avgrund. Lilja trodde på fri kärlek och vid sidan av sina slutligen tre äktenskap hade han förhållanden som inte legaliserades enligt kyrkans regelverk. Vid ett tillfälle avskedades han på grund av sitt osedliga leverne. Men sedan han vänt sig till domkapitlet med ett skickligt formulerat försvar återanställdes han.²⁸

Olika slags folkbildningslitteratur och folkbildningsaktiviteter existerade redan, men i sin antiklerikala upplysningsnit blev Lilja pionjär för en mera kritisk och ifrågasättande variant av folkskolning. Utan överdrifter kan man säga att den var av ett liknande slag som den kulturradikala folkbildning som skulle komma att blomma ut i Sverige på 1880-talet. I Billinge startades en bildningscirkel för folket, med all sannolikhet på Liljas initiativ. Under sin tid i Malmö på femtiotalet höll han föredrag, som han senare sammanställde till boken *Menniskan: hennes uppkomst, hennes lif och hennes bestämmelse* 1858. Denna skrift inledde hans litterära verksamhet med att upplysa och förändra människors världsbilder, ett arbete för vilket han skulle dra på sig mycket kritik och en del beröm. *Menniskan* utkom i inte mindre än fem upplagor, den sista utgavs 1889 i regi av en av den yngre generationens främsta himlastormare.²⁹

Boken *Menniskan* utkom således före Darwins *Origin of species*, och inte heller de senare upplagorna innehöll någonting om Darwins evolutionsteori. Härav kan en viktig slutsats dras: Lilja behövde inte på något

sätt Darwin för att komma igång, Darwins teori blev i stället någonting som så småningom inkorporerades i Liljas världsförståelse och kom att ingå i några av hans senare föredrag och skrifter. Även om det ofta sagts att Lilja blev en entusiastisk darwinist kan man därför konstatera att detta bara avsatt marginella spår i hans skrifter. Att det är så hindrar emellertid inte att Lilja skrev mycket om livets utveckling i sina verk, och att de idéer han framförde om evolutionen hade en liberalteologisk grund att stå på redan från början. Boken *Menniskan* dedicerades till två lunda-professorer och teologen Nils Ignell, verksam i Stockholm. Ignell var en av dem som introducerat den religiösa liberalismen i Sverige och vid denna tid var han aktuell med flerbandsverket *Menskliga utvecklingens historia*. Liljas *Menniskan* kan möjligen läsas som en naturalhistorisk komplettering av Ignells uteslutande humanvetenskapliga verk.

Många var de som gjorde sin första bekantskap med idén om en naturlig skapelsehistoria i boken *Menniskan*. Den inleddes med att den traditionella bibliska skapelseberättelsen sattes i fråga. Naturen förklarades vara en gudomlig framträdelseform, stadd under ständig utveckling. I ”tidernas början” framträdde ”en oerhört stor, upphettad *dunstmassa*, som var klotformig och befann sig i rullande rörelse”. Denna nebulosa – för det hela anknyter till den nebularhypotes som var vanlig på 1800-talet – svalnade och krympte och ur den materia som då lämnades i en evig cirkelrörelse uppstod himlakropparna. Jorden utsattes för upprepade regnperioder, som till slut fick dess yta att svalna och världshaven att bildas. Livet uppstod i dessa urhav, utan att några underverk krävdes, och havsvarelserna evolverade till landlevande organismer. Sist tillkom människan, som den mest fulländade invånaren på planeten.³⁰

Redan i denna skapelsehistoria visade Lilja prov på religiös liberalism. Tillsammans med hans ökande aversion mot präster och högkyrklighet i Sverige ledde detta till en rad skrifter som granskade kristendomens rötter och de bibliska berättelsernas sanningshalt i jämförelse med samtida vetenskapliga ståndpunkter. Han anslöt sig till den amerikanske predikanten Theodore Parkers idéer om att bibeln var späckad med forntida judisk mytologi och att en levande kristendom i stället skulle baseras på Guds framträdande i den nutida världen. Att Lilja verkligen fördjupade sig i Parkers idéer framgår bland annat av skriften *Den fria församlingens kateches. Försök till en unitarisk-parkersk bekännelseskrift* 1864. I samma anda hävdade Lilja att naturen var andlig och gudomlig. Det fanns ingen transcendent gudom, och därmed heller ingen gud med antropomorfa egenskaper, utan Gud var att identifiera med den sinnliga naturen och i synnerhet kärleken. Hans skrift *Kärleken såsom Guds väsende och världens lif* från 1864 visade på ett rörande sätt hur stark hans tilltro till kärleken var. Kärleken till livet, kärleken mellan könen samt mellan mor och barn var det som höll världen samman, menade han. Gud kom till uttryck i kärleken och Jesus Kristus var gudomlig endast i den meningen

att han predikade kärlekens evangelium. Alla och envar kunde följa Kristi exempel och göra detsamma.

År 1864, när dessa skrifter utkom, gick Lilja till förnyad attack mot prästerskapet och det han kallade för ”prestläran”. I en föreläsningsserie kallad *Vår tid och dess sträfvanden* hävdade han att han ”blifvit förföljd af fanatiska prester och deras vapendragare bland bönderna”.³¹ Föredragen utkom dock som en skriftserie och denna har setts som något av en föregångare till senare essäsamlingar med naturvetenskapliga utgångspunkter, exempelvis den kulturradikale Bengt Lidforss *Naturvetenskapliga kåserier*.³²

1864 hade Lilja fortfarande inte uppmärksammat Darwin. Hans föredrag i *Vår tid och dess sträfvanden* började med religionen och förklarade hans syn på det gudomliga närmare.

Gud är en ande, som endast skall tillbedjas i andan och sanningen, men som omöjlig kan på ett sinnligt och materiellt sätt uppenbara sig i sinneverlden [...].³³

Det är i naturen man påträffar den gudomliga anden:

Man finner således att Gud har nedlagt vissa lagar i naturen, efter hvilka icke blott det hela, utan äfven det enskilda helt och hållet utvecklar sig, och att det ena länkar sig i det andra såsom ett fullständigt harmoniskt helt. Dessa naturlagar utgöra det sätt, hvarpå Gud verkar i naturen och genom hvilka han ordnat det så, att allting utveckla sig och existera för sig sjelf; men utom Gud i naturen vore den senare icke till, ”hans närvaro gifver henne tillvaro”, säger Parker, ”hans vilja är hennes lag och styrka, hans vishet hennes ordning, hans godhet hennes skönhet”.³⁴

Citatet illustrerar den parkerska lärans betydelse för Lilja och att även utvecklingstanken, precis som i boken *Menniskan*, fanns med utan något identifierbart darwinistiskt inflytande. Även i *Vår tid och dess sträfvanden* talade Lilja om att människosläktet uppstått genom evolution. Tanken på en skapelse vid ett enda tillfälle, med en härstamning från ”en enda individ eller ett urpar” förkastades uttryckligen och i stället antyddes det polygenetiska synsätt som var vanligt i samtidens antropologi. Olika människoraser har uppstått vid olika tidpunkter, de mer ”primitiva” först och ”den vita rasen” sist.³⁵ Upphovet har med all sannolikhet varit apor, eftersom man kan se att skillnaden mellan dessa ”och de lägsta af de nu lefvande människoracer [...] är så ringa, att en öfvergång lätt skulle vara tänkbar”.³⁶

I ett av sina brev berättade Lilja att han planerade skriva mer utförligt om Darwins evolutionsteori och i detta eller ett annat sammanhang skildra människosläktets naturalhistoria i anslutning till geologen Lyell. Visserligen blev det aldrig något större verk, men både i andra och tredje delen av *Vår tid och dess sträfvanden* samt i *Jordens utvecklingshistoria*

jemförd med *skapelsesagorna* i 1 Mosebok förekommer längre passager som överensstämmer med och troligtvis har inspirerats av Lyell.³⁷ Den separata skriften – ”ett geologiskt utkast för folket” utgivet 1866 – var mycket up-to-date med sin tids vetenskap. Lilja redogjorde i detalj för den geologiska periodiseringen som stadsfästes i England endast tjugo-tjugofem år tidigare och som med modifieringar fortfarande gäller. Ännu under hans egna studieår i Lund hade inte denna periodisering etablerats, så han måste ha läst sig till den på egen hand – vilket gör Lyell ännu mer sannolik som källa. Vi hör sålunda talas om en paleozoisk tidålder med epokerna silur, devon, karbon och perm, ett mesozoikum med epokerna trias, jura och krita, samt ett kainozoikum med epokerna tertiär och kvartär. Havs- och träskorganismer dominerade den första tidsåldern, reptiler (dinosaurier) den andra och däggdjur den tredje.³⁸ Människan framträdde under slutet av tertiär, tänkte sig Lilja. Han var mycket förtjust i siffran 300 000 år för människans ålder. Allt detta motsäger den kritik som menade att hans skrifter var slarviga och ogrundade. Tvärtom förefaller han väl påläst, fast totalt ointresserad av att uppge sina källor. Han kan ha läst Warburgs artiklar om människosläktets ålder och uppkomst eftersom han nämde fiskarhyddan i Södertälje samt bosättningarna vid Mississippi och Nilen precis som denne.³⁹ Men samtidigt tog han ett ännu större grepp än Warburg om de arkeologiska och paleontologiska vittnesbörd som fanns, och han hade betydligt större kunskaper än denne när det gällde svenska förhållanden, i synnerhet den skånska berggrunden. I den tredje delen av *Vår tid och dess sträfvanden*, där Darwins teori tilldelades ett eget delkapitel, beskrev Lilja såväl skandinaviska stenåldersfynd som franska och belgiska grottbosättningar, neandertalfyndet i Tyskland, pålhusen i Schweiz, samt fossiler och föremål från andra världsdelar.⁴⁰

Det är svårt att utläsa om Lilja menade att varje art följde en separat utveckling eller att arterna hade ett gemensamt ursprung. Idén om alla varelsers ursprung från en enda urcell avvisades inte helt och hållet, även om han upprepade gånger markerade människorasernas parallellitet och mest talade om ”de lägre rasernas” aplikhet. Samtidigt kunde han säga att de ”första människornas voro mera djur än människor”, av vilket man kan förstå att även ”den vita rasen” skulle härstamma från apor. Svårast att acceptera idén om ett simpelt ursprung hade emellertid de som trodde på skapelsen som mirakel, det vill säga prästerna.

Presterna hafva alltjemt beskärmat sig öfver dessa vetenskapliga bestämmer uti hela naturen är en fortsatt utveckling från de första cellerna uti urhafvets sköte. De tycka att människan bör få vara danad af jordens stoft och hela den öfvriga naturen vara skapad af intet. En successiv utveckling efter naturliga lagar kunna de ej fatta, samt anse det vara mera hederligt för människan att härstamma från en lerklump, tillformad af skaparen, liksom ett hantverksarbete, än att vara en fortsatt utveckling af det lif och den bildningskraft, som skaparen från

början nedlagt i naturens sköte. [...] En skapelse efter naturliga utvecklingslagar är dock mera värdigt Gud än ett ständigt framkallande af nya arter af mera fullkomlighet, liksom under erkännande att de föregående varit till viss mån ändamålslösa och förfuskade.⁴¹

Lilja kom att uppfattas som något av en bråkmakare. Hans ifrågasättande av äktenskapet som en kyrkligt kontrollerad institutionalisering av kärlekslivet, kombinerat med egna utomäktenskapliga förhållanden, drog på honom mycket kritik, som färgade av sig på vad han skrev om skapelsen och utvecklingen. Även liberala publicister tog avstånd från honom. *Öresunds-Postens* redaktör Borg var bland de sista, men även han övergav till slut Lilja. *Aftonbladet* hade gjort det långt tidigare.⁴² För *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* skrev han en artikelserie om livet i Stockholm som var så osedlig att den retade upp S. A. Hedlund och omöjliggjorde mera samarbete.⁴³ Den stora idolen för Lilja var Viktor Rydberg, och i början såg även Rydberg positivt på Lilja, som när han i ett brev skrev att Lilja ”[g]enom sina mycket lästa skrifter för folket har [...] slagit vår medeltid kanske djupare sår än någon annan”. Välviljan returnerades genom att Lilja dedicerade *Jordens utvecklingshistoria* till Rydberg. Men även Rydberg oroades av Liljas radikalism i äktenskapsfrågan och bröt den gemensamma frontlinjen.⁴⁴

Mest lik Rydbergs kritiska läsningar av bibeln var Liljas tolkning av ”sagorna om Skapelsen och Paradiset” i *Jordens utvecklingshistoria*. Han hävdade där att idén om en skapelse på sex dagar hade blivit fullständig vederlagd. Skapelsen kan inte ha någon början då skaparen är evig och skapelsen är någonting som pågår ständigt.⁴⁵ De kritiska anmärkningarna mynnade ut i kärleksdyrkarens hyllning till sinnevärlden och dess föränderlighet.

Hela jorden är människans Eden, hennes paradiset och lustgård, som Gud planterat åt henne, men icke för henne allena, utan åt allt, som i honom lefver, röres och har sin tillvaro, åt allt som finnes på jorden för att der fullkomnas och utveckla sig.⁴⁶

Lilja avled 1870, vid en tid då darwinismen av allt att döma kom in i en andra fas.

Senare liberalreligiös darwinism

1860-talets idéer om Darwins evolutionsteori var mycket annorlunda mot hur darwinismen senare kommit att uppfattas. Mycket få personer, ens bland naturforskarna, intresserade sig för det naturliga urvalets betydelse i någon djupare mening. Det som fångade sinnen var idén om arternas föränderlighet och vad en lära om alltings gemensamma härstamning skulle kunna innebära. Det var descendensteorin som stod i fokus, medan selektionsteorin förbigicks utan större uppmärksamhet.

Därtill kom att härstamningsläran, även av darwinismens förespråkare, uppfattades på ett tämligen idealistiskt sätt. Ordet utveckling var nära nog liktydigt med andliga framsteg. Emellertid ändrades förutsättningarna för detta i slutet av decenniet då den så kallade materialistiska världsåskådningen blev ett mycket omdiskuterat ämne. År 1869 utkom Ludwig Büchners *Kraft und Stoff* i svensk översättning, en bok som injägade skräck i många för materialismens utbredning. Visserligen hade den skrivits innan Darwin publicerat sin teori, men i ett par längre fotnoter anslöt sig Büchner i den nya utgåvan till darwinismen och framställde denna som ett stöd för materialismen.⁴⁷ Konsekvenserna av detta kunde bli långtgående. Darwinismens behov en intelligent agent bakom skapelsen, en skapargud, skulle kunna bortfalla helt och hållet. Evolutionsteorin skulle bli ett stöd för fritänkeri (ateism). Hela den föreställning om naturens strävan efter perfektion, som även darwinismens tidiga förespråkare uttryckte, skulle framstå som ett önsketänkande utan minsta förankring i empirin. Vad en evolutionsteori på materialistisk grund utsade var att utvecklingen var slumpmässig med avseende på vilken livsform som nådde framgång. Ingen strävan efter fullkomlighet genomströmmade naturen och ingenting garanterade människans ställning som den mest fulländade varelsen. Ingenting talade egentligen längre för en hierarki i naturen, utan människan skulle lika gärna som masken kunna ses som ett djur bland andra.⁴⁸

Inte ens de liberala publicisterna var beredda att följa denna tolkning. I *Svensk Literatur-Tidskrift* recenserades Büchners bok av den unge historikern Hans Forssell, en folkbildare som så småningom gick in i den statliga förvaltningen och politiken.⁴⁹ Forssell konstaterade att Büchner inte var så hemsk som ryktet gjorde gällande. Mycket av det som sades i *Kraft och materia* gick det att hålla med om, bland annat humanismen, kampen för mänsklighet och upplysning i en värld där mörkerkrafter fortfarande lurade. Stötstenen var just materialismen, idén att materiella faktorer räckte för att förklara allt. Darwinismen nämndes bara i förbigående, men i form av ett tillrättaläggande av den materialistiska ståndpunkten. ”Man gör sig alldeles onödiga bekymmer, då man tror, att Darwins lära om arternas öfvergång i hvarandra innebär en sammanblandning af menniskolif och djurlif [...]”⁵⁰

Den som gick längst i att tillmötesgå den materialistiska världsåskådningen var kanske journalisten och publicisten Axel Fritiof Åkerberg. Han skulle senare bli känd för sitt engagemang i alla möjliga emancipatoriska och frihetliga rörelser, nykterhet, djurrätt, kristen socialism, osv. Även om han då anammade socialistiska idéer var det tydligt att han stod främmande för marxismen och dess historiska materialism.⁵¹ Detta hindrar dock inte att han i yngre dagar drogs till den naturvetenskapliga materialism som Büchner var det främsta affischnamnet för. I den liberalreligiösa tidskriften *Framtiden* tog han sig 1871 an ett ämne som gick längre än till och med Darwin gjort för att förklara livets förekomst på jorden, nämli-

gen sökandet efter livets yttersta ursprung. Inspirerad av ett tal som Darwins vän Huxley hållit vid naturforskarmötet i Liverpool året innan, återgav Åkerberg fakta om den forskning om livets ursprung som bedrivits från antiken till nutiden. Huxley hade själv inte uttryckt någon bestämd åsikt i frågan utan lämnat den öppen, men Åkerberg var inte nöjd med detta och hade lyckligtvis hittat en tysk forskare som kunde ge honom de besked han ville ha: Ernst Haeckel.

Detta kan förklara varför A. F. Åkerberg, strax efter att han medverkat till att översätta unitaristen Theodore Parkers samlade verk till svenska, kastade sig över arbetet med att till svenska överföra den tyske zoologen Haeckels *Natürliche Schöpfungsgeschichte*. Dessa skrifter förefaller vid första anblicken mycket olika och det är svårt att se den gemensamma nämnaren – om det inte vore för det liberalreligiösa intresset för skapelsehistorien. Artikeln i *Framtiden* gör det klart att Åkerberg ”upptäckt” Haeckels bok redan när denna var ny och att han i den funnit svaren på den yttersta gåtan om naturens skapelsehistoria. Haeckel var ”en af de främste i ledet bland försvararne af ’autogeniens’ eller själfalstringens tänkbarhet [...]”. Haeckel var cytolog men vid en tid när den levande cellen uppfattades på ett synnerligen annorlunda sätt mot nutidens. Bland annat trodde man att cellerna bildades på mekanisk väg – och hela idén om en genetisk ”programmering” lyste med sin frånvaro. Haeckel hade därför lätt att tänka sig att det fanns övergångsformer mellan ostrukturerad materia och levande celler. Han kallade dessa för ”monerer” och de blev senare viktiga byggstenar i hans monistiska filosofi. Åkerberg läste mycket tidigt om monererna och tyckte sig i dessa se förutsättningen för ”den naturliga skapelsen!” Han kände väl till den samtida kemins arbeten med att framställa organiska ämnen i laboratorier, men Haeckels monerer var ännu viktigare. Monererna var det starkaste argumentet för självalstring och det som gjorde övernaturliga ingripanden i skapelseprocessen allra mest onödiga.⁵² Givetvis var detta anledningen till att Åkerberg ägnade så stor möda åt att översätta Haeckels verk för en svensk publik.⁵³

Ifall liv kan bli till utan en mirakulös skapelseakt behövs det ingen gud alls för att upprätthålla och utveckla livet på jorden. Blotta insikten att man kan komma fram till den slutsatsen gjorde hanteringen av darwinismen till ett mycket delikat ärende. De liberala publicisterna ville inte associeras med ateism, utan avsåg i stället att tona ned riskerna för religionen. Deras användning av darwinismen följde därför i det längsta de stigar som trampats upp av tidigare liberalreligiösa skribenter. Särskilt intressanta att studera i detta sammanhang är syskontidskrifterna *Samtiden* och *Framtiden* samt deras utgivare C. F. Bergstedt respektive Carl von Bergen.

Carl Fredrik Bergstedt började med en akademisk karriär, doktorerade med stor framgång på grekiska språket och litteraturen, och övergick därifrån till sanskrit och andra österländska språk. Den indogermanska forskningen låg i tiden och förde honom till vidare studier i europeiska

storstäder. Emellertid övergav han den lärda banan för att i stället ge ut och skriva i kulturtidskrifter. Under några år i början av 1850-talet var han huvudredaktör för *Aftonbladet*, reformvännernas flaggskepp i Stockholm, men Bergstedt kom i delo med medarbetarna om hur Sverige skulle agera under kriget och bröt under lång tid kontakten med tidningsvärlden. Efter mer än tio år som brukspatron och godsägare gick han in i riksdagspolitiken och återkom till stockholmspressen. Det var under denna tid, 1870, som han grundade tidskriften *Samtiden*. *Veckotidskrift för politik och litteratur*.⁵⁴

I sin litteratursmak och i sina politiska ideal var Bergstedt anglofil, extremt liberal och frihandelsvänlig. Händelseutvecklingen i omvärlden kom dock att präglas av det fransk-tyska krig som utbröt på sommaren 1870. I *Samtiden* skrev Bergstedt krönikor och kommentarer som tog upp krigets förvecklingar, freden och den efterföljande pariskommunen. Ett nytt Europa började ta form, med en tysk stormakt söder om Sverige och en arbetarrörelse som organiserade sig till kamp mot det borgerliga samhället. Bergstedt tog upp arbetarfrågan och propagerade för folkets bildning, på samma gång som hans liberala tankevärld fick allt tydligare inslag av konservatism. Så behandlade han även darwinismens betydelse för samtidens kultur. När *Om arternas uppkomst* äntligen – efter mer än elva år – började utkomma i svensk översättning (på Lars Johan Hiertas – *Aftonbladets* grundares – förlag) skrev Bergstedt lugnande att darwinismen inte var så farlig. Darwin har varit ytterligt försiktig för att inte stöta sig med religionen och han har inget graverande att säga ”om vi endast ihågkomma att tron på en allvis och allgod försyn icke är det samma som en blind bokstafstro på den mosaiska skapelsehistorien”.⁵⁵

Om arternas uppkomst recenserades i tidskriften tillsammans med tysken Rolles bok om Darwins teori samt Darwins *Descent of man* (som omgående började översättas till svenska) och utvecklades till en hel artikelserie. På nytt framhöll Bergstedt att darwinismen inte hotade religionen, utan endast ”den judaiska kosmogonien”.⁵⁶ Till skillnad från i Tyskland hade heller inte darwinismen blivit något stort debattämne i Sverige – ännu. Ett uttalat syfte med artiklarna var därför att diskutera de samhälleliga konsekvenserna av ett darwinistiskt genombrott. I stora drag redogjorde han för vad Darwin hade att säga, inte minst i den nyutkomna *Descent of man*. Någon tveksamhet om att människan härstammade från djurriket fanns inte. I den nya boken behandlades både kroppsliga likheter mellan människan och djuren, samt de psykiska förmågornas gradvisa framväxt. Bergstedts slutsats var att ”Darwin kan anses hafva till full evidens bevisat att vårt släkte har samma ursprung som hela den övriga skapelsen”. Betydde då inte detta en dödsstöt för religionen: ”hvad skulle följderna då blifva för vår religion, och skulle våra efterkommande blifva gudsförnekare? Vi tro icke det.” Det Darwin förnekar är

Guds omedelbara och oberäkneliga inverkan på den synliga naturens ordning, men han förnekar icke tillvaron af en allsmäktig skapare, som i tingen nedlagt anlagen, för att utveckla sig hvar efter sin art och i evighet följer deras utveckling med sitt kärleksrika öga. Äfven den flyktigaste naturbetraktelse måste leda oss bort från den grofva materialismen.⁵⁷

Människans ställning i skapelsen är dock högre än djurens och ”ingen apa kan inkräkta på denna”, framhöll Bergstedt. Människan har en härskarposition, hon har rätt att använda sig av andra varelser för sina egna syften. Men hon har också ett unikt ansvar för andra organismer och sitt eget släkte. Med högre utveckling följer ”en stigande stränghet i de sedliga begreppen” och rent av tankar om att valet av partners bör göras med släktets framtida välbefinnande för ögonen. Bergstedt blev aldrig någon rashygieniker, men han var medveten om att samma lagar som styrde aveln av husdjur även gällde för människan. I en kommentar till tyska darwinkontroverser diskuterade han människans ursprung, om hon verkligen skulle anses ha rötter i Afrika, så som Darwin själv antytt, eller om hon kommit någon annanstans ifrån. Fynden efter urmänniskor i europeiska grottor kunde tyda på att ursprunget stod att söka på närmare håll och indoeuropeiska folkvandringar antydde möjligen ett asiatiskt urhem. Frågan om varifrån mänskligheten härstammade var således fortfarande öppen, konstaterade Bergstedt.⁵⁸

Tidskriften *Framtiden* skilde sig lite från *Samtiden* – mindre politisk och mer religiös analys. Utgivaren Carl von Bergen härstammade från Göteborg och hade samtidigt med sina akademiska studier i Uppsala tagit till sig de liberalreligiösa impulserna från Viktor Rydberg och andra. von Bergen grundade *Framtiden* 1868 för att föra de nya idéernas talan i synnerhet i samband med pedagogiken. Tidskriften bar underrubriken ”för fosterländsk odling”.⁵⁹

I november och december 1871 skrev von Bergen om Thomas Buckles *History and civilization in England*, ett välkänt positivistiskt verk. Artiklarna handlade mest om hur man skulle förstå utveckling, och författaren menade att Darwin hade mycket att tillföra även när det gällde människans historia. ”Röjer sig ej äfven här [i det världshistoriska framåtskridandet] liksom ett planmässigt *väljande* af en öfver individernas och folkens öden rådande högre makt, ett utkorande af några få, med uppoffrande af ett flertal.”⁶⁰ Det naturliga urvalet skulle således fungera som agent för gudomliga avsikter, enligt von Bergen, med välkända socialdarwinistiska konsekvenser.

På det tjugoförsta århundradet, med allt färre personer som ännu minns hur det var före internet, kan det vara ytterligt svårt att föreställa sig en tid när Svenska Kyrkan härskade över själarna, när många församlingsbors viktigaste intellektuella stimulans kom från prästens predikan vid söndagens högmässa. Men när darwinismen kom till Sverige var det så

det såg ut. För liberala publicister som Carl von Bergen hängde därför de nya idéerna intimt samman med en strävan att väcka upp ”folket” och göra dem medvetna om naturvetenskapliga sätt att förstå omvärlden. von Bergen talade om en konflikt, men inte mellan vetenskap och religion, utan mellan ”förnuftstro” och ”dogmtron”, där den förra var en religiositet i överensstämmelse med vetenskapen medan den senare stred mot densamma. Den ”ortodoxa prestläran” bekrigade den rationalistiska tron, medan denna i sin tur kämpade inte minst för att frigöra folkskolan från kyrkans överhöghet. Vissa reformpedagoger ville ha någonting som liknade en sekulär skola för ”folket”, för bara genom en modernisering av gemene människas tänkande skulle hela landet kunna möta den moderna tid som nalkades. ”På folkbildningens fält” – sa von Bergen – ”går det nämnda sträfvandet [att slå ned ”dogmläran”] hand i hand med nitälskan för en *tidsenlig, national och medborgerlig uppfostran*.”⁶¹ ”Förnuftstrons” seger över ”dogmtron” var bara en fråga om tid, menade han. ”Folket” skulle bli delaktigt i samhällslivet på ett sätt som det inte varit hittills. De behövde få de bättre levnadsförhållanden som socialisterna slogs för.

Men hvad folket framför allt behöfver i detta de brådstörtade omhvälfningarnas och den andliga sönderslitenhetens tidevarf, det är *en lefvande religiös tro* samt en på fosterländsk grundval hvilande *sund upplysning och bildning*.⁶²

Det återstod många vändor i denna folkbildningens strävan innan ”dogmtron” släppte sitt grepp om folkmajoritetens själar. Detta var den kulturradikala strid som i Sverige fördes främst på 1880-talet. Vi kan emellertid konstatera att redan innan dess hade problematiken uppmärksamats av liberala publicister och reformvänner. ”Ortodoxin” var kanske inte heller så monolitisk som en del av dessa menade. Mycket tyder på att det tvärtom fanns en rad olika positioner som prästerskapet kunde inta i sin syn på skapelseläran. Att studera dessa lite närmare leder oss till en bättre förståelse inte bara av motståndarlägret utan också av den diskurs som darwinismen kom att bli inblandad i.

Motståndarlägret

Bilden av ett krig mellan vetenskap och religion, accentuerat av darwinismens framträdande, innehåller förstås också ett motståndarläger. Av de liberala publicisternas uttalanden kan man dra slutsatsen att motståndarna var funktionärer i Svenska Kyrkan. Men som vi också konstaterat var motståndet främst riktat mot den religiösa liberalismen och inte – i varje fall inte i första hand – mot darwinismen. Frontlinjen mellan religion och vetenskap, tro och vetande, var i själva verket mycket diffus för att inte säga frånvarande i det svenska samhälle som först lärde känna Darwins evolutionsteori. Det framstår vid en närmare granskning som om

föreställningen om en sådan skarp gränslinje uppkommit i efterhand, i synnerhet när man hundra år senare – på 1950- och 1960-talen, med de diskussioner som initierats av Ingemar Hedenius i färskt minne – läste historien så att säga med facit i hand. Noga taget talades det inte om någon bodelning mellan tro och vetande på 1860-talet, utan även naturforskningen tolkades in i en religiöst präglad förståelse av världen.⁶³ Även de liberala publicisterna tänkte sig en gudomlig skapelse, fast utan mirakler och i full överensstämmelse med rådande naturlagar. Det mesta tyder på att demarkationslinjen mellan tro och vetande framträdde skarpare i samband med att darwinismen kom i samröre med materialismen runt 1870 och nådde slagordsmässig synlighet under 1880-talets kulturkamp, medan den på 1860-talet var närmast frånvarande, för då handlade motsvarande konflikt om två olika religiösa förhållningssätt och hur dessa ställde sig till vetenskapen. Det var från dessa positioner som debattörer hade åsikter om evolutionsteorin när denna först blev känd.

Den mest utpräglade högkyrkligheten, ”ortodoxin” eller ”dogmtron”, som den ofta kallades av de liberalreligiösa, intog en närmast fientlig hållning till darwinismen redan från början. Men detta berodde antagligen mest av allt på att darwinism associerades med en huvudfiende, religiös liberalism. Darwinismen var för ”de ortodoxa” inte en självständig företeelse att bejaka eller förneka, utan den ingick i ett sammanhang av liberalteologiska idéer. Nästan ingenting tyder på att ”ortodoxins” företrädare läste Darwins skrifter och självständigt tog ställning till vad som sades i dem. Deras inställning bestämdes av att de darwinistiska idéerna uttryckte tidens bristande respekt för urkundens auktoritet.

Ett bra exempel är den ”apologetiska katekes” som prästen Bengt Höggrell gav ut 1865. Formen var här liksom i Luthers katekes frågor med svar, ibland rätt långa utläggningar. Boken fick en extra konservativ prägel av textens frakturstil och ålderdomliga stavning. ”Hwaraf kan man med wisshet weta att Gud är till?” löd den första frågan, och Höggrell svarade med att hänvisa till skapelsen. Naturens sinnrikhet kräver någon som planlagt alltihop. ”Kan icke allt hafwa utvecklat sig af en medwetslös naturkraft, såsom några pantheistiska filosofer påstått?”, undrade han då. Men en sådan naturkraft saknar ju vilja och tankeförmåga, den kan inte på egen hand göra någonting alls.⁶⁴ Inte ens hos Höggrell strider Skriftens ord mot förnuftet, bara förnuftet brukas på rätt sätt. Det är i detta sammanhang han kommer fram till darwinismen och gör någonting unikt i boken, nämligen bryter den auktoritära fråga-svar-strukturen och lägger in en dialog mellan ”Christen” och ”Ochristen”. Diskussionen dem emellan handlar om underverkens sanning. Okristen vill angripa den mirakulösa skapelsen och ersätta Gud med naturlagar. Han säger att ”jag tror med Darwin” på en universell evolution som frambringat växterna och djuren ”och så slutligen menniskan”. Kristen invänder att i så fall borde fler arter ha utvecklat förnuft. ”Tycker du icke [...] att åtminstone apan

kunde haft tid att blifwa lika wis som du och andra Darwins lärjungar, samt att människorna nu borde wara många grader högre warelser än de nu äro?”⁶⁵ Okristen blir perplex och har svårt för att värja sig, men Kristent tar i och dödförklarar Darwins evolutionsteori. Ingen har någonsin kunnat iaktta en förändring av arterna, säger han, utan att inse det absurda i detta påstående. Hade Höggrell läst Darwins bok *Om arternas uppkomst* skulle han ha mött otaliga exempel på arternas förmåga att förändra sig. Vad han egentligen var ute efter var antagligen bristen på belägg för arternas övergång i andra arter – en bevissvårighet som evolutionsteorin på sätt och vis fortfarande lider av. Men det oavsiktliga slarvet avslöjar en inställning till darwinismen som säger att sakargumenten i denna teori inte är så viktiga utan att den kan avfärdas på principiella grunder, och denna inställning kan nog med fog sägas vara signifikant för den ”ortodoxa” relationen till evolutionsteorin.

Fortsättningen av Höggrells katekes var en enda lång redogörelse för en lutheransk syn på människan och världen. Frågorna och utläggningarna tog upp och konstaterade människans syndfullhet och behov av frälsning genom Jesus Kristus. Detta var det ”ortodoxa” svaret på den liberalreligiösa irrläran. Skapelsen tockades dock inte helt efter bokstaven ens av Höggrell. Skapelsedagarna har varit sex till antalet men därmed är inte sagt att det handlar om ”egentliga dagar sådana som våra arbetsdagar”, utan dagarna kan representera långa tidsrymder i överensstämmelse med de geologiska epokerna.⁶⁶ Människligheten är emellertid inte mycket äldre än de sextusen år som den bibliska kronologin ger vid handen. Visserligen har många anfört tvivel mot detta. Mest för glädjen att få motsäga den bibliska auktoriteten har de hävdad att människligheten funnits i tiotusentals eller hundratusentals år. Men de fynd som gjorts av urmänniskor är alla yngre än vad som påstås, hävdar Höggrell, och ännu har ingen kunnat bevisa att de tidiga människorna levde samtidigt med några urtidsdjur.⁶⁷

Överensstämmelsen mellan naturvetenskap och religion kunde bli fullständig, om bara den förra höll sig inom sina ramar. Tro- och förnuftsvetenskaperna – teologi och filosofi – var de som hade rätten att döma i dylika fall. Men det gällde att personer inom dessa fält hade tillräckligt ”tankedjup och religiöst sinne” för att förstå den moderna vetenskapen på rätt sätt. Så menade prästen Thorstensson i Karlstad att både Hegel och Parker, som båda upplevdes hota statskyrkans lära, var otillräckliga som tänkare och saknade det rätta religiösa sinnelaget. ”Hvad de egentliga vetenskaperna angår, så hafva de, utom teologien och filosofien, sina områden så begränsade, att de hvarken behöfva eller böra komma i någon beröring med kristendomens läror.” Går de ändå utöver sina kompetensområden och ställer upp kristendomsfientliga teorier – som darwinismen – skadar de mest av allt sina egna vetenskapsområdets anseenden.⁶⁸

Att tanken på ett isärhållande av naturvetenskap och religion ändå inte

gick särskilt djupt kan vi se av ett så pass sent exempel som Linnarssons aforismer från månadsskiftet juli-augusti 1878. Domprosten i Skara, Nils Josef Linnarsson, stod då värd för ett prästmöte och skrev inför detta ett underlag för diskussionerna: *Om skapelsen och försynen*. Hans tankar representerar således den mest hårdkokta "ortodoxi", och den presenteras efter det att materialismen blivit ett hett debattämne. Själva utgångspunkten var en "ofullgånngen materialism" kallad darwinism, som försökte förändra innebörden i skapelsehistorien. Många utövare av vetenskaperna hade anammat darwinismen i en materialistisk tappning, menade Linnarsson, och enligt dessa behövdes det ingen gudomlig medverkan alls i skapelsen. Darwinismen stod därför i skarpaste konflikt med bibeln och det var en kristlig gärning att försöka vederlägga den. I ett antal punkter ställde Linnarsson upp några "mycket beviskraftiga anmärkningar" mot darwinismen. Enligt darwinismen borde ständigt nya arter uppkomma, men så verkade inte vara fallet. Djur som varit kända i tusentals år hade inte genomgått några synbara förändringar. Vidare påpekade han att lägre former av växter och djur ännu dominerade i mängd över de högre formerna. Så borde det inte vara om allt ingick i en utvecklingsprocess – för utveckling var som vi sett mycket nära förknippat med framsteg. Utvecklingsidén hotade dessutom själva artbegreppet och medförde ett slags anarkistiskt tänkande ifråga om växt- och djurrikerna. De fossila övergångsformer som kunnat visa evolutionen som en succession av föränderliga former lyste med sin frånvaro. Och ifall Darwin ändå hade tänkt sig en skapare till den första livsformen – så som det faktiskt stod i *Om arternas uppkomst* – kunde han lika gärna erkänna att skaparens hand fanns med i fortsättningen också. Linnarsson var i synnerhet förtjust i idén att evolutionen som process var detsamma som Guds skapelse, bara man ville erkänna att naturlagarna var Guds ageranden.⁶⁹

Inte ens den mest hårdföra företrädare för "ortodoxin" kunde sålunda avhålla sig från att beblanda teologin med naturvetenskapen eller att ha åsikter i frågor som förefaller naturvetenskapliga. Flera "ortodoxa" författare som behandlade evolutionsteorins förhållande till skapelsen gjorde listor över överensstämmelserna och framhöll likheterna i ordningsföljd mellan geologins perioder och skapelsedagarna. Både naturvetenskapen och bibeln satte tillkomsten av lägre organismer först och människan sist. Anmärkningsvärd är också den monogenetiska slutsatsen, att mänskligheten är en enhet och inte flera arter, som tidens antropologer ofta förfäktade. I likhet med darwinismen hävdade de allra mest bibeltrogna att detta var fel och att även främmande folk, ofta kallade "lägre raser", hade samma ursprung som "den vita rasen".⁷⁰

Det fanns högkyrkliga representanter som sträckte sig mycket långt för att tillmötesgå den moderna naturforskningen, särskilt innan diskussionerna om materialismen tagit fart. Ett sådant exempel erbjuder Johan Herman Björnströms teologiska doktorsavhandling, som ventilerades i

Uppsala den 22 maj 1863 och uttryckligen var en jämförelse mellan den bibliska skapelseberättelsen och nyare forskningsrön. Björnström blev senare bland annat domprost i Stockholm. I sin avhandling inskräppte han att frälsningshistorien grundläggs genom syndafallet och att således skapelseberättelsen är en essentiell del av kristendomen, men bortsett från detta kunde hans analys uppfattas som synnerligen fri från bokstavstro och vetenskapsfientlighet.

All kunskap baseras på erfarenhet, fastslog Björnström, men till denna erfarenhet hör också Guds uppenbarelse. Moses saknade visserligen egen erfarenhet av skapelsen, men hans skildring gick tillbaka på en ”urtradition” som delades av många folk och som ursprungligen förmedlats av Gud. Det märkliga var nu att denna skapelseberättelse i så hög grad bekräftades av helt oberoende undersökningar. Långt borta ifrån varje idé om gränsdragning hävdade Björnström att bibliska påståenden inte kan strida mot naturvetenskapliga fakta. ”Icke blott ingen motsägelse kan derföre förefinnas dem emellan: deras fullkomliga harmoni lyser på det klaraste igenom för hvarje oförvillat öga, som icke låtit sig bländas af förutfattade hypoteser.” Den skillnad som ändå fanns mellan natur och text bestod i att ändamålet med den bibliska urkunden var religiöst. Texterna skulle därför inte pressas till ”att uppvisa hvarje sanning som naturforskningen uppdagat”.⁷¹

Den [Heliga Skrift] vill blott i några få raska drag gifva oss en bild af världens uppkomst; men det ligger ej i densammas plan och intresse, att lemna en i detalj gående beskrifvning på huru allt från början tillgått. Den gifver så att säga endast en resumé af skapelsen och derföre ofta i gåtlika ordalag, men hvilka af naturvetenskaperna kunna närmare dechiffreras och förklaras.⁷²

Björnström fortsatte med att själv ge dessa förklaringar. Den laplaceska nebularhypotesen låg bakom både solsystemets och jordens uppkomst samt Guds utropande av ”Varde ljus!”. Den geologiska forskningens katastrofism med vulkanisk aktivitet och översvämningar ställdes i exegetikens tjänst. Texterna till varje skapelsedag jämfördes med vad forskare hade att säga om jordskorpans och livets förändringar. Björnström nämnde aldrig Darwin och ingenting tyder på att han läst denne, men anmärkningsvärt nog refererade han till Lyells *Antiquity of man*, som utkommit bara någon månad före hans disputation och som han därför knappast kan ha hunnit granska särskilt noggrant. Oemotståndlig att återge är hans utläggning kring vad som menas med ”dag” – ett centralt problem i skapelsesammanhanget.

Betecknas [med ”dag”] en tidsperiod af 24 timmar, motsvarande vårt vanliga soldygn, eller ligger inom detsamma en obestämd, mycket lång tidssträcka, motsvarande de ofantliga perioder geologien behöfver, för att i dem kunna inrymma jordens utvecklingsserier? Att ordet *dag* icke

behöfver tagas i den bestämda begränsningen af en borgerlig dag, bevisas af dess användande på många ställen i den Hel. Skrift till betecknande af en obestämd tid, såsom när det t. ex. talas om *Herrans dag, frälsningens dag, domens dag* osv. samt i sjelfva vår urkunds 2:dra kap. 4 v. *på den dagen, då Herren Gud gjorde himmel och jord.* Att det, åtminstone hvad beträffar de tre första skapelsedagarna, icke kan tolkas såsom betecknande ett soldygn, finna vi deraf, att, efter urkundens egen utsago, först på 4:de dagen jordens solariska förhållanden stadgades. Fråga vi Astronomien och Geologien till råds, så säga de oss, att vårt verldssystem och vår jord behöft millioner år, för att hinna till den grad af utbildning, på hvilken de nu befinna sig. Skola vi förneka naturforskningens obestridliga slutsatser för vidmakthållandet af en bokstaflig, ofri och alls icke nödvändig tolkning af Skapelsens uttryck?⁷³

Den avslutande frågan visar att det till och med vid den teologiska fakulteten i Uppsala – ”ortodoxins” högborg – fanns personer beredda att prisge bokstavstron. Var detta ett utslag av samma liberalreligiösa tänkesätt som det gavs uttryck för i en del samtida tidningar och tidskrifter? Förmodligen fanns det ändå en betydande skillnad i det faktum att präster som var positiva till naturforskning såg denna som en väg till tron, medan de liberala publicisterna i naturvetenskapen sökte naturliga förklaringar att sätta emot det uppenbarade ordets auktoritet.

Fysikoteologins storhet och fall

Avslutningsvis kan det vara värdefullt att vidga synfältet något och föreställa sig den redan pågående diskussion som låg bakom de texter vi berört. Ifall vi tar steget tillbaka några årtionden framträder det religiösa intresset för naturforskningen i en något annorlunda dager. I det tidigare 1800-talets Sverige var det inte inte alls ovanligt att präster underhöll ett positivt intresse för naturforskning.⁷⁴ Den linneanska traditionen, vurmandet för artkunskapen och samlandet, gjorde prästerskapet – ”läroståndet” – till vägvisare även för den bredare allmänhetens naturstudier. Till detta studium hörde att man lovprisade Gud som naturens upprätthållare, och naturens sinnrikhet fick ofta tjäna som bekräftelse på att det fanns en gudomlig upphovsman till alltihop. Den naturliga teologin eller fysikoteologin, idén att naturstudier övertygade om Guds existens, gjorde det i högsta grad legitimt att förena naturvetenskap med biblisk skapelshistoria.

Inspirationen till detta kom ofta från England, där den anglikanska kyrkan dominerade universitetsvärlden i lika hög grad som statskyrkan i Sverige styrde över folkskolan. Så tillkom de så kallade Bridgewateravhandlingarna genom att earlen av Bridgewater testamenterade en stor summa pengar till vetenskapen, för att denna skulle producera ett antal avhandlingar med fysikoteologisk syftning. Presidenten för Royal Society

gjordes ansvarig för arbetet och utgivningen, som kom att engagera gräddan inom brittisk forskning. William Buckland, som introducerat geologin som akademisk disciplin i Oxford, bidrog med ett omfattande verk om jordens historia där bland annat den bibliska syndafloden tilldelades en betydande roll. Andra bidrag berörde zoologi, botanik, kemi och medicin ur synvinklar som gjorde övernaturliga upphov troliga. Mest omtalad blev kanske den bok om universum som skrevs av den mångsidige William Whewell, "Master of Trinity" i Cambridge, och som i väldigt hög grad gick ut på att påvisa harmonin mellan vetenskap och religion. För Whewell var Gud ständigt närvarande i naturen genom de naturlagar som verkade i varje ögonblick. Totalt sett var Bridgewateravhandlingarna åtta till antalet, men Whewells vän Charles Babbage skrev utan att ingå i projektet vad som kom att kallas "den nionde Bridgewateravhandlingen", och den förtjänar också att nämnas. Babbage lanserade nämligen en ny och lite annorlunda idé: Gud skulle kunna vara ett slags "programmerare" på ett liknande sätt som konstruktören av en verkligt intelligent maskin. Enligt denna idé skulle Gud inte behöva ha del i allt som händer eftersom skapelsen laddats med en förmåga att agera och korrigera sig själv. Utan att det sades i klartext skulle en sådan "intelligens" i världens skeenden kunna göra Gud helt överflödig.⁷⁵

Samtliga dessa skrifter översattes till svenska, alla Bridgewateravhandlingarna och Babbages fristående traktat. Tillsammans med ytterligare några utländska verk kom de att utgöra bokserien *Bibliothek i populär naturkunnighet*, som gavs ut 1837 till 1846. Bridgewateravhandlingarna hade på försättsbladet tryckt att de handlade om "Guds i Skapelsen uppenbarade Allmagt, Vishet och Godhet". Whewell förklarade på svenska att "det mig föresatta målet är att vänja religionens vänner till att med förtroende och glädje betrakta naturvetenskapens framsteg, att för dem framställa, huru beundransvärdt hvarje steg framåt i vårt vetande om världen öfverensstämmer med tron på en allvis och allgod Gud".⁷⁶ Buckland blev en inte ovanlig källa för de svenska präster som intresserade sig för skapelseberättelsens vetenskapliga relevans. Den brittiske geologiprofessorn – som slutade sina dagar som biskop i London – var en tacksam bundsförvant, som kunde förklara den geologiska forskningens rön utan att de bröt med bibelns skapelseberättelse. Buckland var övertygad om att naturen förändrades, att det funnits "reptil-åldrar" då ännu inte "daggdjuren från tertiärperioderna börjat uppträda", men han var noga med att alla förändringar överensstämde med idén om en gudomlig skapelseprocess, vilket bland annat yttrade sig på det sättet att han tillbakavisade alla påståenden om uråldriga människolämningar.⁷⁷

Utgivningen av Bridgewateravhandlingarna kan ses som en klimax för fysikoteologin. Hur stor den svenska upplagan av böckerna var är inte känt, men enstaka volymer ur serien *Bibliothek i populär naturkunnighet* är relativt vanliga på landets antikvariat, varför det finns anledning att

anta en ganska vid spridning. Bokserien utgavs på Zacharias Haeggströms förlag i Stockholm, vilket inte ger intrycket att böckerna skulle ha ingått i någon medveten strategi att lansera fysikoteologi. Förlaget utgav en väldig blandning av skönlitteratur och fackböcker, däribland arbeten av liberalteologen Nils Ignell. Översättaren, Gustaf Thomée, var en otroligt flitig publicist och författare som satt sig före att förse den läsande allmänheten med god facklitteratur, främst inom områdena natur, geografi och historia. Hans många översättningar och egna skrifter tycks dock inte heller ha haft någon övergripande agenda. Bridgewateravhandlingarna förefaller därför mest ha nått Sverige i egenskap av nyttig läsning för folket vid en tid när behovet av sådant ökade i och med att folkskolan kom till och stads- och sockenbibliotek inrättades.

En annan anmärkningsvärd bokutgivning – fast i det mindre formatet – var översättningen av *Vestiges of the natural history of creation*, en bok som i England väckte mycket diskussioner vid sin publicering 1844. *Vestiges* var rakt igenom en skrift om evolution; kosmisk, geologisk, biologisk och mänsklig evolution. Den började med Laplaces nebularhypotes, som förklarade himlakropparnas uppkomst. Den fortsatte genom den ena geologiska epoken efter den andra och relaterade livsformernas successiva framträdande till dessa. *Vestiges* etablerade en diskurs kring begreppet ”skapelsens naturalhistoria”, nära besläktat med den ”naturliga skapelsehistoria” som senare blev ett alternativ till den bibliska eller mosaiska skapelsehistorien. I Storbritannien uppfattade många den som en blasfemisk skrift, som till och med drog in människan själv i världsalltets föränderlighet. Den utkom anonymt, men så småningom kröp det fram att författaren var en publicist i Edinburgh, Robert Chambers, som utifrån starka liberala övertygelser velat ge en alternativ skapelsehistoria, byggd på vetenskapliga rön.⁷⁸

I Sverige tycks inte *Vestiges* ha orsakat något större rabalder. Den bearbetade version som utkom på svenska 1854 gick helt i fysikoteologisk riktning. På så sätt blev *Vestiges*, som i Storbritannien formade en evolutionsdiskurs redan femton år före Darwins *On the origin of species*, i Sverige ett tämligen harmlöst och okänt arbete. Översättningen och bearbetningen utfördes av Erik Tullius Hammargren, kyrkoherde i Karlstads stift, som på svenska kallade boken *Jordklotets utvecklingshistoria*. Hammargren utnyttjade en deistisk sida hos originalet till att förstärka Guds roll i skapelsen. När det exempelvis talades om ”a First Cause” och ”a primitive almighty will” i slutet av första kapitlet, skrev Hammargren på samma ställe att ”[e]ndast en Gud kan fatta och utföra en sådan tanke”.⁷⁹ Naturlagarna var Guds verk och även underverken, som kunde förefalla strida mot naturlagarna, var i själva verket ”resultater af vissa af Gud stiftade lagar, hvilka förefalla oss menniskor såsom ett kringgående af alla lagar”.⁸⁰ Ändå var det tydligt att Hammargren gick mycket långt för att komma den moderna vetenskapen till mötes. Senare skulle han, framför

allt med sikte på läroverksundervisningen, författa egna geologiska och meteorologiska verk, och även ta upp bibelns överensstämmelse med nyare naturforskning i en skrift som vände sig till unga läsare.⁸¹

Fysikoteologins tidevarv hörde emellertid samman med den geologiska katastrofismen. I skildringarna av jordens utvecklingshistoria var det dramatiska skeenden med vulkanism och översvämningar som underlättade jämförelserna med den bibliska skapelseberättelsen. Den skapande kraften hade gått våldsamt fram, och därmed kunde den tid det tagit att forma världen hållas tillbaka. När en ny ”uniformistisk” geologi slog igenom minskade möjligheterna att bringa harmoni mellan naturforskningen och bibelns ord. Charles Lyell – den store uniformisten – förklarade i första delen av sin *Principles of geology* att det var de korta tidsperspektiven som framtvingat föreställningarna om både katastrofism och gudomliga ingripanden. Religionens företrädare hade infört mirakler för att kunna förklara världens tillkomst på några få dagar. Den tidiga geologin resonerade i banor av återkommande katastrofer för att så att säga skynda på skeendena. Men Lyell själv tog upp idén om extremt långa tidsrymder, och med denna idé som förutsättning behövdes varken katastroferna eller underverken. Den vetenskapliga uppfattningen om jordens utvecklingshistoria började därmed på allvar komma i konflikt med första Mosebok. Visserligen fanns det som vi sett enstaka personer som fortfarande försökte jämkna mellan vetenskapen och bibeln genom att hålla fast vid en katastrofistisk geologi (gärna Buckland), men i det längre perspektivet var detta ett ohållbart projekt. Med den uniformistiska geologins framgångar blev jordklotets utveckling möjlig att förklara helt utan övernaturliga inslag.

Den svenska översättningen av delar av *Principles of geology* 1857 utfördes av den unge geologen Gustaf Lindström och fick en strikt vetenskaplig prägel. Lyells polemik mot äldre geologiska teorier var inte med eftersom översättningen baserades på de senare delarna av verket.

Så kom Darwins evolutionsteori. Men detta innebar inte någon omedelbar revolution. Utanför naturvetarnas krets var det ytterst få personer som intresserade sig för teorin och det dröjde nästan tolv år innan *On the origin of species* översattes till svenska. Emellertid innehöll boken det sprängstoff som kunde sätta punkt för fysikoteologin: dels genom de långa tidsperspektiven och uniformiteten, men dels också genom ett naturligt urval (ett ”program” i datapionjären Babbages mening) som tvingade den levande naturen att själv välja färdvägar. Med denna evolutionsteori krävdes inte längre någonting övernaturligt för att åstadkomma de mest fantastiska naturföreteelser.

Det vi ser i 1860- och 1870-talens svenska diskussioner är å ena sidan ett allt mer desperat fasthållande vid idén att naturvetenskapen bekräftar den bibliska skapelseläran, och å andra sidan en nyväckt insikt om att evolutionsteorin motsäger densamma. De som lyfte fram motsägelsen

ville fortfarande se en gudomlig kraft bakom skapelsen. Det de var ute efter var att få bort underverken och ersätta dessa med naturlagar. Men framtiden skulle visa att Darwins teori var skarpare än så och att även det liberalreligiösa förhållningssättet kunde bli överspelat när materialism och fritänkeri började ta sig an evolutionen. Detta är dock en senare historia.

Slutsatser

Receptionen av Darwins evolutionsteori är i ett internationellt perspektiv ett betydande forskningsområde, till vilket denna studie kan sägas vara ett blygsamt bidrag. Undersökningen har utgått från svenska förhållanden, som förtjänar att belysas mera. Internationellt sett var Sverige tidigt ute med en idéhistorisk undersökning av darwinismmottagandet. Ulf Daniels-sons *Lychnos*-artiklar från 1960-talet och den linjära modell för idéers spridning som tillämpas i dessa framstår emellertid idag som delvis föråldrade. En förnyad läsning av texter från 1860- och 1870-talen visar att idéernas väg inte nödvändigtvis gick via fackvetenskapen.

Darwins teori upptogs nämligen av två helt skilda mottagargrupper samtidigt; dels naturvetarna – som Danielsson behandlade utförligt – och dels de liberala publicisterna – som Danielsson berörde mer summariskt. Men för att förstå evolutionsteorins betydelse i svensk kulturdebatt är det antagligen nödvändigt att utgå från de senare och undersöka vad teorin betydde för dem, i stället för att se dem som från början passiva mottagare och efter hand förmedlare av fackvetenskapliga nyheter. En dylik kontextualisering är också i överensstämmelse med den internationella utvecklingen av receptions historia.⁸²

Den tes som från början presenterades och som sade att de liberala publicisterna företrädde en religiös liberalism har till fullo bekräftats. Inte så att dessa publicister utgjorde en enhetlig grupp, långt därifrån, men de hade alla en liberalreligiös agenda och behandlade Darwins evolutionsteori i det sammanhanget.

Detta visar i sin tur att det inte var Darwins evolutionsteori som initierade kritik mot religionen utan i stället Darwins teori som passade en redan existerande religionskritik och som därför lyftes fram i offentligheten.⁸³ Striden handlade om den bibliska skapelse läran och hur man skulle se på denna. Som också visats i undersökningen var fysikoteologi – att hitta Gud i skapelsen – ett välkänt fenomen i det tidigare 1800-talets Sverige, och de liberalreligiösa angrep detta genom att hävda en diskrepans mellan den mirakulösa skapelse som beskrivs i bibeln och den moderna naturvetenskapens evolutionism, sådan denna uttrycktes av uniformistisk geologi och darwinism. De liberala publicisterna sökte sig till evolutionsteorin för att motbevisa dogmtro och underverk. De bejakade visserligen en gudomlig närvaro i naturen, men alla företeelser skulle samtidigt ha naturliga förklaringar i stället för mirakulösa. Skapelsen var en ytterst

långdragen process som skedde med hjälp av kända naturlagar. Det som slog igenom i och med de liberala publicisternas verksamhet kan således betecknas som en idé om en skapelse på naturlig väg, en *naturlig skapelse*.

Summary

The natural creation. Early Swedish Darwinism and religious liberalism. By Thord Heinonen Silverbark. The reception of Darwinism in Sweden has been thoroughly studied by Ulf Danielsson in the 1960s. At that time it was common to believe that ideas of this kind spread from a scientific centre to a periphery in which they became more and more popularized. Danielsson noticed, however, that besides scientists, journalists too introduced Darwin's evolutionary theory. This article is a closer study of these journalists and the reasons behind their interest in Darwinism. They are all shown to have had a liberal religious agenda.

The idea of an incompatibility between science and religion – in Sweden in the 1960s expressed as a barrier between "knowledge" and "belief" – has long since been questioned by historians of science. Darwinism is no exception. Liberal theology had already questioned the miracles of the Bible when Darwin's evolutionary theory appeared, and liberal religious thinkers gave support to the idea of evolution from the start. In Sweden, the very first presentation of Darwin's theory appeared in a Gothenburg newspaper just two months after the publication of *On the Origin of Species*. The editors of the newspaper were known to support liberal theology. One of them, the famous author Viktor Rydberg, became the best known advocate of liberal theology in Sweden. In connection with the newspaper Rydberg's friend C. S. Warburg also started a periodical, which introduced new ideas, among them evolutionary theory. Warburg was bold enough to write about human evolution (a subject left out of *Origin*), which shows that he besides British influences formed his view by reading German, preferably idealistic, sources.

The most anticlerical views were expressed by Nils Lilja. Paradoxically, Lilja was employed by the Church of Sweden as a ringer, but he also worked as a journalist in the southernmost part of the country, and during the late 1850s and in the 1860s he educated people through lectures and books. In his writings he was very idealistic, presenting a general development and frequently an evolution in geological and biological contexts, even before Darwin's theory was known. For him, the driving force of the world's progression was divine love, and thus the natural laws stood in no contradiction to religion.

In the 1860s, the consequences of natural selection were seldom discussed. Around 1870, however, Darwinism seems to have been connected to materialism, probably as a consequence of German influences. Liberal religious journalists had to defend Darwinism from the accusations of

materialism. In their periodicals, both C. F. Bergstedt and Carl von Bergen maintained that Darwinism was compatible with Christianity, though not with a literal reading of Genesis. A. F. Åkerberg, later on a Christian socialist, went so far as to discuss the natural causes of life itself, and hence made scientific research more of an alternative to Genesis. But no one of these journalists seems to have lost faith in the idea that evolution needed divine contribution.

It follows that the difference between supporters of liberal theology and their "orthodox" counterparts could appear small. In Sweden, as in England, clergymen of the earlier nineteenth century often took natural theology seriously and understood creation as a process in agreement with geological and biological research. For example, all the *Bridgewater treatises* were translated into Swedish, as was *Vestiges of the Natural History of Creation*, which also passed as natural theology in the Swedish context. What really made a difference was the evolutionary theory of Darwin, because it made divine participation in creation more or less unnecessary. The liberal religious journalists, with their impersonal concept of God and resistance to miracles, found in Darwinism an ally in the fight against "orthodoxy" and the use of natural theology, and thus their belief in a natural creation which was the opposite of all kinds of clerical positions. A more materialistic Darwinism would overrun them in turn, but that is another story.

Notes

1. Thord Silverbark: *Darwinismens historia. Idéer och diskussioner, 1859 till 2000-talet* (Lund, 2010). Se också Roland Numbers: *The creationists. From scientific creationism to intelligent design* (Cambridge, Mass. & London, 2006); samt David Livingstone: "Re-placing Darwinism and Christianity" i David Lindberg & Roland Numbers (red.): *When science and Christianity meet* (Chicago & London, 2003).

2. Ulf Danielsson: "Darwinismens in-
trängande i Sverige" i *Lychnos* 1963–1964
samt 1965–1966.

3. *Ibid.*, 1965–1966, 290ff och 317ff.

4. *Ibid.*, 320ff. På sidan 321 säger Daniels-
son: "[D]et kan vara fråga om huruvida det
är naturforskarna eller de liberala publicis-
terna som först tog upp [darwinistiska idéer]
här i Sverige".

5. *Ibid.*, 322.

6. Citat från Rolf Lindborg: *Viktor Ryd-
bergs kantat. En essä* (Lund, 1985), 21. Da-
nielsson i *Lychnos* 1965–1966, 326f. Se även

Anders Burman: "Längtan efter enhet", i
Birgitta Svensson & Birthe Sjöberg (red.):
Kulturhjälden. Viktor Rydbergs humanism
(Stockholm, 2009), 51.

7. Lindborg: *Viktor Rydbergs kantat*, samt
Anders Jeffner: "Några drag i Viktor Ryd-
bergs livsåskådning" och Birgitta Svensson:
"Viktor Rydbergs civilisationskritik", båda
i *Kulturhjälden*.

8. Rolf Lindborg menade i *Viktor Ryd-
bergs kantat*, 25, att innehållet i artikeln
hämtats från den tyska tidskriften *Das Aus-
land*. Men även Lindborg framhåller att
artikeln trots detta visar att Rydberg tidigt
kom i kontakt med Darwins teorier och att
de influerade hans "livssyn och hans filoso-
fiska teorier".

9. Dag Nordmark i Karl Erik Gustafsson
& Per Rydén (red.): *Den svenska pressens
historia II*, 90ff (Stockholm, 2001), 142ff;
samt Karl Warburg: *Viktor Rydberg. En lef-
nadsteckning* (Stockholm, 1900), 102ff.

10. Osigen.: "En ny teori för den orga-

niska världens skapelsehistoria”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 3/2 och 6/2 1860.

11. Edvard Rohde: *Den religiösa liberalismen*. Nils Ignell, Viktor Rydberg, Pontus Wikner (Stockholm, 1935); samt Inga Sanner: *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, 1995), 63ff. Den svenska termen ”religiös liberalism” myntades av biskop Rohde, som tänkte sig företeelsen som oberoende av politisk liberalism. Ordet ”liberal” fattas emellertid här i en vidare mening och mera i överensstämmelse med en anglosaxisk användning av ordet. Se t.ex. Peter Bowlers användning av ordet i *Monkey trails and gorilla sermons. Evolution and Christianity from Darwin to intelligent design* (Cambridge, Mass. & London, 2007), 6ff.

12. Warburg: Viktor Rydberg, 265f; Thure Månsson: ”Warburg, Carl Simon” i *Svenska män och kvinnor* (Stockholm, 1942–1955).

13. Warburg: Viktor Rydberg, 268.

14. Carl Simon Warburg: ”Teorier om människoslägtets ålder och uppkomst”, första delen, *Svensk Månadsskrift för fri forskning och allmän bildning*, häfte 2, 1864, 99.

15. Ibid.

16. Ibid., 100f.

17. Ibid., 102.

18. Ibid.

19. Ibid., 103ff.

20. Carl Simon Warburg: ”Teorier om människoslägtets ålder och uppkomst”, andra delen, *Svensk Månadsskrift för fri forskning och allmän bildning*, häfte 3, 1864, 176.

21. Ibid., 177.

22. Ibid., 178.

23. Ibid., 180ff.

24. Ibid., 177f.

25. Citat från Rohde: *Den religiösa liberalismen*, 110.

26. Nils Lilja behandlades hos Danielsson som naturvetare (botanist), *Lychnos* 1964–1965, 181f. Jag har emellertid valt att göra honom till ”liberal publicist” då detta förefaller mer adekvat.

27. Olle Franzén: ”Nils Lilja” i *Svenskt Biografiskt Lexikon*; samt Axel Törje: *Nils Lilja. Klockare, botanist, litteratör* (Lund, 1966).

28. Ibid.

29. Törje: *Nils Lilja*, 32 och 34. Utgivare av den femte upplagan var upplysningsförfattaren Karl af Geijerstam.

30. Nils Lilja: *Menniskan. Hennes uppkomst, hennes lif och hennes bestämmelse* (Stockholm, 1858), de tre första kapitlen, citat s. 7.

31. Nils Lilja: *Vår tid och dess sträfvanden. Populära föredrag för folket*, del 1 (Stockholm, 1864), förord (opaginerat).

32. Så Franzén i *Svenskt Biografiskt Lexikon*.

33. Ibid., 37.

34. Ibid., 51.

35. Ibid., 53.

36. Ibid., 80.

37. Brevet från Lilja till Lars Johan Hierta omtalas av Danielsson i *Lychnos* 1963–64, 182. Danielsson uppfattade de nämnda skrifterna av Lilja som betydligt mer influerade av Darwin än vad jag menar att de var.

38. Nils Lilja: *Jordens utvecklingshistoria jämförd med skapelsesagorna i 1 Mosebok* (Stockholm, 1866), kapitel 1: Jordens skapelse och utveckling, enligt geologiska vetenskapen.

39. Ibid., 39f.

40. Lilja: *Vår tid och dess sträfvanden*, del 3, kapitel 3: Fossila människolemningar.

41. Lilja: *Vår tid och dess sträfvanden*, del 2, 12ff.

42. Törje: *Nils Lilja*, 66.

43. Ibid., 35f.

44. Ibid., 66. Citatet från inledningen (opag.).

45. Lilja: *Jordens utvecklingshistoria jämförd med skapelsesagorna i 1 Mosebok*, 52.

46. Ibid., 71.

47. Ludwig Büchner: *Kraft och materia. Populära framställningar* (Stockholm, 1869), noter s. 92f. och 101f.

48. Även Danielsson noterade i *Lychnos* 1965–1966, 261ff, att darwinismen på 1870-talet blev annorlunda än den varit tidigare: mer materialistisk och – även om det inte sägs i klartext – på sikt allt mer intresserad av uralfrågor. Danielsson kopplade detta mycket till att Darwins skrifter utkom i svenska översättningar, men han antydde också i förbigående att den tyska darwinreceptionen spelade en roll i Sverige. Det som sägs här talar snarast för att det tyska spåret kan betonas mer.

49. Bertil Broomé & Nils Forssell: ”Forssell, Hans Ludvig” i *Svenska män och kvinnor*.

50. Hans Forssell: recension av Ludwig

Büchners *Kraft och materia* i *Svensk Litteratur-Tidskrift*, häfte 8, 1869, citat s. 476.

51. Thure Månsson: "Åkerberg, Axel Fritiof" i *Svenska män och kvinnor*.

52. Axel Fritiof Åkerberg: "Undersökningar rörande livvets och organismernas ursprung" i *Framtiden. Tidskrift för fosterländsk bildning*, häfte 3, 1871, citat från s. 245.

53. Ernst Haeckel: *Naturlig skapelsehistoria*, i översättning av A. F. Åkerberg (Stockholm, 1882).

54. Karl Warburg: "Bergstedt, Karl Fredrik" i *Nordisk Familjebok* (Stockholm, 1904); samt Torsten Dahl: "Bergstedt, Carl Fredrik" i *Svenska män och kvinnor*.

55. Carl Fredrik Bergstedt: notis om Darwins *Om arternas uppkomst* i *Samtiden. Veckotidskrift för politik och litteratur*, häfte 9, 1871, 142.

56. Carl Fredrik Bergstedt: recension av Charles Darwin: *Om arternas uppkomst*, Friedrich Rolle: *Ch. Darwins lära om arternas uppkomst* och Charles Darwin: *Descent of man* i *Samtiden*, häfte 23, 1871, 358.

57. *Ibid.* häfte 25, 1871, 393.

58. *Ibid.* häfte 28, 1871, 439ff.

59. Nils Bohman: "Bergen, Carl Fredrik Bernt von" i *Svenska män och kvinnor*.

60. Carl von Bergen: "Prestläran och den fria forskningen; med anledning af H. Th. Buckles *History of civilization in England* i svensk översättning", *Framtiden. Tidskrift för fosterländsk odling*, häfte 11, 1871, 462.

61. *Ibid.*, 468. Angående begreppet "förnuftsstro" se även Sanner: *Att älska sin nästa såsom sig själv*, kapitel 3. Där framträder von Bergen, A. F. Åkerberg och andra som en förnuftsstroende grupp under det senare 1870-talet.

62. *Ibid.* häfte 12, 1871, 550.

63. Den främsta studien av svenska prästers reaktion på darwinismen är Tord Simonsson: *Face to face with Darwinism. A critical analysis of the Christian front in Swedish discussion of the later nineteenth century*, diss. (Lund, 1958). Simonsson var dock helt ointresserad av idéerna som historiska företeelser och klassificerade och analyserade argument som om det viktiga var att hitta deras logiska konsistens eller brist på sådan. Även i Ulf Danielssons *Lychnos*-artiklar sägs det upprepade gånger att tidiga darwinismskribenter försökte upprätthålla en demarkationslinje mellan tro och vetande.

64. Bengt Höggrell: *Apologetisk katekes eller trosläran öfverens med naturläran* (Göteborg, 1865), 3f.

65. *Ibid.*, 13f.

66. *Ibid.*, 37f.

67. *Ibid.*, 45ff.

68. A. Thorstenson: *Kan någon tänkande menniska förlika sig med bibel- och kyrkolära? En betraktelse öfver fakta* (Karlstad, 1870), citat s. 17 och 84.

69. Nils Josef Linnarsson: *Om skapelsen och försynen. Aforismer till discussion vid prestmöte i Skara 30–31 juli – 1 augusti 1878* (Skara, 1878), 11ff och 46ff.

70. Så Linnarsson: *Om skapelsen och försynen*, 30ff. och Höggrell: *Apologetisk katekes*, 52f.

71. Johan Herman Björnström: *Om den Mosaiska Skapelsehistorien och dess förhållande till Naturforskningens resultat*, diss. (Uppsala, 1863), citat s. 7 och 8.

72. *Ibid.*, 9.

73. *Ibid.*, 15.

74. Förutom biskop Agardh, algernas utforskare, kan nämnas legendariska prästforskare som H. D. J. Wallengren i Skåne, som bland annat kartlade sydsvenska fjärlilar, samt C. U. Ekström, som beskrev faunan i Mörkö socken och bland annat utgav det verk om Skandinavien fiskar som Wilhelm von Wright illustrerade.

75. Dessa aspekter på Whewells och Babbages verk lyfts fram i Laura Snyder: *The Philosophical Breakfast Club. Four remarkable friends who transformed science and changed the world* (New York, 2011), kapitel 8.

76. William Whewell: *Astronomi och allmän fysik* (Stockholm, 1842), förord riktat till biskopen av London, Charles James, s. VI.

77. William Buckland: *Geologi och mineralogi I* (Stockholm, 1843), 106 samt 61ff.

78. Den stora undersökningen av hur *Vestiges* lästes och formade en evolutionsdiskurs är James Secord: *Victorian sensation. The extraordinary publication, reception, and secret authorship of Vestiges of the natural history of creation* (Chicago & London, 2000).

79. *Jordklotets utvecklingshistoria. En populär framställning af de geologiska förändringar, som tid efter annan timat på vår jord. Efter "Vestiges of the natural history of creation"*, 10 upplagan; bearbetad af T. Hammargren (Örebro, 1854), 5.

80. Ibid., 101.

81. Tullius Hammargren: *Bibelns första blad. Allmänfattliga föredrag öfver Guds uppenbarelse i Skriften och Naturen. En julgåva till ungdomen* (Örebro, 1865).

82. Se t.ex. Eve-Marie Engels & Thomas Glick (red.): *The reception of Darwin in Europe I–II* (London, 2008), där såväl mottagandet i enskilda länder (Finland, Norge, Danmark m.fl., dock inte Sverige) som evo-

lutionsteorins inflytande på olika områden (filosofi, antropologi m.fl.) studeras.

83. Liknande förhållanden har noterats i den anglosaxiska världen av t.ex. Numbers i *The creationists*, kapitel 1, samt Bowler: *Monkey trails and gorilla sermons*, passim. Dock kan det tilläggas att situationen i varje land har varit unik och beroende av specifika förhållanden.

Tema: Situating classical studies

Introduction

Johannes Siapkas

The prominent position of classical studies during the nineteenth and twentieth centuries was, at least partly, due to widespread uses of classical antiquity. Yet, the use, abuse and appropriation of antiquity – in short, the classical legacy – has received limited attention in classical studies. Studies of classical receptions were typically focused on tracing influences of antiquity on later phenomena, and were often governed by the notion that originals are of higher quality than later copies. During the last few decades, however, the appropriation of classical antiquity has received more attention in classical studies. This is signaled not least by a growing number of academic journals and book series related to such issues; examples include *Classical receptions journal* and *International journal of the classical tradition*, and *Classical presences, New directions in classics* and *Transformationen der Antike*, respectively. The revitalized interest in the classical legacy is associated with an epistemological turn during the 1990s, when scholars in the humanities and the social sciences emphasized how conceptualizations of the past were affected by scholarly practices. Classical antiquity has been appropriated and mediated over and over again. These mediations are not only lenses distorting our views of classical antiquity, but they have also shaped the very notion of classical antiquity. It is therefore necessary to understand the forces behind earlier appropriations of classical antiquity.

The revitalized interest in the classical legacy incorporates a critical discourse. Studies with a critical perspective emphasize that our engagements with antiquity are shaped and conditioned by cultural and social discourses in which classical antiquity has been and is appropriated. In other words, classical studies are situated. Another strong tendency in this field is also to challenge the exemplary and foundational status of classical antiquity, and to highlight non-idealizing examples of appropriation. Classical reception studies have predominantly focused on the reception of antiquity in high culture. Scholars have focused, for instance, on tracing influences of ancient literature on modern literature and ancient art on modern art, but paid little attention to the cultural and social conditions which shaped the use of antiquity. In contrast, with the introduction of critical perspectives attention shifted towards issues such as the appropriation of classical antiquity by fascist regimes across Europe in the 1930s, and the impact of tourism on archaeological practices and cultural heritage management.

Critical perspectives have so far had a very limited impact on Swedish classical studies. This thematic section aims to expand further a nascent

interest in Swedish classical studies for critical perspectives on the appropriation of classical antiquity. The five contributions share a focus on historiographic aspects and/or on discursive entanglements between academic classical studies and other domains.

The first article, “Tidigare än, men ändå samtida. Om det förflutna i antik grekisk historieskrivning” (Anterior, but contemporary still. The past in ancient Greek historiography), is co-authored by Dimitrios Iordanoglou and Mats Persson, both affiliated with Uppsala University. Persson and Iordanoglou explore and challenge ancient Greek historiography as history in our modern understanding of the word. Proceeding from rhetorical and literary readings of Greek historiographical works, the article turns to the object of historiographical writings, rather than the subjective principles of their composition. Iordanoglou and Persson argue that the Greeks did not conceptualize the past as a distant discrete entity, and that the basic principles of Greek historiography must therefore be viewed as fundamentally different to those that guide modern history. Seeking to ground Greek historiography in ancient (world-)views of uniformity and typological thinking, the authors not only call for a reconsideration of our view of Thucydides and Herodotus as the fathers of western history, but also suggest a new approach to the question on how the past and the present were interrelated and negotiated in Greek historical texts.

In the second contribution, “Displays of classical sculpture and the demand for authenticity”, Michael Fotiadis from the University of Ioannina investigates the production of authenticity in displays of classical sculpture. He is concerned with the genealogy of our own modes of display. Fotiadis’s exploration of sculpture gardens during the period 1500-1800 serves to illuminate both continuities and transformations in displays of classical sculpture. In sculpture gardens sculptures, often over-restored, were juxtaposed with replicas and placed in the midst of flora and fountains. This taxonomy violates our understanding of authenticity. The peculiarities, however, were not due to a lack of concern with authenticity but due to the production of authenticity. Sculpture gardens were allegories to be deciphered. This sort of displays came to an end with the changing aesthetic appreciations in the late eighteenth century and with the emergence of public museums.

In the third article, “Unveiling the Goddess. Artemis of Ephesus as a symbol of nature at the turn of the nineteenth century”, Frederika Tevebring from Northwestern University, Chicago, elucidates the image of Artemis of Ephesus as it was used as a frontispiece by Alexander von Humboldt. Humboldt dedicated the travel account of his expedition to Latin America, *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen nebst ein Naturgemälde der Tropenländer* (1807), to his friend Johann Wolfgang von Goethe. The image on the frontispiece was made by Bertel Thorvaldsen.

Tevebring illustrates how this appropriation of Artemis of Ephesus was shaped by the concerns and relations of the neohumanist group in early nineteenth-century German culture. The rendering of Artemis of Ephesus owes more to contemporaneous Neohumanism and natural sciences than to the original historical setting of this infamous sculpture.

In the fourth contribution, “Philhellenism and Orientalism in Germany”, Suzanne Marchand from Louisiana State University investigates the complex relations between *Altertumswissenschaft* and *Orientalistik* in nineteenth-century Germany. During the nineteenth century scholars could move between these disciplinary fields, but there was also a gradual development of specialization in the period. As a consequence, the doors between classical studies and oriental studies closed. Marchand’s contribution illustrates the close and recent connections between classical studies, oriental studies and theology.

The theme issue comes to an end with “Classical Others. Anthropologies of Antiquity”, by Johannes Siapkas from Stockholm University. This paper explores the appropriation of anthropological insights and models in classical studies. Anthropological insights have always been important in classical studies, not least in order to contextualize various aspects of ancient societies. During the cultural turn, however, classicists also turned to anthropology for theoretical guidance. The interpretive hermeneutical framework introduced by Clifford Geertz was elevated as a heuristic ideal during the cultural turn. The ethnographic method was viewed as a template for classicists aiming to understand the world-views of the people living in antiquity.

Tidigare än, men ändå samtida

*Om det förflutna
i antik grekisk historieskrivning¹*

Dimitrios Iordanoglou och Mats Persson

Vi kan på goda grunder säga att de äldsta grekerna var medvetna om tidens gång, och ofta höll de dessutom de gamle för överlägsna. Den homeriske siaren Kalchas ”visste allt om kommande tid och det gångna och nuet”, och Iliadens första sång hinner inte bli särskilt gammal innan Nestor börjar beklaga sig över samtidens hjältar: de(t) var bättre förr.² Men vi kan också, och det på lika goda grunder, utgå från att grekerna inte förstod och upplevde tiden, den förflutna, den närvarande eller den tillkommande, på samma sätt som vi gör idag. Till skillnad från vår tids- och dateringshysteri tycks den arkaiska periodens intresse främst ha kretsat kring den upplevda tidens instabilitet och elasticitet.³ Kronologi och kronografi var relativt senkomna, och den antika grekiska kulturens sätt att bestämma och ange tid har kallats både primitiv och opraktisk.⁴ Antikens uppfattningar om tiden var visserligen inte homogena, men överlag är förhållandet mellan förflutet och samtid ofta oklar. För de gamla grekerna tycks det förflutna så att säga ha hängt i luften, tidigare än, men ändå närvarande i samtiden på något sätt. Mot slutet av 400-talet f.Kr. kompliceras dock förhållandena, både till tiden och till det förflutna. Den traditionella indelningen i två tidsåldrar, en mytologisk och gudomlig-heroisk, och en nära och mänsklig, luckras upp.⁵ I Athen börjar tiden i mångt och mycket organiseras.⁶ Nu tas *klepsydran* (vattenuret) i bruk, liksom en solkalender (om än bara tillfälligtvis). Nu upprättas listan över arkonter, som sträckte sig tillbaka till 680-talet f.Kr. Nu cirkulerar Herodotos *Historia*, och nu skriver Thukydidens som bäst på sin.

Här tar alltså en historieskrivning form, och enligt en lika seglivad som klassisk föreställning är Grekland historieskrivningens födelseplats. I de senaste decenniernas forskning har denna idé om det första ursprunget problematiserats i en rad avseenden.⁷ Framförallt finns mycket modern forskning om egyptiska, mesopotamiska, judiska, indiska och kinesiska kulturers minnesskapande och historiografi.⁸ Frågan om historieskrivningens första uppkomst är naturligtvis beroende av begreppsdefinitioner, och som vi snart ska se är denna problematik högst aktuell, även när det gäller de antika grekerna. Själva frågeställningen tycks oss dessutom problematisk på ett principiellt plan. Kunskapsintresset är oklart och här finns ideologiska fäktningar rörande västerländsk kanon och värdet av akademiska antikstudier. Forskningen om antik grekisk historieskrivning tema-

tiserar nu sällan frågan om det första ursprunget, men trots det spökar många gånger både den och dess implicerade svar som en orienteringsbakgrund. Ämnesvalen för mer specifika forskningsfrågor sker ofta mot denna fond. Epokövergripande traditionskontinuiteter tas för givna, och man förutsätter att antik historieskrivning – trots diverse skillnader och brister – hör hemma i vår kategori historia. I forskningen finns emellertid också ifrågasättanden av dessa förutsättningar, och det är just i dessa problematiseringar som vi tar vår utgångspunkt. Denna artikel ska i anslutning till nyare forskning diskutera kategoriseringen av antik grekisk historieskrivning som historia.

Forskningen om antik historieskrivning är oerhört omfattande och högst heterogen. För våra syften är den mest relevanta ingången en distinktion som gjorts av John Marincola, en av de ledande i fältet.⁹ Marincola skiljer mellan två övergripande forskningstendenser. Å ena sidan den äldre, traditionella forskningen som dominerat större delen av 1900-talet, där realia och den antika historiens faktiska skeenden och förhållanden spelar en central roll. Här ställs frågor om de antika historieverkens pålitlighet och (o)partiskhet. Man undersöker vilka källor som de enskilda historikerna använt sig av, och hur de har använt dem. Å andra sidan har det sedan slutet av 1970-talet vuxit fram en parallell forskningstendens som är en del av den kulturella och språkliga vändningen i humaniora. Här studeras de antika historieverken som litterära artefakter, och frågor ställs om strukturer, stil och retorik. Inte minst intresserar man sig för hur mening och förklaringar konstrueras på ett språkligt plan.¹⁰ Det finns förstås åtskilliga studier som inte alls görs rättvisa i denna renodling, men distinktionen fångar en väsentlig gravitationspunkt som har effekter på snart sagt all forskning. De två forskningstendenserna är rimliga var för sig och står inte i någon nödvändig motsättning till varandra, men det finns konfliktytor. Den viktigaste gäller hur antik historieskrivning ska karaktäriseras, och här har frågan om det överhuvudtaget handlar om historia i någon rimlig mening av ordet spelat en central roll.

Syftet med denna studie är tvådelat. Vi ska dels presentera och diskutera forskningens problematiseringar av antik grekisk historieskrivning som historia, dels försöka fördjupa dessa debatter genom egna kritiska och konstruktiva bidrag. Forskningsdebatterna har främst rört vilka principer som var vägledande för skrivandet av historia i antiken. Många har argumenterat för att antik historieskrivning i centrala avseenden hade mer gemensamt med klassisk litteratur och retorik än med vad vi idag kallar historia. Vi menar att man kan få en fördjupad förståelse om man till dessa analyser av den klassiska grekiska historieskrivningens ”subjektiva” utgångspunkter lägger analyser av historieskrivandets objekt. En analys av hur förflutet och samtid relaterades till varandra under antiken leder fram till en kritik av de disciplinhistoriska perspektiv och begreppsliga oklarheter som vidlåter större delen forskningen. Vi vill vidare ge en alternativ

tolkning av grundläggande premisser för antik grekisk historiografi. Slutligen är syftet att kasta nytt ljus över premisser i modernt historietänkande. Allt detta kräver emellertid ganska omfattande förundersökningar. Vi kommer först att göra en begreppshistorisk studie av det mångbottnade grekiska begreppet *historia*, som redan det bidrar till en problematisering. Därefter kommer vi att ge en orienterande framställning av den antika historieskrivningens grunddrag och dess ställning i den antika kulturen.

Vi tar vår utgångspunkt i nyare forskning, i första hand i litteratur som tar det bredare greppet att diskutera grekisk eller antik historieskrivning i dess helhet. Fokus ligger på den antika historieskrivningen från 450 f. Kr. till år 0, en period som de flesta forskare tycks se som formativ, och som alltså innefattar både klassisk och hellenistisk historiografi. Men vi gör dessutom en del utblickar mot romerska och senantika exempel, eftersom forskningen tenderar att diskutera dem som likartade vad gäller grunddragen. Vi ska emellertid börja med själva begreppet *historia*.

Från *historiē* till historiografi

Handböckerna säger oss allt som oftast att det grekiska substantivet *historiē* avleddes av verbet *historeō*, i sin tur avlett av *histōr*, som vi känner redan från *Iliaden* i betydelsen ”(skilje)domare”, och från Hesiodos *Verk och dagar* i betydelsen ”omdömesgill” eller ”vis”.¹¹ Både *histōr* och de därav avledda orden förs vanligen tillbaka till den rekonstruerade protoindoeuropeiska roten *w(e)id- som ligger till grund för såväl ”att se” (*idein*) som till ”att veta” (*eidēnai*). *Historiē* skulle kunna antyda ”ögonvittneskunskap”, men det finns både fonologiska och morfologiska problem med en sådan förklaring.¹² En vanlig utväg, som dock inte löser frågan om ursprunget, har varit ta fasta på *histōr* i *historiē*, vilket alltså skulle göra *historiē* till en i första hand (be)dömande snarare än en bevittnande verksamhet. Att bedriva *historiē* skulle innebära ett slags undersökande som främst bestod i att (samla och?) bedöma motstridiga uppgifter och versioner.¹³

Det har talats om en särskild klass *histores* eller rentav en *historia*-skola i samband med den joniska intellektuella revolution som inledde 500-talet f.Kr.¹⁴ Det sistnämnda låter snarast som en reflex som stammar från senantikens doxografer, och det vore nog missvisande att tänka i termer av skolbildning bland dessa tidiga joniska intellektuella, till och med om man inskränkte sig till den skara som (främst) ägnade sig åt naturfilosofi. Vi vet inte, strikt taget, vad de kallade sin verksamhet, även om det naturligtvis är högst troligt att de använde just ordet *historiē* för att beskriva vad de höll på med.¹⁵ Det var nu inte vad vi kallar historia, men väl nästan allt annat: kosmologi, astronomi, biologi, geologi, geografi, genealogi, teologi, för att bara nämna några ämnen. Ännu under

300-talets början var *historiē* en helt öppen kategori i fråga om ämnesområde och undersökningsobjekt.¹⁶ Denna öppenhet går igen i avsaknaden av en gemensam metodologi. Allt från naturfilosofisk spekulering till läkekonstens empiriska undersökningar kunde beskrivas som – och göra anspråk på att vara – *historiē*.¹⁷ I de mer empiriskt inriktade medicinskolorna kom *historiē* att bli en egen kategori.¹⁸ Under inflytande av dessa skulle *historiēs* innebörd av undersökning i allmänhet, med ett visst fokus på ”empiri”, komma att göra sig gällande under hela den senare antiken. Den kom att bli standard på latin (t.ex. *historia naturalis*), och i förlängningen spelade begreppet en viktig roll i moderna språk fram till 1800-talet.¹⁹

Det är inte gott att veta när *historiē/historia* också kommer att kunna beteckna vad undersökningen genererat, utöver själva den undersökande verksamheten. Det är fullt möjligt att läsa ordet i betydelsen ”vetenskap” eller ”kunskap” i ett Euripides-fragment, och betydelsen är helt klar i den hippokratiska skriften *Om den gamla läkekonsten (De vetere medicina)*.²⁰ På samma sätt kan Platon använda ordet i betydelsen ”information”.²¹ I de allra flesta av dessa fall drar *historia* åt ett naturfilosofiskt håll. Hos vissa talare används däremot ordet *historia* i betydelsen ”vetande”, ”(ut) bildning” på ett sätt som snarare för tanken till ett annat grekiskt ord, nämligen *paideia*.²² Men här intresserar vi oss inte i första hand för *historia* i betydelsen undersökning eller vetande, utan för ytterligare en, något senare, innebörd: *historia* som ”(skriftlig) skildring” och sedermera ”historieskrivning”.

Herodotos använder ordet *historiē* redan i inledningsmeningen till sitt verk, men här är betydelsen fortfarande ”undersökning”. Det gäller även den passage i den sjunde boken som felaktigt förts fram som kandidat till vårt första belegg för användningen av termen *historiē* i betydelsen *historieskrivning*.²³ Likaså tillkom titeln *Historiai* senare under antiken, Herodotos själv refererar till olika delar av sitt verk som *logoï*. Därför blev hans verk inte bara retrospektivt grundläggande för, utan även endast i efterhand betraktat som historieskrivning; det var först genom Cicero han kom att bli känd som *pater historia*.²⁴ För Herodotos gäller den gamla begreppsanvändningen, och kanske ansluter han sig till innebörden av *historiē* som ett samlande och bedömande av motstridiga uppgifter och versioner. Han strukturerar ofta sitt verk så att han ger oss två olika uppgifter om eller versioner av samma händelse, för att sedan ta ställning för en av dem. Det har till och med föreslagits att själva *relata refero*-principen, som ibland tolkats som både sprungen ur och bidragande orsak till hans skenbara naivitet, kan förklaras mot bakgrund av hur han själv skulle ha uppfattat vad som gällde för en *historiē*; fanns där inga motstridiga versioner att bedöma stod det honom fritt fram att berätta utan kritiska krav.²⁵ Thukydides tycks ha gjort sitt bästa för att distansera sig från Herodotos, och han använder överhuvudtaget inte begreppet *historia*.

Det gör inte heller Xenofon, som i *Hellenika* helt enkelt tar vid där Thukydides slutar; vi ska återkomma till detta fenomen med fortsättningshistoria.

Det är först hos Aristoteles som vi möter *historia* i en betydelse som vi är mer vana vid: i *Poetiken* används ordet med innebörden ”återgivning av det som skett” (*ta genomena legein*), och eftersom passagen i fråga diskuterar Herodotos anar man en allusion till Herodotos egen inledningsmening, och dess tal om ”det som skett genom människor” (*ta genomena ex anthrōpōn*).²⁶ Det blir hos Aristoteles klart att det i första hand handlar om saker som skett i samtiden, och att det gäller politisk-militära skeenden. Denna innebörd blir sedan en del av antikt språkbruk, även om man kommer att fortsätta att använda ordet i än mer generella bemärkelser, som både ”faktauppgift” och ”skildring”. Det grekiska ordet *historiē/historia* användes alltså i en rad olika betydelser under antiken. Det är visserligen allmänt känt att ordet i princip aldrig användes på samma sätt, och med samma dubbelhet som vårt eget ord historia, men konsekvenserna därav är lika allmänt förbisedda. Till dem ska vi återkomma, men först ska vi ge en mer allmän beskrivning av *historia* som historieskrivning.

Tradition och genre i grekisk historiografi

Traditionellt sett har grekisk historieskrivning betraktas inom ramen för vad som brukar kallas den grekiska kulturens väg från *mythos* till *logos*, dess gradvisa utveckling mot vår västerländska rationalism. Enligt detta synsätt börjar grekisk historiografi med (åter)berättare som Hekataios, som försökte bringa ordning i de mytologiska traditionernas virrvarr, och den fullbordas (mycket tidigt) i och med Thukydides ”kritiska historia”. Detta övergripande narrativ har i allt högre grad kommit att överges, eller i alla fall ömsat retorik, och i bästa fall förfnats. Hekataios gäller fortfarande som någon slags historiografisk urfader eller banbrytare, eftersom man i den doxografi och de fragment som omger honom tyckt sig finna tre historiografiska förutsättningar: utarbetandet av något slags norm för att sortera och analysera de heterogena och varandra motsägande berättelser som florerade, inslag av käll- och mytkritik, och en kronologisk uppställning av händelser.²⁷

Ytterligare en orsak till att synen på historiografins uppkomst och utveckling har förändrats är en ökande kritisk distans till Felix Jacobys (1876–1959) så inflytelserika, och starkt normativa, uppdelning av grekisk historiografi i fem subgenrer: genealogi, etnografi, krönika, samtidshistoria, och horografi eller lokalhistoria.²⁸ Istället för att som Jacoby tala om historiografins väg från Hekataios via Herodotos till Thukydides som dess väg till ”perfektion”, finns idag ett ökat intresse för hellenistisk och senare historieskrivning, och en insikt om att Jacobys kategoriseringar inte överensstämmer vare sig med de antika eller med de moderna läsningar

som inte delar hans teleologiska synsätt. Den antika historiografin är helt enkelt mer mångfasetterad än så.²⁹

Av antikens omfattande historieskrivning har försvinnande litet bevarats. Enligt vissa beräkningar återstår mindre än två procent av den historia som skrevs, och även om uppskattningar av detta slag alltid är osäkra, säger de ändå något om hur mycket som gått förlorat. På grekisk botten finns de tidiga, och redan under antiken klassiska verken av Herodotos, Thukydides och Xenofon bevarade, men detta är anmärkningsvärda undantag. Vi kan jämföra med hellenistisk tid, från vilken känner vi namnen på hela 600 historieskrivare, men bara Polybios, Diodoros och Dionysios skrifter återstår, dock ingen av dem i dess helhet. Situationen är ungefär densamma vad gäller den romerska historieskrivningen.³⁰

Detta gör det givetvis vanskligt att uttala sig om den antika historieskrivningen i dess helhet, och om vad man i allmänhet såg som och ansåg om historia.³¹ Det finns dessutom indikationer på att de verk som bevarats inte är helt representativa, framförallt tycks de stora händelsernas historia ha favoriserats.³² Trots flera inbördes skillnader mellan dessa verk kan emellertid vissa gemensamma drag urskiljas. Den bevarade antika historieskrivningen har oftast en rak narrativ karaktär, kronologiskt ordnade berättelser om skeenden, och ett tredjepersonsperspektiv. Det är ett genomgående drag, att antik historia i hög grad handlar om krig och politik, och härvidlag mest om de ledande individerna, men i åtskilliga verk ingår betydande partier av vi idag skulle kalla etnografi och geografi, utläggningar om främmande kulturers levnadssätt, och om främmande platser och länder. I den bevarade historieskrivningen finner vi vad som ser ut som delade konventioner rörande ämnesfokus och framställningsformer. Vi finner dessutom gemensamma grunddrag vad gäller kunskapskällor. Det handlade till en början om att ta sin utgångspunkt i "ögon" och "öron", dvs. vittnesbörd och berättelser om vad som skett, och om hur det skett.³³ Under hellenistisk tid kom successivt allt större vikt att läggas vid tidigare skrifter som en "källa" till kunskap om vad som skett.³⁴ Men på det hela taget talas det påfallande lite om källor och metodfrågor i antika historiografiska verk. Ciceros och Lukianos teoretiska reflektioner över *historia* handlar till största delen om hur man ska skriva historia, och mindre om sannings- och metodfrågor än om hur man litterärt skulle gestalta och förmedla ett innehåll.³⁵

Man glömmer lätt att historia inte var en tydlig disciplin under antiken, ens med antika mått mätt. Det var ingen institutionaliserad verksamhet, jämförbar med filosofi- och retorikskolornas. Det är svårt att finna och tala om professionella eller renodlade historiker, eftersom historieskrivare ofta skrev och sysselsatte sig med annat. Vidare hade historia ingen ämnesstatus i det antika skolsystemet. Visserligen läste man här historiografiska verk i urval, men främst som exempel på stil. Typiskt nog fanns ämnet inte bland filosofins subgenrer, och med något undantag ägnade sig

filosofer heller inte åt historieskrivning.³⁶ Det har alltså med rätta ifrågasatts om man ens kan tala om historia som en egen kunskapsdisciplin.

Kan vi då överhuvudtaget tala om en antik historiografisk tradition? Ja, att historia faktiskt ansågs ha en egenart framgår av den i språkbruket etablerade beteckningen. Som vi har sett talas det åtminstone från och med Aristoteles om *historia* som ett slags redogörelse för händelser, och man gör det som om det vore något helt vedertaget, med givna ramar. Historia tycks dessutom ha funnits som en kategori i bibliotekssammanhang.³⁷ Det var en erkänd beteckning på ett slags litteratur, och just här finns en grund för traditionsmekanismer. Den antika litteraturen uppvisar ofta vad vi kunde kalla genre- eller kanske ännu hellre modell-konservativa drag.³⁸ Man appellerade ideligen till etablerade modeller och erkända mästerskap, oftast i form av kreativ imitation. Marincola menar att historieskrivningen faller in i detta mönster. Här fanns efterbildning och emulering av klassiker i en rad olika avseenden: språkligt-stilistiska, berättartekniska och strukturella, och återkommande allmänna attityder, som entusiasm och kritisk distans.³⁹ Framförallt fick Herodotos och Thukydidens exemplarisk status, men det innebar inte att kritik saknades, eller att man såg sig tvungen att följa eller var låst av modellerna – tvärtom, vad man framförallt gjorde var att tävla med dem.⁴⁰ Överlag är tävlingen (*agōn*) med föregångare, som överallt i antik grekisk kultur, ett mycket framträdande drag i antik historieskrivning, och utifrån dessa omständigheter torde man kunna tala om element av trädning i antik historieskrivning.

Ett annat traditionsskapande inslag var att den grekiska historieskrivningen kom att kännetecknas av projektet med fortsättningshistoria. Där äldre historieskrivning slutade tog senare historiker vid.⁴¹ Eventuellt var detta redan fallet med Thukydidens, som knyter an till den punkt där Herodotos slutar. Helt klart finns detta fortsättningstema från och med Xenofon, som tar vid där Thukydidens skildring av det peloponnesiska kriget tar slut. Här formeras den viktiga genre som fick namnet *Hellenika*, och flera verk bär just denna titel. Redan från början tycks emellertid fortsättningshistorierna ha utlöst tävlingar. Thukydidens blev den oomtvistade skildringen av krigets första tjugo år, men flera författare skrev sin egen fortsättning av hans historia.⁴²

Vi kan alltså närma oss historieskrivningen som en litterär tradition, men bara under förutsättning att vi kommer ihåg att den var dynamisk, och väldigt bred och öppen.⁴³ Historia kunde skrivas av vem som helst, men det är ändå påtagligt hur många före detta politiker och militärer som blev ”historiker”. Bland de tidigaste gäller detta både Thukydidens och Xenofon. Under hellenistisk tid tycks det ha blivit vanligare att personer med annan bakgrund skrev historia. Däremot tycks den politisk-militära bakgrunden länge ha varit standard för romerska historieskrivare.⁴⁴ Detta innebär att antik historieskrivning har en mycket intim relation till det politiska livet, och vid sidan av filosofin och retoriken, var

historieskrivningen från allra första början en arena för formulerandet av politiskt tänkande.⁴⁵

Det är också politiska värden i vid mening som lyfts fram av historieskrivarna själva. Den klassiska *topos* som oftast nämns vad gäller syftet med antik historieskrivning har fått sina mest berömda uttryck i Ciceros yttrande om historia som en livets läromästare (*historia ... magistra vitae*), och i Dionysios från Halikarnassos definition av historia som filosofi genom exempel.⁴⁶ I många bevarade historieverk finns varianter på dessa formuleringar, och hur framträdande detta faktiskt var framgår av inledningen till Polybios stora verk:

Om de som före mig upptecknat händelser hade undlåtit att lovprisa historien själv, vore det kanske nödvändigt att uppmana alla att tillägna sig och tillgodogöra sig sådana framställningar, eftersom det för människan inte finns något säkrare sätt att bättra sig än genom kunskap om förflutna händelser. Men nu handlar det inte om några få eller om att göra något halvhjärtat. Nej, så gott som alla har både börjat och avslutat <sina framställningar> med <att lovprisa historien själv>, genom att hävda att den lärdom man får av historien är den mest tillförlitliga skolningen och träningen inför det politiska livet, och att minnet av andras olyckor är det mest åskådliga och <egentligen> enda sättet att lära sig att med värdighet bära ödets växlingar. Uppenbarligen torde det inte vara någons, allra minst min, uppgift att upprepa vad som sagts så ofta och så väl.⁴⁷

I hur hög grad detta anspråk på att vara politisk-militär skolning innebar att historieverk lästes av sin tilltänkta målgrupp är naturligtvis svårt att säga, men att det förekom redan före Polybios är klart. Ett belysande exempel på nyttoaspekten är att Alexander den stores fälttåg beledsagades av historiker som Kallisthenes, och att Herodotos beskrivningar påverkade makedoniernas förståelse av de österländska territorierna.⁴⁸ I diadokernas riken producerades både egyptisk och babylonisk historieskrivning – på grekiska och med tydligt övertagna drag. I det senare fallet närmast med det specifika syftet att vägleda de nya härskarna.⁴⁹ Därtill torde det vara rimligt att säga att historieskrivning fungerade som legitimerande ideologi. Till en del handlar det om att de egna folken och nationerna ställs i centrum, särskilt romersk historieskrivning var påtagligt etnocentrisk. Framförallt handlade det dock om de stora individerna. Detta påtagliga aktörsperspektiv fungerade inte bara som skolande *exempla* (gr. *paradeigmata*), utan också som en legitimering av den samhällsgrupp där ledare rekryteras. Historia skrivs för denna grupp, och handlar i hög grad om dess ledande personer.

I takt med att den antika världens politiska ordning förändras, från stadsstater till större riken, förändrades och breddades den historiografiska ansatsen. Från och med slutet av 300-talet f.Kr. växer verken i volym. De beställs oftare av monarker, och får därtill allt större läsekretsar. Där-

med uppkommer nya krav, som att idealisera och att underhålla.⁵⁰ Detta ger oss ett sammanhang för Polybios nedlåtande tal om historieskrivare och läsare som drivs av intresset för en god historia och nyfikenhet.⁵¹ En annan, väldigt utbredd strategi var att vidga värdet till att gälla allmän moralisk fostran. Diodoros skriver att historieskrivningen genom mångfalden varnande exempel och imitationsvärdiga framgångsrika handlingar vidgar den mänskliga erfarenheten långt utöver vad ett enskilt liv skulle ha kunnat tillägna sig:

för den ger de gamles insikt åt de yngre, och den fördjupar den erfarenhet som de äldre redan har. Den gör vanliga människor värdiga att leda, och med hjälp av den odödliga äran sporrar den ledare till att åstadkomma de skönaste verk. Genom lovtalen efter döden gör den dessutom att soldater mer beredvilligt möter faror för fosterlandets skull, och med hjälp av eviga förbannelser leder den dåliga människor bort från impulsen till ondska.⁵²

Redan Herodotos och Thukydidens använder *exempla* från det förflutna och laborerar med det förflutnas förebildlighet, men deras uttalade syfte är inte att förse oss med föredömen, och de är inte så explicit moraliserande.⁵³ Det är först från och med hellenistisk tid som den antika historieskrivningens fokus hamnar just här, på de exemplariska lärdomar som kunde dras ur det förflutna. Det förnyade intresset för moralisk fostran tycks ha legat i luften vid den klassiska tidens slut. Vi känner det från Sokrates och Platon, och från Isokrates och Xenofon. Och det tycks vara just Xenofon, som med verk som *Hellenika*, *Kyros uppfostran* och *Agessilaos* lade grunden för den syn på historieskrivningens fostrande roll, som både Polybios och Diodoros ger uttryck för i citaten ovan, och som vi dessutom känner från en rad andra historieskrivare, som Eforos, Livius och Tacitus för att bara nämna några exempel.⁵⁴ Det har rentav hävdats att den antika historieskrivningens ofta påtalade brister i historisk metod, dess vårdslöshet med källor och dokument, och dess kreativa (om)tolkningar av fakta, helt enkelt beror på att den såg som sin huvudsakliga uppgift att förse läsaren med uppbyggliga föredömen.⁵⁵ Under alla omständigheter kom historiografin genom sitt fokus på *exempla* att stå retoriken nära, och det är till relationen mellan historieskrivning, litteratur och retorik som vi nu ska vända oss.

Historia, litteratur och retorik

Det torde redan ha framgått att det är problematiskt att tala om antik historiografi som historia i vår mening. I modern forskning har man rest frågan om vilken typ av verksamhet som historieskrivning egentligen var under antiken. Givet att det talas så lite om vad vi skulle kalla käll- och metodfrågor, och att så stor vikt läggs vid litterära och retoriska aspekter,

finns det anledning att närmare granska den antika historieskrivningens relation till dessa båda genrer.

På senare tid talar många om antik historiografi som en litterär tradition, vilket överensstämmer med hur ordet *historia* kommer att användas i betydelsen ”skildring”, med eller utan vidare bestämning.⁵⁶ Men även här gäller ett liknande förbehåll: vi kan inte utan omsvep återföra vårt litteraturbegrepp på det antika materialet; ”litteratur” är inte en kategori under antiken, och på grekiska saknas faktiskt ett motsvarande ord.⁵⁷ För vårt vidkommande innebär det att den skarpa distinktion vi tenderar att göra mellan (fiktiv) skönlitteratur och (faktisk) historia helt enkelt inte är meningsfull för det antika materialet – Xenofons *Anabasis* är ett uppenbart exempel på vad som föranleder onödigt tal om hybridformer.⁵⁸ Under större delen av antiken bedömdes historiografiska verk på språklig-stilistiska och moraliska snarare än faktuelle grunder.⁵⁹ Från allra första början tog historieskrivningen avstamp i och spjörn mot den muntliga poesins olika genrer, i synnerhet epiken, och för både Herodotos och Thukydides är ”Homeros” en naturlig jämförelsepunkt, såväl positiv som negativ.⁶⁰ Man betvivlade inte att det trojanska kriget ägt rum, och trots att *Iliaden* aldrig någonsin varit ”historia”, ens med antika mått mätt, vore det likväl inte helt omöjligt att tala om hexameterdiktningen, eller för den delen om viss elegisk, lyrisk och jambisk dikt i termer av antik grekisk proto-historiografi.⁶¹ På samma sätt som ”historiska inslag” och ”historiska ämnen” (som genealogier och städers grundande) kunde ingå i eller rentav utgöra huvudämnet i poetiska genrer var den första historieskrivningen poetiskt färgad och i hög grad beroende av muntliga traditioner. Både Herodotos och Hippas från Elis turnerade, inte som barder, men väl som berättare.⁶²

Hekataios och Herodotos må kritisera mytologiska och poetiska traditioner, men den homeriska epikens inflytande på Herodotos språk och stil är omiskänligt; i pseudo-Longinus *Om litterär storhet* kallas han rentav *homërikōtatos*, den mest homeriske av dem alla.⁶³ Liksom hjältedikten med sina sånger, vill Herodotos med sin berättelse förhindra att ”människors dåd med tiden ska blekna i minnet”; han vill inte att ”de storslagna och häpnadsväckande bragder, som dels hellenerna, dels barbarerna uppvisat, ska vara utan rykte (*aklea*)”.⁶⁴ Därmed kan hans historiska prosa, trots alla avståndstaganden från den poetiska traditionen, ses som en förlängning av den episka diktens prototypiska funktion som skapare av (oförgängligt) rykte, *kleos (afthiton)*.⁶⁵

Det historiografiska brottet med denna tradition kom först med Thukydides: ”Detta verk har inte skrivits för att vara ett tävlingsbidrag för stunden, utan för att vara en egendom för evigheten”.⁶⁶ Thukydides gör klart att han i och genom sin skriftliga prosa lämnat de muntliga framträdandenas ögonblicklighet bakom sig, och därtill bytt deras tillbakablickande kleos-ekonomi, ära för den enskilde, mot ett generellt fokus på det

paradigmatiska i det förflutna, och på dess nytta för framtida generationer.⁶⁷ Men epiken gör sig gällande även hos honom, både direkt och (kanske främst) indirekt via Herodotos, tragedin och i någon mån Pindaros.⁶⁸ Med *Iliaden* delar både Herodotos och Thukydides verk övergripande likheter i berättarteknik och -struktur. Alla tre berättar med blandning av enkelt narrativ och direkt tal, och alla tre låter oss ta del av olika karaktärers mentala processer, deras känslor och tankar, genom så kallad intern fokalisering.⁶⁹ Liksom i *Iliaden* står ett storkrig i centrum hos både Herodotos och Thukydides, och krigsskildringarna i deras verk, liksom i mycken annan antik historiografi, sker i *Iliadens* skugga – tydliga exempel är gestaltandet av utmaningar, och skildringar av krigsråd, kataloger över trupper och jämförelser mellan olika expeditioner.⁷⁰

Det har ibland talats om Herodotos som den ”episke” och om Thukydides som den ”tragiske” av vår västerländska historiografis båda fäder.⁷¹ Att tragedin, som vi känner den, går att finna hos båda två står bortom alla tvivel, men förhållandet mellan tragedi och historiografi är ändå svårt att precisera, inte minst eftersom epiken står som deras gemensamma anfader. Det är vidare vanskligt att urskilja det specifikt tragiska i det allmänt dramatiska. Svårigheterna gäller även för den athenska ”guldåldern”, en epok från vilken både drama och historiografi inte bara bevarats, utan därtill skapats av människor som ska ha känt varandra (Herodotos och Sofokles), och som kom från och delvis måste ha verkat i samma miljö (Thukydides och Euripides).⁷² Det är inte minst därför som beröringspunkterna mellan de båda genrerna kanske förefaller vara som störst under just 400-talet f.Kr.⁷³ Den hellenistiska historieskrivning, som Polybios kritiserade för att vara för dramatiserad och sensationalistisk, och som föranlett tal om en egen (sub-)genre, så kallad ”tragisk historia”, lämnar vi här åt sidan, då vi helt enkelt inte kan bedöma den i annat än fragment och andrahandsomdömen.⁷⁴

Som gemensamma drag brukar man peka på att både tragedin och historiografin var mimetiska genrer, som i hög grad rörde sig i och tematiserade elitskikten, ledare och aristokrater, i politik och krig.⁷⁵ Hos Herodotos har ett antal episoder och därmed relaterade motiv och teman pekats ut som särskilt tragiska: Kroisos högmod och fall är förstås det främsta, men det finns även andra.⁷⁶ I fallet Thukydides har hela hans verk lästs som en Athens tragedi, varmed man återigen framförallt menar dess fall.⁷⁷ Men föreställningen att stater, grupper och personer genomgår cykler av *ups and downs* är inte specifikt tragisk, utan snarare generell för det antika grekiska tänkandet. När man under antiken framhöll Thukydides kvaliteter var det snarare talen och hans levande framställningssätt som avsågs; hans förmåga att förvandla läsaren, eller snarare åhöraren, till åskådare.⁷⁸ I sin skrift om hur historia bör skrivas, en av de få uttalat teoretiska texter som bevarats, utropar Lukianos det åskådliga levandegörandet – *enargeia* – som ett historiografiskt ideal.⁷⁹

Den antika historieskrivningen har alltså tydliga arv från den poetiska traditionen, och delar många drag och ideal med litteraturen i vid mening. Samtidigt är det klart att den betraktades som något eget. Vi har lärt känna den som antikens främsta, mest varierade form av prosaberättande, och som sådan kom den att utöva inflytande på andra prosagenrer som romanen, även om just romanens beroendeställning har överdrivits.⁸⁰ Allra närmast historiografin stod dock retoriken, och det är till förhållandet dem emellan vi nu vänder oss.

Att antikens historieskrivning hade en intim relation till retorik är väl etablerat i forskningen. Detta är heller inte förvånande eftersom retorikämnet hade en stark ställning i antik kultur och utbildningsväsende. Ur eftervärldens synvinkel må Platon och hans akademi blivit mer känd och inflytelserik än Isokrates *filosofia* och *paideia*, men ur ett antikt perspektiv är det snarast tvärtom.⁸¹ Klart är att de gamla historieverken i hög grad kännetecknas av olika klassiska retoriska tekniker. Man har gjort troligt att det finns ett visst sofistiskt inflytande på den tidiga historieskrivningen, och vi vet att flera senare historiker hade en utbildning i retorikskolor.⁸² I själva verket var all utbildning retoriskt inriktad, alltmedan historia inte var något eget ämne i antikens skolväsende. Historiska exempel var visserligen vanliga i retorik av olika slag, och man tycks dessutom ha använt historiska skrifter som exempel på stil i retorik- och grammatikundervisningen.⁸³ Men även om antik retorik ofta visar sig vara historisk kvarstår hela tiden en avgörande skillnad: allt sedan Isokrates och Aristoteles hade retoriken – till skillnad från historia – definierats disciplinärt.⁸⁴

Under de senaste trettio åren har retorisk-litterära analyser blivit en viktig och etablerad del av forskningen om antik historieskrivning. Retoriska analyser av antik historieskrivning har tagit sina utgångspunkter i modern litteraturteori och nyare kulturhistoria.⁸⁵ Till stor del handlar det om kompletterande forskning med nya frågor, men det har också funnits stridsfrågor: i hur hög grad har retoriska principer präglat antika historieverk, och vad innebär en retorisk prägling för kunskapsfrågornas ställning. Den traditionella uppfattningen har varit att antik historieskrivning hade ett starkt sanningsideal, även om det i praktiken varierat i hur hög grad idealet varit styrande och uppfyllts. Man har dessutom pekat ut ett antal metodiska brister jämfört med modern historievetenskap, och många problem med att använda antika historieverk som källor.⁸⁶ Mot detta har flera forskare hävdat att antikens historiker medvetet betraktade flera sanningsfrågor som sekundära i relation till de retoriska-litterära modeller som tillämpades.⁸⁷ Detta är skälet till vi i antik historieskrivning finner så mycket klichéer och så lite faktiska historiska undersökningar. Eftersom det finns vissa systematiska mönster vad gäller den antika historiografins ”brister”, reses frågan om det eventuellt kan bero på något annat, på andra kunskapsprinciper, snarare än på misslyckanden.

De två mest inflytelserika retorisk-litterära läsningarna – man skulle

kunna tala om moderna klassiker – är T. P. Wisemans *Clio's cosmetic* (1979) och A. J. Woodmans *Rhetoric in classical historiography* (1988). Vi ska här uppehålla oss vid den senare skriften eftersom den blivit en replipunkt i debatten rörande antik historiografi och retorik. Woodman tar sin utgångspunkt i motsättningar mellan historiker och litteraturvetare, och driver genomgående tesen att det finns avgörande skillnader mellan antik och modern historieskrivning. Han menar att detta beror på att antik historia primärt är en retorisk genre, och att den därför i moderna termer måste sägas vara mer litteratur än historia.⁸⁸ De som vill betona kontinuiteten mellan antik och modern historieskrivning faller oftast tillbaka på Thukydides och Cicero, och av detta skäl inleder Woodman med en behandling av dem. Han argumenterar för att Thukydides inte bara undersöker vad som skett utan att hans framställning dessutom förhåller sig till flera samtida texter: han tävlar med Homeros och Herodotos och anknyter till tragediernas och epikens krigsskildringar, men även medicinska texter tycks ha använts.⁸⁹ Woodman betonar att det inte minst är just denna intertextualitet som gör texten trovärdig i ett antikt sammanhang. Ett annat centralt inslag som uppmärksammas gäller Thukydides programmatiska idé om upprepningar av liknande händelser i framtiden. Woodman menar att detta perspektiv genomsyrar framställningen, och att vi därför inte kan dra någon tydlig gräns mellan vad som hänt och vad som ”kommer att hända igen på mer eller mindre samma sätt”.⁹⁰

En annan viktig punkt i debatterna om retorik och sanning har handlat om Ciceros principiella diskussion i texten *Om talaren* (*De oratore*). Här diskuteras historieskrivning som en viktig uppgift för en talare, och det är påtagligt hur historieskrivningen behandlas ur retorisk och litterär synvinkel, medan kunskapsmässiga frågor spelar en mycket liten roll. Detta har naturligtvis gett stöd för dem som ser den retoriska utformningen som överordnad det sakliga innehållet. Mot en sådan tolkning har bland andra P.A. Brunt argumenterat att Cicero alls inte sätter retoriska modeller och hänsyn över sanningskravet: förvisso spelar frågor om historiska undersökningar, eller om hur man ska nå sanning, ingen som helst roll i dialogen, men så är inte heller detta textens ämne – här behandlas relationen mellan retorik och historieskrivning. Det tydligaste exemplet på att Cicero inte håller retorik och berättartekniska hänsyn för viktigare är sanningen finner Brunt i följande passage: ”Alla vet ju att historieskrivningens första bud är att inte drista sig att säga något osant, det andra att inte underlåta att säga det som är sant. Det får inte finnas misstanke om att författaren styrs av partiskhet eller illvilja. Dessa grundstenar är allmänt kända”.⁹¹ Här framställs sannings- och opartiskhetskraven mycket tydligt som grundläggande och självklara. Brunt argumenterar för att detta var den vedertagna uppfattningen under antiken; flera antika historiker kritiserar sina ”kollegors” retoriska förvanskningar. Hans slutsats blir att det visserligen finns många retoriska inslag i antik historieskriv-

ning, men om dessa tar prioritet över sanningskraven beror det inte på någon teori, utan på bristfällig praktik.⁹²

Woodman riktar ett generalangrepp mot Brunt och flera andra forskare: när Cicero talar om sanning (*veritas*) åsyftas vad vi idag skulle kalla opartiskhet. Woodman läser alltså de senare meningarna i citatet ovan som en specificering av de tidigare. Han argumenterar utförligt för att både enskilda passager och hela resonemang, i såväl texten *Om talaren* som i andra skrifter och brev, pekar på att sanningskravet måste förstås som ett krav på just opartiskhet.⁹³ Samma uppfattningar finns även i Lukianos verk om hur man ska skriva historia.⁹⁴

En central roll i Woodmans tolkning spelas av begreppet *inventio* (gr. *heuresis*). Hos Cicero förklaras detta som att man genom en elaborering framställer något som så likt verkligheten att det förefaller trovärdigt och sannolikt, och härvidlag är det ingen fråga om sant eller falskt. Woodman vidgar diskussionen till att gälla antik historieskrivning överlag och betonar hur stora skillnaderna mot moderna uppfattningar är. Det handlar för de antika historieskrivarna om att skapa en trovärdig framställning av det givna fallet, inte fortsätta ställa frågor och undersöka vidare som en modern historiker skulle göra.⁹⁵

Ett viktigt drag i Woodmans tolkning som ofta förbises gäller just den status ”fakta” har i antika resonemang om historieskrivning. Låt oss nu återvända till det ovan anförda Cicerocitatet, som fortsätter: ”Dessa grundstenar är allmänt kända, själva byggnaden består sedan av innehållet och den språkliga formen.” Woodman menar att vi här har en helt central distinktion mellan grundstenar (*fundamenta*) och (över)byggnad (*exaedificato*), och att denna ger en nyckel till förståelsen av antik historieskrivning. Med stöd inte bara från Cicero, utan också från Livius och Plinius menar Woodman att grundvalarna närmast är en hård kärna av kända data. Dessa data, krävde man, skulle vara korrekta. Vi kan kalla det ”publika fakta” av typen vem som var konsul, en lags genomdrivande, eller ett krigsutbrott. Den kritik som formuleras i texten *Om talaren* skjuter in sig på att äldre romersk historieskrivning, till skillnad från grekisk, bara återger och ordnar sådana publika fakta, utan att elaborera och levandegöra deras handlingar och skeenden. Det senare är just överbyggnaden, och här gäller de retoriska kraven på trovärdighet. Till överbyggnaden räknas i Ciceros text inte bara framställningens stil, utan också innehållet. Det kan handla om individers karaktär och avsikter, om hur saker sades, och om gestaltandet av händelser. Enligt Woodman tycks man inte ha sett någon motsättning mellan den hårda kärnans data och överbyggnadens elaborering, trots att det i princip kan handla om något som, ur vårt perspektiv, är sant respektive något som är falskt. I antiken var det just retorikens uppgift att ge en levande och trovärdig tolkning av fakta. För den moderna forskaren kan det vara ett problem att dessa saker inte skiljs åt, men det är bara för oss som denna fråga reses.⁹⁶

De retorisk-litterära tolkningarna av antik historieskrivning har delvis inspirerats av narratologisk teori, men det finns en viktig skillnad som måste betonas. I narratologiska och retoriska analyser av modern historieskrivning är poängen ofta – som t.ex. hos Hayden White – kritisk i relation till modern historievetenskap. Man försöker visa hur retoriska och litterära mönster gör sig gällande i historieberättandet *trots* de rent kognitiva vetenskapsideal som odlats av moderna forskare. I retorisk-litterära analyser av antik historieskrivning är poängen en helt annan. Här handlar det om ett försöka visa hur annorlunda ”de gamle” var, och hur modern antikforskning har misslyckats med att förstå detta. Woodman med flera menar att de antika historieskrivarna opererade med retoriska och litterära ideal. Det handlar alltså om att blottlägga deras egen självförståelse och deras medvetet tillämpade principer.

Woodmans läsningar har varit mycket viktiga för modern forskningsdebatt. Många har helt eller delvis accepterat hans tolkningar, men det finns många som är avvisande, och debatten har pågått i drygt tjugo år nu.⁹⁷ Ett par aktuella artiklar kan exemplifiera spännvidden i kritiken. J.E. Lendon menar att Woodmans och andras retoriska tolkningar underminerar traditionell antikforskning, och innebär att de antika historikerna tillskrivs godtycklig fabulering. Enligt honom skilde man under antiken mellan retorik och historieskrivning som två olika genrer, och även om retoriska utsmyckningar var viktiga har man övervärderat den roll de spelade. Tvärtom, menar han, var sanningskraven ungefär desamma som idag.⁹⁸ En mer specifik och nyanserad kritik kommer från C. Damon. Hon fokuserar på relationen mellan sanning och det trovärdiga eller sannolika i antik historieskrivning, och betonar att *inventio* inte innebar fria påhitt, utan att det var omgärdat av flera begränsande faktorer. Damon exemplifierar med kritik från ögonvittnen vad gäller samtidshistoria, och hur historiker som sysslar med äldre tidsperioder tenderar att dekonstruera varandras berättelser. I flera faktiska fall, argumenterar Damon, blir skillnaden mellan sanning och sanningslikhet inte särskilt stor, inte ens i Woodmans egna exempel. Genom exempel visar hon att vi oftast kan skilja mellan de två där avvikelserna blir större.⁹⁹

Woodmans teser är alltså omstridda, och detsamma gäller alla mer långtgående retoriska läsningar. Sakfrågorna är ofta mycket komplicerade skulle kräva stort utrymme för att utredas. Klart är emellertid att frågan om vilka grundpremissor för sanning, kunskap och framställning som antik historieskrivning opererar med har problematiserats högst betydligt genom Woodmans forskning. Det finns också flera andra moderna forskningsbidrag som bidrar till att fördjupa problematiken ytterligare.

Under hellenistisk och romersk tid gjordes en distinktion mellan tre kategorier: sann historia, falsk historia samt kvasihistoria, som liknar sann historia. Den tredje gruppen motsvarar ungefär vad vi skulle kalla fiktion och dit räknas bl.a. komedin och pantomimen. Kategorin falsk historia

gäller orimliga fenomen i gamla myter: Medeas drakvagn och dylikt. Sann historia gäller sådant som antas faktiskt ha hänt. Så långt är det inget märkvärdigt för en modern läsare, men tillämpningen av dessa kategorier är i flera avseenden förvånande. Tragedier räknas som delvis falsk historia, och delvis sann. Till sann historia hör mycket av vad som berättas om heroer och gudar.¹⁰⁰ Antikens ”sann historia” är alltså en helt annan kategori än vårt moderna sanningsbegrepp. En liknande komplikation gäller begreppet *mythos*. Det finns flera antika innebörder, men för de antika historieskrivarna tycks *mythos* ha blivit ett negativt laddat kontrastbegrepp till *historia*. På ett sätt som ter sig bekant för en modern läsare ställs här berättelser som är bisarra och överdrivna mot det sanna, sannolika och trovärdiga. Men det hela kompliceras av att mycket av det som vi kallar myt (som Theseus strid med amazonerna) under antiken klassificerades som sann historia, efter att man gjort rationella tolkningar av vad som kan ha skett.¹⁰¹

En annan komplikation är att det nästan inte alls talas om sanning i antik historieskrivning, och detsamma gäller överlag om hur man når kunskap. Även opartiskhet, och hur den ska nås, är blygsamt berört. Man talar i allmänhet om dessa saker i negativa termer, som lögn respektive partiskhet. Vidare diskuteras dessa frågor oftast bara konkret, i samband med specifik kritik av uppgiftslämnare och historieskrivare.¹⁰² Ett sätt att närma sig frågan om sanningens status i antik historieskrivning skulle alltså kunna vara att se närmare på vad som klassificeras som lögn. Just denna ansats finner vi i en artikel av T. P. Wiseman.

Wiseman har utifrån den kritik historiker riktar mot andra historiker urskilt sju kategorier av lögn i antik historiografisk praktik. Den första formen gäller att en skildring är tendentiös, dvs. partisk. Detta är en relativt vanlig anklagelse, som ofta omtalas som smicker eller illvilja. Den andra formen av lögnkritik Wiseman urskiljer gäller *mythoi*, dvs. berättelser om sådant som strider mot naturen. Även denna kritik är relativt vanlig. En besläktad form av lögn gäller de från hellenistisk tid vanliga reseberättelserna som kritiseras för att vara orimliga. Den fjärde sorten gäller effekter av retorik och dramatiserande skildringar. Wiseman menar att historiker förvisso kritiserar andra historiker i frågor som dessa, men med undantag för Polybios är det ingen principiell kritik. En femte form av lögn gäller att historikern berättar saker utan att ta ansvar för dem, och istället refererar till auktoriteter och traditionen, till ”vad som berättats”. En sjätte typ av lögn gäller att för mycket detaljer anges i syfte att göra skildringen trovärdig. Detta gäller särskilt detaljerade elaboreringar av händelser i äldre tid. Enligt Wiseman är det endast Polybios som fördömer detta explicit. Han drar därför slutsatsen att det inte rör sig om någon standardinvändning, och att retorisk elaborering i praktiken betraktades som tillåten. Denna slutsats förstärks ytterligare av den sista formen av lögn, som handlar om motsatsen: för få detaljer, och för lite

elaborering av händelser och skeenden, dvs. för lite retorisk framställning. Wiseman understryker att dessa aspekter av antik historieskrivning är så främmande för oss att moderna forskare blir blinda för dem. Analysen av antik praxis i lögnkritiken leder till slutsatsen att skillnaderna mellan antik och modern historieskrivning måste sägas vara mycket stora. Härvidlag anknuter han på flera punkter till Woodman, och hela denna analys tycks ge ett ganska starkt stöd för de retoriska tolkningarna av antik historiografi.¹⁰³

Det komplicerade med sannings- och trovärdighetsfrågor i antik historisk framställning kan vidare belysas med de i antika historieverk så frekventa återgivna talen.¹⁰⁴ Det mest berömda torde vara Perikles begravningstal i Thukydides tappning, men även många andra har blivit klassiker. Dessa återgivna tal spelar en viktig roll hos alla antika historieskrivare redan genom att de ofta utgör en betydande del av framställningen – hos Thukydides handlar det om så mycket som en fjärdedel av texten. Talen är av central betydelse genom att de blottlägger motiv, och vad som står på spel i de olika skeendena. De är även viktiga som inlevelseskapande framställning; i de mest effektivt konstruerade fallen förvandlar de läsaren till åskådare och åhörare. Den närvarokänsla som suggereras fram är betydelsefull som ett mediafenomen: här möter man de ledande gestalternas agerande på stadsstaternas politiska scen. På detta sätt konstrueras den historiska berättelsen i antik historieskrivning mimetiskt i relation till antik politik.¹⁰⁵ Av central betydelse för våra frågor är att det både i den historiska gestaltningen och i de offentliga anförandena är retoriska principer som är styrande. Talekonsten var helt central i det politiska livet, och i den antika världen lyftes den fram som den största äran som kunde vinnas efter krigiska bedrifter. Redan de homeriska hjältnarna visste att krig och talekonst ”båda ger ära”, och som Foinix påpekar hade han att lära Akilles ”att lägga väl dina ord och bli djärv och beslutssam i handling”.¹⁰⁶ De homeriska eperna består för övrigt till över hälften av just direkt tal.¹⁰⁷

Lika självklara som de återgivna talen är för antikens historieskrivning, lika problematiska är de för moderna historiker.¹⁰⁸ Talen är kortare än vad de ofta måste ha varit, och oftast väljer historieskrivaren ut just två tal som ställs mot varandra. De präglas i hög grad av författarens stil och argumentation, och de används uppenbarligen för att belysa aktörers karaktärer och olika skeenden, och de kan dessutom innehålla historikerns egna principiella utläggningar.¹⁰⁹ Man var nu inte omedveten om detta under antiken, men man såg ändå inte talen som förfälskningar. Thukydides skriver att det är omöjligt att minnas exakt hur orden föll, och att han ”därför låtit talarna yttra sig så som enligt min mening snarast påkallades av varje enskild situation varvid jag höll mig så nära som möjligt till själva andemeningen i det som verkligen sades”.¹¹⁰ Det blir snart tradition att rama in tal med uttryck som ”ett tal av denna typ” eller ”han sade

sådana här saker”. I traditionen utkristalliseras en sorts lämplighets- och sannolikhetsprincip för de återgivna talen, givet aktören och omständigheterna. Här kan man se en rörelse i riktning mot retoriska regler och typer, och det blir allt tydligare att det är läsarens och senare tiders begrepp om sannolikhet som ställs i centrum.¹¹¹ Av principerna om lämplighet och sannolikhet följer ett anakronistiskt moderniserande av talen. Dessa faktorer förstärker de antika historieverkens retoriska karaktär, och detta än mer hos senare historiker som ofta alluderar på eller t.o.m. modellerar på återgivna tal hos äldre historiker. Här finns ett inslag av tävling med föregångare via ombud, som ger det hela en litterär och ohistorisk kvalitet.¹¹²

De frågor man strider om gällande retorikens roll i antik historieskrivning är många och inte lätta att få ett samlat grepp om. Som vi sett är det en härva av flera olika problem, men här finns ett par principfrågor som komplicerar debatten högst avsevärt. För det första har debatterna aktualiserat övergripande och i förhållande till sakfrågorna externa konflikter och hotbilder. Till viss del upprepar debatten välbekanta mönster från striderna mellan traditionella vetenskapsideal och den så kallade post-moderna utmaningen. En annan extern tematik gäller bilden av den klassiska antiken som grunden för den moderna kulturen. Denna bild utmanas självfallet av starka teser om djupgående annorlundahet. En ytterligare hotbild gäller de retoriska läsningarnas problematisering av det historiska värdet i viktiga källor för antikforskningen. Debatternas intensitet och komplikationer kan knappast förstås fullt ut utan dessa externa faktorer, men det är svårt att se att dessa har med själva sakfrågan att göra.

För det andra möts i debatten om retorik och historieskrivning olika frågeriktningar och kunskapsintressen. Både frågor om källvärde och frågor om kunskapsprinciper i antik historieskrivning är fullt rimliga. De står inte i någon nödvändig motsättning till varandra, men företrädare för de två frågeriktningarna har likväl kolliderat med varandra. Striderna om hur man ska tolka förhållandet mellan sanningsprinciper och retoriska principer i antik historieskrivning handlar ytterst sett om grundläggande förutsättningar. Det handlar om relationen mellan antik historieskrivning och modern. Alla betonar naturligtvis att det finns skillnader, men frågan är om de två kan sägas tillhör samma grundkategori, samma art, eller inte. Är antik *historia* överhuvudtaget historieskrivning i någon rimlig mening? Om man påstår att så är fallet kan man bedöma de antika historieskrivarnas verk i relation till moderna historieforskningens principer. Att just detta gjorts, och görs, visar hur levande förutsättningen om en övergripande historiekategori är. I de mer systematiska försöken i den retoriskt-litterärt inriktade forskningen problematiseras just denna förutsättning. Man menar att skillnaderna i vilka principer som styr verksamheten är så stora att det måste sägas handla om två helt olika kunskapsaktiviteter. Vi ska i nästa avsnitt fördjupa problematiken genom att betrakta den ur en annan synvinkel.

Historieskrivningens objekt

Från att ha behandlat antik historieskrivning som subjektiv verksamhet – principer för framställningen – vänder vi oss nu till dess objekt. Med en klassisk formulering skulle man kunna ställa frågan om vilken historiesyn de antika historieskrivarna har. Det finns en påtaglig koncentration på ledande män och lysande handlingar, stora händelser och märkliga fenomen. Men de frågor vi nu vill ställa är av mer grundläggande karaktär: Vilka generella bestämningar ges äldre tid och dess skeenden i den antika historieskrivningen? Vilka övergripande förhållanden mellan förflutet och samtid impliceras?

Till att börja med måste det betonas att det finns mycket litet explicit om detta i antik historieskrivning. Här finns mycket berättande, men i stort sett inte några ”teorier” eller principiella utläggningar. Indirekt kan naturligtvis en del läsas ut, men detta är som vi snart ska se en komplicerad operation. Det finns ett antal hävdvunna beskrivningar av antik historiesyn, och man kan urskilja tre huvudtyper. Det har talats om guldålders- och förfallsskildringar, cykliska föreställningar eller kretslopp, samt skisser av en ”civilisationshistorisk” utveckling mot allt större och mer avancerade samhällen.¹¹³

Alla dessa tre kan ges visst stöd i antika texter, men det är tveksamt om man kan tala om (någon av) dem som en historiesyn i egentlig mening. Det är oftast ganska få och skissartade utsagor man bygger på, och risken för övertolkning är påtaglig. Vidare är förhållandet mellan de tre olika typerna av historieföreställningar oklart: trots att de kan sägas motsäga varandra tycks det inte finnas några strider mellan företrädare för olika synsätt. Tvärtom går det nog så ofta att hitta stöd för de olika synsätten i en och samma text. Detta är en tydlig indikation på att det inte handlar om teorier eller läror (lärostrider är välkända i antiken), utan om något annat. Vi menar att begrepp som historiesyn, historiebild och historieföreställningar är problematiska vad gäller antik historieskrivning. Även om dessa termer mest kan förknippas med äldre forskning fortsätter de att göra sig gällande i moderna studier.¹¹⁴ Samma problem finns med liknande konstruktioner utifrån ”det förflutna”.¹¹⁵ Vår kritiska ansats ska ta sin utgångspunkt i begreppshistoriska analyser av den antika historieskrivningens objekt.

Som vi sett syftar begreppet *historia* under antiken på undersökande verksamhet och historieskrivning som en genre. För vårt vidkommande är det viktigt att lägga märke till att det antika begreppet *historia* i allmänhet inte användes för att beteckna det förflutna. Med detta reses frågan om hur man då talade om äldre skeenden under antiken; här är Christian Meiers begreppshistoriska utredningar viktiga.¹¹⁶ Generellt sett är svaret att man använder sig av grammatiska förflutenhetsformer. Det finns stora inbördes skillnader mellan olika historiografiska verk, men som helhet betraktad utmärker sig genren genom såväl frekvensen som detaljgraden

av olika tidsuttryck.¹¹⁷ Meier betonar emellertid att det inte finns något enhetligt begrepp för historia som ett objektområde, och det finns heller inga tecken på att historieskrivarna åsyftar något sådant. Vad som återstår är ett heterogent och icke-koordinerat språkbruk om förfluten tid. När Herodotos talar generellt om sitt ”objekt” används uttryck som *ta genomena ex anthrōpōn* (det som skett genom människor) och framförallt begreppet *ergon* (sak, dåd, verk). Med dessa avses inte bara militära och politiska fenomen utan även byggnadsverk, seder och institutionaliserade ordningar. Det närmaste Thukydidens kommer generella objektsbegrepp är hans tal om *ergon*, *gignesthai* (att bli, att inträffa), och *pragma* (sak, handling, uppgift, förlopp, tilldragelse, angelägenhet, skeende). Hos Polybios används begreppet *praxis*, vilket betecknar agerande i en allmän mening.¹¹⁸ Utöver detta finns andra beteckningar på äldre skeenden, av vilka *ta palaiā* och *ta archaiā* (det gamla) torde vara de mest frekventa. Båda dessa begrepp motsvarar ofta vad vi idag kallar ”myt”.¹¹⁹ Enligt Meier finns några få undantagsfall då begreppet *historia* används om objektet, det man talar om i det förflutna, men även i dessa fall menar han att den litterära innebörden är den grundläggande komponenten. Slutsatsen blir att begreppet historia primärt betecknade en litterär form eller ram, och sekundärt summan av de i formen bevarade handlingarna, skeendena och förloppen.¹²⁰

Dessa begreppshistoriska aspekter öppnar för en komplicerad problematik. Skillnaden är avsevärd mellan det antika begreppets innebörd av undersökning, skildring och historieskrivning, och den moderna dubbeltydigheten i ordet historia: både en subjektets verksamhet (historieskrivning) och ett objektområde (det förflutna). Skillnaden accentueras av att det moderna historiebegreppet, trots sin principiella dubbelhet, präglats av den ”objektiva” kopplingen till det förflutnas karaktär och skeenden.¹²¹ Allt detta har stora konsekvenser för begrepp som *historiesyn*. Härmed avses vanligen föreställningar eller teorier om det förflutna och dess skeenden, ofta rörande drivkrafter eller vad som överlag anses viktigt i historien. Begreppet historiesyn förutsätter emellertid ”historia” som en objektskategori, en företeelse eller entitet, som man kan ha olika synsätt eller perspektiv på. Detta villkor är uppfyllt i modern tid, men som vi sett var detta inte fallet under antiken, eftersom ordet *historia* betecknade historieskrivning. Naturligtvis kan man använda historiesyn som ett analytiskt begrepp, men av de begreppshistoriska utredningarna ovan följer att det är problematiskt även att tala om och studera ”antik historiesyn” eller ”uppfattningar om det förflutna”. De heterogena antika språkbruken kring det förflutna var inte begreppsligt integrerade till en ”entitet” på det sätt som som är fallet i modern tid. För antikens kultur var ”det förflutna” – som principiellt skilt från ”nuet” – inte tematiserat som ett objekt. Historien eller det förflutna var inget som antika författare hade något synsätt på eftersom det inte var begreppsliggjort.

De begreppsliga villkoren för möjligheten av begrepp som historiesyn uppkommer under 1700-talets andra hälft, då det moderna historiebegreppet etableras. Här är Reinhart Kosellecks begreppshistoriska forskningar grundläggande. Han menar att begreppet historia under 1700-talet närmast blir en ontologisk kategori som betecknar processer vilka leder till fundamentala förändringar av samhällen, kulturer och människor. Ett centralt tema i uppkomsten av detta moderna historietänkande var erfarenheten av och betoningen på skillnaderna mellan äldre tid och nuet. Framförallt begreppsliggjordes detta som ett framstegstänkande, och det formulerades förväntningar om ytterligare förändringar i framtiden. Det är ingen slump att det just under 1700-talet myntas nya begrepp som *världshistoria* och *historiefilosofi*. Det är den moderna objektskategorin historia som öppnar möjligheten till en diskussion rörande olika typer av historiesyn. På detta sätt finns här en klyfta mellan den antika och den moderna språkvärlden, där det tycks svårt att översätta dem emellan.¹²² I Zachary Sayre Schiffmans nyutkomna *The birth of the past* drivs från andra utgångspunkter resonemang som leder till likartade slutsatser. Han menar att *det förflutna* som modern kategori – där den kvalitativa skillnaden mellan nutid och dåtid är närmast definitionsmässig – inte uppstår förrän i mitten på 1700-talet.¹²³

Utifrån allt detta förfaller det rimligt att tala om ett ”epistemiskt brott” gällande hur dåtid och nutid relateras till varandra före och efter 1700-talet. Därför kan vi vad det gäller antiken bara destillera fram *vad vi kallar historiesyn* eller *bilder av det förflutna* ur en rad olika, ej sammankopplade begrepps användningar. När forskare talar om antik historiesyn eller föreställningar om det förflutna görs en analytisk operation där ett objekt konstrueras som inte har någon motsvarighet i antika tänkesätt. Man projicerar en modern förståelse av historiens objekt på antika historieforskare, och med detta döljs det som skulle blottläggas: *deras* objekt.

Denna vår analys ligger på en mycket generell nivå, och det kan tyckas problematiskt att homogenisera antik respektive modern historieskrivning till två enheter. Förvisso finns det betydande skillnader mellan olika antika historieskrivare, och än mer mellan olika moderna historiker, men anspråken i den forskning som anförts är att det är berättigat att tala om grundvalar som är gemensamma för båda epokerna. Vårt fokus ligger här på grundläggande begrepps bildning och på de perspektiv som följer med detta. De skillnader som finns mellan olika historiker, är skillnader inom ramen för de primära kategorier, som utgör förutsättningar för historieskrivandet under respektive period. Det är just dessa förutsatta grundbegrepp som forskningen haft svårt att få syn på, och som döljs i bruket av kategorier som historiesyn och bilder av det förflutna. Flera av de moderna studier som behandlar antikens historiesyn eller ”notions of the past” är nu både bra och resultatrika, men deras poänger gäller mer specifika förhållanden än vad som intresserar oss här.¹²⁴ De ger t.ex. analyser

av skillnader mellan olika författare, verk och genrer, av förändringar över tid, eller av olika bruk av exemplar, och strider om olika bilder av äldre skeenden. Men i denna forskning finns en oklarhet rörande den antika historieskrivningens grundläggande objekt. Man förutsätter historien eller det förflutna som en given objektskategori, och studerar hur antika författare på olika sätt ger uttryck för eller konstruerar innehåll i denna kategori. Man ser inte att antiken saknar denna kategori, och genom att oreflekterat tillämpa den osynliggörs *deras* tänkesätt och förutsatta kategorier.

Denna kritiska analys av forskningen får inte ses som ett försök till kvasifilosofisk debatt om det förflutnas existens eller icke-existens. Det handlar om ett försök att komma åt den antika historieskrivningens grundläggande tänkesätt och kategorier – dess *mindset*. Det är inte heller något påstående om att man under antiken inte kunde se skillnad mellan tidigare och senare i rent tidslig-kronologisk mening. För dem implicerade däremot inte tidsskillnader att det också finns nödvändiga skillnader mellan samhällen, processer, tänkesätt etc. I modernt historietänkande däremot flyter tidsskillnader samman med kulturskillnader, och när det så sammansatta begreppet ”det förflutna” tillämpas på äldre tid uppstår problemet vi diskuterar.¹²⁵

Här reses emellertid ett metodproblem.¹²⁶ Hur ska man kunna närma sig en förståelse av det antika sättet att betrakta och förhålla sig till äldre tider som undviker att projicera våra grundkategorier på dem? Till att börja med ska vi undvika begrepp som historiesyn och bilder av det förflutna. Vi har hittills följt etablerat språkbruk och använt ordet ”det förflutna”, men på grund av dess moderna konnotationer skall vi i fortsättningen av tydlighetsskäl använda mer rent tidsliga termer. Vidare ska vi fortsätta analysen med att tematisera några tidigare ansatser till grundläggande karaktärisering av de antika historieskrivarnas förhållande till det som varit, för att ur detta kunna utvinna ledtrådar.

Som vi sett har många forskare hävdat eller implicerat att antik historieskrivning lider av flera brister eller rent ut sagt var dålig. På ett sätt är denna karaktärisering begriplig, och det har bl.a. att göra med att ”det förflutna” inte var begreppsliggjort som ett annorlunda objekt under antiken. Av detta skäl kunde antika historiker blanda och jämföra ganska fritt över vad vi ser som epok- och kulturgränser. Samtidigt är naturligtvis karaktäriseringen av klassisk historiografi som bristfällig anakronistisk. Antika historieskrivare hade ju andra grundpremissor: de misslyckades inte med att skriva historia på ett modernt sätt, de försökte inte ens göra det. Rimligare är att som flera andra forskare karaktärisera den antika kulturens tänkesätt som *ohistoriskt* (i rent deskriptiv mening). Deras historieskrivare anlade egentligen inte vad vi skulle kalla ett historiskt perspektiv på förflutna skeenden och levnadssätt, och i de flesta fall var man inte heller intresserad av att utforska äldre tid. Man var förvisso intresserad

av handlingar och stora händelser, men man hade inget fokus på historiska förändringar.¹²⁷

I partiell polemik mot dessa karaktäriseringar har John Marincola i en nyligen publicerad uppsats öppnat för intressanta perspektiv på frågan om historieskrivningens objekt. Han medger att det ligger en hel del i karaktäriseringen av antika tänkesätt som ohistoriska, men invänder att det också finns *explicita* tematiseringar av förändringsprocesser. Han urskiljer tre typer av större förändringstematiker hos antika historiker. För det första intresserade sig flera för samhällsutveckling, och ibland tar detta en karaktär av "civilisationshistoria" som beskriver en utveckling där samhällena växer, organiseras, blir rikare och mer sofistikerade. Samtidigt betonar Marincola att denna typ av civilisationshistoria bara finns som kortare skisser och bakgrundsteckningar. För det andra finns hos många historiker skildringar av staternas konstitutionella förändringar, och ibland skildras denna konstitutionshistoria som cyklisk till sin karaktär. Detta intresse är klart framträdande i många av de bevarade historieverken, och uppenbarligen hos flera av de förlorade. För det tredje intresserar sig antika historieskrivare för uppgång och nedgång för städer, riken och individer. Tematiken finns i en eller annan form i alla historieverk.¹²⁸

Marincola betonar emellertid att förändringsintressena var ganska snävt definierade, och att skillnaderna mellan förflutet och samtid oftast inte skildrades som så stora. Han anger flera förklaringar till detta: till exempel att samhällsförändringar var långsamma under antiken, och att man saknade moderna historievetenskapliga verktyg.¹²⁹ Dessa modernitets- respektive disciplinhistoriska förklaringar är inte relevanta för vår fråga om den antika historieskrivningens objekt, men det är däremot Marincolas utläggningar av kulturella skäl till antika historikers bristande intresse för förändringar. En viktig faktor är här de antika samhällenas starka traditioner, särskilt deras övertygelser rörande överlägsenheten i gamla etablerade värden. En stark traditionalism präglar hela kulturen, och för historieskrivarna innebar det att de, tvärtemot moderna historiker, riktade blicken mot kontinuiteter snarare än skillnader. En annan faktor är den tidigare nämnda traditionalismen i genren *historia*. Återanvändningen av litterära modeller, och förklaringar från stilförebilderna gör genren mindre benägen att se nya sakförhållanden. Dessutom verkade tron på en universell mänsklig natur i samma riktning: vi behöver inte undersöka ännu ett fall eftersom människor handlar som de alltid handlat. En sista faktor som Marincola nämner är att den starka betoningen på historieskrivningens nytta, och det åtföljande bruket av *exempla*, ledde till att historisk förändring underbetonades. Det viktiga var vad man kunde lära sig, och det förutsatte jämförbarhet mellan handlingar och skeenden i olika tider.¹³⁰ Av allt detta drar Marincola slutsatsen:

What all of these interlocking aspects led to was a history and a society where continuity and consistency – of character, of disposition, of action, of viewpoint – was of primary importance. In this respect historiography merely reflected the values of society; it did not direct them and it certainly did not challenge them. It is not so much that the ancients were guilty of “unhistorical thinking” as that their focus from the start was on different things from ours, and their appreciation of change, while always present, revealed itself in a narrow band of interest: rise and fall of empires, change of fortunes of individuals and countries, and the constant and insistent dichotomy of whether one ruled or was ruled. There were deep-seated reasons – political, social, moral, and even literary – why this was so, and why the ancients could not accept, and possibly would not have understood, the notion that the past was a foreign country.¹³¹

Marincolas analys av de kulturmönster som medför att antik historieskrivning fokuserar på kontinuiteter är högst intressant. Här finns flera viktiga insikter och goda poänger, men här finns också några typiska tillkortakommanden. Vi tar vår utgångspunkt i denna dubbelhet.

För det första ger Marincola en insiktsfull skildring av de för oss anorlunda premisser och intressen som vägleder antik historieskrivning. Men i hans framställning finns också ett grundläggande modernitetshistoriskt drag. Hela ansatsen präglas av frågan om hur man ska förklara att antik historieskrivning har ett så snävt definierat intresse för förändringar. Den underförstådda premissen är att det vore naturligt för historieskrivningen att vara mer inriktad på förändring, och denna premiss hämtas från det moderna historiebegreppet. Trots förtjänsterna har därför Marincolas analys en normativ dimension som implicerar brister i antik historiografi och döljer dess ”blick”. Istället för att skildra antik historieskrivning negativt i relation till modern vill vi försöka närma oss ett antikt perspektiv och formulera deras premisser på ett positivt sätt.

För det andra är det ett värde i att Marincola vidgar perspektivet från att bara behandla genren historieskrivning till att placera den i generella antika kulturmönster. Emellertid innebär hans analys bara ett halvt steg bort från det disciplinhistoriska perspektivet: Å ena sidan ställer han historieskrivningen och dess tre förändringsteman, å andra sidan ställs de kontinuitetsskapande faktorerna i antik kultur som gör intresset för förändringar mer begränsat. Det är som om ett modernt historievetenskapligt perspektiv vore det naturliga – utvecklingens *telos*. Mer specifikt måste det invändas att de mönster Marincola urskiljer för historieskrivningen gäller för flertalet antika intellektuella och konstnärliga verksamheter. I dessa finns förutom allmän traditionalism, starka genrekonventioner och en framskjuten position för *exempla* även de tre större förändringsteman. Civilisationshistoriska skisser, analyser av konstitutionstransformationer och intresse för individers och staters upp- och nedgång är alltså inte exklusiva för historieskrivare, och de är inte specifikt historiska perspek-

tiv som begränsas av kontinuitetsskapande faktorer i en ohistorisk kultur. Dessa tre teman möter man också i filosofi, retoriska tal och annan litteratur. Det tycks som vi överlag har att göra med ett mer generellt mönster i antik kultur.

För det tredje är Marincolas analys av antika kontinuitetsperspektiv mycket klagörande, och detta gäller särskilt hans poäng att de antika inte skulle accepterat eller ens förstått formuleringen "the past is a foreign country". Även här finns emellertid problem. Diktomin förändring-kontinuitet är typiskt modern och den prioriterar förändringsaspekten. Den rena motsatsen till förändring borde vara konstans, medan begreppet kontinuitet ligger någonstans mitt emellan. Grovt sett skulle man kunna säga att förändring i modernt historietänkande behandlas som det naturliga, det ontologiskt primära, och kontinuitet tenderar att förstås som någon form av stabilitetsskapande mekanism: reproduktion, tradition eller fossilisering. Med tillämpningen av begreppsparet förändring-kontinuitet analyseras återigen antik historieskrivning negativt, i termer av skillnader mot modern historia. Vad innebär det då att anlägga ett positivt betraktelsesätt på detta? Hur ska grundpremisserna rörande objektet i grekiskt historietänkande artikuleras på ett sätt som gör rättvisa åt deras betraktelsesätt? Med utgångspunkt i Marincolas mycket goda poäng om att man i antiken inte skulle ha förstått ett uttryck som "the past is a foreign country", ställer vi frågan om vad det skulle innebära om "the past" vore "a familiar country", "our country" eller rentav "the same country". Givet det ovanstående kan det tyckas rimligt att utgå från negationen av den moderna prioriteringen av förändring, och istället betrakta konstans som det primära.

Antikt konstanstänkande

Vi menar att man kan ge goda argument för att antik kultur överlag, och därmed också historieskrivningen, präglas av vad som kan kallas ett *konstanstänkande*. Detta innebär att människor och mänskliga förhållanden i grunden är sig lika i olika tider, och att tillvaron i hög grad kännetecknas av konstans. Här följer en preliminär skiss av hur denna hypotes kan ges stöd.

Låt oss börja med antik filosofi. Här finns de tre förändringsteman som lika hög grad som hos historieskrivarna.¹³² Trots detta är emellertid antik filosofi inte alls historiserande till sin karaktär. Tvärtom finns hos de fyra klassiska filosofiskolorna ontologiska principer som betonar oföränderlighet. De menar att *varat* kännetecknas av evig konstans; detta gäller såväl Platons och Aristoteles idéer/former, som epikuréernas atomer och stoikernas *logos*. Tillvaron vi uppfattar kännetecknas förvisso av ständig föränderlighet, men under all denna växling finns de oföränderliga principerna och eviga substanserna. Antik filosofi är egentligen alltid en

naturfilosofi, även om flera av filosoferna har en icke-materialistisk lära om naturen. Den filosofiska ontologin är grunden för politisk och etisk filosofi, men här laborerar man även med enheter som konstitutioner (monarki, aristokrati, oligarki, demokrati och tyranni) och dygder (vishet, mod, besinning och rättvisa). Dessa konstitutioner och dygder behandlas just som ohistoriska konstanter, de är ständigt desamma, och konkreta stater och individer är instanser som kan motsvara dem mer eller mindre väl. På ett likartat sätt förhåller det sig med mänskliga karaktärsdrag och olika typer av handlingar. De filosofiska lärorna lägger ut texten om den mänskliga naturen, och de menar att all erfarenhet av förändring måste förstås inom ramarna för de fasta konstanterna.

Hos stoikern Marcus Aurelius finner man flera belysande exempel på vad filosofiskt konstanstänkande implicerar vad gäller relationen mellan äldre tid och samtid. Han talar om hur den förnuftiga själen betraktar sig själv och hela tillvaron, och därvid inser ”att våra efterkommande inte ska komma att skåda något nytt, lika lite som våra förfäder sett något annat än vi. På så vis kan alltså en fyrtioåring, om han bara har vaken blick, anse sig ha skådat allt som har varit och ska komma”.¹³³ Eftersom allt är av samma väsen är allt som sker sig ständigt likt och rör sig i kretslopp, allt är sig likt och ingenting är egentligen nytt.¹³⁴

Ha ständigt i minnet att allt är som det har varit och kommer att bli. Rikta blicken på alla de likartade skådespel och uppträden som du känner av egen erfarenhet eller av historien, exempelvis en Hadrianus hela hov, eller kretsarna kring en Antonius eller en Filip, en Alexander, en Kroisos. Överallt samma skådespel endast spelat av andra personer.¹³⁵

Marcus Aurelius utesluter ingalunda allt intresse för historia, men detta blir underordnat filosofin. Genom att betrakta förflutna skeenden kan man lära sig se likheterna i samtiden och förutse framtida fenomen.¹³⁶

Detta tycks oss tämligen representativt för grundperspektiven i antik filosofi överlag. Trots olikheter mellan olika antika filosofer och skolor framträder hos dem olika versioner av ett *konstanstänkande* som innebär att människor och de mänskliga livsvillkoren i huvudsak är desamma i olika tider. Det innebär inte att alla individer är lika. I den antika världen opererade man med typologier som kategoriserade utifrån större skillnader. Man skulle därför kunna tala om ett *typtänkande* där man urskiljer olika standardtyper av allt existerande, även människor och stater. Det avgörande är att dessa typer är desamma i alla tider. Nietzsche har träffande karaktäriserat sådana tänkesätt som *överhistoriska*. Han menar att typologierna är det som ställs i centrum, och detta står i motsats till historiska perspektiv. Även om överhistoriska tänkesätt kan se högst olika ut har de enligt honom ett gemensamt: ”i motsats till alla historiska betraktelsesätt av det förflutna, förenas de i satsen: det förflutna och det

samtida är ett och detsamma, nämligen i all mångfald typiskt lika och ständigt närvarande oförgängliga typer, som en stillastående bild av oförändrat värde och evigt samma betydelse".¹³⁷

När detta antika konstans- och typtänkande artikuleras är det oftast i termer av *natur* (*fysis*). Konstanterna eller typerna är att betrakta som naturgivna arter. Principerna för hur individer och grupper fungerar är alltså inherent i den mänskliga naturen. För filosoferna är konstanterna kategorier som möjliggör en korrekt förståelse av politik och samhällsliv. Detta konstanstänkande utesluter ingalunda förändringar, men de senare tematiseras huvudsakligen som grader av perfektion eller degeneration av människor och stater. Måttstocken är härvidlag konstanter som de klassiska dygderna, konstitutionsformerna, etc. De naturliga typerna är inte bara begreppsliga kategorier och arter, utan de är naturgivna grundvalar för etiska och politiska värden.

Denna generella beskrivning av det antika konstanstänkande som framträder bland antika filosofer kan på det hela taget sägas gälla för antik kultur överlag, även om det i litteratur och retorik rör sig om förutsättningar och implikationer, snarare än artikulerade läror. I forskningen om antik historieskrivning har, som vi sett, det disciplinhistoriska perspektivet länge varit helt dominerande, men under de allra senaste åren har det kommit ett antal studier som vidgar perspektivet till att behandla historieskapandet i drama, komedi, retorik och litteratur.¹³⁸ Den enligt vår mening viktigaste studien har gjorts av Jonas Grethlein som har undersökt hur genrer som poesi, tragedi, retoriska tal och historieskrivning hanterar relationen förflutet och nutid under 400-talet f.Kr. Han menar att man kan konstatera ett frekvent bruk av exemplariskt och traditionalistiskt berättande och minnesskapande. Det är påtagligt hur förflutet, samtid och förväntningar på framtiden därigenom speglar varandra på en rad olika sätt i litteraturen. Grethlein menar att gränserna mellan det mytiska och det som nyligen skett inte alls är fixerad, och att den ofta överskrids. Särskilt perserkrigen tycks ha inbjudit till framställningar i klassisk heroisk stil, men även flera andra nyare och samtida krigiska dåd kunde gestaltas på detta sätt. Detta skedde inte bara i litteratur och tal. En inskription som ärar de athenare som besegrade de trettio tyrannerna inleddes med den klassiska heroiseringsmarkören *pote* (en gång).¹³⁹

Detta sammansmältande av det mytiska och det samtida förekommer också i konsten. I flera fall är det svårt att avgöra om friser med stridsscener gestaltar det trojanska kriget eller något samtida krig. I centrala Athen (*stoa poikilē*) stod bredvid varandra fyra offentliga porträtt av heroiska athenska krig; två nyare (slagen vid Maraton och Oenoe) och två "mytiska" (besegradet av amasonerna och plundringen av Troja). Här ställs det för oss mytiska sida vid sida med det nyligen timade. Grethlein formulerar detta som att de två tiderna speglar varandra.¹⁴⁰ Möjlighetsbetingelsen för detta är ett konstans- och typtänkande där de

kronologiskt åtskilda händelserna förs samman som instanser av en och samma eviga sort. Med Marcus Aurelius ovan citerade ord: ”Överallt samma skådespel endast spelat av andra personer”.

Konstans- och typtematiken kommer till uttryck på en rad sätt i antik historieskrivning. Precis som i litteraturen är detta oftast inte artikulert som en princip, men det finns även sådana exempel. Thukydides talar om värdet av sitt verk som klar kunskap om ”gångna händelser och om vad som – sådan är ju den mänskliga naturen – sannolikt kommer att hända i framtiden på mer eller mindre samma sätt”, och Polybios formulerar en generell cyklisk lära om konstitutionernas övergång i varandra, enligt vilken upprepningarna är naturgivna.¹⁴¹ Det vanliga är emellertid att konstans- och typtänkandet är implicit och förutsatt. De flesta antika historieskrivare ser den egna verksamhetens värde i det exemplariska, och bruket av *exempla* förutsätter ett mått av konstans. Jämförelse och imitation är inte meningsfulla om inte människor och grundläggande livs- och handlingsvillkor är sig tämligen lika.

Vidare märks konstans- och typtematiken därigenom att antik historieskrivning rör sig med flera, mer eller mindre artikulerade kategorier som har en ohistorisk karaktär. För olika tider och kulturer använder man självklart en fast uppsättning konstitutioner, karaktärsdrag och dygder. Herodotos berättar om hur Dareios och andra ledande perser efter stor-konungen Kambyses död diskuterar och argumenterar på klassiskt grekiskt sätt rörande vilket statsskick de ska välja: monarki, aristokrati eller demokrati.¹⁴² Thukydides tematiserar grekiska ledare från perserkrigen som Temistokles och Pausanias i relation till det peloponnesiska krigets olika ledare. Karriärer och karaktärer ekar i varandra.¹⁴³ Xenofons skildring av Kyros uppväxt och utveckling är avsedd att rakt av fungera som *paradeigma* eller *exemplum* för det samtida Grekland och dess politiska problem.¹⁴⁴

En annan, mer konkret yttring, är att konstans- och typteman fungerar som förutsättningar för jämförelser och omdömen. I antik historieskrivning jämför man regelmässigt stater, kollektiv och individer från olika tider och i olika sammanhang med varandra. Man mäter dem mot och värderar dem i relation till varandra, trots att de, som vi skulle säga, ingår i olika kontexter. Särskilt vanligt var det att man satte trojanska kriget mot senare krig och gjorde jämförelser vilka bortsåg från tidsskillnaderna.¹⁴⁵ Herodotos jämför Xerxes fälttåg med Agamemnons och alla i övrigt kända krig. Thukydides jämför ”sitt krig” med både Herodotos krig och Homeros krig. Polybios jämför Roms snabba uppstigande till världsheravälde med tidigare imperier.¹⁴⁶

Vår hypotes om konstans- och typtänkande ger en djupdimension åt forskningen om bruket av retoriska principer i antik historieskrivning. Vi ger så att säga premisserna för de retoriska tolkningarna. Hela idén om den antika historieskrivningens retoriska och litterära modeller blir mer

begripliga och rimliga utifrån konstans- och typpförutsättningar. Eftersom människor och situationer är sig lika i olika tider kan man ta över och tillämpa redan utarbetade beskrivningar och förklaringar när man behandlar nya ämnen. Det handlar ju om instanser av samma fenomen och typer. Utifrån dessa förutsättningar blir det möjligt att vid behov elaborera händelser utifrån rimlighetskriterier. T. P. Wiseman har påpekat att Livius och Dionysios skildringar av de medborgare som verkade i det tidiga Rom är påtagligt lika de romare som vandrade i staden ett halvt millennium senare när historikerna skrev sina verk. Detta angreppssätt präglar även mer specifika skildringar. När Dionysios återger tal och argument i de tidiga striderna mellan patricier och plebejer utnyttjar han ställningstaganden och argument i ”källor” som är skrivna flera århundraden efter händelserna och långt före hans egen tid.¹⁴⁷ Här förutsätts att det finns en konstans, eller i alla fall kontinuitet, i de sociala klassernas tänkesätt och stridsfrågor, att de är desamma nu som då, och givet premisser om konstans och typer är detta inte orimligt. Vad gäller aktörer har R.G. Collingwood träffande karakteriserat antik historiografi som präglad av ”substantialism”. Han menar att den opererar med eviga enheter som står utanför historien, och att de mänskliga aktörerna och deras karaktärer hör till dessa:

It is taken for granted that the historian's proper business is with acts, which come into being in time, develop in time through their phases, and terminate in time. The agent from which they flow, being a substance, is eternal and unchanging and consequently stands outside history. In order that acts may flow from it, the agent itself must exist unchanged throughout the series of its acts: for it has to exist before this series begins and nothing that happens as the series goes on can add anything to it or take away anything from it. History cannot explain how any agent came into being or underwent any change of nature; for it is metaphysically axiomatic that an agent, being a substance, can never have come into being and can never undergo any change of nature.¹⁴⁸

Aktörers karaktär beskrivs inte som historiska resultat, utan de är naturgivna enligt antik ontologi. Denna konstans gäller inte bara enskilda aktörer, utan också kollektiva aktörer som aristokraterna och folket i exemplet från Dionysios ovan. Det är samma typer av motsättningar, samma principer och argument, och samma strider som återkommer om och om igen.

Som vi sett fanns det emellertid en del tematisering av större förändringar i antik historieskrivning och kultur. Hur förhåller sig då dessa till det vi kallat konstans- och typtänkandet? Det finns ingen konflikt vad gäller beskrivningar av konstitutionsförändringar, cykler samt individers och staters upp- och nedgång. Den betoning som läggs på typer gör att dessa förändringar måste beskrivas som en perfektions- och degenera-

tionstematik, dvs. den individuella realitetens rörelse i mönstret av konstanser och typer. Individer och stater kan lyckas väl, halvdant eller misslyckas i sina strävanden efter dygd, makt och framgång. Till perfektions- och degenerationstematiken hör både skildringar av förfall, och den starka betoning som många historieverk lägger på det nya och oöverträffade. Det handlar om förfall respektive nya och oöverträffade prestationer *av en viss typ eller art*.¹⁴⁹ Det enda förändringstemat som tycks befinna sig i konflikt med vår analys av antikens konstans- och typförutsättningarna är den civilisationshistoria som skildrar en tidig utveckling av mänskliga samhällen. Å andra sidan är frågan hur tungt detta bör väga. Den tidiga civilisationshistorien fungerar som en sorts förhistoria som egentligen inte behandlas annat än som ett skissartat preludium. Denna skiss finns för övrigt inte bara i historieskrivningen, utan den är minst lika frekvent i den tydligt konstanstänkande filosofin. Grovt sett finns här en dikotomi mellan ett förstadium som står mot en civilisationsnivå som sedan är konstant. Ofta nog får man intrycket att detta handlar om den allmänna bilden av hur det *naturliga* civilisationsstadiet uppkommer.

De i antik historieskrivning, och andra intellektuella genrer, tematiserade förändringarna tycks vara en integrerad del av det övergripande konstans- och typtänkandet. Här framträder en icke-historisk värld som närmast har naturkaraktär. Utifrån detta kan den antika historieskrivningens objekt sägas vara hur individer, grupper och stater har levt och realiserat de mänskliga möjligheterna. Ytterst sett tycks målet vara att lära känna den mänskliga naturen och vägleda livet. Givet det antika konstans- och typtänkandet är det inte särskilt märkligt att olika intellektuella och konstnärliga genrer kan sträva efter likartade mål med olika medel. Dionysios illustrerar detta tydligt nog i *Retoriken*: ”Historia är filosofi <som lär ut> genom exempla”.¹⁵⁰

Konstans- och typförutsättningar förefaller präglade antik kultur på ett djupgående sätt. I denna mening torde de ha varit en kulturfaktor av rang. Låt oss illustrera med ett exempel från Polybios.¹⁵¹ Denne historieskriivare var vän med Scipio Africanicus den yngre, och var med när denne under tredje puniska kriget ledde den romerska armé som förstörde Kartago. Rom hade vid denna tid besegrat sina starka fiender och var i praktiken Medelhavets härskarinna. Arvfienden har nu fallit och Scipio reflekterar över att alla städer, folk och ledare drabbas av undergång, detta gäller Troja, Assyrien, Medien, Persien och Makedonien. Vid anblicken av det förstörda Kartago faller han i gråt och citerar *Iliaden*: ”en gång kommer den dag då det heliga Ilion faller och konung Priamos folk och Priamos själv med sitt askspjut”.¹⁵² När Polybios frågar vad han menar svarar Scipio att han tänker på Rom. I den slutgiltiga triumfens stund tänker Roms ledande fältherre på den egna stadens/rikets framtida undergång! Sådan är tingens ordning enligt antikt konstanstänkande, och det präglar sinnena. Detta blir än tydligare om man ser till det implicerade

sammanhanget. Iliadencitatet är Hektors röst och den första delen av satsen lyder: ”Innerst här i mitt hjärta anar och vet jag ju redan: ...”.¹⁵³ Måhända elaborerar Polybios, men det gör ingen större skillnad – givet vår frågeställning – om vi ser hans återgivning som en källa till Scipios agerande, eller som en kvarleva som visar något om antik historieskrivning och antika tänkesätt.

Antik historieskrivning och modernt historietänkande

Våra undersökningar har inte bara inneburit analyser av antik historieskrivning och kritisk diskussion av forskningen, utan också flera teoretiska självreflexioner rörande premisser i modernt historietänkande. Som avslutning följer några summerande utblickar rörande de senare.

Först en reflexion gällande vår mycket preliminära analys av antikens konstans- och typtänkande. Det måste betonas att vi inte försöker fånga ett antikt tänkesätt i aktiv mening. Antika författare formulerar inte ett konstanstänkande som vi beskriver det. Vi gör en analytisk konstruktion där vi försöker fånga gemensamma grunddrag och förutsättningar som kommer till uttryck i antika framställningar. Strikt taget är det fel att kalla konstans- och typtemana för tänkande eftersom de fungerar som förutsättningar snarare än artikulade tänkesätt. Det är i de flesta fall inget som tematiseras eller begreppsliggörs under antiken. Man skulle kunna tala om konstans- och typtematiken som en världsbild i den mening Wittgenstein ger begreppet: ”Men min världsbild har jag inte därför att jag övertygat mig om dess riktighet; inte heller för att jag är övertygad om dess riktighet. Utan den är den nedärvda bakgrund mot vilken jag skiljer mellan sant och falskt”.¹⁵⁴ Som vi sett finns det emellertid antika artikuleringar av konstans- och typtematiken, och här är det rimligt att tala om just tänkande. Men vår konstruktion är något annat, även i relation till dessa. De läror eller principer som formulerades under antiken är alltid mer specifika, och gjordes utifrån resta frågor eller poänger man ville göra. Det fanns ingen anledning att formulera ett allmänt konstans- och typtänkande, eftersom det fungerar som förutsättning och självklarhet i den antika kulturen.

För dagens forskning är det emellertid i hög grad relevant att begreppsliggöra de antika konstans- och typförutsättningarna på ett allmänt plan. Att artikulera generella kulturella förutsättningar för tänkande och framställningar handlar om att synliggöra det som för antiken var självklart, men som för forskningen kan bli en blind fläck. Vi menar att det senare delvis varit fallet. Forskningen har haft svårt att få syn på de förutsättningar vi diskuterat. Skälet för detta torde delvis vara att antika konstans- och typförutsättningarna just var premisser, och alltså inte artikulade på ett generellt plan. Ett annat skäl är att forskningen haft ett modernitets- och disciplinhistoriskt perspektiv: man jämför – explicit eller implicit –

antik historieskrivning med modern historia. Problemet är härvidlag att antik historieskrivning behandlas som en egen disciplin med ett eget undersökningsområde: det förflutna, eller det vi kallar historien. I forskningen har man utgått från att det är samma grundläggande studieobjekt i antik historieskrivning som i modern – att det är samma grundkategorier och fokus. Med denna inramning får vi två fall inom den övergripande kategorin historiestudier, och då blir det naturligt att tala om deras historiesyn och uppfattningar om det förflutna. Det blir också naturligt att bedöma de antika ”föregångarna” utifrån våra kriterier: när man ställs inför effekterna av konstans- och typförutsättningarna klassificeras detta som brister. Men eftersom den antika historieskrivningen byggde på premisser som modernt historietänkande förnekar, som principerna om konstans och eviga typer, handlar det först och främst om olika förutsättningar.

Vi har vidare försökt att genom kontraster belysa förutsättningar i modern historieförståelse. Här rör sig resonemanget på en mycket generell nivå, men vi menar att det finns grundkategorier som i hög grad präglar moderna historiska betraktelsesätt de senaste två hundra åren. Just dessa förutsättningar framträder i konfrontationen med förutsättningar i antik historieskrivning. En knutpunkt i sammanhanget gäller våra begrepp om historia och det förflutna. I modernt begreppsbruk fixeras det förflutna som ett från nuet avskilt objekt, ett studieobjekt för forskningen. Just denna begreppskonstellation är främmande för antiken. Det är en sak att uppfatta individuella tillstånd – kronologiskt åtskilda personer, städer, handlingar och händelser – vilket man gjorde under antiken. Det är en annan sak att göra det förflutna och historien till något från oss avskilt och annorlunda, vilket inte var fallet för de antika historieskrivarna. För dem var tidigare personer, stater, handlingar och skeenden av samma art som de i nuet. Konstans- och typförutsättningarna var de primära sorteringskategorierna, och dessa gör ingen skillnad mellan olika tider. Detta gäller såväl antik historieskrivning som antik kultur i allmänhet. Idag tenderar vi däremot att prioritera skillnaderna mellan olika tider och kulturer, särskilt för moderna historiker är detta närmast ett axiom. Här finns på det hela taget en förutsättning som kan fångas med det gamla historieteoretiska begreppet *Einmaligkeit*. Denna skillnad mellan antikt och modern kan också formuleras med de klassiska begreppen *natur och kultur*. När konstans- och typtänkandet artikulerades var det just som natur, och även om naturbegreppet förvisso var ett annat under antiken innehåller det konnotationer av oföränderliga mönster. I modernt historietänkande gör fokuseringen på förändring och skillnader att kulturperspektivet på historien och det förflutna prioriteras.

Olika förutsättningar leder till uppmärksamhet på olika saker, och omvänt blir åter andra saker osynliggjorda. Förvisso vet moderna forskare saker om antiken som antiken inte såg. Genom sitt konstansperspektiv var antika historiker ofta blinda för djupgående strukturella sam-

hållsförändringar, för att bara nämna ett exempel. Men den moderna antikforskningen är å sin sida ofta blind för de kategorier som de själva förutsätter om vad historia *är*. Samma blinda fläck uppträder ofta nog i modern historievetenskap generellt sett. Även här tenderar man att förutsätta grundkategorier som att historien främst handlar om förändring (eller dess korrelerat kontinuitet), och att det förflutna alltid är annorlunda än nuet. När dessa premisser och definitioner tillämpas på ett oreflekterat sätt naturaliserar historiker sina egna kategorier, och riskerar de därigenom att dölja historiska fenomen. Motsvarande problem gäller även begrepp på en lägre nivå. Den funktionella motsvarigheten till antikens naturgivna typer är i modern historievetenskap (och samhällsvetenskap) teoretiska begrepp eller analytiska kategorier (som t.ex. stat, makt, klass, genus, hegemoni). Begrepp av detta senare slag är oundgängliga i forskningen, men när de naturaliseras får de en ställning som är analog med antikens överhistoriska konstanter. Men även i detta fall innebär innehållet i förutsättningarna avgörande skillnader mellan antikt och modernt. Den antika historiografins verkliga efterföljare borde, paradoxalt nog, snarare sökas i det populära, politiska och propagandistiska bruket av antiken, som på många sätt delar den antika överhistoriska inställningen. Att dessa historiebegränsningar sedan inte är särskilt rimliga som helheter betraktade, och därtill ofta laborerar med högst vinklade och bristfälliga antika världar är en annan sak. En annan sak – och en annan art – är antik historieskrivning, trots en del likheter med vad vi kallar historia.

Summary

Anterior, but contemporary still. The past in ancient Greek historiography. By Dimitrios Iordanoglou and Mats Persson. This article challenges and problematizes ancient Greek historiography as history. The first part presents the discussions of the last decades on the guiding principles of the writing of history in Classical antiquity. It focuses particularly on the view that ancient historiography has more in common with Classical literature and rhetoric than with history, as we understand it today. The second part argues that the analysis of the subjective starting points of Greek historiography should be complemented by studies of what ancient *historia* fixates as its object(s). Our preliminary analysis of the interrelations of past and present during antiquity leads us to a critique of the disciplinary perspectives and conceptual obscurities that seem to have become inherent to modern scholarship. We go on to propose an alternative approach to ancient historiography, based on ancient (world) views of uniformity and typological thinking. In antiquity, the general tendency was to consider the human world as virtually invariable, consisting of unchanging types of individuals, states and even courses of events. Change was interpreted as degrees of perfection or degeneration within the fram-

eworks provided by these natural types. To the ancients, historians and otherwise, the past was not a “foreign country”, but rather a familiar one, similar indeed to the one which they themselves inhabited.

Noter

1. En tidigare version av denna text har behandlats på det högre seminarier i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet. Vi vill tacka för de synpunkter som där framkom, liksom för kommentarer från artikelns referentgranskare samt temablocket och volymens redaktörer. Vi vill dessutom tacka Johan Heldt, Peter Josephson, Urban Lindqvist och Edda Manga.

2. *Iliaden*, 1.70 resp. 1.260–262; översättning I. Björkeson.

3. Se D.S. Allen: “The flux of time in ancient Greek thought” i *Daedalus* 132:2 (2003), 62–73.

4. Så t.ex. F.M. Dunn: *Present shock in late fifth-century Greece* (Ann Arbor, 2007), 13; se vidare C. Rubincam: “In the 100th year approximately ...”. Qualified ordinal statements of time in the Greek historians” i *Museion* 8:3 (2008), 319–332.

5. En standarduppfattning som spridits, om än på lite olika sätt, inte minst genom Moses Finley och Pierre Vidal-Naquet. För en kort, men berättigad kritik, se B. Williams: *Truth and truthfulness. An essay in genealogy* (Princeton, 2002), 155ff.

6. För historik över både tidsuppfattningar och tidsteknologier i det antika Grekland, se t.ex. Dunn: *Present shock*, samt K. Clarke: *Making time for the past. Local history and the polis* (New York, 2008), 1–168.

7. Se t.ex. F. Hartog: “The invention of history. The pre-history of a concept from Homer to Herodotus” i *History and Theory* 39:3 (2000), 384ff.

8. Det har blivit allt vanligare med ett bredare perspektiv där flera av de nämnda kulturerna tematiseras. Se t.ex. nyttgivna översiktsantologier som A. Feldherr & G. Hardy (red.): *The Oxford history of historical writing*. Vol. 1. *Beginnings to 600 AD* (Oxford, 2011); Klaus-Peter Adam (red.): *Historiographie in der Antike* (Berlin & New York, 2008); Jan Assman & Klaus E. Müller (red.): *Der Ursprung der Geschichte. Archaische Kulturen, das Alte Ägypten und das Frühe Griechenland* (Stuttgart, 2005). J.

Goody driver i *The theft of history* (Cambridge, 2006) från postkoloniala utgångspunkter tesen att västerländska idéer om historien stulits från österlandet.

9. Marincola har varit redaktör för två nya och mycket användbara volymer för den som vill skaffa sig en översikt: *A companion to Greek and Roman historiography. Volume I–II* (Malden, Oxford & Victoria, 2007) och *Greek and Roman historiography. Oxford readings in classical studies* (Oxford, 2011). Den förra volymen försöker representera modern forskning, den senare är en samling av banbrytande och inflytelserika artiklar från de senaste 30 åren.

10. Marincola: “Introduction”, i Marincola: *A companion*, 2–4.

11. *Iliaden* 18.501; *Verk och dagar* 792–793. I *Iliaden*, 23.486 översätts *histōr* ofta som “vittne”. Se vidare P. Chantraine: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire de mots* (Paris, 1968–80), s.v. *oida*; H. Frisk: *Griechisches etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg, 1954–72), s.v. *histōr*.

12. Så, t.ex. C. Darbo-Peschanski: “The origin of Greek historiography”, i Marincola: *A companion*, 29: “Just as *histōr* means ‘the one who knows because he has seen’ [...] so *historiē* would be, or would prepare one for, a knowledge founded more specifically on visual observation”. För problemen med standardetymologin, se E.D. Floyd: “The sources of Greek ἵστωρ ‘Judge, Witness’” i *Glotta* 68 (1990), 157–161 samt A.L. Sihler: *New comparative grammar of Greek and Latin* (New York, 1995), 183, n. 1. Notera dock att G. Nagy: *Pindar’s Homer. The lyric possession of an epic past* (Balitmore 1990), 259 accepterar den traditionella etymologin: “The semantic evolution of *histōr* from ‘one who sees’ = ‘eyewitness’ to something like ‘he who sees beyond what others see’ (where the vision may be figurative as well as real) is comparable to what we find in the French word *voyant*.”

13. Så, om än i olika utsträckning och med olika argument, G. Press: *The develop-*

ment of the idea of history in antiquity (Kingston, 1982); Nagy: *Pindar's Homer*; Floyd: "The sources of Greek..."; W.R. Connor: "The *histor* in history" i R.M. Rosen & J. Farrell (red.): *Nomodeiktes. Greek studies in honor of Martin Oswald* (Ann Arbor, 1993), 3–15; D.W. Graham: "Philosophy on the Nile. Herodotus and Ionian research" i *Apeiron* 36:4 (2003), 291–310; Darbo-Peschanski: "The origin of Greek historiography".

14. Så t.ex. H. Granger: "Heraclitus' quarrel with polymathy and 'historiê'" i *Transactions of the American Philological Association* 134 (2004), 235 (med not 2 för ytterligare referenser) respektive P. Cartledge: *Ancient Greek political thought in practice* (Cambridge, 2009), 69.

15. Den platonske Sokrates karaktäriserar det så (Platon: *Faidon* 96a6–b1, översättning J. Stolpe): "När jag var ung, Kebes, var jag förfärligt entusiastisk för den kunskapsgrän som kallas utforskandet av naturen (*peri phuseôs historian*). Jag tyckte det var fantastiskt att veta orsakerna till varje sak, varför den uppkommer, varför den går under och varför den finns till." Anaximander anses ha varit den förste att författa en *historiê peri phuseôs*, som G. Naddaf: *The Greek concept of nature* (Albany, 2005), 29 samt 35, beskriver som "an investigation into the origin and development of the contemporary world (including the society in which the philosopher resided) from beginning to end. [...] the *phusis* of 'all that is' refers not only to what we call cosmology, but also to the origins and development of human beings and their social organizations or politics. In the final analysis, this may very well be the general meaning of the expression *historia peri phuseôs*." För andra försokratikers (*historiê*) *peri phuseôs*, se Naddaf: *The Greek concept of nature*, 113–161.

16. G.E.R. Lloyd: "Le pluralisme de la vie intellectuelle avant Platon", i A. Laks & C. Loughet (red.): *Qu'est-ce que la philosophie présocratique? What is presocratic philosophy?* (Villeneuve d'Ascq, 2002), 47.

17. Diogenes Laërtius: *Om kända filosofers liv och tankar*, 9.49, tillskriver Demokritos en skrift *Peri historiês*, men utan vidare uppgifter kan vi inte veta om den var metodologiskt inriktad.

18. För *historiê* och *historion* i hippokratiska skrifter, se M.J. Schiefsky: *Hippocrates*

"On ancient medicine". *Translated with introduction and commentary* (Leiden, 2005), 311–313.

19. C. Meier: "Geschichte, Historie", i *Geschichtliche Grundbegriffe*, i O. Brunner, W. Conze & R. Koselleck (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Band 2, (Stuttgart, 1975), 595f och 598f. Om begreppet *historia* och dess användningar under tidig modern tid finns några nyare studier; G. Pomata & N.G. Siraisi (red.): *Historia. Empiricism and erudition in early modern Europe* (Cambridge, 2005); P. Landgren: *Det aristoteliska historiebegreppet. Historieteori i renässansens Europa och Sverige* (Göteborg, 2008).

20. Euripides: *fr.* 910 resp. Hippokrates: *Om den gamla läkekonsten*, 20.2.

21. Platon: *Faidros*, 244c8.

22. Aeschines: *Mot Timarchos*, 141; se också Isokrates: *Till mytilenernas härskare*, 4 samt *Panathenaikos*, 246. Hos Demosthenes: *Kranstalet*, 144, tycks termen snarast innebära ett slags journalistiskt grävande i eller revision av de offentliga verksamheterna.

23. Herodotos: *Historier*, 7.96; med (ex-empelvis) H.G. Liddell & R. Scott & H.S. Jones: *A Greek-English lexicon*. 9. ed. with a revised supplement (Oxford, 1996), s.v. *historia* samt (om än med viss tvekan) P. Cartledge: "Historiography and ancient Greek self-definition", i M. Bentley (red.): *Routledge companion to historiography* (London 1997), 24.

24. D. Boedeker: "Herodotus' genre(s)", i M. Depew & D. Obbink (red.): *Matrices of genre. Authors, canons and society* (London, 2000), 97–114

25. Connor: *The histor in history*. Jfr också Nagy: *Pindar's Homer*, 316–317, som för resonemanget ännu ett steg längre: "Herodotus goes so far in his impartiality as not even to express his own opinion. It suffices for him merely to conduct his *historia* 'inquiry'. Technically, the *historia* of Herodotus corresponds to the process of arbitration, not to the actual outcome."

26. Aristoteles: *Poetiken*, 1451a36–b11.

27. Se vidare L. Bertelli: "Hecataeus. From genealogy to historiography", i N. Luraghi (red.): *The historian's craft in the age of Herodotus* (Oxford, 2001), 67–94.

28. F. Jacoby: "Über die Entwicklung der

griechische Historiographie und den Plan einer neuen Sammlung der griechische Historikerfragmente" (1909), i F. Jacoby: *Abhandlungen zur griechische Geschichtsschreibung* (Leiden, 1956).

29. Se t.ex. J. Marincola: "Genre, convention and innovation in Greco-Roman historiography", i C.S. Kraus (red.): *The limits of historiography. Genre and narrative in ancient historical texts* (Leiden, Boston & Köln, 1999), 281–324.

30. G. Schepens: "History and historia. Inquiry in the Greek historians", i Marincola: *A companion*, 54. Marincola, "Introduction", 1. Jacobys (ofärdiga) utgåva av historikerfragment tar upp 856 namn på författare som vi bara känner i brottstycken och genom testimonier. Vi saknar till exempel sex av de tio namn som dyker upp i en senantik kanon över historiker; se vidare T.J. Luce: *The Greek historians* (London, 1997), 74f.

31. Jfr J. Grethlein: "The hermeneutics and poetics of memory in Aeschylus' Persae" i *Arethusa* 40:3 (2007), 363: "Generalizing claims about the ancient Greek idea of history are easy to disprove".

32. Schepens: "History and historia", 54.

33. För historiografiska ögon och öron, se F. Hartog: *The mirror of Herodotus. The representation of the other in the writing of history*. Translated by J. Lloyd (Berkeley, 2001 [1988]), 260ff.

34. J. Marincola: *Authority and tradition in ancient historiography* (Cambridge, 1997), 63f, 99ff.

35. Meier: "Geschichte, Historie", 599–602.

36. R. Nicolai: "The place of historiography in the ancient world", i Marincola (red.): *A companion*, 17–25. För utbildning i den antika världen, se Y. Too: *Education in Greek and Roman antiquity* (Leiden, 2001). För historia i retorikundervisningen, se C.A. Gibson: "Learning Greek history in the ancient classroom. The evidence of the treatises on progymnasmatata" i *Classical philology* 99:2 (2004), 103–129. Stoikern Poseidonios skrev en historia, som dock inte bevarats, se vidare J. Malitz: *Die Historien des Poseidonios* (München, 1983).

37. B. Näf: *Antike Geschichtsschreibung. Form – Leistung – Wirkung* (Stuttgart, 2010), 50.

38. Jfr C. Pelling: "Epilogue", i Kraus

(red.): *The limits of historiography*, 330: "It remains a question whether authors primarily copy models and generalize in this way from a particular 'father-figure' [...] or follow wider 'genres' with such generalizations already inscribed: particularly in historiography, we need not answer that question in the same way for all authors and all periods."

39. Marincola: *Authority and tradition*, 12–19.

40. För tidig antik Thukydidesreception (med ytterligare hänvisningar för det tidiga mottagandet av Herodotos och Xenofon), se S. Hornblower: "The fourth-century and Hellenistic reception of Thucydides" i *Journal of Hellenic studies* 115 (1995), 47–68.

41. Pelling: "Epilogue", i Kraus (red.): *The limits of historiography*, 326–327; L. Canfora: "The historical 'cycle'", i Marincola (red.): *Greek and Roman historiography*, 377–388.

42. C. Tuplin: "Continuous histories (*Hellenica*)", i Marincola: *A companion*, 159–170.

43. Marincola: "Genre, convention and innovation", 320–321, varnar med rätta för en alltför rigid kategorisering: "our approach, like that of the ancients, must remain fluid and adaptable".

44. Härvidlag är Sallustius ett exempel på den gamla traditionen, medan Livius snarare är ett fenomen som motsvarar hellenistiska tendenser. Givet detta framstår det som naturligt att greken Polybios, som verkade i Rom, hela tiden betonar vikten av egna politisk-militära erfarenheter. Bortsett från själva sakfrågan handlade det om legitimitet i den nya miljön.

45. Jfr Cartledge: *Ancient Greek political thought*, 71: "The *terminus ante quem* for the emergence of Greek political theory [...] would seem to me to be Herodotus's 'Persian Debate'".

46. Cicero: *Om talaren*, 2.36; Dionysios från Halikarnassos: *Retoriken*, 11.2.20.

47. Polybios: *Historier*, 1.1.1–3. Alla översättningar av Polybios är våra egna.

48. J. Dillery: "Greek historians of the Near East. 'Clio's' other son", i Marincola: *A companion*, 221.

49. Dillery: "Greek historians...", 221–230.

50. Luce: *The Greek historians*, 78.

51. Polybios: *Historier* 9.1. Han säger det

explicit i 9.2.6: ”Därför har jag inte eftersträvat att behaga läsaren lika mycket som att vara till nytta för den intresserade”.

52. Diodoros Siculus: *Bibliotheca historica*, 1.1.5 i vår översättning.

53. C.W. Hedrick, jr.: ”Imitating virtue and avoiding vice. Ethical functions of biography, history and philosophy”, i R.K. Balot (red.): *A Companion to Greek and Roman political thought* (Oxford, 2009), 429; för exemplar hos Herodotos och Thukydides, se J. Grethlein: ”Historia magistra vita in Herodotus and Thucydides? The exemplary use of the past and ancient and modern temporalities”, i A. Lianeri (red.): *The Western time of ancient history. Historiographical encounters with the Greek and Roman pasts* (Cambridge, 2011), 247–263.

54. F. Pownall: *Lessons from the past. The moral use of history in fourth-century prose* (Ann Arbor, 2004), 176 *et passim* för Xenofon och Eforos (och Theopompos). För Livius, se J.D. Chaplin: *Livy's exemplary history* (Oxford, 2000); för Tacitus, se W. Turpin: ”Tacitus, Stoic exempla and the praecipuum munus annalium” i *Classical Antiquity* 27:2 (2008), 359–404.

55. Pownall: *Lessons from the past*, 181f.

56. Så t.ex. Press: *The development*, 50: ”For both the Greeks and the Romans, history has come to be understood primarily as a species of literature, aiming to give an accurate and well-written account of social and political events”. Märk dock att såväl ”accurate” som ”social” kan vilseleda en modern läsare, ”probable” och ”ethnic” hade nog varit att föredra.

57. S. Goldhill: ”Literary history without literature. Reading practices in the ancient world” i *SubStance* 88 (1999), 57–58.

58. För *Anabasis* och ”genreproblemet”, se P.J. Bradley: ”Irony and the narrator in Xenophon's *Anabasis*”, i V.J. Gray (red.): *Xenophon. Oxford readings in Classical studies* (Oxford, 2010), 520–552.

59. Polybios: *Historier*, 2.56.11–13 är förstasats ett viktigt undantag, men likväl ett undantag: ”För syftet med historieskrivning och tragedi är inte detsamma utan snarare det motsatta. I det senare fallet gäller det att för stunden gripa och hänföra publiken med en handling som är så trovärdig som möjligt. I det förra gäller det att för all framtid med verkliga handlingar och ord förmedla kunskaper och övertyga dem som vill lära sig

<något> [...]” Se också Lukianos: *Hur man bör skriva historia*, 63: ”Alltså måste också historia skrivas på detta sätt: med hjälp av sanningen, i avsikt att infria framtida förväntningar, snarare än med hjälp av smicker, i avsikt att behaga dem som nu hyllas.” Översättningen är vår egen. Det är förstasats ingen tillfällighet att båda dessa citat ekar av Thukydides åtskillnad mellan nutid och framtid, se nedan not 66.

60. Jfr Luce: *The Greek historians*, 2: ”It seems paradoxical to assert both that the reaction against Homer was a major stimulus to the birth of history and that the classical historians took directly from Homer their basic subject matter and the form in which they presented it. But such was the case.”

61. För tidig poesi som historiografiska föregångare, se E.L. Bowie: ”Ancestors of historiography in early Greek elegiac and iambic poetry?”, i Luraghi (red.): *The historian's craft*, 45–66. Med hänvisning till Simonidesfragmenten om slagen vid Artemision, Salamis och Plataiai, för vilka se D. Boedecker & D. Sider (red.): *The new Simonides. Contexts of praise and desire* (Oxford, 2001), har man ibland talat om ”historisk elegi” som en egen (sub-)genre, men se nu D.L. Sider: ”The new Simonides and the question of historical elegy” i *American journal of philology* 127:3 (2006), 327–346 för en övertygande kritik (t.ex. s. 339): ”If [...] one or more historical events were recounted in the course of an elegy, it would not be for didactic purposes (as we use the term to describe certain poems) but as part of a civic or political message. History meant too much to the Greeks to isolate in history lessons; that is, too much to detach from the here and now.”

62. För Herodotos och oralitet, se O. Murray: ”Herodotus and oral history reconsidered”, i Luraghi (red.): *The historian's craft*, 314–325 och (den lätt egna) R. Waterfield: ”On ‘fussy authorial nudges’ in Herodotus” i *Classical World* 102:4 (2009), 485–494. För Hippias, se Platon: *Den större Hippias* 285d4–e6 (översättning J. Stolpe): ”[Sokrates] Men vad är det då för något som de gillar att höra dig tala om och berömmar dig för? Säg det själv! Jag kommer inte på det. [Hippias] Mest gillar de att höra mig tala om heroers och människors härstamningar och bosättningar, alltså hur städerna grun-

dades förr i tiden, ja om all gammal historia (*archaïologia*). Så för deras skull har jag blivit tvingad att lära mig allt sånt grundligt och öva in det. [Sokrates] Vid Zeus, Hippias! Vilken tur för dig att spartanerna inte älskar att man räknar upp våra arkonter från Solon och framåt för dem!”

63. ps.-Longinus: *Om litterär storhet*, 13.3. För Herodotos och epik, se t.ex. D. Boedeker: ”Epic heritage and mythical patterns in Herodotus”, i E.J. Bakker & I.J.F. de Jong & H. van Wees (red.): *Brill's companion to Herodotus* (Leiden, 2002), 97–116; J. Marincola: ”Herodotus and the poetry of the past”, i C. Dewald & J. Marincola (red.): *The Cambridge companion to Herodotus* (Cambridge, 2007), 13–28. Se också J. Grethlein: ”The manifold uses of the epic past. The embassy scene in Herodotus 7.153–63” i *American journal of philology* 127:4 (2006), 485–590.

64. Översättningarna från Herodotos inledningsmening är våra egna. Svenska översättningar har förfarit mycket märkligt med denna berömda och centrala passus. I Herodotos: *Herodotos historia* (Stockholm, 2010) citeras meningen i översättaren Leif Gustafssons egen inledning, men meningen inleder inte Herodotos verk. I vad som torde vara dagens standardutgåva, Herodotos: *Herodotos historia*. Översättning av C. Lindskog, reviderad av G. Bendz och A. Lindskog, med inledning och kommentar av S. Linnér (Stockholm, 2000) saknas meningen helt. Däremot finns meningen både i en tidigare och i en senare pocketutgåva av samma översättar- och reviderartrio, nämligen i Herodotos: *Herodotos historia* (Stockholm, 1968), där meningen står där den ska, och så i Herodotos: *Herodotos historia* (Stockholm, 2008), där meningen är tryckt högst upp sidan, i ganska liten stil, i kursiv och inom citattecken utan vidare förklaring. För Herodotos inledning som sådan, se vidare B. Bravo & M. Węcowski: ”The hedgehog and the fox. Form and meaning in the prologue of Herodotus” i *Journal of Hellenic studies* 124 (2004), 143–164.

65. Se G. Nagy: ”Herodotus and the logos” i *Arethusa* 20 (1987), 175–184. Nagy har dock kritiserats, inte minst av R. Thomas: *Herodotus in context. Ethnography, science, and the art of persuasion* (Cambridge, 2000), för att ha argumenterat för hårddraget, och på bekostnad av de begyn-

nande filosofiska och vetenskapliga traditionernas inflytande på Herodotos.

66. Thukydidens: *Kriget mellan Sparta och Athen*, 1.22.4, här i vår översättning. Den svenska standardöversättningen ”fägnad för stunden” lyckas inte återge anspelningsen på – och reaktionen mot – dem bland Thukydidens intellektuella föregångare (till vilka Herodotos måste räknas, om vi får tro doxografin) som turnerade med, tävlade i och tjänade pengar på att framföra sina kunskaper och verk.

67. T. Whitmarsh: *Ancient Greek literature* (Cambridge, 2004), 109; F. Hartog: ”Herodotus and the historical operation” i *Diacritics* 22:2 (1992), 91–92.

68. För Pindaros och Thukydidens, se S. Hornblower: *Thucydides and Pindar. Historical narrative and the world of epimichian poetry* (Oxford, 2004).

69. För epikens och Herodotos inflytande på Thukydidens narrativa teknik, se A. Rengakos: ”Thucydides' narrative. The epic and Herodotean heritage” i A. Rengakos & A. Tsakmakis: *Brill's companion to Thucydides* (Leiden, 2006), 279–300. Som Rengakos summerar det kan Thukydidens vid en jämförelse med Herodotos rentav ses som en tillbakagång till ett förhållandevis homeriskt berättande (300): ”the narrative voice becomes more impersonal (like Homer and unlike Herodotus, Thucydides the narrator steps forward only occasionally), purely descriptive passages (an essential feature of Herodotus' *Histories*) become rarer, the mimetic character of the narrative becomes more conspicuous with the consistent use of inner focalization and the regular introduction of direct speeches (which are found rather sporadically in Herodotus and are much shorter), the active participation of the reader in the development of the narrative is promoted and, finally, the ‘employment’ is much more clearly oriented toward the goal and end of the narrative.” För Thukydidens och Homeros, se också C.J. Mackie: ”Herodotus and Thucydides. Corcyra and Sicily” i *Classical quarterly* 46:1 (1996), 103–113.

70. T. Rood: ”The development of the war monograph”, i Marincola, *A companion*, 155ff.

71. Ståndpunkten återupplivas av S. Saïd: ”Herodotus and tragedy”, i Bakker, de Jong & van Wees (red.): *Brill's companion to Herodotus*, 147. *Contra* C. Macleod, *Collec-*

ted essays (Oxford, 1983), 157: "I doubt if tragedy should be numbered among the literary influences on Thucydides. [...] there is no sign that he looked to it as a model [...]."

72. P. Debnar: "Fifth century Athenian history and tragedy", i J. Gregory: *A companion to Greek tragedy* (Oxford, 2005), 4, ger ett bra exempel som dessutom sätter fingret på problematiken: "Both Thucydides and Euripides may have been present when Corinthians, Corcyraeans, and Athenians debated the proposed alliance. Both are likely to have known about the quarrel that prodded Corcyra, despite a long history of avoiding alliances, to seek Athens' help. And, as we have noted, there is a certain overlap of themes in *Medea* and the first book of Thucydides' history. Yet no one would argue that Thucydides modeled his account of the quarrel between Corinth and Corcyra on Euripides' tragedy or, conversely, that Euripides took inspiration from the quarrel between Corinth and Corcyra."

73. Se R. Rutherford: "Tragedy and history", i Marincola: *A companion*, 504, som fortsätter: "By contrast in later periods, when tragedy meant primarily the classic Athenian dramas of earlier times while history was generally composed elsewhere and on non-Athenian themes, the gestures of historiography towards tragedy almost inevitably become more allusive, a kind of homage paid in passing, not an indication of an integral or fundamental resemblance between the genres."

74. F. W. Walbank: "History and tragedy" (1960), i Marincola: *Greek and roman*, 389–412, avfärdar idén om "tragisk historia" som en egen, peripatetisk genre.

75. R. Rutherford: "Tragedy and history", 504–514; för *mimesis* i tragedin och historiografen, se vidare Walbank: "History and tragedy".

76. Se vidare Saïd: "Herodotus and tragedy"; C.C. Chiasson: "Herodotus' use of Attic tragedy in the Lydian logos" i *Classical Antiquity* 22:1 (2003), 5–35.

77. Så t.ex. D. Bedford & T. Workman: "The tragic reading of Thucydidean tragedy" i *Review of international studies* 27:1 (2001), 55: "Thucydides narrated the decline of Athens as a tragedy." *Contra* Luce, *The Greek historians*, 65, som tar upp ett antal drag hos Thucydides som "smack of tragic drama, but they have not been inven-

ted or misused to achieve their effect, but arise from the subject matter itself. Nor are they to be explained by positing a balancing scale operated by some suprahuman force at work in the world. Quite the contrary. Thucydides makes it clear that Athens' failure was the result of mistakes and misjudgments, and especially of the devastating impact the war had upon her institutions and national character."

78. Se t.ex. Dionysios från Halikarnassos: *Om Thukydidés* 15 samt Plutarchos: *Moralia* 347a.

79. Lukianos: *Hur man bör skriva historia*, 51. Lukianos skriver här att den som skriver historia måste göra sitt sinne till en spegel och återge händelser så som de var, utan att förvränga dem eller på något sätt ändra deras färg. Han hävdar att skillnaden mellan en retor och en historiker ligger i att den senares material redan är givet, eftersom det redan har hänt; historikerns uppgift är att strukturera och uttrycka det, och att göra det så levandegjort som möjligt (*enargestata*). Mot bakgrund av en och samma passage kan vi alltså argumentera både för att Lukianos uttryckte dubier över retorikens roll i historieskrivningen, och för att han genom idealet om *enargeia* sammanför historieskrivningen med både retorisk och ekfrastisk litteratur, såväl prosa som poesi. Vår nutida förståelse av kontrasten mellan retorik och historieskrivning är alltså väsensskild från den antika, även i de fall där antika författare kan tyckas vara ovanligt "moderna" eller ge uttryck för ståndpunkter som känns omedelbart bekanta. För *enargeia* i grekisk historiografi, se vidare A.D. Walker: "Enargeia and the spectator in Greek historiography" i *Transactions of the American Philological Association* (1974–) 123 (1993), 353–377.

80. För romanen, se T. Hägg: *Den antika romanen* (Stockholm, 1980). Se också T. Whitmarsh: "The Greek novel. Titles and genre" i *American journal of philology* 126:4 (2005), 604: "It would be misguided to deny powerful intertextual links with historiography, but the view that novelistic narrative is fundamentally a variant of history [...] is without merit."

81. H.I. Marrou: "Education and rhetoric", i M.I. Finley (red.): *The legacy of Greece. A new appraisal* (Oxford & New York, 1984 [1981]), 185–201. Se också T.

Poulakos & D. Depew (red.): *Isocrates and civic education* (Austin, 2004).

82. Se V. Hunter: "Thucydides, Gorgias and mass psychology" i *Hermes* 114:4 (1986), 412–429; M. Gagarin: "Probability and persuasion. Plato and early Greek rhetoric", i I. Worthington (red.): *Persuasion. Greek rhetoric in action* (London, 1994), 65 går steget längre: "Thucydides was also so thoroughly influenced by the sophists that it would only be a slight exaggeration to call him a sophist himself."

83. Nicolai: "The place of history", 16–23.

84. M. Fox & N. Livingstone: "Rhetoric and historiography", i I. Worthington (red.): *A companion to Greek rhetoric* (Oxford, 2007), 542.

85. Vi kan dock notera att verk som M. de Certeau: *L'écriture de l'histoire* (1975, i engelsk översättning 1988) och H. White: *The tropics of discourse. Essays in cultural criticism* (1978) inte tycks ha påverkat de antikvetenskapliga diskussionerna om förhållandet mellan retorik och historia, annat än indirekt.

86. En traditionell studie som summerar många av problemen är M. Grant: *Greek and Roman historians. Information and misinformation* (London, 1995).

87. Så har Herodotos alltså sedan Plutarchos (*Moralia* 854e–874c) med jämna mellanrum ansetts vara fabulerandets snarare än historieskrivningens fader, se t.ex. "striden" mellan D. Fehling: *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots* (Berlin, 1971) och W.K. Pritchett: *The liar school of Herodotus* (Amsterdam, 1993).

88. A.J. Woodman: *Rhetoric in classical historiography. Four studies* (London, 1988), ix och 197.

89. Se nu W.R. Connor: "A post modernist Thucydides" i *Classical journal* 72:4 (1977), 289–298 för en sammanfattning av tidiga litterära Thykudidesläsningar.

90. Woodman: *Rhetoric*, 1–69, särskilt 24ff. 91. *Om talaren* 2.62; översättning modifierad efter B. Bergh och A. Piltz.

92. P. A. Brunt: "Cicero and historiography" (1980), i Marincola: *Greek and Roman*, 207–240.

93. A. J. Woodman: "Cicero and the writing of history" (1988), i Marincola: *Greek and Roman*, 244–258. Ursprungligen kapitel 2 i Woodman, *Rhetoric*, 70–116.

94. Se t.ex. Lukianos: *Hur man bör skriva historia*, 47.

95. Woodman: "Cicero", 264–266.

96. Woodman: "Cicero", 270ff, 253 ff.

97. Utöver nedan nämnda kritiker av Woodman, se även M. Fox: *Cicero's philosophy of history* (Oxford, 2007) och S. J. Northwood: "Cicero de Oratore and rhetoric in historiography" i *Mnemosyne* 61:2 (2008), 228–244. Se nu A.J. Woodman: "Cicero on historiography: 'de Oratore' 2.51–64" i *Classical journal* 104:1 (2008), 23–31. 2008 för ett försvar. För referenser till den vidare debatten om historieskrivning och retorik se: Nicolai, "The place of history", 21.

98. J. E. Lendon: "Historians without history. Against Roman historiography", i A. Feldherr (red.): *The Cambridge companion to the Roman historians* (Cambridge, 2009), 41–59.

99. C. Damon: "Rhetoric and historiography", i W. Dominik & J. Hall (red.): *A companion to Roman rhetoric* (Malden, Oxford & Carlton, 2007), 439–450. Jfr också A.B. Bosworth: "Plus ça change... Ancient historians and their sources" i *Classical Antiquity* 22:2 (2003), 195 som talar om "history as re-interpretation. Reportage and opinion are selected, adapted, and woven together in a new blend with a different emphasis. It is modification certainly, at times transformation: it is not independent, systematic, and self-conscious fiction."

100. T.P. Wiseman: "Lying historians. Seven types of mendacity" (1993), i Marincola: *Greek and Roman*, 320f; E. Gabba: "True history and false history in classical antiquity" (1981), i Marincola: *Greek and Roman*, 345f.

101. S. Said: "Myth and historiography", i Marincola: *A companion*, 76–88. Jämför även P. Veyne: *Did the Greeks believe in their myths?* (Chicago & London, 1988). Rationalisering av myt ska här tolkas väldigt generöst, se till exempel C. Cooper: "Making irrational myth plausible history. Polybian intertextuality in Plutarch's 'Theseus'" i *Phoenix* 61:3–4 (2007), 212–233.

102. T. J. Luce: "Ancient views on the cause of bias in historical writing" (1989), i Marincola: *Greek and Roman*, 291ff.

103. Wiseman: "Lying historians", 314–336.

104. J. Marincola: "Speeches in classical historiography", i Marincola: *A companion*,

118–132. Se även D. Pausch (red.): *Stimmen der Geschichte. Funktionen von Reden in der antiken Historiographie* (Berlin, 2010).

105. Jämför J.G.A. Pocock: *Barbarism and religion*. Vol. 3. *The first decline and fall* (Cambridge, 2003), 22ff.

106. *Iliaden* 9.441 samt 443; översättning I. Björkeson.

107. J. Griffin: "The speeches", i R. Fowler (red.): *The Cambridge companion to Homer* (Cambridge, 2004), 156.

108. I forskningen om de återgivna talen återfinns de två riktningar vi nämnt ovan: det handlar dels om frågor om talens autenticitet och källvärde, dels om frågor om talens interaktion med den historiska berättelsen i skriften. Grethlein: *The Greeks and their past. Poetry, oratory and history in the fifth century BCE* (Cambridge, 2010), 220.

109. Marincola: "Speeches", 119, 127, 129.

110. Thukydides: *Kriget*, 1.22.1–2; översättning S. Linnér.

111. Marincola: "Speeches", 120–123.

112. Marincola: "Speeches", 129–131.

113. Detta är vanligast i översiktsverk av olika slag; se t.ex. E. Breisach: *Historiography. Ancient, medieval, modern* (Chicago, 1994 [1983]); G.W. Trompf: *The idea of historical recurrence in Western thought from Antiquity to the Reformation* (Berkeley, 1979); Näf: *Antike Geschichtsschreibung*, 152–169.

114. I Näf: *Antike*, 152–179 talas om "Geschichtsbild" och "Geschichtsphilosophie". I Press: *The development of the idea*, och J. Grethlein: *The Greeks and their past*, 10f, 54ff, 79ff, 108ff, 129ff, 187–203, 240–279, talas om "idea of history", ett begrepp som fungerar ungefär som "historiesyn" (se M. Persson: "Begreppshistoria och idéhistoria", i B. Lindberg (red.): *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria* (Stockholm, 2005), 27).

115. Clarke: *Making time for the past*; J. Marincola, L. Lewellyn-Jones & C. Maciver (red.): *Greek notions of the past in the Archaic and Classical eras. History without historians* (Edinburgh, 2012).

116. Meier: "Geschichte, Historie", 596–602.

117. I. de Jong & R. Nünlist: "Epilogue. Time in ancient Greek literature", i I. de Jong & R. Nünlist (red.): *Time in ancient Greek literature. Studies in ancient Greek narrative*,

2 (Leiden, 2007), 507. För enskilda historiograferas språkbruk härvidlag, se uppsatserna i de Jong & Nünlist: *Time in ancient*, 115–213.

118. Meier: "Geschichte, Historie", 596ff.

119. Jfr C. Calame: "Myth and performance on the Athenian stage. Praxitheia, Erechtheus, their daughters, and the etiology of autochthony" i *Classical philology* 106:1 (2011), 4, n. 9.

120. Meier: "Geschichte, Historie", 599f. Det mest långtgående fallet tycks vara Polybios. Eftersom det saknas ett objektsord för skeendet han skildrar – Roms uppstigande till makten över hela Medelhavsområdet – använder Polybios begreppet för den litte-rära enheten (*historia*) som beteckning på förloppet. Polybios blir emellertid inte någon förebild, och det är enligt Meier mycket sällsynt att *historia* används för att bara beteckna skeendet och inte historieskrivning.

121. R. Koselleck: "Geschichte, Historie", i *Geschichtliche Grundbegriffe*, i O. Brunner, W. Conze & R. Koselleck (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Band 2, (Stuttgart, 1975), 647–658.

122. Koselleck: "Geschichte, Historie", 647–658. Kosellecks begreppshistoriska undersökningar är etablerade i modern forskningsdebatt, även om det inte är så ofta deras radikala konsekvenser tillämpas helt ut.

123. Z. S. Schiffman: *The birth of the past* (Baltimore, 2011), 1–13. Schiffmans studie är högtintressant och analyserar historieskrivning och historietänkande från antiken till upplysningen. Han spårar viktiga förändringar från renässansen och framåt, men förlägger det avgörande brottet till mitten av 1700-talet. Här finns flera relevanta analyser av antik historieskrivning, men boken kom till vår kännedom för sent för att vi skulle kunna inarbeta dess resultat på ett mer kvalificerat sätt.

124. Så t.ex. Clarke: *Making time for the past*; Grethlein: *The Greeks and their past*; Marincola, Llewellyn-Jones och Macivers: *Greek notions of the past*.

125. För en utförlig discussion av detta, se Schiffman: *The birth of the past*, 1–13.

126. Frågan om metod tematiseras explicit i en nyttgiven antologi, A. Lianeri (red.): *The Western time of ancient history. Historical encounters with the Greek and*

Roman past (Cambridge, 2011). Trots mycket höga teoretiska anspråk ligger analyserna på en mer specifik nivå än den grundläggande karaktärisering av historieskrivningens objekt vi fokuserar på.

127. Olika aspekter av detta tematiseras bl.a. i R.G. Collingwood: *The idea of history* (Oxford, 1980 [1946]), 20ff och 42ff; M.I. Finley: "Myth, memory and history" (1965), i M.I. Finley: *The use and abuse of history* (London, 1975), 11–33 samt Wiseman: *Clio's cosmetics*, 41–53.

128. Marincola: "Historiography", i A. Erskine (red.): *A companion to ancient history* (Malden & Oxford, 2009), 16f.

129. Marincola: "Historiography", 18f.

130. Marincola: "Historiography", 18–22.

131. Marincola: "Historiography", 22.

132. Konstitutionsförändringar tematiseras hos Platon (*Staten*, bok 8–9), och hos Aristoteles (*Politiken*, bok 5). Det är oklart om det finns konstitutionsteori hos de hellenistiska filosofskolorna, men Polybios refererar till Platon och andra filosofer (*Historier*, 6.5). Civilisationshistoriska skisser finns hos Platon (*Lagarna*, 676a–682e), epikuréer som Lucretius (*Om tingens natur*, 5.925–1455), stoiker som Seneca (*Breven till Lucilius*, 90) och Aristoteles (*Politiken*, 1252a–b). För en studie över antik "kulturhistoria", se T. Cole: *Democritus and the sources of Greek anthropology* (Atlanta, 1990 [1967]). Narrativ om individers och staters upp- och nedgång finns naturligtvis inte alls på samma sätt som hos historieskrivare, men temat är klart närvarande i både etik och politik i den meningen att de filosofiska principer som utarbetas handlar om att undvika nedgång och befrämja stabilitet och perfektion.

133. Marcus Aurelius: *Självbetraktelser*, 11.1; översättning E. Wester, reviderad V. Silverstolpe.

134. Marcus Aurelius: *Självbetraktelser*, 2.21, 6.37, 7.1, 8.44, 12.26.

135. Marcus Aurelius: *Självbetraktelser*, 10.27.

136. Marcus Aurelius: *Självbetraktelser*, 7.49.

137. F. Nietzsche: *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben* (1874), i *Friedrich Nietzsche: Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, Band 1 (Berlin & New York, 1999), 256. Vår översättning.

138. Clarke: *Making time for the past*; J. Marincola, L. Lewellyn-Jones & C. Maciver (red): *Greek notions of the past*.

139. Grethlein: *The Greeks and their past*, 39f, 44f, 58, 78, 121, 129, 144f.

140. Grethlein: *The Greeks and their past*, 78, 144, 285.

141. Thukydid: *Kriget*, 1.22; Polybios: *Historier* 6.3–10 och 57. Vad gäller citatet från Thukydid finns det emellertid ingen anledning att översätta "sannolikt kommer att hända" snarare än "någon gång kommer att hända".

142. Herodotos: *Historia*, 3.80–97.

143. J. Marincola: *Greek historians* (Oxford, 2001), 68.

144. Xenofon: *Kyros uppfostran*, 1.1.

145. Grethlein: *The Greeks and their past*, 281.

146. Herodotos: *Historia*, 7.20–21; Thukydid: *Kriget*, 1.10–11 och 1.23; Polybios: *Historier*, 1.2.

147. Wiseman: *Clio's cosmetic*, 51f.

148. Collingwood: *The idea of history*, 43.

149. Dessutom bör betoningen av det egna ämnets nya och oöverträffade karaktär ses som ett utflöde av antik *kleos*- och *agon*-kultur.

150. Dionysios från Halikarnassos: *Retoriken*, 11.2.20 i vår översättning.

151. Polybios: *Historier*, 38.22.

152. *Iliaden* 6.448–449; översättning I. Björkesson.

153. *Iliaden* 6.447; översättning I. Björkesson.

154. L. Wittgenstein: *Om visshet* (Lund, 1981), §94.

Displays of classical sculpture and the demand for authenticity¹

Michael Fotiadis

Authenticity and its pleasures

Marble heads of the classical period pegged into plaster busts produced c. 1500 CE, or joined to genuine classical busts belonging to different heads?² Classical life-size statues mounted on altars and on the capitals of columns, or perched on the roofs of sixteenth-century buildings, or yet again balanced on top of garden walls?³ An ancient river god and a marble ‘Cleopatra’ “converted to fountains, the figures reclining in rustic niches above water basins”?⁴ Original sculptures from antiquity – statues, reliefs, sarcophagi, Corinthian orders – alternating with potted trees and vines growing on trellises in the ‘hanging garden’ of a cardinal’s palace?⁵ Ancient sculptures of gladiators and warriors restored so extensively as to have essentially been transformed into modern (i.e., sixteenth-century) works?⁶ Renaissance marble portraits displayed alongside genuine ancient ones?⁷

I have been talking, of course, about practices of curation and presentation of classical (that is, Greek and Roman) sculpture in fifteenth- and sixteenth-century Italy, as specialists in the area will have at once recognized. I will have more to say about those practices below, but they are not the central subject of this paper. What concerns me in the long term is the genealogy of our own, twentieth- and twenty-first-century practices of displaying classical sculpture in museums. Now, this is a large topic, one that cannot be covered with the requisite intensity in this essay and will require a second one. I will concentrate here on the Early Modern period and the Enlightenment, and I will give in the end only a foretaste of the necessary sequel, which will be devoted to the ‘museum age’, that is, the period from c. 1800 to the present.

Renaissance displays of classical sculpture were, no doubt, a ‘turning point,’ a ‘new beginning,’ along the genealogy that concerns me,⁸ and they deserve accordingly to be given attention first. But as you will have noticed, I chose to begin with such aspects of the Renaissance practices that would be frowned upon in the context of classical sculpture exhibits mounted in our own time – ‘arbitrary’ or ‘excessive’ restorations, compilations made of ‘historically unrelated’ works, compositions made of statues and vegetation. Mine, then, seems an odd choice (after all, not every aspect of the Renaissance displays would be deemed unfit for present-day ones), a choice I must now justify.

Let me broach the issue of authenticity (and, please, excuse the pedantry). In today's museum culture a piece of classical sculpture is authentic as long as it is not intended to deceive you, make you think that it comes straight from classical hands while in fact it has been doctored, or plainly forged, in Early Modern or Modern times. Authenticity, in other words, in contemporary museum culture pertains above all to the state of the *individual object*: the piece in purview of your gaze. If the piece has not been tinkered with, or just faked, some time after 1450 CE, it is authentic. Current modes of museum display implement this rather strict sense of authenticity. And so, not only are restorations (where they still exist) clearly marked and forgeries (when detected) are expunged, but *the entire apparatus of display* – the setting, the props, the placing and orientation of the pieces in the exhibit rooms – is so contrived as to be discreet and not to distract you but to direct your gaze instead to that which is authentic: the classical sculpture on display, each individual piece of it. Bushes and vines growing near the sculptures would here be a liability (they would divert the visitor's gaze onto themselves and away from the ancient objects), as would the conversion of gods and nymphs into elements of water fountains; as for 'hanging' statues, poised on the edges of the museum's roof, they would only strain your neck and eyes, they would by no means afford a clear view of the authentic. In short, the apparatus of display turns out to be most essential in projecting onto the viewer's retina an authentic image of classical sculpture.

Authenticity, then, is not *just* a state of the piece on display. From the moment there exists a human viewer (not just divine ones) to whose gaze the classical work is meant to present itself, providing the authentic view becomes the task of a multifarious collective of agents, human and material; a collective that includes authentic pieces (in today's strict sense as specified above), specialists of many kinds, mechanical devices, scholarship and its authority, as well as the viewer herself. Authenticity, I want to say, is *produced*. When you walk into a classical sculpture exhibit that was set up some time in the previous century, especially after 1945, you are likely to overlook this point; the apparatus of display, as I indicated above, is so contrived as to appear insignificant, to belittle its own role and tactfully guide your attention onto the individual sculptures. Consider, for example, the role of the label that accompanies every piece on display. The label is the trace of all scholarship that pertains to the piece; scholarship that has a considerable temporal depth and carries great authority. The label thus does more than just provide information about the piece: by stating the name of the piece, its date and perhaps a few other details, it invests that artwork with the scholarly authority that guarantees its authenticity. Yet, by virtue of its brevity, its small size and discreet placement on a different level from the artwork, the label is unobtrusive, it does not divert your attention onto itself and away from

the artwork; it thus is in line with current ideas in the matter of authenticity.

But current ideas about what constitutes authenticity in displays of classical sculpture are just that, *current* ideas.⁹ The peculiar aspects of Renaissance displays I highlighted in the beginning do not seem to me to result from a lack of concern with authenticity but from different ideas in this matter – and not only different ideas but, more crucially, differently constituted and configured collectives of human and material agents. I will assume, in fact, that, ever since that ‘new beginning’ about half a millennium ago, concerns with authenticity have been entwined in the fabric of every presentation of classical sculpture. More specifically, I will assume that places like the sculpture court, the sculpture garden, the cardinal’s or the duke’s antiquarium, the gallery of the aristocrat’s house, and (later) the museum hall have all been meant to engage those present in their midst in an *authentic relationship with antiquity*. If this is right, then the peculiarities of the Renaissance displays might also be interpreted today as a cautionary advice to us: ‘do not put up too inflexible, too determined a defense of the current modes of displaying classical sculpture’, they suggest, ‘do not dismiss efforts to produce displays that promote novel conceptions of authenticity, after all the authentic is malleable, a transient thing, not a transcendent one’.¹⁰ It is for the sake of making this point that I resorted at the start to aspects of sixteenth-century displays that most clearly violate our own sense of authenticity.

As also noted, however, not every contrivance characteristic of the Renaissance displays would be deemed ill-suited for displays set up in our time. Continuities indeed obtain between then and the ensuing centuries (though few survived the purism of the twentieth-century museum). In what follows I will pay equal attention to such continuities and to radical transformations. I will begin by examining the production of authenticity in ‘sculpture gardens’ – those ensembles of classical statuary and flora (and many other features, which I will acknowledge below) that began in Renaissance Italy and rapidly spread to trans-Alpine Europe. I will follow the career of those sculpture gardens up to the eighteenth century, when that career was intercepted by the rise of the public museum.¹¹ In a brief epilogue I will summarize significant changes that occurred in exhibits of classical sculpture in the last two hundred years (changes that will be discussed in detail in the planned second essay). My aim throughout is to show that crucial aspects of the transformations from c. 1500 CE to the present can be illuminated with reference to shifting precepts of what constitutes an authentic relationship with antiquity.

Sculptures and flora

The most interesting feature of the Della Valle court is the subservience of the ancient sculpture, despite the size and importance of the collection, to the design of the garden court. It is as if the sculpture had been made to decorate the garden and no piece of statuary was more important than a tree or vine in the garden.¹²

Whether they placed them in Mount Helicon or Mount Parnassus, Renaissance scholars agreed that antiquity's muses were fond of woods, springs and caverns and that they loathed the affairs and life of the city. "Silva placet Musis, urbs est inimica poetis" went an oft-quoted line from Petrarch,¹³ and Mantegna in *Parnassus*, presented to Isabella d'Este in 1497, painted the muses in a strikingly sylvan setting. In brief, wooded, bucolic environs – so the Renaissance scholars thought – were the favored places of the nymphs that looked after learning and the arts. Visions of benign, paradisiacal nature, conducive to contemplation, were thereby associated with the precinct of the muses (literally, the *museum*¹⁴), with antiquity, with the arts, the cultivation of the self in both its emotive and cognitive sides, and with much else. Materialized as gardens in the present, for example, such visions mirrored the nobleness and cultivation, or *magnificentia*, of the patron, whereby they also became associated with conviviality, display, and competition.¹⁵ What, then, of cardinal della Valle's 'hanging' garden, where "no piece of statuary was more important than a tree or a vine"? No doubt, flora and statuary were more than just decorative complements of each other,¹⁶ but I will further suggest that the 'pleasant place' (*locus amoenus*) they jointly helped to create was meant to preserve something of, and evoke for learned minds, that model museum, the precinct of the muses. If this is right – and David Coffin had modestly made a comparable suggestion¹⁷ – then perhaps the cardinal and the architect of his sculpture court, Lorenzo Lotti, would have to concern themselves with their design's fidelity to the poetical image of the classical museum. I would think moreover that this anchoring in classical poetry would add an important layer of meaning to the court, and that in turn would enhance the visitor's experience by inducing him/her¹⁸ to seek similitudes between antiquity and the present and contemplate their affinities. Visitors would do this with help from their hosts, their escorting guides and companions in the visiting party.¹⁹

I stress that these are tentative suggestions; I have no site-specific evidence to offer in their support.²⁰ But if they hold for the Della Valle 'hanging' garden, it seems to me that they, or some refraction of them, should hold for sixteenth-century sculpture gardens *in general*. The ancient model in light of which those gardens were intended to be experienced need not always have been the poets' grove of the muses (Parnassus or Helikon) – the garden of Hesperides and other mythological gardens also

offered opportunities for allegorical readings connecting the present with the classical past and could thus just as well serve the purpose.²¹ So too could Plato's Academy, which Pausanias had briefly described (I. 30.2): a sacred olive grove, adorned with shrines, including one devoted to the muses. Besides, classical figures such as Pliny the Elder, Cicero and Varro had written of ancient country *villae* and of gardens with statues in their grounds, and modern scholarship has frequently pointed to these as exempla that Renaissance patricians and church officials sought to emulate.²² Now, if you thought you owned a garden adorned with sculptures just as illustrious folks, men of learning, did in Roman antiquity, you would probably feel further justified in thinking that "Rome is reborn in its ancient form" (*pristinam formam renascente*).²³ And that in turn would encourage you to seek and discover more signs, an endless chain of them, indicating that the present was homologous with the ancient past; that resemblances between the present and classical antiquity were not, in other words, accidental but meaningful, and that if you attended to them and submitted them to allegoresis, they would reveal to you important truths about the order of the world.²⁴

We might suppose that later sculpture gardens, those created after the middle of the sixteenth century in Italy or beyond, no longer needed to be seen and experienced in the light of ancient models but in the light of the earlier Renaissance gardens themselves.²⁵ Yet the issue seems to me more complex – let me explain as briefly as I can.

By mid-sixteenth century sculpture gardens in some form had reached Fontainebleau and perhaps Ecoenen, near Paris,²⁶ and Binche in Belgium;²⁷ they were also under development in Nonsuch palace near London.²⁸ 'In some form': like many Italian villa gardens of the later sixteenth and seventeenth centuries (cf. endnote 20), the transalpine ones were not as a rule devoted to displaying collections of ancient originals (for exceptions see below).²⁹ The sculptures one encountered in them were replicas – especially bronze casts but also, as in Versailles, marble copies – of ancient works, variants of such works, and contemporary, more or less original compositions on themes drawn from classical mythology.³⁰ What is more, such artworks were in every case integrated into architectural settings – fountains, cascades, grottoes, *tempieti* and the like – and the resulting ensembles, along with the surrounding garden flora, were meant as re-creations of classical shrines, specifically of the precincts of antiquity's muses and other nymphs.³¹ In Nonsuch, Surrey, no less than in Tivoli, Latium, in other words, those gardens acquired meaning by being 'anchored' in classical antiquity – at the same time as French and English noblemen missed no opportunity to assert that, in creating their gardens, they were bringing Renaissance Italy to their home countries.³² Moreover, allegorical readings and homologues with antiquity's mythological and historical figures retained their force, or part of it, for a long time: Elizabeth I

was like Diana, James I was like Augustus,³³ and, in the 1720s, in the gardens of Stowe House in Buckinghamshire, Princess Caroline of Wales was like Venus in her de' Medici disposition.³⁴ To give still another example, a decade and a half after Stowe, in the garden of Lord Burlington's Chiswick House, London, an earthen exedra was added, fitted with statues of Caesar, Pompey, and Cicero (perhaps Roman originals) alternating with antique-style urns and herms crowned with portraits of Socrates, Lycurgus and Lucius Verus. The model for this statue-bearing exedra may have derived from descriptions of Pliny the Younger's Tusculum garden, mediated by Italian seventeenth-century villa gardens; still, the iconographic program appears to have acquired meaning by relating eighteenth-century political conjunctures to classical ones and their protagonists.³⁵

Let me turn to the exceptions bracketed above, that is, to gardens beyond Italy that were in greater or lesser part devoted to displaying collections of ancient originals. Most notable among them was the garden of Thomas Howard, Earl of Arundel, part of Arundel House on the left bank of the Thames in London. The garden, in the design of which Inigo Jones had a hand, contained a portion of the Earl's collection of classical statuary, while the remainder was displayed in a gallery inside the house. Most of the statues were ancient works acquired, from 1612 on, from Italy and the circum-Aegean lands. There were no fountains or grottoes in Arundel's garden, only orderly parterres, an arch, an elevated terrace, an arcade, an orchard, and the statues: those displayed in the terrace stood at some distance from one another, presenting themselves to the beholder as individual artworks and, at once, evoking the imagery of the classical garden (just as the case had been in the Vatican's statue court a century earlier). Elsewhere in the garden, modern scholarship has guardedly identified attempts to re-create ancient Greek shrines, but it has also acknowledged the debt of Arundel's garden and gallery to Italian Renaissance models.³⁶ Yet other sculptures were placed in a garden in Lambeth across the river, visible from the house – an arrangement echoing perhaps that at Palazzo Farnese in Rome and other Italian residences.³⁷

The pieces in Lambeth were “the refuse of the collection” – heavy, non-restorable fragments of trunks, disfigured heads, limbs and feet still attached to their plinths.³⁸ When Arundel House was demolished in 1678, more such fragments from the demolition site were transferred to Lambeth, and, until 1717, the whole contributed to the attractions of an entertainment operation (music, fireworks and all) known as Cuper's or Cupid's Garden.³⁹ On the other hand, some of the statues from Arundel's gallery and garden were acquired in the 1690s for another garden, at Easton Neston, Northamptonshire. There they remained, first exposed to the sky, later in a greenhouse, until 1755, when they were presented by their owner, Lady Pomfret, to the University of Oxford.⁴⁰ In the meantime, it had become clear that the climate of the British Isles was not favorable

to outdoor displays of ancient marbles from the Mediterranean. And so, the Easton Neston collection of such marbles may well have been the last one in England, and in Europe north of the Alps in general, to have been installed outdoors.⁴¹ Future sculpture gardens (and, remember, in the course of the eighteenth century such gardens spread eastward all across Europe to St. Petersburg and beyond⁴²) would be furnished with modern replicas and variants of ancient statues made of a variety of materials, not with marble originals derived from Rome and Greece.

Erudition, conviviality, and the production of authenticity

Let me summarize and, along the way, broach again the question of authenticity. In sixteenth-century Italy statuary gardens were admired as collections/displays of classical antiquity's sculptural marvels. But they were no less admired as *ensembles*, that is, sceneries made of flora, statuary and other features that combined nature and artifice. Beauty, now of the serene, now of the sublime kind, was the paramount virtue by which both statuary and scenery were judged – and, remember, beauty here was the work of more than what met the eye: sounds (from bird songs to musical performances to the crack of fireworks), the aromas of the flora, and the feel of statues (one, no doubt, touched them with little inhibition⁴³) also contributed to it. Still, the statuary garden-scape was meant to gratify more than the senses. For one, it provided a palpable testament of the *magnificentia* of the patron. But it was also meant to be approached like a text or poetry, be 'read' and made sense of as the *revived* ancient precinct of the nymphs that fostered learning and the liberal arts. Its design had accordingly to harmonize itself with classical poetry's imagery of that precinct. The peculiar thematic arrangements of flora, cascades, grottoes, statuary and the like, but also the extensive restorations of statues⁴⁴ and the juxtaposition of ancient originals and modern sculptures *all'antica*, did not, therefore, result from a lack of concern with authenticity but from its opposite: an aspiration to restore back to life and make present ancient prototypes.

This 'restoring back to life' did not, however, pertain solely, and perhaps not even principally, to the external appearance of the garden-scape, its degree of resemblance to the classical precinct of the muses. What mattered more was the *meaning* of resemblances. More precisely, what mattered were similitudes between, on the one hand, the mythological and historical figures of classical antiquity and, on the other, the people living now, in the sixteenth century; similitudes for which the garden, its thematic arrangements of statues and flora, furnished only slight, indirect clues. Such similitudes, that is, lay hiding beneath the surface of the immediately visible and could be traced from enigmatic signs on that surface (Foucault's "signatures" and "hieroglyphics;" see also Pierio Valeriano's

*hieroglyphica*⁴⁵). It seems to me that establishing an authentic relationship with antiquity depended above all on deciphering those signs and discovering the similitudes that connected the present with the classical past. To put it another way, meaning – seeing classical imagery as a mirror for the here-and-now – was constitutive of the authenticity of one’s relationship to antiquity. People who were unmindful of the existence of the surface signs and who did not engage in the pursuit of similitudes could, no doubt, still find the stately garden-scape pleasurable to their senses; meaning, however, would have eluded them and their relationship to antiquity would have been superficial.

Keep in mind that this pursuit of meaning was hardly an individual, solitary affair, a matter of silent, contemplative viewing. Vision was unquestionably the most critical sense, yet seeing unfolded in a context of conviviality, and knowledge of the similitudes was produced discursively. Visitors, that is, drew on their own erudition and skills of allegoresis, but they also engaged in exchanges with, and drew on the erudition of, fellow visitors, at the same time as they were instructed by their hosts and guides. Inscriptions placed by garden entrances, such as *procul este profani*⁴⁶ and the so-called *leges hortorum* (which at once invited cultivated, well-mannered guests and discouraged others; cf. endnote 19), indicated that the conviviality of the visiting parties was not to be spoiled by intrusions of the ill-bred. In short, an authentic relationship to antiquity emerged as the product of a ‘confraternity’ of agencies: a collective that included ancient statues as well as modern ones imitating those of antiquity, fountains, flora and grottoes in thematic arrangements; abstruse signs which, upon decipherment, promised to show to you that classical antiquity had now come back to life; prescriptions, every so often carved in stone, about the proper constitution and comportment of the people entering the garden; the wisdom of guides and guidebooks; the erudite voices of hosts, visitors, and their companions; a ‘confraternity’ that included the patron, his gardeners, servants, and guests.

In Italy, collections of classical sculpture frequently changed hands through sale or as gifts. Many sixteenth-century sculpture gardens were thus progressively dismantled and disappeared. Others were refurbished (and some have been maintained to the present, e.g., the Boboli gardens in Florence), and still others were created after the sixteenth century (e.g., the *bosco delle statue* in Villa Ludovisi, Rome).⁴⁷ In the meantime, European monarchs and aristocrats from north of the Alps adopted the Italian sixteenth-century tradition of sculpture gardens and adapted it to local constraints, namely, the difficulty of obtaining ancient originals from Italy because of papal restrictions on their export, and a climate unfavorable to the preservation of Mediterranean marbles. But they also possessed the means to procure ancient sculptures through expeditions that reached as far as the Aegean and Asia Minor; and, by the late eighteenth-century,

the British could pay enormous sums to individual Italian collectors who were willing and – in spite of continuing papal and royal prohibitions – able to sell. Ancient originals in northern countries were as a rule committed to indoor spaces, and gardens were stocked with copies and modern works in antique style and/or subject matter, made from a variety of materials. All the same, those northern gardens became meaningful *both* by reference to their contemporary Italian ones *and* as re-creations of antiquity's precincts of the noble nymphs. It appears that allegorical readings relating present conjunctures to classical antiquity were possible as late as the eighteenth century.

From statuary gardens to public museums and parks

The creation of sculpture gardens of a classical bent has never stopped (think, e.g., of Faulkner Farm in Brookline, Massachusetts, or Getty Villa in Malibu, California). Yet by the eighteenth century, and especially by its second half, one no longer turned to such gardens in order to relate to antiquity in an authentic way. This section will therefore be dedicated to remarks that pertain to that discontinuity.

First, scores of classical statues had by 1750 left their Mediterranean homelands and had found new homes in indoor spaces in northern countries; the trend would intensify in the last three decades of the eighteenth century. One example: in 1729 nearly two hundred pieces from Rome were acquired by the Elector of Saxony, August II, and were installed in a palace in Dresden. Even in Rome, however, important ancient statuary was now committed to two halls, the Palazzo Nuovo in the Capitol and the Pio-Clementino in the Vatican. The first of these was stocked after 1733 with a collection acquired from cardinal Albani; the second was built as a museum next to the old statue court in the 1770s. As a result of such transfers, by the late eighteenth century the number of sculptures you would find in indoor spaces was much greater than ever before.

Second, important shifts occurred in the way art, and not just classical sculpture, was experienced. Such shifts were intertwined with the formation of a bourgeois public and the emergence of public discourses on art, beauty, taste and 'aesthetics' (a new term at the time, though by no means a new field of intellectual inquiry). Winckelmann is of course a central figure in many of the relevant areas, but here you only need to remember his insistence on the unique importance of vision – more specifically, of the disciplined eye – for the correct appreciation of beauty in art. It is essential, Winckelmann theorized, that, in order to produce an accurate inner sense (*innerer Sinn*) of the artwork, the viewer's eye be unperturbed by personal predilections. Sculptures, Winckelmann also contended, should be well lit and displayed in such ways as to offer themselves for

observation from all angles.⁴⁸ While it took time before such wisdom was put to practice in gallery and museum displays, the implication in the 1760s was clear: the authenticity of one's relation to classical art depended on direct, uncluttered visual contact with that art. Moreover, the diligently measured drawings prepared by Stuart and Revett for their *Antiquities of Athens* in the early 1750s – before, that is, Winckelmann had begun publishing – indicate that the demand for uncluttered visual contact with antiquity was not just Winckelmann's. An audience already existed with an appetency for work such as Stuart and Revett's: a bourgeois public, no doubt limited in its compass yet with – the leisure and means to read magazines, treatises and other literature and thus keep abreast of the lessons of the burgeoning discourses on art, taste, and aesthetics. One of these lessons was that, in art as much as in nature, the discernment and appreciation of beauty are affairs internal to the subject. The enjoyment of art thereby emerged as one's private experience, requiring a calm, contemplative stance toward the artwork on view.⁴⁹ This contemplative stance is memorably illustrated in Daniel Chodowiecki's well-known pair of etchings that show the “natural” and the “affected” (read: proper and improper, *tasteful* and *tasteless*) ways of viewing sculpture. It was only through the “natural” way – a composed posture and a silent, meditative gaze, fixed onto the statue from some distance – that “an authentic connection with the work of art [could] be established.”⁵⁰ The “affected” etching, on the other hand, censured as tasteless the ostentation of emotions while viewing sculpture but also the very conviviality of the viewers.⁵¹ Again, it would take time for Chodowiecki's “natural” way to become the norm,⁵² but the point was already clear: manners that had been so characteristic of viewing sculpture in aristocratic settings during previous centuries were now deemed inappropriate for the middle class.

Third, but closely related to the previous remarks: during the eighteenth century collections of every kind, including collections of classical statuary, became accessible to broad circles of visitors, not just to aristocrats, artists and scholars. In Italy, for instance, besides the two museums in Rome mentioned above, the Uffizi was acquired by the city of Florence in 1743 and opened to a select public in the 1760s. Other examples include the Fridericianum in Kassel (built as a public museum in the 1770s), the ancient collection of Dresden (which, beside ancient originals derived from the Chigi and Albani collections, after 1783 housed a vast number, c. 800 pieces, of plaster casts), the Louvre (made a public museum in 1793 and containing Napoleon's Italian booty in 1800) and, near the end of the eighteenth century, some of the then forming private collections of antiquities in England, e.g., the collections of Henry Blundell and Charles Townley.⁵³ Visitors – perhaps not yet in great numbers – came principally from the emerging bourgeois class; they constituted a very different, more diverse crowd than the aristocratic *érudits* who frequented sculpture

gardens. The sculptures they saw in the museum were not yet arranged according to Winckelmann's historicist scheme.⁵⁴ But they were displayed in grandiose halls, in arrangements designed to offer to the viewer nothing but a *pure* aesthetic experience; arrangements, that is, that no longer required the visitor's erudition and skills of allegoresis in order to make sense but addressed instead his/her taste; arrangements, in the last instance, dispossessed of hermetic signs, those "hieroglyphics" that promised pleasure through decipherment. And, as taste was associated with morality and, ultimately, with civic virtue, the public museum – a "temple" devoted to the cultivation of taste⁵⁵ – acquired great cultural authority. On account of that authority, I suggest, the aesthetic experience offered by the museum became constitutive of the authenticity of one's relationship to the classical. People might still, of course, visit gardens adorned with statues, grottoes, labyrinths, and waterfalls. In fact, like art collections, many such gardens became publicly accessible in the eighteenth century, and new ones were created as public parks (Wörlitz near Dessau and Hohenheim near Stuttgart are prominent examples). But, along with replicas of classical statuary and ruined 'Roman' temples, such parks now contained Chinese, Gothic, Muslim and other follies – a medieval peasant's house here, a Swiss cottage there. And so, it seems to me that your visit to the park would be a wholly distinct experience, associated more with the pleasures of exoticism than with the aesthetic experience of antiquity. Only the museum could now deliver the latter.

Epilogue (discontinuities and continuities with the present)

Let me finally give you a foretaste of the main issues that the second part of this paper will address, and thus try, in a cursory way, to bring my story up to our time. Clearly, museum exhibits of classical sculpture that were mounted in the last hundred years, and especially after 1945, have little in common with displays that were set up in the eighteenth and nineteenth centuries. For one, most of those early museum exhibits, at least those outside Italy, were dominated by plaster casts of ancient marble statues; but, come the twentieth century, the casts were deemed unworthy of display and were accordingly consigned to the warehouse.⁵⁶ Second, in the early nineteenth century mutilated pieces still underwent substantial restoration (with some notable exceptions) before they were put on display. But the practice of restoration was progressively abandoned, and the inverse trend, de-restoration, set in; by the 1970s many of the old restorations had been removed and museum visitors had learnt to appreciate fragments.⁵⁷ Now, both de-restoration and the removal of plaster casts from the display floor are, clearly, related to changing conceptions regarding *authenticity*.⁵⁸ And just as ancient artworks were stripped of their post-antique additions, and displays were purified of modern, mechani-

cally made copies, so did “authentic” acquire among its senses a new one, the strict sense focused on in the beginning of this paper. We often refer today to this process as the emergence of the modernist aesthetic and ideology. These are useful labels, we use them all the time and we manage to communicate. They are still labels, however, and they often conceal more than they reveal. For instance, the emergence of the modernist aesthetic appears to have been an incremental and direction-less process, lacking an identifiable beginning and end; our labels make it more coherent than this, and may thus keep us from recognizing its peculiar temporality, its uneven, unpredictable rhythm.

Related to the purifying trends just noted is another. In the nineteenth-century museum, ancient statues stood amidst neoclassical decorations and architecture, ‘blending’ with them as it were, while offering the visitor an authoritative panorama of the history of classical art.⁵⁹ In the new exhibit halls of the twentieth century neoclassical decorations and architecture receded or disappeared altogether, leaving behind rooms defined by straight lines and plain surfaces painted in unobtrusive colors. While in the nineteenth century ancient artworks were, you might say, somewhat mediated by their neoclassical surroundings (e.g., arches, niches, coffered ceilings, all of which harked back to Italian Renaissance architecture and, ultimately, to Roman palaces, baths, temples, and other public buildings), twentieth-century exhibits adopted and cultivated the principle ‘the less mediated the ancient artwork, the more authentic it is’. None of this is news,⁶⁰ still, in the future essay I will attend closely to the process by which the twentieth-century purist aesthetic emancipated itself from its neoclassical matrix. But I also intend to complicate the story a little by asking: what alternative – rival yet, in theory, plausible – conceptions of authenticity were occluded, made unthinkable, by the cultivation of the purist principles identified above? This seems an important issue, well worth exploring. Not to do so would invite speculation, e.g., that the twentieth-century purist idea of authenticity may after all have imposed itself as an obviously virtuous choice, rather than having emerged piecemeal, as the cumulative effect of a trajectory of historical conjunctures. Besides, curators keen on negotiating the purist idea of authenticity in future exhibitions might benefit from knowing of alternatives that were made unimaginable during the past two centuries.

Two more remarks, to be taken up and modulated in the second installment: first, modern museum exhibits of classical sculpture seem to have inherited rather little from the statuary gardens of the Early Modern period. It would appear that eighteenth-century social transformations ultimately resulted in a radical discontinuity in this matter. Second, today’s exhibits of classical sculpture have inherited from the time of Winckelmann the conviction that the authenticity of our relationship with antiquity depends on clear vision; that is not the ‘naked eye’ but the *educated*

gaze. Knowing how to see a display – what to look for in it as much as *what to overlook* – is now the cornerstone of the art museum culture. That is the most significant continuity that obtains between Enlightenment times and the present age in the field of art displays.

Summary

Displays of classical sculpture and the demand for authenticity. By Michael Fotiadis. The subject of this paper is the production of authenticity in displays of classical (Greek and Roman) sculpture. Authenticity, I observe, is not a quality immanent in the piece on display but rather the work of a multifarious collective of agents, human and material. This applies equally to the modern museum and to displays of the Early Modern period, but the emphasis of the paper lies on the period 1500–1800 CE. Within these chronological limits I trace the career of sculpture gardens from their beginnings in the Renaissance to the eighteenth century, when that career was radically transformed. Early Modern sculpture gardens bear directly to the authenticity issue because, by juxtaposing ancient, often over-restored statuary with replicas, pastiches and modern works *all'antica*, and by placing all these in the midst of flora, fountains, grottoes and other natural and artificial features, they violate in almost every respect our sense of the authentic. The peculiarities of those Early Modern displays, I argue, were not due to a lack of concern with authenticity but to the specific configuration of the collective of agents at work in the production of authenticity. Sculpture garden compositions were above all allegories to be deciphered by the visitor. Classical statuary thus served as a mirror for the present, and played therefore an entirely different role from the one it plays in today's museum exhibits. Sculpture garden displays had to abandon their claims to authenticity in the advanced eighteenth century as a result of the then emerging discourses on taste and aesthetics, the formation of a bourgeois public and the rise of the public museum. By the end of the century, sculptures had become objects of purely aesthetic appreciation, and the aesthetic experience offered by them was constitutive of the authenticity of the viewer's relation to antiquity.

Notes

1. I am grateful to Johannes Siapkas for asking me to contribute to the thematic section of the *Lychnos* issue in hand, and for many challenging comments on drafts (including the present one) of this essay. An anonymous reviewer provided suggestions that made me think, and so did Bosse Holmqvist, the editor of *Lychnos*, as he worked on, and significantly improved, my prose. I also thank Ulrike Nürnberger for helping me access crucial resources in libraries in Berlin.
2. See Guido Rebecchini: "Some aspects of cardinal Sigismondo Gonzaga's collections" in *Journal of the Warburg and Courtauld institutes* 66 (2003), 289–96, 293; Marilyn Perry: "Cardinal Domenico Grimani's legacy of ancient art to Venice" in *Journal of the Warburg and Courtauld institutes*

41 (1978), 215–244, 237.

3. Marjon Van den Meulen: "Cardinal Cesi's antique sculpture garden. Notes on a painting by Hendrick van Cleef III" in *The Burlington Magazine* 116:850 (1974), 14 & 17–24, 21–22; Sabine Eiche: "Cardinal Giulio della Rovere and the vigna Carpi" in *Journal of the society of architectural historians* 45:2 (1986), 115–133, esp. 121.

4. David Coffin: *Gardens and gardening in papal Rome* (Princeton 1991), 19. For the 'Cleopatra' and the logic whereby it became part of a fountain, see Leonard Barkan: *Unearthing the past. Archaeology and aesthetics in the making of Renaissance culture* (New Haven, 1999), 233–242, esp. 239–240.

5. Coffin: *Gardens and gardening*, 20–21; Kathleen Wren Christian: "The della Valle sculpture court rediscovered" in *The Burlington Magazine* 145:1209 (2003), 847–850, 848–49.

6. Perry: "Cardinal Domenico Grimani's legacy", 233, 239.

7. See, e.g., Rebecchini: "Some aspects", 294.

8. For the reuse and displaying of classical sculptures in Medieval Italy, see Salvatore Settis: "Des ruines au musée. La destinée de la sculpture classique" in *Annales. Économies, sociétés, civilisations* 48:6 (1993), 1347–1380, esp. 1357–1369; and, for the 'new beginning', S. Settis: "Collecting ancient sculpture. The beginnings" in Nicholas Penny & Eike D. Schmidt (eds.): *Collecting sculpture in Early Modern Europe*. Studies in the History of Art 70 (Washington, 2008), 12–31.

9. The volatile nature of such ideas was nicely demonstrated in an essay written more than two decades ago: Mark Jones: "Why fakes?" in Mark Jones (ed.): *Fake? The art of deception* (Berkeley & Los Angeles, 1990), 11–16, esp. 14–15.

10. You expected perhaps this advice to have a different emphasis and to conclude with the recommendation 'do not interpret and judge the practices of the past by reference to the practices of the here-and-now' (or 'do not be whiggish'). But, first, this would be nothing new – historians as a rule already practice this advice –, and, second, my overarching, long-term interest lies not so much in the interpretation of past practices as in possibilities for innovation in future displays of the classical.

11. Gardens were not the only kind of setting for ancient sculpture in the Early Modern period, but indoor displays in palaces and villas were far less accessible to visitors (if at all). It makes sense, therefore, to focus in this essay on garden displays alone.

12. Coffin: *Gardens and gardening*, 21. For the Della Valle collection of classical statuary in the late fifteenth and sixteenth centuries and its display by the 1530s in the 'hanging garden' of the palazzo Della Valle-Capranica, Rome, see especially Kathleen Wren Christian: "Instauration and pietas. The della Valle collections of ancient sculpture" in Penny & Schmidt (eds.): *Collecting sculpture*, 32–65.

13. Augustine, in Petrarch's *De secreto conflictu curarum mearum* (1358).

14. See Paula Findlen: "The museum. Its classical etymology and Renaissance genealogy" in *Journal of the history of collections* 1:1 (1989), 59–78, 60.

15. See Ron Inden: "Classics in the garden" in Sally C. Humphreys & Rudolph Wagner (eds.): *Modernity's classics* (Springer Verlag, in press); Kathleen Wren Christian: *Empire without end. Antiquities collections in Renaissance Rome, c. 1350–1527* (New Haven, 2010); and Elisabeth Blair MacDougall: "The sleeping nymph. Origins of a humanist fountain type" in *Art bulletin* 57:3 (1975), 357–365, 362.

16. In Italy, classical sculpture was appreciated as art already in the late fifteenth century: Settis: "Collecting ancient sculpture," esp. 25–27.

17. Coffin: *Gardens and gardening*, 21. Inscriptions along the walls of the court announced its appropriateness for poets and artists (Christian: "The della Valle sculpture court", 848, 850, and "Instauration and pietas", 49–51), thus hinting to the court's affinity with the model Museum, as Coffin observed.

18. The extent to which women participated in visiting parties and in gatherings of invited guests remains unclear. See Christian: *Empire without end*, 199.

19. For visitors and their guides to sixteenth-century antiquities collections in Rome, see William Stenhouse: "Visitors, display, and reception in the antiquity collections of Late Renaissance Rome" in *Renaissance quarterly* 58:2 (2005), 397–434. Christ-

ian (*Empire without end*, 198–204) offers a useful summary for the period before the Sack. For invited guests, their hosts and their convivial interactions in Villa d'Este, see Inden: "Classics in the garden." The so-called *leges hortorum*, which aimed at regulating visitor access to statuary gardens, are briefly discussed in Stenhouse: "Visitors, display, and reception", 411–412, but I have been unable to consult the main source, David Coffin: "The 'Lex Hortorum' and access to gardens of Latium during the Renaissance" in *Journal of garden history* 2 (1982), 201–232.

20. My argument has been inspired in the first place by Ron Inden's analysis (Inden: "Classics in the garden") of the Villa d'Este garden at Tivoli. The latter garden was created in the 1560s, c. 30 years after the Della Valle sculpture court. In contrast to my speculative suggestions, however, Inden's analysis rests on concrete, site-specific evidence, namely, the iconographic program deployed at Tivoli. Also keep in mind that the Villa d'Este garden, like many an Italian villa garden of the sixteenth and subsequent centuries, contained *some* ancient originals but it had not been designed for the display of collections of antiquities (see also p. 165).

21. For 'other mythological gardens', see Elisabeth Blair MacDougall: *Fountains, statues and flowers. Studies in Italian gardens of the sixteenth and seventeenth centuries* (Washington, 1994), 99–108. For allegorical readings of the iconographic program at the Villa Matei garden, see E. B. MacDougall: "A circus, a wild man, and a dragon. Family history and the Villa Matei" in *Journal of the society of architectural historians* 42:2 (1983), 121–130, esp. 128–130; with regard to Villa d'Este, see Inden: "Classics in the garden;" and with regard to the Vatican Belvedere statue court and other (early) statue gardens, see Christian: *Empire without end*, 160–167, 178–182.

22. See, e.g., MacDougall: *Fountains, statues and flowers*, 26; Christian: *Empire without end*, 123; Liliane Châtelet-Lange: "Le 'Museo di Vanves' (1560). Collections de sculptures et musées au XVIe siècle en France" in *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 38:3/4 (1976), 266–285, 278, 281 & 282; and Donna Kurtz: "The concept of the classical past in Tudor and early Stuart England" in *Journal of the history of collections* 20:2 (2008), 189–204, 191 (quoting from recent

work). Italian Renaissance gardens appear to have derived crucial aspects of their design from less distant ancestors, namely, from the medieval *riyād* (i.e., formal gardens) of Sicily (especially, from the Genoard, [Arabic *jennat al-ard*, meaning 'earthly paradise'] of the Norman palace in Palermo) and, ultimately, from a tradition that reached back in time through Islam to antiquity and to Achaemenid Persia. This may be accepted wisdom today, but it seems to me that in the times before the rise of historicism such wisdom would have made little sense; and, in sixteenth-century Italy, this medieval heritage did not serve as a mirror for the present.

23. See Kathleen Wren Christian: "The De' Rossi collection of ancient sculptures, Leo X, and Raphael" in *Journal of the Warburg and Courtauld institutes* 41 (2002), 132–200, 164; Christian: *Empire without end*, 76; and Settis: "Collecting ancient sculpture", 22.

24. For more on this, see Inden: "Classics in the garden" and, of course, Michel Foucault: *The order of things. An archaeology of the human sciences* (New York, 1973 [1966]), 17–30.

25. See, e.g., Coffin: *Gardens and gardening*, 21–22.

26. For Fontainebleau, see Francis Haskell & Nicholas Penny: *Taste and the antique. The lure of classical sculpture, 1500–1900* (New Haven, 1981), 3–6. For the chateau of Ecouen, see Châtelet-Lange: "Le 'Museo di Vanves'", 273–275 (fn. 37).

27. For Mary of Hungary's secret garden at Binche, see Haskell & Penny: *Taste and the antique*, 5–6, and Walter Cupperi: "'Giving away the moulds will cause no damage to his Majesty's casts'. New documents on the Vienna *Jüngling* and the sixteenth-century dissemination of casts after the antique in the Holy Roman Empire" in Rune Frederiksen & Eckart Marchand (eds): *Plaster casts. Making, collecting and displaying from classical antiquity to the present. Transformationen der Antike*, v. 18 (Berlin, 2010), 81–98, 83–84.

28. See Martin Biddle: "The gardens of Nonsuch. Sources and dating" in *Garden history* 27:1 (1999), 145–183, and "Making of moldes for the walles". The stuccoes of Nonsuch. Materials, methods and origins" in Frederiksen & Marchand (eds): *Plaster casts*, 99–117; also Kurtz: "The con-

cept of the classical past”, 190–92. See also John Phillips & Nicholas Burnett: “The chronology and layout of Francis Carew’s garden at Beddington, Surrey” in *Garden history* 33:2 (2005), 155–188; and, on a display of the Elysian Fields set up on the occasion of Henry II’s entry in Rouen (1550), see Michael Wintroub: “Taking stock at the end of the world. Rites of distinction and practices of collecting in Early Modern Europe” in *Studies in history and philosophy of science* 30:3 (1999), 395–424, 402–403,

29. For garden displays of indigenous classical, true Roman works (mainly inscribed altars and tombstones) in Elizabethan and early Tudor England, see Leslie W. Hepple: “The museum in the garden”. Displaying classical antiquities in Elizabethan and Jacobean England” in *Garden history* 29:2 (2001), 109–120, or (idem) “William Camden and early collections of Roman antiquities in Britain” in *Journal of the history of collections* 15:2 (2003), 159–174.

30. Antiquities could also be seen in *trompe-l’oeil* gardens painted on outdoor walls: see Luke Morgan: “The Early Modern ‘trompe-l’oeil’ garden” in *Garden history* 33:2 (2005), 286–293.

31. Just two examples: “Fontaine de Diane” in Fontainebleau (1605) and “Parnassus” set up by Salomon de Caus c. 1610 in the garden of Somerset House, London; for the latter, see John Dixon Hunt: *Garden and grove. The Italian Renaissance garden in the English imagination, 1600–1750* (Princeton, 1986), 122, and de Caus’s design in Salomon de Caus: *Les Raisons des forces mouvantes, avec diverses machines tant utiles que puissantes, auxquelles sont adjoints plusieurs dessings de grottes & fontaines* (Frankfurt, 1615), Book Two, Problem 13.

32. Several versions of that assertion, and of actions related to it, appear in Haskell & Penny: *Taste and the antique*. Add to them Stukeley’s remark from the early eighteenth century, that “my lord [Pembroke] brought old arts, Greece and Rome, nay Apollo and all his Muses, to Great Britain: Wilton is become tramontane Italy,” quoted in Denine Lynette Dudley: *Henrietta Louisa Jeffreys, Oxford university and the Pomfret benefaction of 1755. Vertu made visible* (University of Victoria, Doctoral dissertation, 2004), 87.

33. Biddle: “The gardens of Nonsuch,” 166; Kurtz: “The concept of the classical past”, 195.

34. David Coffin: “Venus in the eighteenth-century English garden” in *Garden history* 28:2 (2000), 173–193, 177.

35. Cinzia Maria Sicca: “Lord Burlington at Chiswick. Architecture and landscape” in *Garden history* 10:1 (1982), 36–69, 63–65.

36. See Hunt: *Garden and grove*, 120, and Elizabeth Angelikoussis: “The collection of classical sculptures of the Earl of Arundel, ‘Father of Vertu in England’” in *Journal of the history of collections* 16:2 (2004), 143–159, esp. 153–54, with references stretching from catalogues of recent exhibitions to Henry Peacham’s *Compleat gentleman* from 1634.

37. See Angelikoussis: “The collection of classical sculptures”, 155.

38. See, e.g., the fragments illustrated by John Aubrey, in Dudley: *Henrietta Louisa Jeffreys*, 89, fig. 3.3.

39. James Kennedy: *A description of the antiquities and curiosities in Wilton-House* (Salisbury, 1769), xv–xvi; Thomas Allen: *The history and antiquities of the parish of Lambeth, and the archiepiscopal palace in the county of Surrey* (London, 1827), 309–310.

40. Adolph Michaelis: *Ancient marbles in Great Britain* (Cambridge, 1882), 40–41; Dudley: *Henrietta Louisa Jeffreys*, Chapter 3. The pride of Arundel’s collection, the statues displayed in the gallery, were bought after 1678 by Thomas Herbert, Earl of Pembroke, for his Wilton House in Wiltshire. There had been a sculpture garden at Wilton since the 1630s, designed by Isaac de Caus, and it included among its displays a bronze copy of the “Borghese gladiator” (Haskell & Penny: *Taste and the antique*, 221). However, virtually no ancient original derived from the Arundel, or any other collection appears to have been placed in this garden: see Kennedy: *A description of the antiquities and curiosities*. See also Malcolm Baker: “‘For Pembroke statues, dirty gods and coins’. The collecting, display, and uses of sculpture at Wilton House” in Penny & Schmidt (eds.): *Collecting sculpture*, 378–395, esp. 379–386.

41. Exceptions have been individual pieces or small groups of them. See, e.g., John H. Larson, Claire Madden & Ian Sutherland:

"Ince Blundel. The preservation of an important collection of classical sculpture" in *Journal of cultural heritage* 1 (2000), 579–587, for pieces that were placed outdoors c. 1800 at Ince Blundell and have been conserved in recent time; and Michaelis: *Ancient marbles*, 103, for "a few marbles, especially vases artistically enriched" from Italy that were installed in Stowe gardens after 1774.

42. See Haskell & Penny: *Taste and the antique*, 88–90.

43. See Geraldine A. Johnson: "Touch, tactility and the reception of sculpture in Early Modern Italy" in Paul Smith & Carolyn Wilde (eds): *A companion to art theory* (Oxford, 2002), 61–74, esp. 64–68; and Constance Classen: "Museum manners. The sensory life of the early museum" in *Journal of social history* 40:4 (2007), 895–914, 901–902; also Joseph Moshenska: 'Feeling pleasures'. *The sense of touch in Renaissance England* (Princeton University, Doctoral Dissertation, 2011), 14–26, for philosophical debates concerning art and touch in Renaissance Italy.

44. The restoration of statues and the creation of sculpture gardens must, to my mind, be regarded as homologous practices: both of them were geared to mitigating the fragmentary, puzzlingly incomplete nature of antiquity as it emerged from the ground, both constituted interpretations, however unstable, of the materials unearthed, and both pertained to the production of authenticity. With regard to restoration of statues, these issues are extensively discussed in Barkan: *Unearthing the past*, Chapter 3; also p. 7.

45. Foucault: *The order of things*, 25–30. For Pierio Valeriano (1477–1558) and his allegorical interpretations of classical sculpture in his *Hieroglyphica* see the brief discussion provided in Christian: *Empire without end*, 201–204.

46. Coffin: *Gardens and gardening*, 27.

47. Haskell & Penny: *Taste and the antique*, 27–28.

48. See Kevin Hetherington: "The unsightly. Touching the Parthenon frieze" in *Theory, culture & society* 19:187 (2002), 187–205, 189; and James J. Sheehan: *Museums in the German art world. From the end of the old regime to the rise of modernism* (Oxford 2000), 12–13.

49. See Sheehan: *Museums*, 4–7; and Anne-Marie Link: "The social practice of taste in eighteenth-century Germany. A case study" in *The Oxford art journal* 15:2 (1992), 3–13.

50. Sheehan: *Museums*, 5.

51. Chodowiecki's pair of etchings on *Kunst Kenntnis – Connoissance des Arts* was published as part of the central article of the *Goettinger Taschen Calendar vom Jahr 1780*, an almanac that was widely read (and discussed) around 1780 (Link: "The social practice"). The etchings have been frequently illustrated and analyzed in recent publications (besides Link: "The social practice", 6–8, and Sheehan: *Museums*, see, e.g., Werner Busch: "Daniel Chodowieckis 'Natürliche und affectirte Handlungen des Lebens'" in Ernst Hinrichs (ed.): *Daniel Chodowiecki (1726–1801). Kupferstecher, Illustrator, Kaufmann*, Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, 22 (Tübingen 1997) 77–99, esp. 96–99). It is worth noting that the scene with the statue and its viewers is placed in a garden.

52. See Classen: "Museum manners"; and Fiona Candlin: *Art, museums and touch* (Manchester, 2010), 69–85.

53. Cases are too many to enumerate. I have limited myself here to exhibits that had a significant component of classical sculpture. The Ashmolean also housed classical sculptures in the second half of the eighteenth century (see above, p. 166) but they were not properly displayed at the time. Many examples of public museums in German cities are mentioned in Sheehan: *Museums*, 20–22. For the Blundell and Townley collections see, respectively, Michaelis: *Ancient marbles*, 335, and Vicky Coltman: *Fabricating the antique. Neoclassicism in Britain, 1760–1800* (Chicago 2006), 168–169.

54. See Haskell & Penny: *Taste and the antique*, 102.

55. The idea of the museum as temple of art was explicitly formulated near the end of the eighteenth century (see Theodore Ziolkowski: "Schinkel's museum. The Romantic temple of art" in *Proceedings of the American philosophical society* 131:4 (1987), 367–377, 374) and was put to practice in Schinkel's Royal (now Altes) Museum in the 1820s. However, the Pio-Clementino was equipped in the 1770s with a domed hall designed after the Pantheon, and Henry

Blundell built a “Garden Temple” in 1792 (and, by 1810, another Pantheon-like rotunda) to display his classical collection. Frederick the Great also housed his classical collection in an “*Antikentempel*” by 1769, a round structure built in the vicinity of the New Palace in Potsdam, but this was not open to the public.

56. Frederiksen & Marchand (eds.): *Plaster casts*; and see my review of this book in *American Journal of Archaeology* (forthcoming).

57. The history of restoration and de-restoration of ancient statuary has been the subject of many publications. Most relevant to my claims here are the following: Orietta Rossi Pinelli: “From the need for completion to the cult of the fragment. How tastes, scholarship and museum curators’ choices changed our view of ancient sculpture” in Janet Burnett Grossman, Jerry Podany & Marion True (eds.): *History of restoration of ancient stone sculptures* (Los Angeles, 2003), 61–71; Cristiano Giometti: “Per accompagnare l’antico”. The restoration of ancient sculpture in eighteenth-century Rome” in *Journal of the history of collections* 24:2 (2012), 219–230; Nancy H. Ramage: “Restorer and collector. Notes on eighteenth-century recreations of Roman statues” in Elaine K. Gazda (ed.): *The ancient art of emulation. Studies in artistic originality and tradition from the present to classical antiquity*. Memoirs of the American Academy in Rome, Supplementary Volumes, 1 (Ann Arbor 2002), 61–77; Astrid Fendt: “Restoration or de-restoration? Two different con-

cepts of presenting the authentic condition of ancient sculptures in the collection of classical antiquities in 19th-century Berlin” in Tina Hermens & Erma Fiske (eds.): *Art, conservation and authenticities. Proceedings of the international conference held at the University of Glasgow, 12.–14.–9. 2007* (London, 2009), 42–49. See also Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy: *Lettres écrites de Londres à Rome, et adressées à M. Canova* (Rome 1818), 81–82.

58. As is the recent, post-1970s resurgence of scholarly and curatorial interest in plaster casts, and even the occasional re-restoration of sculptures that earlier had been de-restored (for the latter see, e.g., Rossi Pinelli: “From the need for completion”, 70, and the case of the “Hope Hygieia:” www.getty.edu/art/exhibitions/hope_hygieia (accessed 1/9/2012).

59. For most museums providing the panorama in question meant resorting to plaster casts.

60. See, e.g., Johannes Siapkak & Lena Sjögren: “Appropriations of antiquity. A diachronic comparison of museums and scholarship” in P. Aronsson & A. Nyblom (eds): *Comparing. National museums, territories, nation-building and change*, NaMu IV (Norrköping, 2008), 205–223; and Michael Fotiadis: “The demand for authenticity” in *Proceedings of the symposium ‘Beyond the Acropolis museum. Ideology, museology, architecture’* (Thessaloniki, in press; in Greek, English summary).

Unveiling the Goddess

*Artemis of Ephesus as a symbol of nature
at the turn of the nineteenth century*

Frederika Tevebring

In 1807 Alexander von Humboldt published his *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen nebst ein Naturgemälde der Tropenländer*, a translation from French of one of the volumes written as a result of his five-year expedition to Latin America. The German translation includes a frontispiece by Humboldt's friend, the Danish artist Bertel Thorvaldsen. The image shows a statue of Artemis of Ephesus being unveiled by Apollo.¹ At the base of the statue lies a tablet with the inscription *Metamorphose der Pflanzen*, a reference to Humboldt's much-esteemed friend Goethe to whom the frontispiece is dedicated. In a letter to Goethe Humboldt expresses his enthusiasm for the image and how he looks forward to presenting the book to his friend. "After so many years of absence I did not want appear before you in any other way but through this small tribute, which is a testimonial of my deep reverence and profound gratefulness towards you," and "my friend Thorvaldsen in Rome has come up with this vignette for me. It refers to the synthesis of Poetry, Philosophy and Natural sciences brought together in your person."²

Thorvaldsen's picture was not the first of its kind; the unveiling of the ancient goddess had been a reoccurring pictorial trope in discourses on the pursuit of philosophical and scientific knowledge since the seventeenth century, when it also became increasingly popular on frontispieces to scientific treatises. Goethe himself had made use of similar images on several occasions. Goethe, however, had used this image to criticize what he considered an unseemly approach to nature by natural scientists.

Was then Humboldt's frontispiece with the image of the unveiled goddess an uninspired recourse to the conventional imagery associated with scientific works? Moreover, was his dedication of this type of image to Goethe, as the French philosopher Pierre Hadot has argued, a *faux pas* that can only be explained through Humboldt's ignorance of Goethe's work?³

With Humboldt's frontispiece as a starting point and following a brief summary of the goddess's reception from the sixteenth century, I will discuss how the image of Artemis of Ephesus as a symbol of nature was deployed as part of a discussion on how man could and should relate to nature at the turn of the nineteenth century. Was nature to be understood as a potentially threatening realm that needed to be dominated by human

Frontispiece to the German translation of Alexander von Humboldt's *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen nebst ein Naturgemälde der Tropenländer* (1807), after a drawing by Bertel Thorvaldsen. It shows a statue of Artemis of Ephesus being unveiled by Apollo. (Yale Collection of German Literature, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University.)

ingenuity, a source of material wealth, or aesthetic pleasure? I argue that Humboldt's use of the figure of Artemis of Ephesus must not have been an unaware choice going against Goethe's criticisms of science. Rather, I hope to show that Humboldt, just as many of his contemporaries, used this particular image as a means to illustrate his own attitude to the field of natural studies.

The peculiar iconography of the statue in Humboldt's frontispiece easily identifies it as Artemis in her guise as the tutelary deity of Ephesus, the city in Asia Minor where she held a temple counted as one of the Seven Wonders of the World. On Humboldt's frontispiece the goddess is depicted in the typical iconography preserved on coins and in Roman copies of her cult statue.⁴ The goddess is standing with her legs close together and covered by an *ependytes*, a tightly wrapped garment covered with depictions of animals and plants, including bees, the symbol of Ephesus. That this garment, not otherwise common on Greek sculpture, caused confusion for many post-antique viewers is clear from the many later renderings of the goddess in which her lower body is turned into a pillar. Further she is wearing a *chiton*, this garment is visible on her upper body and her feet, coming out under the *ependytes*. Her arms are bent and she is reaching towards the observer with her lower arms. On her head she is wearing a *polos* or mural crown, typical of city goddesses in Asia Minor. What looks like a nimbus seen from the front is made up by fabric falling from her head. On the ancient statues of Artemis, the free space above the protuberances covering her chest is usually adorned by figures, such as small Nikai. Above these she wears one or more rows of wreaths. Apart from the *ependytes*, animal figurines and mythical creatures also appear on her arms and shoulders, and emerge out of the nimbus. The original cult statue kept in the temple was likely dressed and adorned with textiles, flowers, and other removable items and ephemeral materials, explaining variations between statues in the depiction of clothing and adornments.⁵

The most distinguishing attribute of the Ephesian Artemis is surely the many protuberances on her upper body, giving the impression that the goddess is covered in a plethora of breasts. On the statue in Humboldt's frontispiece there are three rows of protuberances but ancient statues often sport up to five. Most likely these protuberances depict items that were originally part of the goddess's ephemeral apparel: on multi-colored statues they are the same color as the garment, not the skin. Similar pectoral decorations can be found on other deities from the area, notably also on the male Zeus Labraundos. All this indicates that the protuberances were originally not meant to depict breasts although what exactly they depicted remains unclear. At the time of late antiquity however, and especially in the eyes of Christian writers, they had come to be reinterpreted as such.⁶ The interpretation of the protuberances as breasts still colors many scholarly and popular ideas of the goddess. In her modern reception

she has been known under her late Roman denotation *Diana Multimammia*, or the Greek equivalent, *Artemis Polymastov*, both meaning the “many-breasted.” The goddess’s identity as the “many-breasted” has been so firmly established in iconographical reception that it has often sufficed for a figure having one or two extra breasts to convey all the connotations carried in the image. Already the earliest post-antique references and visualizations of the goddess bear witness to a, perhaps unsurprising, fascination with her many breasts. The earliest scholarly study of Artemis of Ephesus is a treatise by the Jesuit scholar Claude Menestrier, written in the 1630s and published posthumously in 1657. Almost all the statues depicted in the plates accompanying Menestrier’s book have nipples, even in the cases where there are none in the original statue.

When the image of Artemis Ephesia was rediscovered in the sixteenth century there already existed an established tradition of portraying nature as a woman, *Natura*, with milk flowing from her breast or nurturing the world at her breast.⁷ Sixteenth century images of *Natura* associate her with procreative maternity, fertility, and as a source of material wealth, as for example Zorach has shown in the context of the French Renaissance.⁸ It is in the light of this tradition that we must interpret the earliest appearances of Artemis Ephesia, for example the architect Pirro Ligorio’s rendering of her as a fountain, sprouting water from her many breasts, in the spectacular renaissance garden of Villa d’Este.⁹ The use of the goddess as a symbol of nature is present already in her very first post-antique depiction. In the early sixteenth century Raphael included her in his decoration of the Stanza della Segnatura. Above *The school of Athens*, Raphael placed an allegory of philosophy, personified as a seated female figure.

Small figurines of Artemis Ephesia hold up the armrests of Philosophy’s throne, illustrating the notion of Philosophy resting upon but being elevated above nature.¹⁰ In the early stages of her reception history, the goddess represented an idea of nature as a source of materiality for humanity but also as an entity apart from human civilization.

As Artemis first starts appearing on frontispieces to scientific treatises in the seventeenth century the connotation is still that of an entity juxtaposed to human intelligence and mind, but now the emphasis is on the uncovering and control of her mysteries. Her first occurrence in a scientific context is likely the frontispiece to Gerard Blasius’s *Anatome Animalium* (Amsterdam, 1681).¹¹ Similarly to Humboldt’s *Ideen*, Blasius’s frontispiece shows nature – here with four breasts – being unveiled, but by a female personification of knowledge or science. Surrounding the two female figures are wild beasts of various kind and at the front of the picture two putti are respectively at work cutting open a rabbit and studying organs laid out in front of him. Blasius’s contemporary, Anton van Leeuwenhoek, also used the image of the unveiled goddess. The frontispiece to his *Anato-*

mia seu interiora rerum (Leyden, 1687) shows nature with five breasts, unveiling herself in front of an assembly of figures. Immediately in front of her sits a female figure, probably a personification of science, looking at nature with a microscope and taking notes on what she sees. The unveiled nature in the work of Blasius and Leeuwenhoek is to be understood as literally. Writing on anatomy and the microscope respectively, the two scientists unveiled nature's secrets by opening her up and looking inside her. At least in Blasius's frontispiece the relation of science to nature is characterized by discovery and control, indicated by the animals seemingly coming to pay tribute at the scene and by the two submissive felines, one of which is held by nature on a leash. The frontispiece illustrates how nature, otherwise threatening, can be controlled and pacified.

The unveiling of the goddess, as an image illustrating the pursuit of scientific knowledge of nature, proliferated in the time between the works of Blasius and Humboldt. A later example is the funerary monument of the Danish naturalist Otto Friedrich Muller (1730–1784). The stele celebrates Muller's scientific achievements with a picture of Death pulling aside a curtain to reveal a temple with Artemis Ephesia. The Latin inscription of the monument translates as follows: "guided by experience he stepped into the Temple of Nature, and after removing her veil, he saw the Goddess's face."¹²

The image of the veiled Artemis has itself no ancient equivalent; the Ephesian Artemis was never depicted or described as veiled. Rather, the origin of this image must be sought in the Ephesian Artemis' association with the Egyptian goddess Isis. The syncretism of the two goddesses goes back to late antiquity and is upheld in their modern reception. Through her association, and sometimes identification, with Isis, the image of Artemis of Ephesus became part of the reception of Moses, and his posited involvement with Egyptian religions, that flourished in the wake of the Enlightenment. A variety of thinkers, from William Warburton to Karl Leonhard Reinhold argued that Moses had been initiated into the Egyptian mysteries. Central to this debate was Plutarch's account of the temple of Isis at Sais. The inscription of this temple read, in Plutarch's account: "I am all that has been, and is, and shall be, and my robe no mortal has yet uncovered."¹³ Schiller, who took a keen interest in Egyptology, was inspired by this quote and the theories of Reinhold for his poem "Das verschleierte Bild zu Sais" (1795). The poem tells of a young novice arriving at Sais. The temple's hierophant shows him the veiled goddess and quotes the cautioning words of the temple "Let no rash mortal disturb this veil." The young man, however, cannot contain his curiosity and in the night, he returns to the temple to lift the veil. The next morning the priests of the temple find him:

The last is said : – and he has drawn the veil.
 “Now,” ye will ask, “what object met his gaze?”
 I know not. Void of consciousness and pale,
 So on the morrow was he prostrate found
 By the attending Priests at Isis’ feet.
 Whate’er he saw, whatever then he learned,
 His lips have never told : but gone for aye
 Was all the former gladness of his life,
 And sorrow bore him to an early grave.
 “Woe be to him,” his warning voice would say
 When urgent questioners around him pressed,
 “Woe be to him who seeks for Truth through sin!
 For Truth so found no happiness will yield.”¹⁴

In his poem Schiller, without pinpointing any one particular mode of inquiry, cautions about trying to gain knowledge without proper preparation. It is his thirst for knowledge that drives the young man to make the journey to Sais, and it is his curiosity and his lack of respect for the more experienced elder, as well as towards the nature of the wisdom he seeks, that is his undoing.

Novalis also returns to Plutarch’s quote in his *Die Lehrlinge zu Sais* (1798–1799). Like Schiller, Novalis was probably introduced to the image of the veiled picture at Sais through its reception in mystic religious movements. The literature of Rosicrucianism had especially captured Novalis’ fascination during his time in Freiburg.¹⁵ If Schiller’s poem is an older man’s warning to a heedless and impatient younger generation, Novalis approaches Sais from the viewpoint of the *Lehrlinge*, the excited young novices in their excitement about the hidden truths about to be revealed.

So I too will describe my Firgure, and though no mortal lift the veil
 according to that Inscription, we must seek to become immortal. He
 who will not lift the veil is no true Disciple at Sais.¹⁶

In the second part of the poem, titled *Die Natur*, Novalis further explores what he understand under the term nature and how humans can relate to this realm. Novalis names two professions – both in which he had experience – concerned with the understanding and description of nature: the poet and the scientist. While, according to Novalis, nature shows herself to the poet in her most vivacious and spirited side, the scientist sees nature dead and fragmented. Comparing the approach of poets to nature with that of natural scientists he writes:

While the latter deliriously pursued the Fluent and Fleeting, the former
 sought with keen knives to detect the inner construction and the inter-
 relatedness of sinew and muscle. Nature the Friend died under their
 hands, and left but dead or palpitating remains. While through the

Poet, as though moved by generous wine yet still more inspired, she gave forth the most divine and joyous utterances.¹⁷

He concludes that it is the company of poets that the true lover of nature should seek.

While Novalis argued that the poet was best suited to understand nature, artists made similar claims for their trade. For the decoration of the entrance hall to the London Royal Academy of Arts, Benjamin West, the Academy's president between 1792 and 1805 and 1806 to 1820, prepared the painting *The graces unveiling nature*. In West's painting it is neither scientists nor poets, but the muses, protectoresses of the arts, who are unveiling the many-breasted goddess. But this idealization of the intimate relationship between artist and nature and her function as the artist's main source of inspiration was also questioned, even ridiculed. In a now lost drawing from 1791, the Austrian artist Joseph Anton Koch depicted a young artist at a crossroad, choosing between ancient art and wild nature as his source of inspiration.¹⁸ In Koch's picture, the solemn gracefulness of the classical statue is contrasted with the personification of nature, a grotesque conglomerate of mismatched parts, including the torso of Artemis Ephesia. William Hogarth playfully refers to similar concerns in his engraving *Boys peeping at nature*.¹⁹ In an early version of the image from 1730 a small faun tries to peek underneath the dress of an Artemis Ephesia-esque bust while a little girl is shooing him off. Two other children frame the central group – making the composition reminiscent of Blasius's frontispiece with its busy putti in each corner. The two children in Hogarth's picture are both busy depicting nature. The left child sits facing the bust, painting her image, while the right one is turned away from her, drawing with the help of a compass. Through the two children and the faun, Hogarth presents us with three different approaches to nature. The child in the right corner illustrates the scientific approach, using an instrument for his depiction, but without paying actual attention to the figure before him. The faun illustrates the inappropriate curiosity and, finally, the leftmost child, the only one directly looking at the statue and the one whom the Artemis figure herself faces, depicts the artist's view.

As seen from these examples the reception of Artemis of Ephesus draws from and combines several iconographical traditions. In her figure associations to femaleness, motherhood and fertility, but also the exotic, secrets, and mysteries were brought together. While some of these characteristics were borrowed from or influenced by Artemis' association with the Egyptian Isis, another important figure also often identified with the Ephesian Artemis is Cybele. Like Artemis, Cybele is commonly found as the tutelary goddess of cities in Minor Asia, a function indicated in their iconographical feature the turret crown. Their modern reception often allows the two goddesses to borrow features from each other. It is possible

that Cybele's name "mother of gods" influenced the interpretation of Artemis of Ephesus as a mother figure.²⁰ Certain overlaps might have existed already in antiquity, although there are few indications that Cybele was worshipped at Ephesus.²¹ Despite their iconographical similarities and the tendency both in reception as well as in scholarship to equalize them, caution is advisable in drawing too strong an identity between the two figures. Interpreting ancient goddesses as different versions of one original 'great goddess' has been a common trope in scholarship, primarily with a feminist agenda.²² Such attempts, however, often overlook the individual traits of goddesses, and risk subsuming their often complex and individual characteristics under a single function, most often fertility and motherhood.

Despite the dominance of these traits in the reception of Artemis of Ephesus, one should not forget that during her long worship at Ephesus the realms over which the goddess presided extended well beyond the realms of childbearing and wild nature to include civic identity, administration, protection of the city and, perhaps most prominently, economic management and prosperity.

The importance of gender and the erotic overtones in many of these images cannot be overlooked. The choice of personifying Nature as a woman can be explained by the female gender of the word 'nature' in many languages, but as Rebecca Zorach has pointed out, there is more to the choice of female personifications and their display as erotic objects.²³ The image of a man – or female representations of the male realm of science – uncovering a static female figure carry strong connotations of dominance. Furthermore, the reoccurring depiction of Artemis as a statue chooses to depict nature as a realm produced and dominated by man. The underlying connotations of these images are highlighted when compared to a second important strand in the reception of Artemis of Ephesus. Apart from the context of science and philosophy, Artemis of Ephesus also proliferated in images from midwife handbooks.²⁴ In these images, connected to the traditionally female trade, the goddess is rarely shown as a static figure that hides (statue) but rather as an active figure that participates and interacts.

The importance of the female figure is kept in the eighteenth century but, as seen from the examples above, the same imagery of unveiling the female is now used to express opinions opposed to those illustrated in the images of Blasius and Leeuwenhoek. In the eighteenth century the image of the unveiled goddess is reinterpreted as an image cautioning respect towards that what should be hidden. The image was used in this way not only among poets, but also by scientists. The aforementioned grave monument to Otto Friedrich Muller is one example. On Muller's grave stele the scientist is not shown to reveal nature's secrets, or forcing them from her, but rather to be an initiate to a secret knowledge of which he has proven himself worthy. A similar caution is illustrated on the frontis-

piece to Andreas Segner's *Einleitung in die Naturlehre* (1750). This shows a veiled figure striding through a rural landscape. Her back is turned away from the viewer but the sistrum in her hand associates her with ancient Egypt. Three butterfly-winged putti are observing the goddess. One of them is putting his finger to his lips in a cautioning gesture; a second is busy measuring the footsteps of the goddess while the third is trying to lift the fringe of her long garment to look underneath. The putti's activities together with the text below the picture, *Qua livet*, "insofar as it is permitted," reminds the viewer of the limits and possibilities of scientific research. Making this image the "entrance" to his work, Segner presents himself to the reader as the hierophant guiding the initiate into the secrets of nature, while reminding the reader that the task of the scientist is not to unveil nature, to present all her secrets, but only to describe her traces. In this way, Segner recognizes the tradition of the picture and deploys it in his own work, arguing that it is possible to approach nature through science while still respecting her integrity.²⁵ Kant mentions Segner's frontispiece in a footnote in his *Critique of judgement*. This frontispiece, Kant argues, illustrates the "sacred shudder" that should dispose the mind of anyone about to enter into the study of nature.²

At the turn of the nineteenth century, the image of Artemis of Ephesus and her veil had become a reoccurring trope deployed to express various ideas on who could approach nature and in which way. Were nature's secrets revealed through scientific inquiry, or through artistic depiction? Goethe – to whom, we recall, Humboldt's frontispiece was dedicated – himself both a poet and scientist, returned to this image several times to express his particular standpoint. In *Faust I* Goethe has Faust exclaim the following lines directed at his scientific tools:

I stood before the door, you should have been the key;
Your wards are intricate but do not turn the lock.
Mysterious in broad daylight,
Nature's veil can not be filched by you,
And what she keeps back from your prying spirit's sight
You will not wrest from her by lever or by screw.²⁷

Similarly with the above-mentioned examples, nature is here personified and gendered. The text conveys to the reader an image of a coy, strong-willed Nature, who herself chooses with whom she shares her intimate secrets.²⁸ In the 1836 poem *Genius, die Büste der Natur enthüllend*, Goethe unites the theme of the Egyptian mysteries with the image of Artemis Ephesia to criticize the inquiry into nature's secrets in even harsher terms:

Respect the mystery;
Let not your eyes give way to lust.

Nature the Sphinx, a monstrous thing,
Will terrify you with her innumerable breasts.

Seek no secret initiation
beneath the veil; leave alone what is fixed.
If you want to live, poor fool,
Look only behind you, toward empty space.

If you succeed in making your intuition
First penetrate within,
Then return toward the outside,
Then you will be instructed in the best way.²⁹

Goethe also deployed the motif of unveiling in a positive, less critical way. For a celebration of the homecoming of Archduke Karl August in 1814, Goethe commissioned the art school of Weimar to be decorated with emblematic paintings. One of these, which Goethe would reuse for his own jubilee in 1825, was named just as the abovementioned poem: *Genius, die Büste der Natur enthüllend*.³⁰ At a first glance the composition of the image is not much different from that of Humboldt's frontispiece. A putto is shown pulling aside a veil covering a bust of Artemis Ephesia. The motif of the unveiled bust is mirrored in the background, where a landscape is being revealed behind a curtain. However, as has been argued by Pierre Hadot, Goethe's deployment of this motif celebrates a rather different approach to nature than Humboldt's frontispiece.³¹ According to Hadot, it is not nature herself that is being unveiled but rather the artistic image of her. As Hadot points out, Goethe repeatedly insisted that nature was not veiled at all, but always showed herself in her full splendor.³² For Goethe, understanding nature was not achieved by taking her apart to reveal her inner workings, but through learning to see what is already shown – a task he saw more fitting for the artist than the scientist.

If Goethe privileged the artistic depiction of nature to the scientific inquiring into it, was Humboldt's dedication of the frontispiece then indeed, as Pierre Hadot argues, a *faux pas*? Humboldt's scientific method was based less on experiments than on the careful and extensive collecting of empirical data. Trained as a geologist, his interests also included botany and zoology, and he was a keen anthropological and linguistic observer. During his five-year journey through Central and South America, Humboldt carried with him an impressive array of instruments to take a variety of measurements, including those of elevation, temperature, atmospheric pressure, and humidity. Humboldt's understanding and description of nature, however, did not end with detailed empirical observations and the graphic tables resulting from them. In the introduction to his *Ideen*, Humboldt expresses his conviction of the possibility of a more universal description of nature and adds that he does not think that, "the true natural philosophy (*naturphilosophische*) study can be harmful to empirical

examinations.”³³ Humboldt sought to link scientific data with textual descriptions and visualizations. In the preface to his *Ansichten der Natur* he explained his wish to create a “view of nature on an enlarged scale, the display of the concurrent action of various forces or powers, and the renewal of the enjoyment which the immediate prospect of tropical scenery affords to sensitive minds.”³⁴ Humboldt wished to produce an image of a place or phenomenon that is able to take into account its scientific as well as its aesthetic qualities. These efforts are perhaps most beautifully exemplified in Humboldt’s *Tableau physique*, an image of the Chimborazo based on a sketch by Humboldt that accompanied the *Ideen*. The view of the mountain is complemented with an intersection of it and, on the sides, tables with scientific data. The image is thus a depiction as well as a description of the mountain. Humboldt’s work on developing isothermal maps is another example of his attempts of bringing together an artistic and a scientific depiction of nature. As he wrote himself, the aim of combining artistic and literary approaches to nature was to enhance the immediate enjoyment of nature by supplying insights into the powers and forces of nature.³⁵ Humboldt valued the aesthetic pleasure in nature as a vital part of the scientific understanding of it. In the words of Joan Steigerwald, his aim was to “harmonize his aesthetic vision with precise measurement and to write nature’s laws in a figurative language.”³⁶ With his ingenious methods of illustrating nature, Humboldt combined text and picture so as to bridge the gap between the artist’s and the scientist’s view of nature.

As we can see, Humboldt’s unveiling of Nature has more in common with the unveiling of the artistic visualization of nature, as in the emblem favored by Goethe, than with the anatomic revealing celebrated in Anton Blasius’s frontispiece. Humboldt did not believe that scientific data on its own was sufficient to describe nature, but neither was an aesthetic depiction. As he wrote in his letter to Goethe, nature was unveiled through a “union of poetry, philosophy and natural knowledge.”³⁷ As made clear in his letters to Humboldt, Goethe was very curious about the *Naturgemälde*. When the original didn’t reach him on time, he undertook an effort of composing one himself according to Humboldt’s descriptions.³⁸ There is no reason to believe that Goethe did not understand the dedication in this way, as a celebration of the artist/scientist’s capability to *illustrate* nature rather than to reveal it.

Using the frontispiece of Alexander von Humboldt’s *Ideen* as a starting point, I have wished to show how the image of Artemis of Ephesus was utilized within a debate on the appropriate approach of man to nature. This debate spanned over the fields of natural science, art, and poetry and was carried out in images as well as in words.

Allegories similar to that of the Ephesian Artemis as symbolizing nature – exotic, erotic, mysterious, many-breasted – can be utilized and played

with to express various views of what they represent. Because of our familiarity with many symbols and their connotations, we can, for example, understand when an image of blind justice peeking under her blindfold is a comment on, say, the unfairness of a current political scandal. Examinations of images such as Artemis of Ephesus, whose symbolic connotation have fallen out of use, allow us to recognize and interpret the discourse in which it was utilized. In her study of the motif of nature as a book in the sixteenth-century Netherlands, Elizabeth L. Eisenstein has argued that the motif of referring to nature as a book became popular in particular because of the ambiguity of this image. Although reading the book of nature was a recurring trope, there was not a consensus on what relationship to nature this trope was meant to illustrate.³⁹ This allowed it to be deployed to express various notions of how nature could be approached. Similarly, I argue that the deployment of Artemis of Ephesus was popular because of the different relations to nature this image could express. The many and various connotations associated with this prevalent image made it ideal to express and negotiate new views on nature. The image thus also became an instrument with which to situate the work within a dialogue with earlier and contemporaneous images.

Artemis of Ephesus thus not only symbolized changing notions of the relation between man and nature, but also played a part in bringing about these changes.

Summary

Unveiling the Goddess. Artemis of Ephesus as a symbol of nature at the turn of the nineteenth century. By Frederika Tevebring. Peculiar as they might find it, few people today would be able to name or even recognize the image of Artemis of Ephesus, the ancient tutelary deity of Ephesus. From the beginning of her post-ancient reception in sixteenth-century Rome up until the nineteenth century, however, the image of the goddess was a reoccurring trope in text and print culture. Known under various names (Artemis of Ephesus, Isis, Diana Ephesia or Multimamma) and characterized by what was interpreted as a multitude of breasts, the image of the goddess came to symbolize nature, making her particularly popular on frontispieces to scientific treatises.

Particularly prolific were images showing Artemis being unveiled, often by a scientist or a personification of science or enlightenment, an allegory of nature's exploration through human ingenuity. However, a closer comparison between these images reveals striking differences. In this article I argue that these differences indicate that Artemis of Ephesus was not simply a signifier for a homogeneous idea of "nature". Rather, she was deployed to illustrate various and often conflicting notions of what nature is and, importantly, how man could interact with her. Using the frontispiece

to Alexander von Humboldt's *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen* as my starting point, I explore how the image of Artemis Ephesia was deployed at the turn of the nineteenth century, a time when the methods and foundations of Enlightenment natural science were increasingly questioned. Understanding Humboldt's frontispiece in a dialogue with earlier and contemporaneous images will show how the iconography of Artemis of Ephesus was used to partake in an ongoing debate on human's relation to nature.

Notes

1. Alexander von Humboldt: *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen* (Tubingen: F.G. Cotta, 1807).

2. Ludwig Geiger: *Goethes Briefwechsel mit Wilhelm und Alexander von Humboldt* (Berlin: Bondy, 1909), 297 (all translations from German are mine unless otherwise stated).

3. Pierre Hadot: *Zur Idee der Naturgeheimnisse. Beim Betrachten des Widmungsblattes in den Humboldtschen "Ideen zu einer Geographie der Pflanzen"* (Wiesbaden: Steiner, 1982), 22.

4. Among the type described belongs, for example, the so-called great Artemis in Seljuk from the 2nd century AD. For a discussion of the canonical type and its description by H. Thiersch see Robert Fleischer: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* (Leiden: Brill, 1973), 116.

5. A.L.: "Artemis. II. Ikonographie." *Der neue Pauly*, 59; see also Fleischer: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen*, 130.

6. Lynn R. LiDonnici: "The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman worship. A reconsideration", *The Harvard Theological Review*, 85, No. 4 (Oct. 1992): 389ff, 396.

7. On the history of female personification of nature cf. Andrea Goesch: *Diana Ephesia. Ikonographische Studien zur Allegorie der Natur in der Kunst vom 16.-19. Jahrhundert* (Frankfurt a.M: Peter Lang, 1994), 21ff; Peter Dronke: "Bernard Silvestris, Natura, and personification", *Journal of the Warburg and Courtauld institutes*, 43 (1980): 29.

8. Rebecca Zorach: *Blood, milk, ink, gold. Abundance and excess in the French renaissance* (Chicago: University of Chicago Press, 2005), esp. 83ff.

9. Cf. Marjatta Nielsen: "Diana Ephesia Multimammia. The metamorphoses of a pagan goddess from the Renaissance to the age of Neo-Classism" in Tobias Fischer-Hansen & Birte Poulsen (eds.): *From Artemis to Diana. The goddess of man and beast*. Acta Hyperborea. 12. (2009), 455ff, 465–466.

10. Cf. Hermann Thiersch: *Artemis Ephesia. Eine archaologische Untersuchung* (Berlin: Weidmann, 1935), 92, ill. 131.

11. Cf. Goesch: *Diana Ephesia*, 224.

12. Cited from Marjatta Nielsen: "Diana Ephesia Multimammia", 477–478, see also 475ff for more examples on similar depictions.

13. Plutarch: *Isis and Osiris in Moralia V* trans. Frank Cole Babbitt (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 9.354. The reception of this quote and the debate on what it said about Moses and Egyptian religion is as rich and complex as the reception of Artemis of Ephesus with which it is entangled and cannot but very briefly and insufficiently be mentioned here. Cf. Jan Assman: *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedachtnisspur* (München & Wien: Carl Hanser Verlag, 1998), 175–184.

14. Friedrich Schiller: *The veiled image at Sais in The poems of Schiller*, trans. E.P. Arnold-Förster (London: William Heinemann, 1901).

15. Paul Kluckhohn & Richard Samuel (eds.): "Einleitung der Herausgeber". *Novalis Schriften* 1, third ed. (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1977), 72.

16. Novalis: *The disciples at Sais and other fragments*, trans. Una Birch (London: Methuen & Co., 1903), 97. Cf. Karl Wilhelm Friedrich Schlegel: *Ideen 1. Die Forderungen und Spuren einer Moral, die mehr*

ware als der praktische Teil der Philosophie, werden immer lauter und deutlicher. Sogar von Religion ist schon die Rede. Es ist Zeit den Schleier der Isis zu zerreißen, und das Geheime zu offenbaren. Wer den Anblick der Göttin nicht ertragen kann fliehe oder verderbe.

17. Novalis: *The disciples at Sais and other fragments*, 100–101.

18. Cf. Marjatta Nielsen: “Diana Efesia Multimamma”, 479, Fig. 21

19. Cf. Pierre Hadot: *The Veil of Isis. An essay on the history of the idea of nature*, trans. Michael Chase (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008), 239.

20. In this case too, caution is advised in how we interpret the ancient connotations of terms such as “mother” when used as a term of reverence addressed to a deity. It should suffice to remind the reader that Zeus common name “father” has not caused him to be recalled as a fertility figure.

21. Richard E. Oster: “Ephesus as a religious center under the Principate, I. Paganism before Constantine” in *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II.18.3 (New York: W. de Gruyter, 1990), 1688

22. For a comment on this tradition see for example Patricia Cox Miller’s review essay of *The goddess obscured and pagan meditations*, in *Signs* 13 (Summer, 1988), 866–869, and Brigitte Roder, Juliane Hummel & Brigitta Kunz: *Gottinendämmerung. Das Matriarchat aus archäologischer Sicht* (München: Droemer Knauer, 1996).

23. Zorach: *Blood, milk, ink, gold*, 122–123.

24. Goesch: *Diana Ephesia*, 51–76.

25. Cf. Pierre Hadot: *The Veil of Isis*, 241.

26. Immanuel Kant: *Critique of judgement*, §49.

27. Johann Wolfgang Goethe: *Faust I*, transl. Charles E. Passage (New York:

Bobbs-Merrill, 1965), 670ff

28. Cf. Ann B. Shteir: “Iconographies of Flora” in Ann B. Shteir & Bernard Lightman (eds.): *Figuring it out. Science, gender and visual culture* (Hanover, New Hampshire: Dartmouth College Press, 2006), 3–27, for an interesting comparison to the deployment of the goddess Flora in popular and scientific treatises in eighteenth- and nineteenth-century Britain.

29. Goethe: “Genius die Buste der Natur enthüllend,” cited in Pierre Hadot: “Isis has no veils,” in *Common Knowledge*, 12.6 (2006) 351.

30. Cf. Pierre Hadot: “Isis has no veils.”

31. Pierre Hadot: *Zur Idee der Naturgeheimnisse* and “Isis has no veils.”

32. Hadot: “The veil of Isis”.

33. Alexander von Humboldt: *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen*, iv.

34. Alexander von Humboldt: *Aspects of nature*, trans. Mrs Sabine (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1849), vii.

35. Alexander von Humboldt: *Aspects of nature*, viii.

36. Joan Steigerwald: “Figuring nature/figuring the (fe)male. The frontispiece to Humboldt’s ideas towards a geography of plants” in Ann B. Shteir & Bernard Lightman (eds.): *Figuring it out*, 54ff, 66.

37. Letter from Humboldt to Goethe, Feb. 6. 1806. Ludwig Geiger: *Goethes Briefwechsel mit Wilhelm und Alexander von Humboldt*, 297.

38. Letter from Goethe to Humboldt, April 3, 1807, in Ludwig Geiger: *Goethes Briefwechsel mit Wilhelm und Alexander von Humboldt*, 299.

39. Elizabeth L. Eisenstein: *The printing revolution in early modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 187ff.

Philhellenism and Orientalism in Germany

Suzanne Marchand

Introduction. The divergence of the disciplines

Most readers of *Lynchos* will probably know something about the history of classical scholarship, and, understandably, regard the period of post-1790 secularization and specialization as one of great progress. That it was, in many respects; the sharpening of text-critical skills and the driving out of wild speculations and politicized argumentation did indeed lay the foundations for the professionalization of classical scholarship, especially in the university-rich territory of German-speaking central (and especially northern) Europe. But a great part of this professionalizing process – and one under-reported in such classic accounts as Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff's *History of classical scholarship* (1921) – also entailed the closing of some doors.¹ Most obviously being slammed shut were the passageways that once allowed scholars to wander between classics, theology, and the study of the ancient Near East; and as classics and classicists increasingly claimed one set of rooms in the house of ancient history for themselves, they compelled others, too, to adapt to new accommodations. That accommodation is by no means so well-known a story; in part this is the result of the way in which the history of nineteenth-century orientalist scholarship, too, fails to recognize not only the deep roots of the discipline but also its ongoing focus on the ancient world, and long-lasting classics-envy.² It is my contention that one gets a much richer and better picture of changes in the disciplinary landscape and the significance of the disciplinary divergences that began around 1790 by recognizing that *Orientalistik* was, like classics, a child of Christian humanism; it was, importantly, the sibling left to tend the cavernous old house when the classicists remodeled their rooms and locked the doors. By viewing the story of philological specialization from the perspective of this younger sibling – rather than that of the older brother – I hope to illuminate some of the institutional as well as intellectual consequences of the closing of the doors referred to above. At the conclusion of the essay I will discuss a certain sort of re-convergence of classics and *Orientalistik* at the end of the nineteenth century in the hopes of sparking further inquiry into the relationship between disciplines that once were sister sciences, and now, all too often, view one another as strangers.

As numerous works – new and old – have shown, there were vigorous debates in the sixteenth, seventeenth, and eighteenth centuries about the

origins of religion and the Bible's historical veracity and philosophical originality; arguments raged over who came first, Moses, Plato, or Hermes Trismegistus, as well as over New Testament variants.³ Some of the most respected scholars were men who worked on both biblical and classical texts (or even, too, on some 'heathen' ones): examples here would include Joseph Scaliger, Isaac Casaubon, Richard Bentley, and C. G. Heyne. If we take Heyne – the youngest of these figures – as our example, we find a man who, like most other Christian humanists and professional philologists of his day, read both Greek and Hebrew, and moved easily between West and East.⁴ Thinking more broadly of Heyne's era, one might recall Friedrich Schlegel's enormous enthusiasm both for the Greeks and for the ancient Indians, or Herder's extensive writings on Hebrew poetry; the learned world of Gibbon and the young Goethe found oriental pagans nearly as fascinating as Hellenic ones. Heyne well knew that in his day, most of those with refined philological skills found employment as pastors (as was the case for Herder) or (like himself) as professors in the theological faculty. No wonder that Heyne advised his student F. A. Wolf that matriculating as a classical philologist in the *philosophical* faculty would be to set out on "the straight road to starvation".⁵ But Wolf, of course, did it anyway.

The story of Wolf's successful pioneering of this specialized path and Prussia's founding of the classical *Gymnasien* as gateways to the universities (and thereby, to jobs in the state bureaucracy and to status as a 'cultured citizen,' or *Bildungsbürger*) has been told many times, and need not be told again here.⁶ What we need to be reminded of is that Wolf's great triumph in institutionalizing the secular study of the classics was accompanied by a narrowing of the field of 'scientific' inquiry; now respectable classicists were supposed to leave the New Testament and other religious questions to the theologians, and the study of the Near East to those who specialized in 'oriental' languages.

The importance of the *Creuzer Streit*

What might happen to a classicist who continued to act as an eighteenth-century *érudit* was demonstrated by the experience of Friedrich Creuzer, whose wide-ranging, multi-volume *Symbolik* (1810–12, 1819) became the antithesis of Wolf's narrowly Greek-focused *Darstellung der Altertumswissenschaft* (1807).⁷ Creuzer – a Greek philologist interested precisely in the subjects Wolf avoided, namely, Greece's debts to the East, religion, and sexuality – relied upon Hellenistic literature (and some translated oriental texts; he was already typical of the new age in knowing no oriental languages himself) to trace the origins of Greek ideas to eastern ancestors, a project that might have been popular a half-century earlier, but which flew in the face of the philhellenic norms and emerging scientific

standards of the early nineteenth century. As George Williamson argues, the words used by Goethe to praise one of Creuzer's opponents, Gottfried Hermann – "critical, Hellenic, and patriotic" – are telling: "critical, Hellenic, and patriotic" was precisely what Creuzer's work, in the eyes of the increasingly powerful, liberal Protestant classicists, was not.⁸ Instead, critics argued, Creuzer's book gave succor to 'Romish' priests, conservative Christian mysticism, and dilettantes. Johann Voss, translator of the Homeric epics – as well as, in the 1780s, of the *1001 Nights*⁹ – penned a two-volume *Anti-Symbolik* (1824–6) in which he called Creuzer "an agent of the Jesuits" and deplored his sinking of the ideal Greeks in the sexual swamp of the Orient.¹⁰ In an 1821 letter to the Austrian diplomat and scholar Joseph von Hammer Purgstall, Creuzer described the vehemence of Voss's polemics, for him comparable to the condemnation of Bruno by the Inquisition:

You must read Voss's review of the *Symbolik* to learn how entirely misguided and crazy we are to believe that there were before and after Homer and in addition to this great hero other people in the world. Yes, we must be burnt, along with all others who think anything of the Orient, and of Moses, Zoroaster, Buddha and whatever else the liars are called. We are mystagogues and seducers of the young. In a word, we should renounce the devil and embrace Voss's *Mythologische Briefe* as the book of books.¹¹

In the wake of the *Anti-Symbolik*, Creuzer's style of scholarship was dead, and the classicists, especially the newfangled specialists, carried the day. If we examine the next generation of German classicists, we find men of extraordinary learning such as Karl Otfried Müller and August Boeckh, but even so, men who largely ignored 'oriental' and biblical questions, and did not care for non-Attic or Hellenistic Greeks; J. G. Droysen was a great exception in this regard.¹² Classical philology became *the* model of scientificness, and the Germanies (and especially Prussia) became the place to study the subject. When the Altes Museum opened near the Royal Palace in Berlin in 1830, it was stocked chiefly with classical sculptures and plaster casts. Philosophers, artists, and Gymnasium teachers regularly reiterated their belief that Greek sculpture represented the ideal union of natural beauty and artistic excellence and epitomized ancient civilization as a whole.¹³ It was that civilization – rational, natural, beautiful, manly, and free from any taint of religious superstition or aristocratic sumptuousness – that German liberals, in particular, longed to recreate on their own soil.

The difficulties of professionalizing *Orientalistik*

Having now very briefly traced the consequences of specialization and the rising influence of philhellenism on the history of classical scholarship

from about 1780 to the mid-nineteenth century, let us now do the same for classics' 'sister' discipline, *Orientalistik*. It is the case that as early as the 1750s, J. D. Michaelis (who specialized in Hebrew, but also read Arabic and Persian) had begun to treat the Old Testament essentially as an ordinary national history, and to separate theological concerns from the study of secular, oriental history and literature. Appointed to the theological faculty at the University of Göttingen, Michaelis did manage to move to the philosophical faculty – but he did not manage to extricate himself from theological debates, for his work, which fueled the fires of the 'higher criticism,' was quite clearly connected to a particular, denominational (that is, liberal Protestant) strain of thought.¹⁴ Unlike in France, where, after the Revolution, *Orientalistik* was chiefly pursued by non-believers, in the Germanies, the field as a whole would never fully extricate itself from the religious questions that were so central to the major texts in Arabic, Hebrew, Sanskrit, Persian and even Egyptian literature.¹⁵

This is not to say, of course, that German orientalism was apolitical; on the contrary, debates over the proper means to reconcile science and faith during the *Vormärz* and after were political debates, as were, too, more ominously, discussions about relations between 'Aryans' and Jews; and the latter subject was, incidentally, at mid-century, one that theologians and orientalist, not biologists, were thought competent to address. As the examples of young Hegelian theology professors D. F. Strauss, Ludwig Feuerbach, and Bruno Bauer suggest, warfare between theological schools, and between the theological faculties and the orthodox clergy, was bitter, rampant, and especially after Friedrich Wilhelm IV's ascension to the Prussian throne in 1840, often career-ending.¹⁶ Indeed, it was far safer to stick to the classical world, and let the orientalist and biblical critics suffer the wrath of the clergy and conservatives as, indeed, in the case of the Semitist and champion of the 'higher criticism' Julius Wellhausen, they did.¹⁷

Secularization and depoliticization, then, proved difficult for orientalist. But there was another move in the Wolfian direction that was already rendered impossible by events in the later eighteenth century, and that was the specialization in one (or two) languages. Eighteenth-century orientalist typically learned Hebrew, Syriac and Arabic; some learned Persian as well. This was already enough for Michaelis to worry, in 1755 that "because of the machines that have been designated 'Professores Linguarum orientalium'. [*Orientalistik*] has become uninteresting in the eyes of all the lovers of the humanities".¹⁸ But then William Jones showed Sanskrit to be not only readable but hugely significant, and Anquetil Duperron stumbled his way through Avestan; soon hieroglyphics too would be added. By no means did positions proliferate as quickly as did the canon of necessary oriental languages, and by the middle of the nineteenth century, the teaching of *Orientalistik* was less specialized than had been the case a

century earlier. Heinrich Ewald, professor at Göttingen and Tübingen from 1823 to 1867, for example, taught not only ancient Hebrew (his specialty), but also Arabic, Sanskrit, Persian, Coptic, Turkish, and Armenian. Heinrich Fleischer, a great linguist whose students were more famous than his publications, would serve as doctor-father for leading scholars in Old Testament criticism (Julius Wellhausen), Arabic literature (Theodor Nöldeke), Islamic Law (Ignaz Goldziher), Assyriology (Friedrich Delitzsch), Ethiopian linguistics (August Dillmann), Indology (Walter Roth) and Near Eastern history (Eduard Meyer).¹⁹

The orientalists who lived through the period certainly recognized that they were playing on an uneven field. Franz Bopp, for example, found it hard to stick to Sanskrit in the early 1810s, not only because teachers, readers, and texts were so rare, but also because the classicists, he claimed, believed the study of anything but Greek to be a sin against scholarly criticism.²⁰ Creuzer's friend Hammer Purgstall is justifiably famous for his work in Ottoman history – perhaps precisely because no one else was writing on the subject in early nineteenth-century Central Europe. We often forget how slowly academic cultures move – and the slow pace of acceptance of the hieroglyphic and cuneiform decipherments are a good case in point. Even the study of Sanskrit – so eloquently recommended by Friedrich Schlegel in 1808 – took a good 25 years to get off the ground, and even in the 1860s was considered, as Paul Deussen reflected, a “Luxusstudium” and “ein völlig brotlose Kunst” – after all, you could not get a job as a pastor or, crucially, as a Gymnasium instructor, by learning Sanskrit.²¹ To choose to be an orientalist was to choose to be a non-classicist, and even – if one insisted on pursuing secular science, rather than biblical exegesis – to choose obscurity or iconoclasm. In the cultural ecosystem of mid-nineteenth-century Central Europe, to be an orientalist was to choose ‘otherness,’ not to reiterate Europeanness.

A lonely profession.

German orientalism in the mid-nineteenth century

One had, however, to minimize one's otherness in order to be accepted by other academics, something orientalists typically did by embracing the philological and positivist approaches of their classicist brethren. Taking Wolf and B. G. Niebuhr as their models, and outlawing Creuzerian speculation, the orientalists of the mid-nineteenth century tended, at least in their publications (if not their lectures) to stick to specialized language study, and to avoid ‘big picture’ and origins questions that might have provoked criticism from classicists. Orientalists focused heavily on grammatical matters which seemed appropriate, in an era which saw the flooding of European libraries with hard-to-decipher new texts; it was an era in which, as Raymond Schwab once put it, “In hacking his way through

the underbrush, the pioneer had to stop at each step to reinvent the ax.”²² Cutting away the grammatical underbrush also seemed the necessary prerequisite to the writing of scientific cultural and political histories of the Oriental world in its own terms – and the difficulties of applying the classical models to the Eastern texts were considerable. Orientalists were dogged by the problem of trying to fit Indian or Chinese texts into western chronologies, and by the desire to attribute individual authorship and intention to texts that had been continually, and usually anonymously, revised. Separating myth from history was extremely difficult, not just in the Old Testament but also in the Indian epics; dates for the life of the Buddha or the rise of Mazdaism varied wildly. Much pioneering work was done, the fruit of Herculean labor and remarkable erudition. I will offer just two examples, the first of which is Otto Böhtlingk’s *Sanskrit-Wörterbuch* (St. Petersburg, 1852–1875), which ran to 7 volumes and 9478 double column pages in large folio.²³ The other is Ferdinand von Richthofen’s massive atlas of China (*China*, 4 vols., Berlin, 1877–1883) the research for which he completed in the course of four years of rigorous travel, accompanied by only one European helper, and a few native servants charged with diffusing local antagonisms and preparing the indispensable *Eierkuchen*.²⁴

It is worth underlining the point that mid-century German orientalism was almost exclusively concerned with the ancient, indeed, the ur-ancient world, and with its texts. While their French, English, and Dutch brethren were out conquering and administering, mapping and excavating the colonial world, the Germans took possession of the Orient’s past. Concentrating especially on the oldest texts in each field – the Vedas, pre-Islamic Arabic poetry, Old Testament Hebrew – German scholars earned a reputation for caring almost exclusively about *dead* Oriental languages; the Orientalists’ maxim was, as one later commentator remarked, “je älter, um so interessanter.”²⁵ This was one way to convert romanticism into positivism, and to again mimic classics; another was to treat religion – which simply couldn’t be driven out of oriental texts – as a purely cultural matter. This was the tactic taken by Herder, and adopted, for example, by Wolf’s student Leopold Zunz. Zunz, one of the founders of the *Wissenschaft des Judentums*, argued in 1845 that rabbinic texts should be treated as the cultural patrimony of the Jewish nation, not as religious texts.²⁶ Theodor Nöldeke, in his *History of the Koran*, published in 1860, took much the same approach, using the Muslims’ holy book to shed light on the history and mentality of the ancient Arabs. All of this distanced orientalist scholarship from the less respectable pursuits of journalism and pastoral care, and it also prevented orientalists from challenging philhellenic paradigms, which many of them, in fact, continued to share. Nöldeke, in fact, in a letter written late in his life, confessed that he had never really liked Semitic literature. There was too much religion in it, he

swore; all of it, from beginning to end, he claimed, could not rival the power of a single Greek play.²⁷

Whether or not the early nineteenth century experienced, as Raymond Schwab once claimed, ‘an oriental Renaissance,’ the fact remained that throughout the nineteenth century, the German states were far less generous in supporting and employing orientalists than they were classicists; the orientalists’ journals were less well financed and numerous; and sources continued to be harder to find and use than sources used by *Altertums-wissenschaftler*. Most libraries had few texts orientalists needed, and dictionaries tended to be too expensive for students to buy. Oriental art, when exhibited at all, was usually housed in museums for decorative art or ethnographic artifacts. Some high profile patrons – such as Alexander von Humboldt and Christian Bunsen – came to the orientalists’ rescue by subsidizing a large number of their ventures. But jobs continued to be scarce; Otto Böhtlingk worked as a private scholar, while Julius Olshausen spent most of his career as a librarian and cultural ministry bureaucrat. The Indologist Paul Deussen, though completing his degree at roughly the same time as his classicist friend Friedrich Nietzsche, waited an additional 19 years to get a paying job. Thanks to his connections with the Prussian royal family, Richard Lepsius went to Egypt in the 1840s, but few others could afford to travel; Hermann Wamberger, alias Arminius Vambéry, financed his travels in the Ottoman Empire by disguising himself as a dervish.²⁸ Moreover, though training in classical languages remained a given for orientalists, classicists increasingly lost touch with the scholarly developments of their brother philologists, and were quite often open about their contempt for the study of the East, as compared to eternally beautiful, ever-relevant Hellas. As *Gymnasium* professor Wilhelm Herbst wrote in 1852:

The sensibility and fashions of the age do not run East;
at most it is a place:
‘Where the waves of the Hellespont
Coursing through the Dardanelles
Crash against rocky gates.’²⁹

The era of high positivism was, then, a lonely one for orientalists, and one in which research was focused on subjects that did not challenge the prevailing Graecophile interpretations of history or aesthetic norms.

Gradually, however, the collecting, editing, translating and deciphering projects of the mid-century created the conditions for the emergence of a new and more self-confident field. Archaeological exploits contributed centrally, in the period after 1880, to the realization, on the part of both the public and the academy, that the Orient could not be ignored. The cuneiform Flood tablets, for example, discovered by George Smith in 1871, created a sensation, both among orientalists and in the popular

press. These were followed by the uncovering of the Tell-el-Amarna letters, discovered in 1886, which testified to the power of the Assyrians and Hittites as compared with the better known Egyptians; next came the temples of Babylon and Assur, excavations for which began in 1898 and 1902, respectively. After the turn of the century, these were joined by Minoan artifacts from Crete, and Buddhist wall paintings and scrolls from the deserts of Central Asia.³⁰ The voices of those who had only been heard through the heresiologies of the Church fathers or the ventriloquism of ancient Greek writers now spoke. Periods previously little studied – perhaps because sources had been thin – now came to the fore, one example being the study of *Spätjudentum*, a real hot spot for both *fin de siècle* Christian and Jewish scholars, the latter of whom were, by the way, now entering *Orientalistik* in large numbers and no longer as converts. Of course, just having new texts does not mean one must use them in specific or objective ways – or that the processes of their transit to Europe do not structure their reading. In fact, many of these new texts and artifacts came to German desks by way of indigenous conservative elites – like the Brahmins or the Chinese Mandarins – or were expropriated in one of numerous proto-colonial treasure trawls. But, at the *fin de siècle*, the conditions were right for a new kind of reckoning with the East, and the return of that terrible, unphilhellenic question: just how much did Greece owe to the Orient?

The conditions for the revival of the East included the increasing pressure for school reform and powerful sentiment even among the *Bildungsbürger* for doing away with the artificial and stultifying ‘cast-antiquity’ taught in the higher schools. Specialization also played an important role – by the 1890s it *was* possible simply to be an Egyptologist rather than a professor of all the oriental languages. By this time, too, there were large quantities of angry young under-employed scholars, seeking fame by discovering some completely novel topic – such as, for example, Coptic art, which is the subject on which Josef Strzygowski, who would go on to be Europe’s first professor of non-European art history, cut his sharp teeth.³¹ And there were numerous dabblers in ‘esoteric’ fields such as parapsychology or Buddhism and new readers of Bachofen, Friedrich Creuzer, and especially Schopenhauer. Last but certainly not least, there were publishers eager to publish the scholarly and the not so scholarly products of this generation, which meant that even without a chair, one could still, like the Jewish Arabist Ignaz Goldziher or the clergyman-cum-Assyriologist Alfred Jeremias, have a voice. By 1905, the Indologist Leopold von Schroeder was able to claim that Buddha was taking the place of Socrates among the educated elite.³² If this was still wishful thinking, Schroeder was at least pinpointing a major shift in German cultural politics. Orientalism was coming of age.³³

Orientalistik comes of age

It is important to underline that one of the ways it was coming of age was by challenging its old rival, classics. This shift in the East/West cultural gradient was occurring in a number of ways. German businessmen seeking to exploit the Kaiser's 'friendship' with the Sultan began to travel and trade more extensively in the Ottoman Empire; archaeologists and museum bureaucrats found the prospects for finds richer in Babylon and Tell-el-Amarna than in Olympia and Mycenae. Now that orientalists could read numerous Sanskrit texts and study in person ancient Indian monuments, they became increasingly critical of the older Greek sources; entranced by newly accessible, or previously spurned sources, like the Mandaeen texts, cuneiform tablets, and Greek magical papyri, they denounced the work of their all-too-humanistic predecessors.³⁴ Capitalizing on the religious nature of most oriental texts – rather than cringing from it, as had their forefathers – orientalists now tried to address the spiritual crisis felt by many citizens of the Wilhelmine Empire using tools and texts from their field. Here classics, champion of the secular humanities, was no match for Indology, which increasingly emphasized its usefulness as a purer alternative to Christianity. Unlike Christian faith, Buddhism was not tainted, as many emphasized, with Judaism. Seen as more proximate to primitive art than to desiccated academic classicism, oriental design could inspire a younger generation of modern artists in a way now impossible for the Elgin marbles (though the Hellenistic Pergamon Altar was much more readily absorbed). Scholars of oriental art, for example, began to emphasize the superior modernity of Islamic design – adaptable for train-station ironworks, for example – over outmoded Greek styles; connoisseurs of Egyptian, Islamic and Indian art began to explain the differences in eastern forms not as failures, but as the product of different intentions and worldviews.³⁵

For some admirers of the East, however, progress was not swift or thorough-going enough, and indeed, though orientalists did gain many new academic positions, new public visibility, and some new state patronage, German Graecophilia persisted. Fault for these continuing prejudices, critics argued, should be laid at the doors not only of the philistines, but also of haughty, stubborn, and ill-informed classicists. In that most popular of pseudo-histories, *The foundations of the nineteenth century*, completed in 1899, Houston Stewart Chamberlain complained that classicists were still ignoring facts established by decades of orientalist scholarship:

That Indian thought has exercised an influence of quite a determinative character upon Greek philosophy is now a settled fact; our Hellenists and philosophers have, it is true, long combated this with the violent obstinacy of prejudiced scholars; everything was supposed to

have originated in Hellas as *autochthon*; at most the Egyptians and Semites were allowed to have exercised a moulding influence – whereby philosophy would in truth have had little to gain; the more modern Indologists, however, have confirmed the conjectures of the oldest (particularly of that genius Sir William Jones).³⁶

The other, related reason for Europeans' ignorance, he claimed, was the outdated and narrow-minded school curriculum:

That to-day, for example, – when so much that is great and important claims our whole attention, when we have piled up endless treasures of thought, of poetry and above all of knowledge, of which the wisest Greeks had not the faintest idea and to a share of which every child should have a prescriptive right – that to-day we are still compelled to spend valuable time learning every detail of the wretched history of the Greeks, to stuff our poor brains with endless registers of names of vainglorious heroes in *ades, atos, enes, eiton*, &c., and, if possible, wax enthusiastic over the political fate of these cruel, short-sighted democracies, blinded with self-love, and based upon slavery and idleness, is indeed a hard destiny, the blame for which, however, if we do but reflect, lies not with the Greeks but with our own shortsightedness.³⁷

By quoting Chamberlain at such length, here, I certainly do not mean to suggest that his views were identical with those of all professional orientalists – though I think many more of them shared his anti-classical frustrations than conventional histories of scholarship ever acknowledge. The footnotes to the *Foundations*, indeed, show that Chamberlain has read the work of virtually every important German orientalist of his era, as well as that of major French and English scholars, such as Ernest Renan, William Robertson Smith, Gaston Maspero and Edwin Hatch. The point, however, is that this generation felt much more emboldened, not only in arguing for equal or greater achievements of eastern cultures to those of the Greeks, but even in *blaming* the classical establishment for thwarting public access to new knowledge.

It can be argued, I think, that this generation as a whole saw itself as engaged in an aggressive new search for truth, one which might require defiance of academic expectations and bourgeois norms. New truths, it seems, might even require massive changes in the Reich's institutions. In 1907, Ferdinand Bork (Assyriologist and longtime coeditor of the important orientalist newsletter, the *Orientalistische Literaturzeitung*) attacked the *Gymnasien*'s persistent treatment of non-classical history as inessential and the training of all ancient historians as classicists:

In the realm of humanistic scholarship, what counts as ancient history has always been classical history. From this standpoint, Egyptian, Assyrian-Babylonian, Iranian history and the like are *adiaphora*. This narrow-minded view, which could have been contradicted in the strongest terms more than 50 years ago, is however still the prevailing

one. [...] Without exaggerating, I can say that all [ancient historians trained in classical philology] from [Alfred von] Gutschmid to Eduard Meyer have demonstrated themselves incapable of evaluating the unique role of ancient oriental cultures. Their understanding of global connections is destroyed by their preference for Greekdom. If this concerned them alone, one could contently leave them to their fate, but there are other consequences. We cannot tolerate the raising of one generation after another on ideas which have been superceded. We must wrench the classical philologists out of the area which they still today, wrongfully, dominate: ancient history.³⁸

To cure this situation, Bork argued, in future ancient historians should have to learn an oriental language – his preference was of course for cuneiform.

What is interesting, here, is that the institutionalization of oriental *Bildung* did not, of course, happen, despite the efforts of racist Indologists, as well as the Assyriologists, to replace the classicists. The reasons for this were multiple, and include racial prejudice, as well as the fragmentation of the orientalist lobby. But it is perhaps worth noting that this second oriental Renaissance did result in an intense, if brief, revitalization of historicist theology, both Christian and Jewish. It is striking to me how many classicists of the first two decades of the twentieth century turned their attention to the New Testament and the Church fathers (including Eduard Schwartz, Eduard Norden, and Adolf Deissmann);³⁹ this was, I believe, one way in which to absorb the impact of the second oriental Renaissance without entirely abandoning the study of things Greek. Orientalists, as I argued above, had never entirely left the Bible aside; but it is striking how many scholars of the post-liberal generation – from Friedrich Delitzsch to Heinrich Zimmern, from Richard Wilhelm to Gershom Scholem – unapologetically devoted themselves to the study of religious texts. A whole generation of theologians, Martin Buber, Rudolf Otto, Hermann Gunkel, Ernst Troeltsch, Wilhelm Bousset, Hans Lietzmann, made it their special task to apply the new orientalist scholarship to the fuller understanding of the history and phenomenology of religion – though few of them, strikingly, actually went so far as to learn oriental languages other than Hebrew – and an extraordinary number of classicists took up the study of Greek mystery religions – a subject that had been virtually taboo for nearly a century.⁴⁰

At the *fin de siècle*, the Creuzerian questions returned with a vengeance, and the Orient could not be avoided. And as its texts crowded around and in some cases shouldered past the Old Testament, as the Hellenistic world gradually enveloped and reduced to banality the lives of Jesus and the apostles, the new philologies further undermined the old promise of Christian humanism to clean up the Bible and secure its authority. But the 1920s cut short this reconvergence of the disciplines, for the theologians, to save

Christian belief, were forced to go another way, while those who had learned to see ‘oriental’ cultures from the inside at last recognized fully the Eurocentric prejudices to which even the most scientific Christian humanism gave rise.⁴¹

Conclusion. How the disciplinary dimorphism of the nineteenth century reshaped the humanities

Let me conclude with a brief discussion of cultural barriers, and of the German philological tradition as a whole. There was perhaps nowhere in Europe where crossing the *linguistic* Aryan/Semitic divide was more common – at least in one direction, that is, from those who knew Hebrew (including Jewish-born scholars, orientalists and Protestant theologians) to Greek. The traffic was, however, after about 1800, lamentably light in the other direction, that is, from Greek and Latin to oriental languages. There are two simple reasons for this: classicists no longer had to interpret the Old Testament, nor thought it was necessary to discuss ‘oriental’ origins; orientalists, on the other hand, still needed to know western languages in order to be scientific. The ways in which Europeans became orientalists, too, were very much shaped by standards and practices first developed by classicists, and always rather difficult to apply to the cultures and texts of the East. This disciplinary dimorphism has shaped our scholarship – modern and ancient – in subtle and not-so-subtle ways, and even in an age in which world history courses are replacing those dedicated to ‘western civ’, it would be useful for us to reflect on the many legacies left us by the nineteenth century’s partitioning of the house of Christian humanism.

Summary

Philhellenism and Orientalism in Germany. By Suzanne Marchand. This essay describes the ways in which classical and oriental philology diverged in their interests and in their practice during the nineteenth century. It focuses on German scholars, who were the pacesetters of these fields after about 1830. Telling the story from the perspective of the ‘orientalists,’ the article shows how difficult it was for these scholars – whose work regularly involved the learning of multiple languages and the study of difficult to date religious texts – to imitate the classicists’ successful secession from the theology faculty. Moreover, the orientalists were unable to make their studies central to German cultural life as a whole. Only at the end of the nineteenth century, as archaeological expeditions and imperialist politics pushed the Orient into the limelight, did *Orientalistik* really manage to obtain significant state patronage and attract the interest of the non-scholarly public. Even so, many orientalists remained bitter about their long

subordination to classics, and about the classicists' unwillingness to engage in conversations with them about religious and cultural origins and about the wider history of the ancient Near East. The disciplinary dimorphism that marked the history of the two philologies – both descendant from early-modern Christian humanism – in the German-speaking world is an important one for both classicists and orientalists to understand as we move into an era marked by the pursuit of a more inclusive, global form of the humanities.

Notes

1. See for example Mayotte Bollack et al. (eds.), *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert*, vol. 2 (Göttingen, 1983); Christopher Stray: *Classics transformed. Schools, universities and society in England, 1830–1960* (New York, 1998); William M. Calder III et al. (eds.): *Men in their books. Studies in the history of classical scholarship*, vols. 1 and 2 (Hildesheim, 1998 and 2010); Wilfried Nippel (ed.): *Über das Studium der Alten Geschichte* (Munich, 1993); Karl Christ: *Hellas. Griechische Geschichte und Deutsche Geschichtswissenschaft* (Munich, 1999). This is also true in the history of archaeology. See, for example, Stephen L. Dyson: *In pursuit of ancient pasts. A history of classical archaeology in the nineteenth and twentieth centuries* (New Haven, Conn., 2006).

2. This is one of the chief deficits, in my view, of Edward Said's *Orientalism* (New York, 1978), and of the many studies shaped by his approach to the subject. For a more extensive critique of Said and of the existing literature on orientalism, see Suzanne Marchand: *German Orientalism in the age of empire. Religion, race and scholarship* (New York, 2009), xvii–xxix.

3. See, for example, Paoli Rossi: *The dark abyss of time. The history of the earth and the history of nations from Hooke to Vico* (Chicago, 1984); and Frances Yates: *Giordano Bruno and the hermetic tradition* (Chicago, 1970). Giovanna Ceserani describes arguments on such subjects in early modern Italy in her recent *Italy's lost Greece. Magna Graecia and the making of modern archaeology* (Oxford, 2012), 48–59.

4. On Heyne, Michael C. Legaspi: *The death of scripture and the rise of biblical studies* (Oxford, 2011), especially 55–84.

5. Wolf quoted in John Edwin Sandys: *A history of classical scholarship* (New York, 1964), vol. 3, 52.

6. See Anthony La Vopa: “Specialists against specialization. Hellenism as professional ideology in German classical studies” in Geoffrey Cocks & Konrad Jarausch (eds.): *German professions, 1800–1950*, (New York, 1990), 27–45; and Suzanne Marchand: *Down from Olympus. Philhellenism and archaeology in Germany, 1750–1970* (Princeton, 1996), 3–35.

7. As Alfred Körte explained in 1915, after 1820, the scathing critiques of Creuzer's *Symbolik* had snuffed out this sort of research almost to the present day: “the chilling hail shower of pitiless criticism and insipid rationalism destroyed not only the mischievous frauds and the extravagant fake-flowers of Neoplatonic and romantic speculation, but also many green stalks, that would have born good fruit”. Lobeck's derogatory view of the mysteries made them insignificant and absurd; “Small wonder, that for a long time no one who cared about his scholarly reputation would have anything to do with the Eleusinian mysteries”. Körte: “Zu den eleusinischen Mysterien”, in *Archiv für Religionsgeschichte* 18 (1915), 116–117. Walter Burkert says that Lobeck's *Aglaophamus* “reduced the speculations about Mysteries and Orphism to tangible but undeniably banal realities.” Burkert: *Greek religion*, trans. John Raffan (Cambridge, Mass., 1985), 1.

8. George Williamson: *The longing for myth in Germany* (Chicago, 2004), 137.

9. Remarkably, Voss himself rarely mentioned this translation (from the French) later in life, preferring to simply be known in connection with his translation of the *Odyssey*. See Ernst-Peter Wieckenberg: *Jo-*

hann Heinrich Voss und 'Tausend und eine Nacht' (Würzburg, 2002).

10. For an extract (in German) of Voss's comments, see Ernst Howald: *Der Kampf um Creuzers Symbolik. Eine Auswahl von Dokumenten* (Tübingen, 1926), 39–41.

11. Creuzer to Hammer Purgstall, 3 December 1821, in Joseph Freiherr von Hammer Purgstall: *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774–1852* (Vienna, 1940), 543.

12. See Marchand: *German Orientalism*, 72.

13. See Esther Sophia Sünderhauf: *Griechensehnsucht und Kulturkritik. Die Deutsche Rezeption von Winckelmanns Antikenideal 1840–1945* (Berlin, 2004).

14. On Michaelis, see Jonathan Sheehan: *The Enlightenment Bible. Translation, scholarship, culture* (Princeton, 2005), 184–217; and Michael Carhart: *The science of culture in Enlightenment Germany* (Cambridge, Mass., 2008), 29–68.

15. This is one of the major arguments of Marchand: *German Orientalism*, especially 249–332.

16. See John Toews: *Hegelianism. The path toward dialectical humanism, 1805–1841* (Cambridge, 1980), 268ff; Williamson: *Longing for myth*, 158–165.

17. Julius Wellhausen's Old Testament criticism of the 1870s was sharply attacked by the orthodox clergy; in 1882, he resigned his full professorship in the theological faculty at the University of Greifswald to accept a lower-rank job in the philosophical faculty at the University of Halle. There are many other examples, too, such as that of C. M. L. de Wette, who lost his job in the wake of August von Kotzebue's assassination in 1819; Heinrich Ewald was fired by the University of Göttingen twice, once for refusing to sign an oath to the King of Hanover in 1837, and once for refusing to swear allegiance to Prussia, in 1868. Justus Olshausen was fired by the University of Kiel in the wake of the 1848 revolutions. On these figures, see Marchand: *German Orientalism*, 48–9, 76, 97, 106–108, 85–6.

18. J. D. Michaelis quoted in Ignaz Goldziher: *Renan als Orientalist*, trans. Peter Zalan (Zürich, 2000), 33.

19. Marchand: *German Orientalism*, 83.

20. Bopp's letter to his mentor Windischmann quoted in Ernst Windisch: *Geschichte der Sanskrit-Philologie und indisch-*

en Altertumskunde, pt. 1 (Strassburg, 1917), 68.

21. Paul Deussen: *Mein Leben*, Erika Rosenthal-Deussen (ed.) (Leipzig, 1933), 87, "brotlose Kunst", 88.

22. Raymond Schwab: *The Oriental Renaissance. Europe's discovery of India and the East, 1680–1880*, trans. Gene Patterson-Black and Victor Reinking (New York, 1984 [French original published in 1950]), 90.

23. On Böhlingk, see Ernst Windisch: *Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde*, pt. 2 (Berlin and Leipzig, 1920), 238–245.

24. On Richthofen, see Jürgen Osterhammel: "Forschungsreise und Kolonialprogramm. Ferdinand von Richthofen und die Erschließung Chinas im. 19. Jahrhundert" in *Archiv für Kulturgeschichte* 69: 1 (1987), 150–195.

25. Eugen Wirth: "Orientalistik und Orientforschung. Aufgaben und Probleme aus der Sicht der Nachbarwissenschaften" in Wolfgang Voigt (ed.): *XIX Deutscher Orientalistentag* (28 September bis 4 Oktober 1975). *Vorträge, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, supp. III, 1, Wiesbaden, 1977), 57.

26. Jonathan Sheehan: *The Enlightenment Bible*, 239.

27. Nöldeke to Becker, 5 August 1913: Geheimes Staatsarchiv, Berlin, Nachlass C. H. Becker, Mappe 3138.

28. Marchand: *German Orientalism*, 89, 147–153.

29. Wilhelm Herbst: *Das Classische Altertum in der Gegenwart. Eine geschichtliche Betrachtung* (Leipzig, 1852), 134–135. My translation.

30. On the excavations of Arthur Evans and their cultural contexts, see Cathy Gere: *Knossos and the prophets of modernism* (Chicago, 2009); on the Central Asian expeditions, see Peter Hopkirk: *Foreign devils on the silk road. The search for the lost treasures of Central Asia* (London, 1981); and Marchand: *German Orientalism*, 410–15.

31. Suzanne Marchand: "The rhetoric of artifacts and the decline of classical humanism. The case of Josef Strzygowski" in *History and theory*, Beiheft 33 (1994): 106–130.

32. Leopold von Schröder: "Buddha und unsere Zeit" (1905) in Idem: *Reden und Aufsätze, vornehmlich über Indiens Literatur und Kultur* (Leipzig, 1913), 216–217.

33. See Suzanne Marchand: "From liberalism to neoromanticism. Albrecht Dieterich, Richard Reitzenstein and the religious turn in fin-de-siècle German classical studies" in Martin Ruehl & Ingo Gildenhard (eds.): *Out of Arcadia. Classics and politics in the age of Burckhardt, Nietzsche, and Wilamowitz*, *British institute of classical studies supplement* 79 (2003), 129–160.

34. See here Suzanne Marchand: "Philhellenism and the Furor Orientalis" in *Modern intellectual history* 1:3 (2004), 331–358.

35. See Marchand: *German Orientalism*, 393–410.

36. Houston Stewart Chamberlain: *The foundations of the nineteenth century*, vol. 1, trans. John Lees, introd. by Lord Redesdale (New York, 1912 [1899]), 47.

37. Chamberlain: *Foundations* 1, 60–61.

38. Ferdinand Bork: "Die Weltgeschichte

in der Schule," in *Orientalistische Literaturzeitung* 10:1 (1907), 5–6, quotation, 6. My translation.

39. To give some relevant publications: Eduard Norden: *Agnostos theos. Untersuchungen zur formengeschichte religiöser Reden* (Leipzig, 1913); Eduard Schwartz: *Kaiser Constantine und die christliche Kirche. Fünf Vorträge* (Leipzig, 1913); Adolf Deissmann: *Licht von Osten. Das neue Testament und die neu entdeckten Texten der hellenistisch-römischen Welt* (Leipzig, 1907).

40. See Marchand: "From Liberalism to Neoromanticism", 129–60.

41. The classic statement of this conviction in English was that of George Foot Moore, in, for example, his *Judaism in the first centuries of the christian era* (Cambridge, Mass., 1927), but also in essays written earlier in the postwar era.

Classical Others. Anthropologies of antiquity¹

Johannes Siapkas

Introduction

Classical studies is in many respects a multi-faceted discourse which incorporates many branches. One way to clarify the conceptual landscape of classical studies is to associate its branches with other academic disciplines. Anthropology is, together with archaeology, history, art history and philology, one of the academic disciplines which have influenced classical studies. Anthropological models, such as comparative examples, have been widely used in classical studies since the nineteenth century. Mutual influences between anthropology and classical studies have received some scholarly attention.² To the best of my knowledge, however, the redefined lure of anthropology during the cultural turn in classical studies has not attracted much attention thus far. The cultural turn denotes a wide-ranging refiguring of the humanities from the 1980s onwards. This redefinition of the humanities affected most aspects of scholarship; scholars introduced and explored topics such as power structures, discourses and world-views which had been neglected in previous scholarship. The epistemological foundations were redefined, and new methodological tools were adopted as a result of the cultural turn. Several examples of the cultural turn will be mentioned in this article. As we are now witnessing the demise of the cultural turn, it is time to assess the anthropological legacy in classical studies once more. This paper aims to elaborate on the influences of anthropological models in classical studies. I will, in particular, explore which new aspects of anthropology were appropriated during the cultural turn.

Oscillating between the exemplary and the primitive

Studies of the classical world have a long history, which continue to affect us. Antiquarian studies, here used as shorthand for studies preceding the establishment of modern science in the nineteenth century, emphasized the exemplary aspects of classical antiquity.³ This perspective was incorporated in the academic settings of classical studies. On the whole, classical studies continues to pay more attention to the aspects of the classical ancient cultures which have been cast as ideals in later times, such as philosophy, political structures, drama, architecture or artworks. In addition to classical studies, the classical legacy was also incorporated into the

curriculum of other academic disciplines; ancient philosophy is studied in philosophy and the history of ideas, ancient literature in literature studies and ancient art in art history. These wide-ranging appropriations contribute to sustain the established view of classical antiquity as exemplary.⁴

The idealization of classical antiquity is founded on an analytical de-contextualization of the material: cultural phenomena are diachronically related to other examples of the same kind, but not to the social and cultural context in which they were produced, e.g. the sculptures of Polykleitos are related to later post-antique sculptures, but not to the society in which he lived and worked. The idealizing tradition is countered by an intellectual trajectory which pays attention to social, cultural and mundane aspects of ancient cultures. The ancient evidence is contextualized in its original setting to a higher degree in this counter-tradition. The idealizing tradition can, furthermore, be associated with an aesthetic definition of culture, and the counter-tradition with an anthropological definition of culture.⁵ These intellectual trajectories should not be viewed as mutually exclusive: rather, they complement each other in many respects. In other words, classical studies oscillate in-between an idealizing and an anthropological extreme.⁶

Primitive customs of the ancients

The customs of the ancients were the subject of analysis even before the establishment of modern scientific classical studies during the nineteenth century.⁷ With the crystallization of *Altertumswissenschaft* as the epistemological ideal of classical studies in the early nineteenth century, the analytical scope of classical studies was, at least in theory, widened to include *all* aspects of classical civilizations, including anthropological issues. Friedrich August Wolf, Philipp August Böckh and Karl Otfried Müller published works explicating the customs of the ancient Greeks.⁸ They were part of the neohumanistic movement which both elevated the idealization of ancient Greece to unprecedented levels and introduced *Sachphilologie* which aimed to relate the literary record to the historical reality.

The everyday aspects of antiquity received much attention from scholars who were influenced by evolutionary theories during the second half of the nineteenth century.⁹ In these models the emphasis was on the universal history of mankind. Evolutionism is founded on the master-narrative that human history gradually evolves towards higher degrees of social and cultural complexity. Civilizations are compared and categorized according to their perceived degrees of complexity. Evolutionary theories were embedded in and contributed to enforce the colonial world order, since contemporary Western civilization was regarded as the teleological end for all cultures. Western history was read as the blueprint for other civi-

lizations. In this conceptual framework, ancient Greek culture was viewed as a primitive culture which could be compared with other past and present cultures like the Iroquois or the Zulu.¹⁰

Classical antiquity was a rewarding civilization to draw upon for anthropologists due to the rich and familiar evidence available. Classical education and *Bildung* were common among scholars in other academic disciplines as well. From an evolutionary perspective the effect of the evidence is not restricted to a specific context, but has, at least potentially, universal connotations. A Greek or Roman cult, for instance, could also be regarded as a representation of the primordial primitive conditions shared by all humans. James Frazer's exploration of the annual ritual killing of the priest at the sanctuary of Diana at Lake Nemi in Roman times was viewed both as a trait of Roman religion and as the survival of a primitive annual vegetation cult. The ritual had been moulded in primitive times and preserved for centuries.¹¹

James Frazer was attached to the Cambridge ritualists, a group which also included Jane Harrison, Gilbert Murray, Francis Cornford and Arthur Cook. They were influenced by evolutionary theories and primarily analyzed ancient religion. The main argument which united the Cambridge ritualists was the conceptualization of rituals as the essential structure that articulated the world-view of a given culture. A web of myths and narratives were later constructed around these.¹² The primacy of rituals as well as the inclusion of anthropological parallels and models went against the grain in classical studies at that time. Classical studies emphasized the literary record and idealized classical antiquity. For many classicists, a comparison between classical antiquity and other primitive cultures was unthinkable, since it questioned its uniqueness.

Independently of, and preceding, the Cambridge ritualists, the French historian Numa Denis Fustel de Coulanges introduced an evolutionary model for the development of the ancient city in his *La cité antique* from 1864. He argued that the ancient Greek city developed in stages from small family units to successively larger units. Fustel de Coulanges regarded rituals as the core feature which facilitated the cohesion of the family and the city.¹³

Tracing and establishing the origins of a cultural phenomenon were primary analytical strategies in the evolutionary discourses. The meaning and content of cultural features were regarded as having crystallized in an original context and having survived as long as they resonated, in some sense, with later conditions. In conjunction with the renewed interest in anthropology during the 1960s and later, the ritualists' adoption of anthropology came under fire. This criticism questioned the very foundations of evolutionary models. Clyde Kluckhohn had, during the 1940s, shown that the fundamental issue propelling the ritualists, that rituals came first and that myths reflect them, simply is the wrong line of enquiry. The most

devastating critique came from Joseph Fontenrose, who in 1966 shattered the assumption that rituals of classical cultures could be viewed as reflections of primordial cultural conditions.¹⁴

Psychological and social primitivism

During the interwar years, classical studies turned inwards and premiered specialization. In studies of ancient religion, for instance, anthropological models were often replaced with psychologizing frameworks which emphasized individual experience. These kinds of psychologizing studies were authored by Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Louis Farnell, and Louis Moulinier, to name but a few.¹⁵

The ritualist perspective was, however, not abandoned completely. The Swedish classicist Martin P:n Nilsson continued to employ ritualist theories in his *Geschichte der griechischen Religion*, 1950–1955.¹⁶ Nilsson also published *Primitiv kultur* and *Primitiv religion* during the interwar years. These works are founded on evolutionary theories. *Primitiv Kultur* is, furthermore, steeped in race theories.¹⁷ This can serve as a reminder of the wide permeation of race theories during the early twentieth century.

Anthropological perspectives were also adopted in accounts which focused on the beliefs of ordinary ancient Greeks. In the influential *The Greeks and the irrational*, E. R. Dodds aimed to answer the question whether the Greeks were “blind to the importance of nonrational factors”.¹⁸ The irrational aspects of ancient Greek culture were, in effect, everyday practices and beliefs which were examined through the extensive use of anthropological parallels. Dodds related the religious experience in the Homeric epics, the gradual change from a shame to a guilt culture, and the rationalism of Plato, to anthropological models in order to illuminate the Greek miracle. In contrast to the evolutionary perspectives, Dodds did not turn to anthropology in order to shed light on a primordial universal past, but to further our understanding of the Greeks by charting the irrational, primitive aspects of Greek culture. An interesting parallel to Dodds is G. E. R. Lloyd: he was primarily concerned with the development of the rational aspects of ancient Greek thought, philosophy and science, but this domain was contrasted with the irrationality of the ancient Greeks, not least in order to anchor the Greek miracle in a cultural context.¹⁹ Dodds’s emphasis on the notion of the irrational went against the grain of the idealizing trajectory in classical studies.²⁰ The initial marginalization of Dodds’s publication indicates that the anthropological intellectual trajectory in classical studies continued, and continues to be the underdog.

Primitive social institutions

Conceptual developments in anthropology also contributed to widen the gap between anthropology and classical studies. The evolutionary paradigm encapsulated a comparative dimension which facilitated a place for classical antiquity. During the interwar years, however, anthropology moved towards functionalistic models which emphasized synchronic explanations. As a result of this, to a large extent, anthropologists lost interest in the past.²¹

With the introduction of theories of functionalism, and the emphasis on synchronic explanations, classicists once again turned to anthropology.²² Anthropological parallels were legitimate once again, since the universal aspects of antiquity were foregrounded. Moses Finley turned, for instance, to examples from modern anthropology in order to illuminate the world of the Homeric epics. The perceived veracity of the myths among the Greeks was explicated by reference to Malinowski's study of the Trobriand Islands.²³ The institution of the travelling ritual player or artist in the Homeric epics was related to the Arioi of the Society Islands (e.g. Tahiti) and the Hula of Hawaii.²⁴ Once again, examples from anthropological fieldwork were used to inform classical studies.

Finley was also a leading scholar in a trajectory in which anthropological economic theories were at the centre of the debate. In short, this debate was concerned with whether ancient economies could and should be understood as modern or primitive. The controversy began in the 1890s, when Karl Bücher argued that ancient economies were primitive. The ancient economies were characterized by self-sufficiency. The core structure, or unit, around which economic activities were organized was the *oikos*. In contrast to Bücher, Meyer and Julius Beloch argued that ancient economies were, in essence, modern. This was because it was the state, and not the *oikos*, which was the central structure that determined economic activities, even during antiquity.²⁵ Eduard Meyer argued against the notion that the *oikos* had preceded the state in a long and highly critical overview of contemporary anthropology in the 1907 edition of his *Geschichte des Altertums*.²⁶ The Bücher-Meyer controversy set the agenda for studies of ancient economies for a long time. Finley, and before him Max Weber and Karl Polanyi, discussed different aspects of the pre-modern character of ancient economies. In these accounts anthropological parallels were used to illustrate models and institutions of ancient economies.²⁷

Classical pasts and Mediterranean presences

Anthropological theories and models have also been utilized in order to elaborate the vexed issue of cultural and social continuity between classical antiquity and the present in the Mediterranean area. This discursive

field oscillates between notions of continuity and disruption. While Jakob Fallmerayer, who questioned the biological continuity of the Greeks, represents one side, Konstantinos Paparrigopoulos, who argued for the spiritual continuity of the Greeks, is on the opposing side.²⁸ This debate originated at the turn of the nineteenth century and is related to the emergence of modern nationalism. Hellenism, the ideology of Greek nationalism, rests on two foundations: firstly, the idealization of classical Greek culture, cast as the origin of modern Greek culture, and, secondly, a continuity between ancient and modern Greece. For Greek anthropology, a foundational issue was to furnish evidence for the cultural continuity of the Greek people.²⁹

This discourse was rejuvenated with the social turn during the 1970s and 1980s. In classical archaeology, the social turn is associated with regional archaeological projects. These projects have explicit research agendas which bring to the fore issues such as the interaction between man and the environment, and different aspects of the social and economic organization of society. They often included ethnographic studies which analyzed contemporary behaviours, structures and practices, with the aim of furthering our understanding of antiquity. The preferred analytical entity was a remote region in the Mediterranean area, which, ideally, had remained in a pristine condition untouched by modernity. These accounts ignored the profound effects of social and cultural structures from post-antique times such as the modern nation-state. Features such as regional economic support, modern agricultural machines, intra-regional transportations, effects of higher education (e.g. social mobility), and even the monetary economic system were obscured in these ethnographic accounts in order to support the argument for continuity.³⁰ These ethnographic studies rested on an environmental determinism which holds the Mediterranean landscape as a constant, dictating the socio-cultural organization.³¹

The essentialist discourse mentioned in the last paragraph is challenged by ethnographic accounts which emphasize the dynamic and mutable character of culture. The ethnographic project conducted by the Nemea Valley Archaeological Project embraced a dynamic view of culture: “Far from being untouched repositories of ancient custom, the contemporary villages of the Nemea Valley thus owe their very existence to the new systems set in motion by the creation of the modern Greek state.”³² Differences between the ancient and the modern countryside are inevitable, but “this fact does not remove these villages from comparison with the valley’s earlier development. Indeed, it identifies exactly what about the present is most relevant for understanding the past, and vice versa.”³³ The establishment of the modern nation-state and the minute control of its territory are perceived as having the greatest effect on the countryside and thus they have also contributed to the differences between antiquity and modernity.

The emphasis on nationalism mirrors a wider concern with nationalism during the cultural turn. The relationship between archaeology and nationalism received much attention during the 1990s.³⁴ The scholarly interest in nationalism, in tangent with the redefinition of culture, was crucial for the emergence of archaeological ethnographies. This discursive field views the chasm between professional archaeological fieldwork and the local populations' indifference to archaeology, despite the official obsession with the past, as its foundational issue. A lot of effort is put into the dissemination of archaeology to local populations. The local communities are engaged in the archaeological projects, and their narratives concerning the archaeological sites are incorporated in the official archaeological narratives. The archaeologists do not silence the local, non-academic voices but acknowledge them. Ethnographic methods are used in order to achieve this.³⁵ The ethnographic gaze, however, is directed towards both the local community and the archaeologists. Another strand in archaeological ethnographies is to turn the gaze on the archaeologists and interpret archaeological fieldwork as a culturally encoded setting.³⁶

Ancient structures and mentalities

Another branch of classical studies which was informed by anthropological perspectives was the Paris school, advocated by Louis Gernet, Jean-Pierre Vernant, Pierre Vidal-Naquet, Nicole Loraux, Marcel Detienne, and their followers who developed their own version of structuralism. An assumption which informed the Paris school was the distinction between a rational strand of classical Greek culture which was associated with the emergence of philosophy and the Greek miracle, and an irrational strand which incorporated ordinary practices in Greek culture.³⁷ Particular attention was paid to the mental structures in classical Greek culture. These were explicated through elaborations on the notion of *mētis* (cunning intelligence), mythological narratives such as Hesiod's narration of the Prometheus myth, religious structures such as the hero, and social structures like hunting and killing.³⁸

The Paris school was informed by anthropological reasoning and theory. The analytical aim of these scholars was not to explain the particularities of analytical objects, as in the mainstream positivism of classical studies, but to map deep-seated mental structures of the ancient Greeks. The influences of structuralist theories were articulated in the search for associative and oppositional patterns in the employment of symbols and mythical elements in ancient Greek culture.³⁹ The mapping of homologous patterns in classical culture was another indication of anthropological influences. The opposing relationship between a pair of structures was often viewed as a reflection of another pair of structures. For instance, the relationship between Hermes and Hestia in Pausanias' account of the Zeus

statue at Olympia is interpreted by Vernant as a reflection of the relationship between men and women in Greek culture.⁴⁰ The influences of the structuralist paradigm in anthropology were profound in the publications of the Paris school. The emphasis on bipolar opposing pairs, synchronic features and the holistic approach testify to this. Foundational features of Saussure's and Lévi-Strauss's structuralism were, however, lost in the process of appropriation by the Paris school. The Paris school focused on universal mental structures which were also found in ancient Greek culture, but in contrast to structuralism, the Paris school stressed that meaning is constructed in, and valid only within, a specific cultural context. The redefinition of structuralism by the Paris school meant that psychological and comparative theories and methods were adopted. The comparative method has, in particular, been championed by Marcel Detienne, who recently argued for the benefits of a micro-analytical comparative perspective. This differs from nineteenth century comparativism in the sense that Detienne argues for the need to delimit the compared contexts more narrowly.⁴¹ Cross-cultural comparisons of similar structures, for instance between classical Athens and proto-democratic institutions (1) during the French Revolution, 2) in communities in Italy during the Middle Ages, (3) the Cossacks, or (4) the Ochoollo in Ethiopia, facilitate, according to Detienne, a better understanding of which factors in classical Athens led to the Western trajectory of democracy.⁴² Detienne's micro-analytical adoption of the comparative method corresponds with the focus on micro-history during the cultural turn.

The French structuralists, through their emphasis of meaning as mutable and contextually determined, in some respects preceded the cultural turn. The Paris school is occasionally regarded as a branch of the Annales school.⁴³ A fair amount of French publications authored by post-structuralist philosophers, scholars in the Annales school and scholars in the Paris school were translated into English. These translations contributed to the emergence and wide impact of the cultural turn.

Cultural anthropology

Anthropology became interesting for historians when functionalism was replaced by a hermeneutical, interpretive framework. During the cultural turn, anthropology was not only rewarding to historians because it provided them with comparative examples, but also because of the ethnographic method which was cast as an epistemological master-narrative for the humanities.⁴⁴ Clifford Geertz's notions of *thick description* and *deep play* were crucial in this respect since they were elevated to the status of paradigmatic methodological examples.⁴⁵ Geertz's interpretive framework widened the ethnographic method through an emphasis on the self-reflective constructive dimensions of interpretation. Geertz paid particular

attention to the active practices of the anthropologist. In Geertz's framework we find the origins of the constructivism which was further developed into one of the epistemological foundations of the cultural turn by anthropologists such as James Clifford, George Marcus and Michael Fischer.⁴⁶

Ethnographic fieldwork was foundational for anthropology during the twentieth century. In its early definition, which originated in the works of Malinowski, however, there was no place for either constructivism or the influence of diachronic historical features. With the cultural turn, the epistemology of anthropology was placed under the looking-glass, and the inability of anthropology to account for historical aspects emerged as a major issue. As a consequence of this, anthropological studies which were influenced by the cultural turn often aimed to incorporate and account for the influences of history. Culture was, however, redefined as mutable, which meant that the diachronic shifts were foregrounded. This contrasts with earlier accounts which traced survivals on the assumption that the meaning of cultural phenomena is fixed.

From the opposing side, historians began to pay more attention to anthropological models. This followed on from the increasing attention paid to the everyday life of ordinary people in former times. Historians aimed to understand the world-view of agents who lived in the past and turned to anthropology as a discursive key to unlock the mental landscape of people in the past. Anthropology was perceived as an established conceptual framework for the understanding of unfamiliar Others.⁴⁷ In various branches of the cultural turn, e.g. new historicism, cultural poetics, reader-response criticism, post-processual archaeology, *Alltagsgeschichte*, micro-history, cultural history, history of mentalities, post-colonial studies and gender studies, analytical objects of all sorts were conceptualized as culturally encoded messages which should be deciphered and interpreted. Cultures and identities were viewed as dynamic, shaped in a dialectical interplay with surrounding structures. Culture was regarded as an arena in which power relations were negotiated. The cultural turn encompassed a variety of perspectives with internal differences, but the common denominator was an anti-essentialist sentiment.

Negotiated antiquity

In classical studies, especially with regard to both topics and models, the cultural turn was informed by anthropology. A topic which had a wide impact on classical studies was the dialectical dynamic between agent and the surrounding cultural context. When Astrid Lindenlauf, for instance, elaborated on the notions of dirt and cleanliness in ancient Greece, she viewed them as mental structures integrated in the fabric of everyday life. In her contribution, these structures articulate social distinctions, but dirt

also had different meanings due to the social standing of the agent and different chronological periods. In other words, culture is dynamic and the shifts in meaning are caused by the practices of agents. Meaning shifts for different groups and agents but also over time in Lindenlauf's elaboration.⁴⁸ In James Davidson's exploration of the social attitudes and practices concerning food, drink and sex in ancient Greece, he similarly stresses the shifting meanings and practices.⁴⁹ Both Lindenlauf and Davidson ground their elaborations in a dynamic view of culture, use anthropological models, and integrate seemingly mundane domains with politics and power. Food, cleanliness and sex are not only everyday necessities; they also articulate social distinctions and power relations.

The negotiated and contested nature of culture was also a central tenet in *Archaeology as cultural history* by Ian Morris. He developed a conceptual model for Iron Age Greece, and in particular Athens, which was based on a distinction between a middling discourse and a discourse of the wealthy. The middling discourse was associated with a wide-spread ideology which emphasized the self-restraint adopted by Athenian men. Men championing the middling discourse also supported democracy. This ideology was contested by a discourse of wealth. Wealthy citizens displayed their luxury, not least through the import of prestige goods from the East and through hosting symposia. The wealthy discourse was associated with an oligarchic political ideology.⁵⁰ Morris's model shows that ancient Greek culture was not monolithic, but rather incorporated tensions. This model illustrates how our understanding of ancient Greek culture can be informed by the cultural turn. W. R. Connor's study from 1987 of rituals in archaic Athens is an early example of a study which was informed by the cultural turn. He views rituals and festivals as integrated parts of the cultural and social order. These ritual practices are regarded as generating cohesion between participants, but are also seen to articulate power relations.⁵¹ Robin Osborne similarly illustrates how notions of death are articulated through visual imagery, and are grounded in the cultural context.⁵²

The edited volume *Cultural poetics in ancient Greece*, and to a lesser extent its follow-up *The cultures within ancient Greek culture*, contributed to the introduction of the cultural turn in classical studies.⁵³ Morris articulated the constructivism of the cultural turn and demonstrated the effects of different epistemic perspectives on our understanding of ancient Greece.⁵⁴ Hero cults were a favoured topic during the cultural turn, and several contributions in *Cultural poetics* elaborate on this theme. It was a suitable topic since it was a phenomenon with a high degree of variability. There are many aspects of hero cults which can be viewed as the result of the active articulation of identities, and of negotiations between different social groups. Anthropological models of ancestor-worship and socio-functional theories emphasizing the social cohesion and functions of cultic

activities are used in order to shed light on hero cults.⁵⁵ On a general epistemological level, *Cultural poetics* was united by two important influences: Geertz's interpretive framework and the agenda of new historicism which was introduced and established by Stephen Greenblatt and Harold Veese, amongst others.⁵⁶ New historicism is a branch of the cultural turn which pays particular attention to how reality is represented, constructed and imagined in literature. Literary texts articulate the anxieties, concerns and identities of an author or of parts of a society. *Cultures within* also draws on new historicism, but is informed by post-colonial theories as well. The emphasis has shifted from the dynamic effects of cultural phenomena to the mapping of conflicting (sub-)cultures within ancient Greek culture. Particular attention is given to the space in-between, to different sub-cultural fields and to the negotiations between them through the deployment of the notions of hybridity and the subaltern.⁵⁷

A growing number of publications in classical studies adopt post-colonial perspectives. Notions such as creolization, hybridity, third space and middle ground are introduced in order to conceptualize the emergence of new mixed cultures which result from the cross-fertilization of native and colonizing cultures. In a hybrid culture features from the "original" cultures are appropriated and mixed. The post-colonial outlook challenges older views of colonialism which often regarded cultural processes as unidirectional. The notion of Romanization, for instance, has been questioned during the last few decades by the adoption of post-colonial theories which emphasize the contribution of local native cultures in the Roman provinces.⁵⁸ In classical studies, post-colonial investigations tend to focus on situations in which the Greeks or the Romans encounter Others.⁵⁹ Post-colonial discourses were introduced during the cultural turn, but they articulate concerns which are fundamental in the current relational turn – a wide refiguring in the human and social sciences which is grounded in various network theories. Irad Malkin has, for instance, also incorporated the notion of the middle ground, which stresses the fact that colonial encounters are characterized by the creative misunderstanding of each Other(s), in publications informed by network theories.⁶⁰

An interpretive aim of the cultural turn was to understand the world-views of agents. In order to do so, scholars argued that it was necessary to utilize different categories of evidence. There was an acute awareness of the limitations and constraints of different sorts of evidence, and as a result, frequent calls were made to blur the conceptual boundaries. In classical studies, these calls have been particularly concerned with the divide between archaeological, material-based studies and historical text-based studies. This is often achieved by way of adopting a hermeneutical perspective. From this perspective, material culture is *read* and conceptualized as a symbolic system.⁶¹

The lure of anthropology in classical studies in the cultural turn resides

in the interpretive framework, and not in the concrete comparison of cultural phenomena in antiquity with other cultures. When John Winkler, in his study of sexuality in ancient Greece, reflects on his own anthropological method he excludes the possibility of making “a true anthropological description of an ancient Greek community” due to the fragmentary nature of the data.⁶² He argues nevertheless for the relevance of anthropological insights, which facilitate the development of “particular techniques of reading, of supplying implied meanings, and with specific interpretive stances”.⁶³ Winkler explicitly articulates a widespread research strategy in the cultural turn. Classicists, historians and others looked for interpretive guidance from anthropology in general and the ethnographic method in particular.⁶⁴

Encountering the Other, encountering the Self

During the cultural turn, anthropological practices were compared metaphorically with notions of travel, routes and encounters.⁶⁵ These metaphors were cultivated by Clifford in *The predicament of culture* and *Routes*, amongst others.⁶⁶ The metaphors highlight (1) the dynamic view of culture, (2) that a scholar’s conceptualization of a culture changes due to his or her accumulated experience and (3) that cultures and identities crystallize through encounters with unfamiliar Others. In other words, both the position of the scholar and the cultural phenomena studied are relativized through these metaphors. Travel accounts emerged as an important genre which was studied primarily as articulations of the concerns of the authors, and not as accurate representations of reality.

The discourse of travel has informed elaborations, particularly in relation to two ancient travel narratives; Homer’s *Odyssey* and Pausanias’ *Periegesis*. Anthropological insights were also used prior to the cultural turn to illuminate Homer’s world, for instance in the works of Finley (see above). Another connection between the Homeric epics and anthropology can be noted in the debate concerning Homer’s original contribution to the poems. Milman Parry’s thesis that the Homeric epics are structured around formulaic expressions was based on ethnographic observations of bards in the Balkans during the 1930s.⁶⁷

Anthropology, however, acquired another position during the cultural turn. In *The returns of Odysseus* Malkin read the *Odyssey*, and other accounts of ancient hero travels, as tales of Greek encounters with Others around the shores of the Mediterranean. Accounts of travels generated a sense of self-reflexivity among the Greeks, which in turn contributed to the crystallization of identity. The factual aspects of the *Odyssey* are not the focus of Malkin’s attentions: rather, he views the *Odyssey* as an account in which the Greeks charted imagined spaces in which fantasies concerning Others were played out. Here, the *Odyssey* articulated the

challenges the Greeks faced in their endeavour to secure a place of their own in the world.⁶⁸ In a similar vein, Carol Dougherty, relying explicitly on Geertz's notion of thick description, read the *Odyssey* as an ethnographic account which articulates issues pertaining to early archaic Greek culture. The notion of travel is associated with the search for knowledge on a metaphorical level. In Dougherty's account, the *Odyssey* is a narrative which should be interpreted as an expression of the Greek culture, not a verbatim account of real life encounters with Others. The imagined unfamiliar Other was constructed by the Greeks, and thus should be interpreted as an expression of Greek desires.⁶⁹ Similarly, François Hartog in *The mirror of Herodotus* read Herodotus' representation of the Scythian Other as a narrative which reflects the concerns of Herodotus.⁷⁰ In the *Memories of Odysseus* Hartog turns to the *Odyssey*: "The *Odyssey*, with its poetic anthropology, provides the basis for the Greek's vision of themselves and of others."⁷¹ In the *Odyssey*, Hartog identifies a template for the ancient Greek search for an identity. It maps the limits of the Greek experience, and through the travels Greeks encountered Others. These encounters contributed to the crystallization of an identity, which in the cultural turn was always constructed in relation to an Other. In *Memories of Odysseus*, Hartog added a diachronic dimension. The *Odyssey* is also a blueprint for later travel accounts, both ancient, e.g. Pausanias, and post-antique, e.g. Dante's *Divine Comedy*. The construction of identities through travels and encounters with Others is portrayed by Hartog as a structure which permeates Western culture.⁷² Travel is a discursive metaphor in Hartog's investigation, which reminds us of Clifford's concept. In Malkin's, Dougherty's and Hartog's treatises, anthropological parallels are occasionally mentioned in order to illustrate some of their arguments. The agenda of the cultural turn is, however, primarily articulated by interpretations of ancient texts as negotiations of identities and the construction of cultures.

The *Perigiesis* by Pausanias is a travel account of mainland Greece. It holds a special place in classical archaeology since it contains accurate descriptions of many important archaeological sites, primarily of sanctuaries. It has therefore been used extensively to secure the identification of archaeological remains.⁷³ In contrast, during the cultural turn, the *Perigiesis* was read as a narrative which articulated the concerns of Pausanias and his intellectual context. The topics and narrative structure of the *Perigiesis* were the main focus of the analysis; Pausanias is, for instance, notorious in not mentioning post-classical buildings. There is a hiatus of about 500 years between the classical period and the period in which he wrote. Pausanias' concern with Greek identity is also reflected by his endorsement of actions which united the Greeks and the condemnation of actions which divided them.⁷⁴ The interpretations of Pausanias which are influenced by the cultural turn foreground the representation

of reality as an issue. The *Perigesis* is viewed as contributing to the charting of a cultural identity.

The notion of ethnography has recently been picked up by Greg Woolf in *Tales of the barbarians*. He views the Roman discourses of the western parts of the Roman Empire as discourses concerning unfamiliar Others.⁷⁵ Woolf pays particular attention to how Roman narratives were informed by the encounters with local cultures, but also to how the narratives contribute to shape the perception of reality. Primarily, Woolf does not seek anthropological comparisons, but finds the ethnographic method a rewarding approach that contributes to further our understanding of classical antiquity.

Conclusion

Anthropological theories and perspectives have played a significant role in classical studies since the nineteenth century. The relationship between anthropology and classical studies has been characterized by a mutual cross-fertilization. Scholars from both academic traditions have occasionally appropriated examples or models from the other discipline. My impression is, however, that during the last few decades classicists have been influenced by anthropologists to a greater extent than anthropologists by classicists. This article has aimed to foreground the different ways that anthropological results, models, and theories, have been appropriated in classical studies.

Anthropological parallels are often used in order to shed light on an ancient example. Finley draws, for instance, parallels between the bards in antiquity and the Hula of Hawaii in order to further understand Homer's world. He is, however, not using anthropological methods or interpretive frameworks to shape his methodology. In contrast, when Malkin, Dougherty and Hartog discuss the *Odyssey*, the notion of travel is appropriated as a methodological metaphor which guides their reading. In other words, during the cultural turn, it was the interpretive framework of anthropology which attracted the attention of scholars in classical studies. In this respect, classical studies have adopted a common research strategy characteristic of the cultural turn. The ethnographic method, with its sensitive and self-reflexive encounter with an unfamiliar Other, proved to be a fruitful template for classicists trying to understand the world-views of agents in the past.

Another important trait of the cultural turn was the redefinition of culture. Culture is conceptualized as mutable, and as an arena in which power relations are negotiated. Emphasis is placed on the individual perception of a culture, and meaning is viewed as bounded in time and place. The redefinition of culture did not take place only in anthropology, but should be viewed as a trait which united the various branches of the cul-

tural turn. Nevertheless, the consequences of the redefinition of culture are profound. It is, for instance, due to the adoption of a dynamic view of culture that archaeological ethnographies question the often assumed continuity between the cultures of classical antiquity and the contemporary Mediterranean.

It seems that we need to conceptualize classical antiquity as an Other, which often entails influences from anthropology, in order to be able to appreciate classical cultures in their own right and not as universal ideals.

Summary

Classical Others. Anthropologies of antiquity. By Johannes Siapkak. Anthropology is, together with archaeology, history and art history, one of the academic disciplines that exercise most influence on classical studies. The mutual influences between anthropology and classical studies have previously received scholarly attention, but, to the best of my knowledge, these assessments have not incorporated the cultural turn from the 1980s onwards. In this article, a critical assessment of anthropological influences on classical studies with particular focus on studies from the cultural turn is offered. In order to appreciate the various traits of anthropological influences in the cultural turn earlier appropriations of anthropological models in classical studies will be discussed. This account is by no means intended to be exhaustive, rather it is selective. The aim of the paper is to identify different themes, discourses, and even trajectories which have originated in anthropological reasoning and then been appropriated by classical studies. An example of the widespread practice of appropriation, dating back to at least the nineteenth century, is the use of anthropological examples from other cultures to shed light on ancient phenomena. The examples used range from minute isolated cultural phenomena to institutions and social systems. During the cultural turn, scholars turned to anthropology both for comparative insights and for theoretical guidance. Widespread notions such as the negotiated and mutable nature of culture and the permeation of power in all segments of culture have also been appropriated in classical studies. Crucially, with the cultural turn came an epistemological shift which designated a hermeneutical interpretive framework, founded in Clifford Geertz's anthropological method, as a heuristic ideal for the humanities.

Notes

1. I am grateful to Bosse Holmqvist, Dimitrios Iordanoglou and Lena Sjögren for feedback. I am indebted to the anonymous reviewers for some helpful points of clarifica-

tion. Language was revised by Catherine Parnell. Responsibility for all inadequacies rests with the author.

2. See Robert Ranulph Marrett (ed.): *An-*

thropology and the classics. Six lectures at Oxford. By Arthur J. Evans, Andrew Lang, Gilbert Murray, F. B. Jevons, J. L. Myres, and W. Warde Fowler (Oxford, 1908); Eduard Meyer: *Geschichte des Altertums* (Stuttgart and Berlin, 1907); Clyde Kluckhohn: *Anthropology and the classics* (Providence, 1961); Moses I. Finley: "Anthropology and the classics" in *The use and abuse of history* (London, 1975); Sally C. Humphreys: *Anthropology and the Greeks* (London, 1978); Louis Gernet: *The anthropology of ancient Greece* (Baltimore, 1981 [1968]); Paul Cartledge: "The Greeks and anthropology" in *Classics Ireland* 2 (1995); James M. Redfield: "Classics and anthropology" in *Arion*, 3rd ser 1:2 (1991); Wilfried Nippel: "Sozialanthropologie und Alte Geschichte" in Christian Meier & Jörn Rüsen (eds.): *Historische Methode* (München, 1988); Wilfried Nippel: *Griechen, Barbaren und 'Wilde'. Alte Geschichte und Sozialanthropologie* (Frankfurt am Main, 1990); Renate Schlesier: *Kulte, Mythen, Gelehrte. Anthropologie der Antike seit 1800* (Frankfurt am Main, 1994).

3. See Peter N. Miller (ed.): *Momigliano and antiquarianism. Foundations of the modern cultural sciences* (Toronto, 2007), for the relation between antiquarianism and modern scientific classical studies.

4. François Hartog: "The double fate of the classics" in *Critical inquiry* 35:4 (2009).

5. Associated with Matthew Arnold: *Culture and anarchy* (Cambridge, 1963 [1869]) and Edward Burnett Tylor: *Primitive culture. Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom* (London, 1871) in Anglo-American literature. The anthropological notion of culture has been explicated repeatedly: for a sophisticated recent exploration, which also includes further references, see Michael M. Fischer: "Culture and cultural analysis as experimental systems" in *Cultural anthropology* 22:1 (2007).

6. See Koenraad Geldof: "The dialectic of modernity and beyond. Adorno, Foucault, Certeau and Greenblatt in comparison" in Jürgen Pieters (ed.): *Critical self-fashioning. Stephen Greenblatt and the new historicism* (Frankfurt am Main, 1999); James Clifford: *The predicament of culture. Twentieth-century ethnography, literature, and art* (Cambridge, Mass., 1988); James Clifford: *Routes. Travel and translation in the late twentieth*

century (Cambridge, Mass., 1997); Stephen Greenblatt: *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago, 1980) for the notions of *in-betweenness* and *oscillation* in the cultural turn.

7. Peter Burke: "Images as evidence in seventeenth-century Europe" in *Journal of the history of ideas* 64:2 (2003), 276–277; Peter Burke: "Exemplary and anti-exemplary in early modern Europe" in Alexandra Lianeri (ed.): *The western time of ancient history. Historiographical encounters with the Greek and Roman pasts* (Cambridge, 2011).

8. Friedrich August Wolf: *Prolegomena ad Homerum* (Halis Saxonum, 1795); August Böckh: *Die Staatshaushaltung der Athener* (Berlin, 1817); Karl Otfried Müller: *Geschichten hellenischer Stämme und Städte. II. Die Dorier* (Breslau, 1824); Karl Otfried Müller: *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (Göttingen, 1825); see also Suzanne L. Marchand: *Down from Olympus. Archaeology and philhellenism in Germany, 1750–1970* (Princeton, 1996).

9. See Marvin Harris: *The rise of anthropological theory. A history of theories of culture* (London, 1968), 108–216; Derek Freeman, Carl Jay Bajema, John Blacking, Robert L. Carneiro, U. M. Cowgill, Santiago Genovés, Charles C. Gillispie, Michael T. Ghiselin, John C. Greene, Marvin Harris, Daniel Heyduk, Kinji Imanishi, Nevin P. Lamb, Ernst Mayr, Johannes W. Raum, & G. G. Simpson: "The evolutionary theories of Charles Darwin and Herbert Spencer [and comments and replies]" in *Current anthropology* 15:3 (1974); Robert L. Carneiro: *Evolutionism in cultural anthropology. A critical history* (Cambridge, Mass., 2003).

10. Lewis Henry Morgan: *Ancient society* (Chicago, 1877); Henri Jeanmarie: "La cryptie lacédémonienne" in *Revue des études grecques* 26 (1913). The relationship between time and geographic distance in anthropological conceptualizations of the primitive is investigated by Johannes Fabian: *Time and the Other. How anthropology makes its object* (New York, 1983).

11. James George Frazer: *The golden bough. A study in comparative religion* (London, 1890). Frazer has received considerable attention, see Robert Ackerman: *J. G. Frazer. His life and work* (Cambridge, 1987); Robert Ackerman: *The myth and ritual school.*

J. G. Frazer and the Cambridge ritualists (New York, 1991); Mary Beard: "Frazer, Leach, and Virgil. The popularity (and unpopularity) of the golden bough" in *Comparative studies in society and history* 34:2 (1992); Shelley Arlen: *The Cambridge ritualists. An annotated bibliography of the works by and about Jane Ellen Harrison, Gilbert Murray, Francis M. Cornford and Arthur Bernard Cook* (London, 1990). George W. Stocking: "Outcast from the islands. Frazer, *The golden bough*, and modern anthropology" in George W. Stocking: *Delimiting anthropology. Occasional essays and reflections* (Madison, Wisc., 2001), illuminates the ostracizing of Frazer from mainstream anthropology.

12. See Gilbert Murray: *Five stages of Greek religion* (Oxford, 1925); Francis Macdonald Cornford: *The origin of Attic comedy* (London, 1914); Arthur Bernard Cook: *Zeus. A study in ancient religion* (Cambridge, 1914); Jane E. Harrison: *Themis. A study of the social origins of Greek religion* (Cambridge, 1912); Jane E. Harrison: *Prolegomena to the study of Greek religion* (Cambridge, 1992 [1903]).

13. Fustel de Coulanges has received considerable attention, Moses I. Finley: "The ancient city. From Fustel de Coulanges to Max Weber and beyond" in *Comparative studies in society and history* 19:3 (1977), 310–314; Arnaldo Momigliano & Sally C. Humphreys: "Introduction", in N. D. Fustel de Coulanges: *The ancient city. A study on the religion, laws, and institutions of Greece and Rome. With a new foreword by A. Momigliano and S. C. Humphreys* (Baltimore, 1980); François Hartog: *Le XIXe siècle et l'histoire. Le cas de Fustel de Coulanges* (Paris, 1988).

14. Joseph Fontenrose: *The ritual theory of myth* (Berkeley, 1966); Clyde Kluckhohn: "Myths and rituals. A general theory" in *Harvard theological review* 35 (1942), 54–55; Finley: "Anthropology and the classics", 102–104.

15. E.g. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: *Glaube der Hellenen* (1932); Louis Farnell: *The higher aspect of Greek religion* (Oxford, 1912); Louis Moulinier: *Le pur et l'impure dans la pensée des Grecs d'Homère à Aristote* (Paris, 1952). A late, Swedish, example is Birgitta Bergquist: *Herakles on Thasos. The archaeological, literary and*

epigraphic evidence for his sanctuary, status and cult reconsidered (Uppsala, 1973). See also Ian Morris: "Poetics of power. The interpretation of ritual action in archaic Greece" in Carol Dougherty & Leslie Kurke (eds.): *Cultural poetics in archaic Greece. Cult, performance, politics* (Cambridge, 1993).

16. Martin P. Nilsson: *Geschichte der griechischen Religion* (München, 1950), was influenced by the German ritualist Albrecht Dieterich: *Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion* (Leipzig, 1935). There is a German parallel to the Cambridge ritualists, e.g. Herman Usener, Albrecht Dieterich, Erwin Rohde, which is omitted here due to limitations of space, see Schlesier: *Kulte, Mythen*.

17. Martin P. Nilsson: *Primitiv religion* (Stockholm, 1934 [1911]), spec. 9–11; Martin P. Nilsson: *Primitiv kultur* (Stockholm, 1926), 16–23, for an argument for race theories. See, however, Jesper Svenbro: "Tre seminarier om Martin P:n Nilsson" in *Glänta* 1–2 (2005), concerning Nilsson's racism.

18. E. R. Dodds: *The Greeks and the irrational* (Berkeley, 1951), 1. See also Kluckhohn: *Anthropology and the classics*, 17–19.

19. G. E. R. Lloyd: *Polarity and analogy. Two types of argumentation in early Greek thought* (London, 1966); G. E. R. Lloyd: *Magic, reason and experience* (Cambridge, 1979).

20. See Cartledge: *The Greeks and anthropology*. The anti-irrational sentiments also had other victims. In Germany, Herman Usener and Erwin Rohde had difficult times due to the disapproval of Wilamowitz, see Schlesier: *Kulte, Mythen*, 195–213, 314–315. Jane Harrison had been ostracized from Cambridge after World War I.

21. M. G. Smith: "History and social anthropology" in *The journal of the Royal anthropological institute of Great Britain and Ireland* 92:1 (1962), emphasizes the differences between anthropology and history.

22. See e.g. Moses I. Finley: "Sparta and spartan society" in *Economy and society in ancient Greece* (New York, 1981 [1968]), 24.

23. Moses I. Finley: *The world of Odysseus* (London, 1977 [1954]), 23.

24. Finley: *The world of Odysseus*, 37.

25. Karl Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (Tübingen, 1893); Meyer: *Geschichte des Altertums*; Karl Julius Beloch: *Griechische Geschichte* (Strassburg, 1893);

Schlesier: *Kulte, Mythen*, 65–99; Moses I. Finley (ed.): *The Bücher-Meyer controversy* (New York, 1979).

26. Meyer: *Geschichte des Altertums*; Sally C. Humphreys: “Anthropology and the classics” in *Anthropology and the Greeks* (London, 1978), 18. Meyer and Weber were students of Theodor Mommsen, who introduced a broader, social, view on Roman history, see Mark Humphreys: “In Mommsen’s shade. Roman historiography, past and present” in *Classics Ireland* 9 (2002).

27. Mohammad Nafissi: *Ancient Athens and modern ideology. Value, theory and evidence in historical sciences. Max Weber, Karl Polanyi and Moses Finley* (London, 2005); Sally C. Humphreys: “History, economics and anthropology. The work of Karl Polanyi” in *Anthropology and the Greeks* (London, 1978), 31–75. See also Hans Derks: “The ancient economy”. The problem and the fraud” in *The European legacy* 7:5 (2002), who offers a critical assessment of the Finley paradigm.

28. Jakob P. Fallmerayer: *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (1830); Konstantinos Paparrigopoulos: *Istoria tou Ellinikou ethnous* (Athina, 1860–1874); Elle Skopetea: *Phalmerayer. Technasmata tou antipalou deous* (Athina, 1997); Yannis Hamilakis: *The nation and its ruins. Antiquity, archaeology, and national imagination in Greece* (Oxford, 2007); Michael Herzfeld: *Ours once more. Folklore, ideology, and the making of modern Greece* (Austin, 1982), 75–96.

29. Herzfeld: *Ours once more*, 97–122; Michael Herzfeld: *Anthropology through the looking-glass. Critical ethnography in the margins of Europe* (Cambridge, 1987); Eythimios Papataxiarchis: “To parelthon sto paron. Anthropologia, istoria kai i meleti tis neollinikis koinonias” in Eythimios Papataxiarchis & Theodoros Papadellis (eds.): *Anthropologia kai Parelthon. Simboules stin koinoniki istoria tis neoteris Elladas* (Athina, 1993); Hamilakis: *The nation and its ruins*.

30. Michael Fotiadis: “Modernity and the past-still-present. Politics of time in the birth of regional archaeological projects in Greece” in *American journal of archaeology* 99:1 (1995), for a succinct critique, and for numerous examples. See also Susan Buck Sutton: “Introduction. Past and present in rural

Greece” in Susan Buck Sutton (ed.): *Contingent countryside. Settlement, economy, and land use in the southern Argolid since 1700* (Stanford, 2000), 7–8, for the different ideological underpinnings that come together to enforce the view of an eternal rural Greece. Thomas W. Jacobsen: “Another modest proposal. Ethnoarchaeology in Greece” in Nancy C. Wilkie & William D. E. Coulson (eds.): *Contributions to Aegean archaeology. Studies in honor of William A. McDonald* (Dubuque, Ind., 1985) for an uncritical evaluation.

31. Michael Herzfeld: “Practical Mediterraneanism. Excuses for everything, from epistemology to eating” in William Vernon Harris (ed.): *Rethinking the Mediterranean* (Oxford, 2005).

32. James C. Wright, John F. Cherry, Jack L. Davis, Eleni Mantzourani, Susan B. Sutton, & Robert F. Sutton Jr.: “The Nemea Valley archaeological project. A preliminary report” in *Hesperia. The journal of the American school of classical studies at Athens* 59:4 (1990), 602.

33. Wright, et al.: “The Nemea Valley”, 602. The mutable aspects of the history of rural Greece are emphasized in Sutton (ed.): *Contingent countryside*.

34. Margarita Diaz-Andreu & Timothy Champion (eds.): *Nationalism and archaeology in Europe* (London, 1995); John A. Atkinson, Jain Banks & Jerry O’Sullivan (eds.): *Nationalism and archaeology* (Glasgow, 1996); Philip L. Kohl & Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology* (Cambridge, 1995); Paul Graves-Brown, Sian Jones & Clive Gamble (eds.): *Cultural identity and archaeology. The construction of European communities* (London, 1996). The history of anthropology, not the least its implications and associations with nationalism, was also scrutinized during the cultural turn, see Sutton: “Introduction. Past and present”, 11–12; Herzfeld: *Ours once more*; Herzfeld: *Anthropology through the looking-glass*.

35. Anna Stroulia & Susan Buck Sutton (eds.): *Archaeology in situ. Sites, archaeology, and communities in Greece* (Lanham, 2010); Yannis Hamilakis & Aris Anagnostopoulos (eds.): *Archaeological ethnographies* (Leeds, 2009). Compare also e.g. Eleana Yalouri: *The Acropolis. Global fame, local claim. The Athenian Acropolis as an objec-*

tification of Greek identity (London, 2001); Roxane Caftanzoglou: "The shadow of the sacred rock. Contrasting discourses of place under the Acropolis of Athens" in Barbara Bender & Margot Winer (eds.): *Contested landscapes. Movement, exile and place* (Oxford, 2001); Philip G. Duke: *The tourists gaze, the Cretans glance. Archaeology and tourism on a Greek island* (Walnut Creek, 2007).

36. Matt Edgeworth (ed.): *Ethnographies of archaeological practice. Cultural encounters, material transformations* (Lanham, 2006).

37. The *irrational* replaces, in some sense, the *primitive* in earlier discourses. Both concepts aim to capture the everyday practices and beliefs of the ordinary ancient Greeks, which are contrasted with the rational intellectual achievements of the ancient Greeks. Although the Paris school and Dodds (see above) shared an interest in similar issues, there were also differences in their approaches. A major difference is that the Paris school formulated an explicit theoretical agenda based on structuralism, which Dodds did not.

38. Jean-Pierre Vernant: *Myth and thought among the Greeks* (New York, 2006 [1983]), 25–51, for Hesiod's adaptation of the myth of the human races. Vernant's essay "At man's table. Hesiod's foundation myth of sacrifice", in *Myth and society in ancient Greece* (New York, 1990 [1974]) is widely considered as the best illustration of his approach to myths. Other publications by the Paris school are M. Detienne & J.-P. Vernant (eds.): *The cuisine of sacrifice among the Greeks* (Chicago, 1989 [1979]); Pierre Vidal-Naquet: *The black hunter. Forms of thought and forms of society in the Greek world* (Baltimore, 1986 [1981]); Jean-Pierre Vernant & Pierre Vidal-Naquet: *Tragedy and myth in ancient Greece* (Brighton, 1981 [1972]); Marcel Detienne: *The gardens of Adonis. Spices in Greek mythology* (Princeton, 1993 [1977]); Nicole Loraux: *The invention of Athens. The funeral oration in the classical city* (Cambridge, Mass., 1986 [1981]); Richard L. Gordon (ed.): *Myth, religion & society. Structuralist essays by M. Detienne, L. Gernet, J.-P. Vernant and P. Vidal-Naquet* (Cambridge, 1981). See also Herbert Hoffmann & Edmund Leach: *Sexual and asexual pursuit. A structuralist*

approach to Greek vase painting (London, 1977).

39. Humphreys: "Anthropology and the classics," 27–28.

40. Vernant: *Myth and thought*, 157–196; R. G. A. Buxton: "Introduction" in R. L. Gordon (ed.): *Myth, religion*, xii.

41. Marcel Detienne: *Comparing the incomparable* (Stanford, 2008), 73. Another recent example which adopts a comparativist approach is Marshall David Sahlins: *Apologies to Thucydides. Understanding history as culture and vice versa* (Chicago, 2004) who illuminates the nineteenth century history of the Fiji Islands through comparisons to Thucydides' account of the Peloponnesian War.

42. Detienne: *Comparing the incomparable*, 79–99.

43. See Jean-Pierre V. M. Herubel: "The 'Annales movement' and its historiography. A selective bibliography" in *French historical studies* 18:1 (1993). See also Peter Burke: *The French historical revolution. The Annales school, 1929–89* (Cambridge, 1990), 98–99.

44. Tim Whitmarsh: "Thinking local" in Tim Whitmarsh (ed.): *Local knowledge and microidentities in the imperial Greek world* (New York, 2010), 13; James Clifford: "On ethnographic allegory" in James Clifford & George E. Marcus (eds.): *Writing culture. The poetics and politics of ethnography* (Berkeley, 1986); Clifford: *The predicament of culture*.

45. Clifford Geertz: "Thick description. Toward an interpretive theory of culture" in Clifford Geertz: *The interpretation of cultures* (New York, 1973); Clifford Geertz: "Deep play. Notes on the Balinese cockfight" in Geertz: *The interpretation of cultures*. Geertz did not precede the cultural turn in all aspects; he emphasized, for instance, the coherence of a culture, which he viewed as a static system. William Sewell Jr.: "Geertz, cultural systems, and history. From synchrony to transformation" in *Representations* 59, Special issue: *The fate of "culture"*. Geertz and beyond (1997); William Sewell Jr.: "The concept(s) of culture" in Victoria E. Bonnell & Lynn Hunt (eds.): *Beyond the cultural turn. New directions in the study of society and culture* (Berkeley, 1999); Richard Biernacki: "Method and metaphor after the new cultural history" in Bonnell & Hunt

(eds.): *Beyond the cultural turn*; Sherry B. Ortner: "Introduction" in *Representations* 59 (1997), discuss Geertz's notion of culture.

46. George E. Marcus & Michael M. Fischer: *Anthropology as cultural critique. An experimental moment in the human sciences* (Chicago, 1999); Clifford & Marcus (eds.): *Writing culture*; Clifford: *The predicament of culture*.

47. Peter Burke: "Historians, anthropologists and symbols" in Emiko Ohnuki-Tierney (ed.): *Culture through time. Anthropological approaches* (Stanford, 1990); Peter Burke: *What is cultural history?* (Oxford, 2004); Bernard S. Cohn: "History and anthropology. The state of play" in *Comparative studies in society and history* 22:2 (1980); Bernard S. Cohn: "Anthropology and history in the 1980s. Toward a rapprochement" in *The journal of interdisciplinary history* 12:2 (1981); Robert Darnton: "History and anthropology" in *The kiss of Lamourette. Reflections in cultural history* (New York, 1990); Dominick La Capra: "Chartier, Darnton, and the great symbol massacre" in *The journal of modern history* 60:1 (1988); Roger Chartier: "Texts, symbols and Frenchness" in *The journal of modern history* 57:4 (1985); Natalie Zemon Davis: "Anthropology and history. The possibilities of the past" in *Journal of interdisciplinary history* 12 (1981); James D. Faubion: "History in anthropology" in *Annual review of anthropology* 22:1 (1993); Lynn Hunt: *Politics, culture, and class in the French revolution* (London, 1986); Lynn Hunt (ed.): *The new cultural history* (Berkeley, 1989); Bonnell & Hunt (eds.): *Beyond the cultural turn*.

48. Astrid Lindenlauf: "Dirt, cleanliness, and social structure in ancient Greece" in Andrew Gardner (ed.): *Agency uncovered. Archaeological perspectives on social agency, power, and being human* (London, 2004).

49. James N. Davidson: *Courtesans and fishcakes. The consuming passions of classical Athens* (London, 1997).

50. Ian Morris: *Archaeology as cultural history. Words and things in iron age Greece* (Malden, 2000), 109–191.

51. W. R. Connor: "Tribes, festivals and processions. Civic ceremonial and political manipulation in archaic Greece" in *The journal of Hellenic studies* 107 (1987).

52. Robin Osborne: "Death revisited,

death revised. The death of the artist in archaic and classical Greece" in *Art history* 11 (1988).

53. Carol Dougherty & Leslie Kurke (eds.): *Cultural poetics in ancient Greece. Cult, performance, politics* (Cambridge, 1993); Carol Dougherty & Leslie Kurke (eds.): *The cultures within ancient Greek culture* (Cambridge, 2003).

54. Morris: "Poetics of power".

55. Carla Antonaccio: "The archaeology of ancestors" in Dougherty & Kurke (eds.): *Cultural poetics*; Deborah Boedeker: "Hero cult and politics in Herodotus. The bones of Orestes" in Dougherty & Kurke (eds.): *Cultural poetics*; Carol Dougherty: "It's murder to found a colony" in Dougherty & Kurke (eds.): *Cultural poetics*.

56. Greenblatt: *Renaissance self-fashioning*; Stephen Greenblatt: *Marvelous possessions. The wonder of the new world* (Oxford, 1991); Harold Veaser (ed.): *The new historicism* (New York, 1989).

57. Carol Dougherty, & Leslie Kurke: "Introduction. The cultures within Greek culture" in Dougherty & Kurke (eds.): *Cultures within*.

58. Greg Woolf: *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul* (Cambridge, 1998); Greg Woolf: *Tales of the barbarians. Ethnography and empire in the Roman west* (Malden, 2011); Francis John Haverfield & George Macdonald: *The Romanization of Roman Britain* (Oxford, 1923); Andrew Wallace-Hadrill: *Rome's cultural revolution* (Cambridge, 2008), 9–14, offers a summary of the debate about Romanization.

59. See the contributions in Claire L. Lyons & John K. Papadopoulos (eds.): *The archaeology of colonialism* (Los Angeles, 2002).

60. Irad Malkin: "A colonial middle ground. Greek, Etruscan, and local elites in the Bay of Naples" in Lyons & Papadopoulos (eds.): *The archaeology of colonialism*; Irad Malkin: "Postcolonial concepts and ancient Greek colonization" in *Modern language quarterly* 65:3 (2004); Irad Malkin: *A small Greek world. Networks in the ancient Mediterranean* (New York, 2011).

61. Carol Dougherty & Leslie Kurke: "Introduction" in Dougherty & Kurke (eds.): *Cultural poetics*, 2. This issue is also important in Simon Goldhill & Robin Osborne

(eds.): *Art and text in ancient Greek culture* (Cambridge, 1994). See also Eberhard W. Sauer: "The disunited subject. Human history's split into 'history' and 'archaeology'" in Eberhard W. Sauer (ed.): *Archaeology and ancient history. Breaking down the boundaries* (London & New York, 2004).

62. John J. Winkler: *Constraints of desire. The anthropology of sex and gender in ancient Greece* (New York, 1990), 10.

63. Winkler: *Constraints of desire*, 10.

64. This does not rule out that scholars were influenced also by other perspectives. The whole field concerning the history of sexuality in antiquity emerged in response to Michel Foucault: *The history of sexuality* (New York, 1980 [1976]).

65. See also J. Wolff: "On the road again. Metaphors of travel in cultural criticism" in *Cultural studies* 7 (1993) for an explication of the notion of travel in postmodern, post-structural and postcolonial studies.

66. Clifford: *The predicament of culture*; Clifford: *Routes*.

67. Milman Parry & Adam Parry: *The making of Homeric verse. The collected papers of Milman Parry* (Oxford, 1971); J. P. Holoka: "Homer, oral poetry theory, and comparative literature. Major trends and controversies in twentieth-century criticism" in Joachim Latacz (ed.): *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick* (Stuttgart, 1991), for a summary of the debates concerning the Homeric question.

68. Irad Malkin: *The returns of Odysseus.*

Colonization and ethnicity (Berkeley, 1998).

69. Carol Dougherty: *The raft of Odysseus. The ethnographic imagination of Homer's Odyssey* (Oxford, 2001), 7–11, for the ethnographic approach.

70. François Hartog: *The mirror of Herodotus. The representation of the Other in the writing of history* (Berkeley, 1988 [1980]).

71. François Hartog: *Memories of Odysseus. Frontier tales from ancient Greece* (Edinburgh, 2001 [1996]), 25.

72. Hartog: *Memories of Odysseus*, 38–39. Hartog draws parallels between ancient accounts and modern accounts with similar structures. For instance, Abbé Barthélemy's story (Jean Jacques Barthélemy: *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire* (Paris, 1790)) is compared/contrasted with Herodotus account, Hartog: *Memories of Odysseus*, 108–116.

73. Christian Habicht: *Pausanias' guide to ancient Greece* (Berkeley, 1985), defends the accuracy of Pausanias.

74. Jas Elsner: "Pausanias. A Greek pilgrim in the Roman world" in *Past & Present* 135 (1992); Jas Elsner: "Structuring 'Greece'. Pausanias's *Periegesis* as a literary construct" in Susan Alcock, John F. Cherry & Jas Elsner (eds.): *Pausanias. Travel and memory in Roman Greece* (Oxford, 2001); See also the other contributions in Alcock, Cherry & Elsner (eds.): *Pausanias*.

75. Woolf: *Tales of the barbarians*, 17.

Miscellanea

Motiv för vetenskapshistoria

Civilisationsdiagnos, vetenskapsanalys och kunskapsöversättning

Christer Nordlund

Under det senaste decenniet har jag vistats i flera olika miljöer där vetenskapshistorisk forskning utgjort själva kärnan i verksamheten. I Uppsala, Cambridge och Berlin har jag på nära håll kunnat följa den historiografiska diskussionen inom fältet, där frågan *hur* vetenskapshistoria ska bedrivas och presenteras stått i fokus.¹ Denna ständigt pågående diskussion om källor, teori, metod, begrepp och framställning har successivt både breddat och fördjupat forskningen och samtidigt bidragit till en professionalisering av vetenskapshistoria som akademiskt ämne. Vetenskapshistoria, som en gång var närmast en kuriositet vid universiteten, är numera både en respekterad historisk subdisciplin (ofta i direkt anslutning till överlappande subdiscipliner som idé-, teknik-, medicin- och miljöhistoria) och en viktig delmängd av andra kultur- och samhällsvetenskapliga forskningsområden som har vetenskap som studieobjekt, så kallade vetenskaps- och teknikstudier (STS).

En sak som slagit mig under dessa vistelser är att frågan *varför* vetenskapshistoria ska bedrivas – själva motivet bakom denna form av akademisk verksamhet – däremot inte har diskuterats i någon större utsträckning, om alls. Det behöver inte betyda att forskarna inte bryr sig om frågan eller att de anser den svår att besvara. Kanhända är det så att själva professionaliseringsprocessen har medfört en uppfattning att vetenskapshistoriska kunskaper är värdefulla och viktiga *i sig* och därför inte behöver någon vidare motivering? Det går förstås att argumentera för en sådan ståndpunkt utifrån principen att forskning ska vara ett fritt kunskapssökande, som endast bör styras av de professionella utövarnas nyfikenhet och intellektuella intressen.²

Utifrån uppfattningen att det inte går att dra några tydliga gränser mellan vetenskap och andra kulturella yttringar kan man också hävda, att de kända motiv som regelmässigt anförs för historievetenskapen eller rent av för humanvetenskaperna i stort – att bidra till kunskapen om människan som en meningsskapande och medvetet handlande kulturvarsel – även kan appliceras på vetenskapshistoria. Enligt vissa företrädare för ämnet är det just förmågan att lämna avgörande bidrag till människans självförståelse som utgör ämnets *raison d'être*.³

Dessa synsätt är förvisso rimliga ur ett akademiskt och existentiellt perspektiv. Men det hindrar inte att det kan finnas anledning att också

artikulera och diskutera motiv för den vetenskapshistoriska forskningen i mer precisa termer. Jag tror att det är viktigt för den enskilde utövarens motivation, inte minst för den som är ny i ämnet. Det brukar ju sägas att varje generation historiker behöver skriva sin egen historia, och kanske behöver de även formulera sina egna motiv. Men jag tror också att det är viktigt för att upprätthålla och skapa ett intresse hos forskningens potentiella samarbetspartners (i form av andra akademiska ämnen eller aktörer utanför akademien), publik och finansiärer, särskilt i en tid då humaniora i allmänhet anses befinna sig i kris. Ytterst handlar motivfrågan om legitimitet, inom såväl som utom universitetets hägn.

Syftet med denna essä är att lyfta fram och resonera kring en serie motiv för vetenskapshistoria som mer eller mindre distinkt kommit till uttryck genom historien.⁴ På det sättet blir det tydligt att ämnet kan motiveras på ganska olika och ibland motstridiga vis, men också att motiv har kommit och gått, i takt med forskningens och samhällets gemensamma utveckling. Det rör sig inte om en fullständig kartläggning, utan jag har begränsat mig till ett antal typer, som jag grupperat under rubrikerna ”civilisationsdiagnos”, ”vetenskapsanalys” och ”kunskapsöversättning”. Förhoppningsvis kan en sådan sammanställning öka intresset för motivfrågan och i förlängningen även leda till att helt nya motiv formuleras.

Någon självklar empirisk utgångspunkt för en metastudie som denna finns inte, men eftersom jag själv råkar vara idéhistoriker har jag valt att inleda med de motiv för vetenskapshistoriska studier som uttrycktes när ämnet idé- och lärdomshistoria inrättades i Sverige. Dessa motiv är väl kända inom det idéhistoriska ämnet men antagligen inte utanför. I övrigt har jag huvudsakligen utgått från handböcker, översiktböcker och programmatiska artiklar, där frågan om motiv för vetenskapshistoria har aktualiserats eller diskuterats i ett internationellt, främst europeiskt eller amerikanskt, sammanhang. Med vetenskap åsyftas då i regel naturvetenskaperna, inklusive de medicinska och tekniska vetenskaperna. Jag är väl medveten om att frågan *varför* intimt hänger samman med frågan *hur* och att en analys av den förra är svår att göra utan hänsyn till den senare. Vissa kommentarer rörande förändringar i teori och metod kommer därför att göras men jag har så långt som möjligt försökt att hålla mig till syftet.⁵

Civilisationsdiagnos

Den 4 mars 1933 höll litteraturhistorikern Johan Nordström sin installationsföreläsning som landets förste professor i idé- och lärdomshistoria. Ämnet hade inrättats vid Uppsala universitet året dessförinnan tack vare en donation i samband med 300-årsminnet av Gustav II Adolfs död. Beteckningen på det nya ämnet var resultatet av en kompromiss men för Nordström liksom hans närmaste efterträdare innebar idé- och lärdoms-

historia delvis samma sak som vetenskapshistoria. Enligt donationsbrevets bestämmelser skulle nämligen professorn ägna sig åt ”det historiska utforskandet av den vetenskapliga tanken och det vetenskapliga arbetet i deras samband med den allmänna kulturen”.⁶ Att Lärdomshistoriska Samfundet, som Nordström sedermera grundade, gavs det engelska namnet The Swedish History of Science Society kan ses som symptomatiskt för denna syn på ämnets inriktning.

Utifrån traditionen från den äldre disciplinen *historia literaria* var meningen att det nya ämnet skulle studera den lärda litteraturen, fackprosan, på motsvarande sätt som litteraturhistorien studerade den sköna, och därmed utforska vetenskapen som en komponent i vidare kulturella sammanhang. Det rörde sig med andra ord om en textbaserad, kulturhistoriskt präglad, forskning om vetenskap. Vad var motivet bakom det? Varför intressera sig för gammal vetenskap överhuvudtaget, särskilt i denna tid som i svensk idéhistoria brukar förknippas med det moderna projektets genombrott?

Ett motiv som Nordström anförde var att vetenskapshistoriska studier var nödvändiga för att kulturella epoker i det förflutna kort sagt skulle bli begripliga. Vetenskapens och lärdomens inverkan på kulturen var en aspekt som ännu inte hade tagits på allvar, menade han. Redan i en uppsats från 1930 hade han framhållit, att det inom den samtida litteraturhistorien fanns ”en märklig disproportion mellan det intresse, som ägnas även den obetydligaste versmakare, och det, som den lärda litteraturen kan påräkna. Man förbiser ofta allt för lätt, att ett tidevarvs andliga liv dock i väsentligaste grad är vetenskapens verk.” Och vidare: ”I vetenskapen finner tiden sin förklaring, och den historiska betraktelsen skall fåfängt söka fixera en epoks anlete, utan att känna dess levande och verk samma idéer.”⁷ Motivet upprepades i installationsföreläsningen, där Nordström också underströk att forskningen inte skulle stanna vid de lärda texterna i sig utan även inbegripa en analys av idéernas cirkulering och inflytande i vidare sammanhang: ”Från vetenskapernas värld sprida sig idéer och föreställningar på olika vägar och i växlande grader av klarhet till trängre eller vidare kretsar, bildande väsentliga element i varje tids intellektuella och moraliska atmosfär.”⁸ Man skulle kunna uttrycka det så, att det historiska studiet av vetenskap sågs som ett medel för att nå en fördjupad förståelse av dess historiska sammanhang: kulturen i vilken vetenskapen bedrevs och verkade.

Men Nordström menade inte bara att vetenskapshistoriska studier var viktiga för att ringa in och förstå bestämda kulturhistoriska epoker, som renässansen eller romantiken. Genom att studera växelverkan mellan kunskapsutveckling och samhällsutveckling kunde forskningen rentav göra anspråk på att spegla civilisationens utveckling över tid. Detta motiv formulerades i sin tur som en kritik mot *historia profana*, alltså den allmänna eller politiska historien, så som den kom till uttryck i forskning

och framför allt läroböcker. ”Vilken orimlig proportion råder vanligen ej i dessa historieverk [...] mellan den utförliga berättelsen om politiska aktioner av ofta ytterst begränsade följder, och de korta notiserna om forskningens bragder, om vetenskapens storverk och triumfer, som bidragit att omskapa människan och världen.”⁹ Till skillnad från den statscenterade historia om kungar och krig, som med Nordströms drastiska uttryck mest handlade om ”de blodiga parenteserna” i historien, skulle idé- och lärdomshistoria lyfta fram de intellektuella och kulturella framstegen och fastställa deras betydelse som omdanade faktorer i utvecklingsprocessen.

Detta var ingen unik uppfattning vid denna tid och det fanns mer utpräglade vetenskapshistoriker som höll det framstegsinriktade motivet betydligt högre än vad den kulturhistoriskt intresserade Nordström gjorde. Redan de optimistiska franska upplysningsfilosoferna hade i slutet av 1700-talet talat om vetenskapens roll för samhällets framskridande. Inspiration kunde hämtas från den franske filosofen August Comte, som i mitten av 1800-talet formulerade den tankeriktning som går under namnet positivism. Utgångspunkten för denna i grunden idealistiska historie- och vetenskapsfilosofi var just att det var de intellektuella framstegen som var utvecklingens drivkraft. Och de främsta av dessa framsteg stod att finna inom vetenskapen, i synnerhet naturvetenskaperna. Detta motiv, att vetenskapshistoria kunde spegla civilisationens utveckling, kom till användning när de första lärostolarna i vetenskapshistoria inrättades i Europa under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Så var även fallet i USA, där ämnet sakta men säkert fick en plats vid Harvard University genom bland andra George Sarton, grundaren av ämnets tidskrift *Isis* (1913), som i direkt anslutning till Comte betraktade vetenskapshistoria som en universell ”history of civilisation”.¹⁰

Pionjärerna inom vetenskapshistoria talade om vetenskapen i positiva ordalag. Historien handlade om intellektuella triumfer och vackra framsteg, som successivt hade lyst upp en av vidskepelse och okunskap präglad verklighet. På det viset stod de ganska långt från Nordström och hans elever, vilka även fäste stor vikt vid ämnen som varit viktiga i sin tid men som från samtidens vetenskapliga horisont kunde te sig ganska aparta, såsom paracelsism eller eskatologi. Den positivistiska synen på vetenskapens utveckling, som en ständigt pågående framgångssaga där kunskapen växte på ett kumulativt sätt och entydigt bidrog till att förbättra och förädla den globala civilisationen, kom dock med tiden att mötas av en omfattande kritik.

En aspekt av kritiken hängde samman med insikten att vetenskapen inte alls bara bidrog till framsteg och förädling, i alla fall inte för alla. Den kunde precis lika gärna leda till ”blodiga parenteser” – det visade med all önskvärd tydlighet den väldiga roll som naturvetenskapliga och med dem förbundna tekniska framsteg kom att få i samband med världskrigen,

sedermera omtalade som ”kemisternas krig” respektive ”fysikernas krig”.¹¹ Militariseringen och nationaliseringen av forskningen fortsatte under det kalla krigets epok inom ramen för vad som brukar kallas det militär-akademi-industriella komplexet, vilket tydliggjorde att vetenskapen kunde tjäna många andra syften än de rent upplysningsmässiga.

Med miljöfrågans intåg under 1950- och 1960-talen blev det tydligt, att många av de miljöproblem som kom upp till ytan var direkta eller indirekta konsekvenser av avancerad naturvetenskap. Innovationer från kemins laboratorier, som användes som bekämpningsmedel, pekades ut som ett hot lika stort som ett annalkande kärnvapenkrig. ”Framtidens historiker kan mycket väl komma att gripas av en rent förunderlig häpnad över vårt förvridna sinne för proportioner”, skrev Rachel Carson i boken *Silent spring* (1962). ”Hur kunde intelligenta varelser ens tänka sig att försöka kontrollera ett fåtal icke önskvärda arter med hjälp av en metod som smittade ner hela miljön och hotade till och med deras eget släkte med sjukdom och död? Och ändå är det exakt detta vi har gjort.”¹² Samtidigt identifierades andra typer av allvarliga problem, som undernäring och epidemier, vilka potentiellt skulle kunna tacklas med hjälp av befintlig vetenskap, men som ännu väntade på sin lösning.

Vetenskapliga framsteg i sig var tydligen ingen garanti för en lycklig civilisation, varken globalt eller i en mindre skala. Konsekvenserna av vetenskapens landvinningar var på både gott och ont, beroende på hur de nyttjades. Samtidigt var det uppenbart att det moderna samhället blev alltmer beroende av vetenskap. Efter andra världskriget grundades nya universitet på löpande band, och i land efter land avsattes resurser för särskilda forskningsråd, allt för att ta tillvara vetenskapens potential. I detta sammanhang utvecklades ett nytt motiv för vetenskapshistoriska studier. För att förstå och lära sig tygla mekanismerna bakom det mäktiga men tveeggade svärd som vetenskapen antogs utgöra, ansågs en fördjupad kunskap om dess dynamik och inflytande vara av nöden. Detta var en hållning som formulerades på ett pregnant sätt av den brittiske fysikern tillika vetenskapshistorikern John Desmond Bernal i boken *Science in history* (1954):

Vare sig vetenskapens betydelse i dag är på gott eller ont behöver dess vikt inte understrykas, men just på grund av denna vikt behöver den förstås. Vetenskapen är det medel genom vilket hela vår civilisation snabbt håller på att omvandlas. Och vetenskapen växer – inte, som förut, i jämn och omärklig takt, utan i snabba språng som vem som helst kan se. Vår civilisation har redan hunnit förändras oerhört bara under vår egen livstid, och den förändras allt snabbare för varje år som går. Om man vill förstå hur detta går till räcker det inte att veta vad vetenskapen utråder just nu. Man måste också vara medveten om hur den kom att bli det den nu är, hur den i det förflutna har reagerat på de samhällsformer som följt på varandra, och hur den i sin tur har bidragit till deras utformning.¹³

Detta sätt, att utifrån samtidens klivna beroendeförhållande till vetenskap, motivera samhällsrelevansen av ett seriöst vetenskapshistoriskt studium, har sedermera och på goda grunder upprepats av historiker över hela världen, även i Sverige. I ett av sina många bidrag i ämnet uttrycker vetenskapshistorikern Tore Frängsmyr motivet på följande sätt:

Vårt samhälle är mera vetenskapsberoende än någon tidigare period i mänsklighetens historia. Det borde vara självklart att bakgrunden till och framväxten av detta vetenskapliga samhälle utforskas och analyseras. Därmed kan vi få perspektiv på vår egen tillvaro, vår egen livssituation. [...] Om vi ska kunna förstå nutidens problem, måste vi veta hur de uppstått, och därmed måste vi studera historia.¹⁴

En annan aspekt av kritiken mot det positivistiska programmet var teoretisk och hängde samman med en radikal omtolkning av vetenskapens framskridande och sanningsanspråk. Det mest kända exemplet på denna anti-positivistiska omtolkning är den strukturalistiska teori som togfördes av Thomas Kuhn i boken *The structure of scientific revolutions*, publicerad samma år som Rachel Carsons *Silent spring* (1962).

Enligt denna teori, som baseras på vetenskapshistoriska fallstudier, utvecklas den normala vetenskapen inom ramen för så kallade paradig. Genom att bestämma vilka vetenskapliga problem och lösningar som är giltiga sätter paradigmen epistemologiska och sociala gränser för vad forskare kan och inte kan göra, men de är inte eviga utan skiftar över tid som en konsekvens av kriser och revolutioner inom vetenskapen. Kunskapstillväxten fortsätter dock inte oförändrat i samband med ett paradigmskifte utan börjar då istället om på ett nytt sätt. Varje revolution som leder till ett paradigmskifte innebär på det viset en förändrad världsuppfattning; bildligt talat förflyttas forskarna från en värld till en helt annan. Därför kan sanningen i princip endast definieras *inom* ett paradigm, den är historiskt situerad. Sett ur ett makrohistoriskt perspektiv utgör vetenskapens utveckling, enligt Kuhn, inte någon sammanhängande, kumulativ process, varigenom den ena sanningen efter den andra blottläggs genom nya framsteg.¹⁵

Kuhns bok mötte i sin tur en storm av kritik från främst filosofer men också från historiker, men det hindrade inte att den fick ett stort genomslag och med tiden blev ett av de mest lästa och citerade arbetena någonsin inom området. Dess fokus på vetenskapen som en kollektiv aktivitet som i hög grad formas av sociala och socialpsykologiska krafter inspirerade också till en ny typ av vetenskapstudier, som kombinerade historiska analyser med sociologiska, varom mera nedan.

Genom en rad inflytelserika filosofer och samhällstänkare, från tyskarna Theodor Adorno, Max Horkheimer och Herbert Marcuse till fransmännen Michel Foucault och Jacques Derrida, växte det därjämte fram en kritik av den moderna rationalitetens, inklusive vetenskapens, privilegier.

gerade position och tolkningsföreträdare. Vetenskapen framstod som en tvingande ideologi, dess inflytande som ett uttryck för språkspel, kontroll och makt – makt att definiera vilken sorts kunskap som är eller inte är värd att tas på allvar, och därmed hur människor ska tänka och handla.¹⁶ Detta förhållande hade, enligt kritikerna, medfört en vanföreställning om att civilisationen hade utvecklats när det i själva verket bara var vetenskapen som hade gjort det. Vetenskap är en sak, förnuft en annan, deklarerade den finlandssvenske filosofen Georg Henrik von Wright på 1980-talet i en uppmärksam essä om naturvetenskapens och teknikkens inverkan på människans livsvillkor, och tillade i ett senare verk: framsteget är i själva verket en myt.¹⁷

Denna typ av kritik av den moderna rationaliteten med dess universalistiska och maktpåtvingande anspråk gjorde inte vetenskapshistoriska studier mindre angelägna, utan de kunde motiveras utifrån den potentiella förmågan att belysa och granska uppkomsten av vetenskapsrelaterade ideologier, maktförhållanden – inte minst i förhållande till klass och kön – och risker i relation till hälsa och miljö. Inget mindre än en genomgripande omtolkning, dekonstruktion, av hela den moderna vetenskapshistorien väntade på att genomföras. Med hjälp av sådan kunskap kunde samhället bli bättre rustat för att inta en mer försiktig och reflexiv hållning till vetenskapen som samhällsinstitution. Ett tydligt exempel på detta motiv, som därmed vände den ursprungliga idén med civilisationsdiagnos praktiskt taget upp och ned, återfinns i boken *The death of nature* (från 1980, året efter kärnkraftsolyckan i Harrisburg), där den amerikanska historikern Carolyn Merchant grep sig an den Vetenskapliga revolutionen utifrån ett radikalt ekofeministiskt perspektiv:

Vid en undersökning av rötterna till våra nuvarande miljömässiga problem och deras samband med vetenskapen, tekniken och ekonomin måste vi på nytt granska uppkomsten av en världsåskådning och en vetenskap som genom att börja uppfatta verkligheten som en maskin i stället för en levande organism sanktionerade överväldet över både naturen och kvinnorna. De bidrag som kommit från sådana "fäder" till den moderna vetenskapen som Francis Bacon, William Harvey, René Descartes, Thomas Hobbes och Isaac Newton måste omvärderas. Det öde som vederfors andra valmöjligheter, alternativa filosofier och samhällsgrupper framsprungna ur den organiska världssynen måste tas under omprövning.¹⁸

Vetenskapsanalys

I sina programmatiska texter varumade Nordström för en slags allmän vetenskapshistoria, som i sin tur skulle utgöra en självklar komponent av en total eller generell historia. En anledning till det var hans uppfattning att vetenskaperna i grunden hängde samman, både med varandra och med den övriga kulturen. I en uppsats från 1936 hävdade han: "De olika veten-

skaperna leva icke isolerade från varandra och från världen – de stå i inbördes växelverkan och deras inflytande röjes på mångfaldigt sätt i tider-
nas förändringar.”¹⁹ Uppfattningen var typisk för tidens vetenskapsfilosofi
och hade även förfäktats av framträdande vetenskapshistoriker som
Sarton i USA och Paul Tannery i Frankrike. Ändå kom historieskriv-
ningen i praktiken att i hög grad handla om enskilda forskares bedrifter
och om disciplinernas mer eller mindre interna utvecklingsförlopp.²⁰
Under Nordströms ledning utgavs således en serie studier över ”natur-
vetenskapernas historia” fram till år 1800, där den ena disciplinen efter
den andra fick sin historia skildrad i detalj. Sådana så kallade *speciella*
studier kunde helt visst ses som nödvändiga steg på vägen mot en *allmän*
vetenskapshistoria, men de hängde också ihop med omständigheten, att
fram till omkring 1960 dominerades historieskrivningen i såväl Europa
som USA av forskare som fokuserade på sitt eget ämnes historia. För dem
var det i regel vetenskapen snarare än kulturen eller historien som ut-
gjorde det centrala studieobjektet.

Intresset för sådana historiska vetenskapsanalyser minskade dock inte
nämnvärt efter 1960, även om forskningen nu kom att bedrivas på ett mer
källkritiskt och historiserande sätt, som bättre överensstämde med de
normer som historievetenskapen i övrigt följde.²¹ Huruvida historiker utan
egna erfarenheter av de vetenskaper som de studerar verkligen kan göra
kvalificerade analyser är en fråga som sedan dess många gånger varit uppe
till debatt. Men uppfattningen att de kan det är egentligen inte mer kon-
troversieell än övertygelsen att statsvetenskaplig forskning kan ge en annan,
rikare och mer rättvisande bild av politikens mekanismer än den bild som
politikerna själva brukar ge när de beskriver vad de gör.

Motivet för historiska vetenskapsanalyser har i alla händelser varit en
förhoppning om att studier som demonstrerar hur vetenskap har prakti-
serats och utvecklats i det förflutna kan vara av värde för aktiva forskare
och studenter och därmed för samtidens vetenskap. Historien (eller kul-
turhistorien) blir därmed inte bara eller ens främst ett mål i sig utan
också ett medel, ett slags vetenskapens hjälpreda – förutsatt att de be-
rörda tar till sig de historiska lärdomarna (vilket naturligtvis inte kan tas
för givet).²² Ibland har det funnits en vision om direkt nytta, som när
National Science Foundation i USA 1955 motiverade ett forskningspro-
gram i vetenskapshistoria och vetenskapsfilosofi utifrån antagandet att
sådan forskning kan klargöra vilka ”interna och externa faktorer” som
leder till vetenskaplig progression.²³ Men mer vanligt har nog varit att
nyttan med vetenskapsanalys har uppfattats som indirekt snarare än di-
rekt. I det följande ska några mer eller mindre överlappande varianter av
detta motiv presenteras. De flesta härstammar från den tid då forskarna
skrev sin egen historia men har delvis omformulerats för att bättre passa
aktuell historiografi.²⁴

Dagens forskare kan inspireras av sina föregångares öden. Detta är ett

klassiskt motiv som har handlat om att vetenskapens historia kan användas för att stimulera samtidens forskare till att bli bättre, inte bara som forskare utan också som människor och medborgare i moralisk mening. Motivet fanns på sätt och vis redan hos positivisterna, som skapade ett slags sekulär ”mänsklighetens religion” (*Religion de l’Humanité*), inom vilken bland andra vetenskapens främsta företrädare kunde dyrkas som hjältar och förebilder. Intresset för individuella öden och det som kan läras från dem har sedan dess varit starkt och är så än idag, vilket antyds av att biografier över världsberömda vetenskapsmän och -kvinor, som Charles Darwin, Marie Curie, Albert Einstein och James Watson, är en så förhållandevis populär lektyr bland akademiker (liksom även bland andra).

Vetenskapshistoriker bidrar gärna till denna biografiflora, och därmed till forskares identitetsformering, men de vill undvika hagiografier och anser dessutom att det kan vara om inte lika inspirerande så i alla fall minst lika lärorikt att studera mer obemärkta figurer eller sådana som rent av har betraktats som misslyckade. Det handlar då om värdet av att utövarna får en fördjupad förståelse av sin egen verksamhet, av att de ingår (och för att lyckas måste ingå) i en tradition och i ett sammanhang, liksom att de inser att forskare när allt kommer omkring inte är särskilt unika varelser utan människor med människors normala fel och brister. Att sätta sig in i hur andra har tänkt ger nyttiga perspektiv på det egna tänkandet och kan i förlängningen bidra till ökad självreflexivitet, kanske också ökad ödmjukhet inför sådant man tar för givet.

Upprepningar kan undvikas och misstag undvikas. Detta motiv har på senare år särskilt aktualiserats i förhållande till den snabbt växande livsvetenskapliga forskningen, där det i kölvattnet av den nya biologins landvinningar har funnits goda skäl att komma ihåg de missöden som följde i rasbiologins kölvatten och de svårigheter som det innebär att tolka mänskligt beteende i biologiska termer eller att gå från laboratorieforskning till klinisk praktik. Men motivet gäller även för vetenskapen i stort, från zoologins systematiker som måste ha full kännedom om tidigare fynd när nya ska bestämmas, till partikelfysikerna på CERN som inte får glömma hur lätt deras mätresultat kan påverkas av yttre störningar. De misstag i större och mindre skala som vetenskapshistorien är full av kan alltså användas som en resurs, förutsatt att de inte förträngs och hamnar på historiens sophög. Som biologen och historikern Ernst Mayr noterade i sitt stora biologihistoriska arbete *The growth of biological thought* (1982): ”In science one learns not only by one’s own mistakes but by the history of the mistakes of others”.²⁵

Grundläggande begrepp, arbetssätt och normer kan klargöras. Vetenskapens språk är fullt av fundamentala begrepp, som massa, energi, kraft, och dess praktik består av en rad olika arbetssätt, som experiment, observation, kvantifiering, empirism. Dessa begrepp och arbetssätt kan före-

falla självklara men de har alla en historia: de är ett resultat av en historisk process som över tid dessutom ofta har medfört avsevärda förändringar av begreppens och arbetssättens innebörder. Sådana förändringar, som studeras inom bland annat området "historisk epistemologi", är nyttiga att känna till eftersom de lär oss att inte ta vetenskapliga begrepp och metoder för givna. Något liknande kan sägas om de normer som vetenskapen gärna förknippas med, som att den skulle vara objektiv, neutral och värderingsfri. På denna punkt kan historiska studier visa att även normer har en historia och dessutom att det i verkligheten ofta funnits ett glapp mellan retorik och praktik. Vetenskapens utveckling följer ingen inre logik eller eviga normer utan genomsyras av kontextbundna mänskliga värderingar och intressen, en "moralisk ekonomi", som sätter sin prägel på praktiken.²⁶

Dagens forskning kan dra nytta av äldre resultat och idéer. Detta spår var redan Nordström inne på när han i sin installationsföreläsning påstod att "Vetenskapens historia, historien om den mänskliga andens högsta, mest fruktbringande aktivitet, har förvisso i sig intresse och rättfärdigande nog, och det icke blott såsom ett fångslande vetande men stundom ock som en förnyelsens källa för vetenskapen själv."²⁷ Han förklarade vidare att samtidens framgångsrika forskare må vara optimistiska, men att de ändå inte kunde vara förvissade om att "äga den i varje avseende fullkomligaste insikt, som människotanken hittills frambragt".²⁸ Vad gäller vikten av kännedom om äldre resultat är motivet okontroversiellt, tänk bara på den avgörande betydelse som gamla mätobservationer har inom områden som astronomi, geologi, meteorologi, klimatforskning, epidemiologi och så vidare. Att historien skulle utgöra ett arkiv för avdankade idéer som med lätthet kan plockas fram, reaktiveras och stimulera till ny forskning är däremot en möjlighet som inte ska överdrivas, eftersom idéer – liksom praktiker och begrepp – tenderar att vara kontextbundna. (Å andra sidan visar det sig ibland att vetenskapliga idéer som presenteras som nya i själva verket är gamla idéer i nya versioner.) Mer relevant är då att vetenskapshistorien kan påminna forskare om att de sätt på vilka forskning bedrivs idag inte är de enda tänkbara utan att de är alternativ som på grund av olika samverkande faktorer, inklusive tillgänglig teknik, har valts bland flera andra alternativ.

Undervisningen kan fördjupas. De flesta vetenskapshistoriker verkar vara överens om att den högre utbildningen borde inbegripa inslag som bidrar till historisk medvetenhet. Somliga, som den franske fysikern, filosofen och historikern Pierre Duhem, har till och med hävdat att en historisk undervisningsmetod är den enda som kan få studenter att förstå vad vetenskap verkligen är. Vetenskapshistoriska inslag är också vanliga i undervisningen men långt ifrån alltid och de görs sällan på ett historievetenskapligt sätt. Som Thomas Kuhn har uttryckt det ger de lapidariska anekdoter som normalt förekommer i den naturvetenskapliga kurslittera-

turen en lika felaktig bild av vetenskapens historia som turistbroschyrer ger om främmande länder.²⁹ Endast de mest ”säljande” vyerna visas upp. Ett vetenskapshistoriskt perspektiv som ger insikter i kunskapsbildande processer kan däremot fylla en viktig didaktisk funktion. Det ökar studenternas förmåga att tillägna sig ett kritiskt förhållningssätt i förhållande till kurslitteratur och lärare, men också deras förståelse av vetenskapen som en genuint mänsklig aktivitet, till vilken även de själva kan komma att bidra i framtiden.

Missförstånd kan belysas och i bästa fall undvikas. Den offentliga diskussionen myllrar av missförstånd om vetenskap och forskare. Hit hör överdrifter. I vissa fall framställs forskare som modernitetens riddare i vita rustningar som står för allt gott som kunskapssamhället har att erbjuda; i andra fall betraktas de närmast som omänskliga teknokrater och får klä skott för missförhållanden som de egentligen inte haft med att göra. I båda fallen är det inte ovanligt att vetenskap blandas ihop med teknik. Sådana missförstånd – att vetenskapen är helt igenom god eller ond, alternativt leder till helt igenom positiva eller negativa konsekvenser – är djupt problematiska för vetenskapssamhället (och resten av samhället) och behöver nyanseras.³⁰ Med historikern Steven Shapin kan man tala om ett behov av att ”sänka tonen” i debatten.³¹

Även inom vetenskapssamhället florerar missförstånd och förutfattade meningar som kan behöva redas ut genom historiska analyser. Forskare kan till exempel förfäktat vetenskapsteoretiska idéer eller forskningspolitiska käpphästar som vid närmare påseende inte alls stämmer med verkligheten, och som behöver korrigeras för att deras bild av sin verksamhet ska bli rättvisande och nya missförstånd undvikas.³² Det kan även röra sig om dispyter om vem eller vilka som bör tillskrivas äran för en viss upptäckt eller om kritiska frågor av bredare och mer strukturell art. Det faktum att kvinnor genom i stort sett hela vetenskapshistorien har utsatts för en könsbaserad diskriminering kan svårligen förstås utan historisk analys. Överlag har historiska studier på senare tid motiverats utifrån ett behov av att lyfta fram aktörer (till exempel kvinnor och amatörer) och faktorer (till exempel religion och teknik) som haft stor betydelse för vetenskapens utveckling men vars insatser och inflytande tenderar att negligeras eller glömmas bort i den ”stora berättelsen”.

En särskild sida av motivet för historisk vetenskapsanalys ”för vetenskapens skull” har handlat om att exempel från vetenskapshistorien behövs för att illustrera, belägga och vidareutveckla generella vetenskapsteorier, något som i sin tur kan vara till nytta för såväl vetenskapen som den vetenskapshistoriska forskningen.³³ Filosofen Imre Lakatos formulerade detta dialektiska motiv på ett tydligt sätt i sin berömda Kant-parafrafras från 1974: ”Philosophy of science without history of science is empty; history of science without philosophy of science is blind.”³⁴ Uppmaningen kan förstås mot bakgrund av debatten kring Kuhns paradigmatteori men

också av att det vid denna tid fanns filosofer som på allvar menade att de inte behövde knyta sina teorier till verkliga historiska fall, de kunde lika gärna hitta på dem själva. Analysen blev liksom mer hanterlig då.

Ett lockande problem i gränlandet mellan historia och filosofi har handlat om möjligheten av att korrekt begripa relationen mellan kontinuerlig och diskontinuerlig utveckling av vetenskaplig kunskap, sett i ett långt tidsperspektiv. Det har länge funnits en vision om att systematiska historiska studier borde kunna belägga vilken vetenskaplig metod som är den mest fruktbara eller effektiva.³⁵ Visionen har i sin tur hängt samman med idéer från den logiska empirismen om att vetenskapen i grunden är, eller i alla fall borde utgöra, ett enhetligt epistemologiskt system. Och att det som inte passar in i detta system, det som faller utanför så kallade demarkationskriterier, helt enkelt kan avfärdas som icke-vetenskap.

På senare tid har dock vetenskapshistoriker i allmänhet blivit ganska skeptiska till möjligheten att utforma sådana enhetliga vetenskapsfilosofier, med eller utan historiska exempel. Resultatet av de empiriska undersökningarna har istället blivit en insikt om att vetenskapen är föränderlig och aldrig har byggt på och inte heller bör bygga på *en* viss typ av metod, utan att det över tid har utvecklats en mångfald olika metoder som lämpar sig olika väl för olika typer av vetenskapliga studier och problem. Sportens värld kan användas som analogi. Liksom höjdhopp och simning förutsätter helt olika tekniker, förutsätter forskning om skilda företeelser helt olika metoder. Det har dessutom påpekats, från sociologiskt håll, att det inte verkar finnas någon känd enskild metod som fångar mer än en bråkdel av det som forskare faktiskt gör när de forskar.³⁶ Så istället för att reducera komplexiteten rörande vetenskapens natur och arbetssätt har historiska undersökningar snarare drivits av motivet att *belysa* denna komplexitet.³⁷

Men historiker anser för den skull inte att vetenskapshistoria saknar vetenskapsteoretisk betydelse. Många forskare försöker kombinera vetenskapshistoria och vetenskapsfilosofi men utifrån delvis andra frågor än de som traditionellt brukade ställas av analytiskt eller normativt inriktade filosofer.³⁸ Om empiriska historiska studier av vetenskap kan visa att synen på "vetenskaplighet" förändras över tid, att vetenskap inte är en autonom och värderingsfri verksamhet, att en tids vetenskapliga sanningar inte alltid gäller i senare tider (liksom att det händer att teorier som dömts ut som felaktiga senare kan få återupprättelse), och att teoriers utformning och status har en hel del med kontextbundna sociala och materiella faktorer att göra, är det rimligen inte oväsentligt. Denna typ av vetenskapsanalytisk forskning hittar man dock sällan under rubriken vetenskapsfilosofi utan snarast under den vidare beteckningen "vetenskapsstudier".

Som nämndes inledningsvis kan vetenskapshistoria uppfattas som en delmängd av andra kultur- och samhällsvetenskapliga områden som har vetenskap som studieobjekt. Begreppet vetenskapsstudier eller vetenskaps-

och teknikstudier (STS) används som ett samlingsnamn på dessa områden. STS kan stå för många olika saker men med sociologen Steve Fuller kan man enklast besett tala om två huvudinriktningar, dels en mer politiskt och aktivistiskt inriktad "Low Church STS", som bygger vidare på den civilisationskritiska traditionen från 1960-talet och som syftat till att påverka vetenskapen i en mer socialt ansvarstagande riktning, och dels en mer konceptuellt sofistikerad "High Church STS", som har syftat till att fördjupa förståelsen av vetenskap och teknik på ett teoretiskt plan och därmed problematisera traditionella epistemologiska antaganden eller påståenden.³⁹ För båda inriktningarna, men i synnerhet den senare, har samtidsinriktade, huvudsakligen sociologiska och antropologiska, analyser kommit att spela en dominerande roll. Men fältet rymmer mycket annat, inklusive historia.

Liksom relationen mellan vetenskapshistoria och vetenskapsfilosofi har relationen mellan vetenskapshistoria och samtidsinriktade vetenskapsstudier varit både passionerad och omdebatterad. Samtidsinriktade vetenskapsstudier och det konstruktivistiska perspektiv på vetenskap som de, med grund i kunskapssociologi och laboratorietnografi, har utvecklat, fick under 1980- och 1990-talet ett utomordentligt starkt inflytande på den vetenskapshistoriska forskningen.⁴⁰ Denna öppenhet mot nya analytiska perspektiv har på många sätt varit fruktbar eftersom nya frågor om vetenskapens praktiker har kunnat ställas till det förflutna, varvid en ökad förståelse av vetenskapen som en social, kulturell, materiell, platsbunden och stundom kontroversiell aktivitet har vuxit fram.⁴¹ Vid sidan om denna "sociologiska vändning" har vetenskapshistoria, liksom historievetenskaperna i stort, tagit starkt intryck av aktör-nätverksteorier, genusforskning och den så kallade "kulturella vändningen", varvid gränserna mellan vetenskap och icke-vetenskap liksom mellan natur och kultur ytterligare har suddats ut.⁴² För att tala med den holländske historikern Chunglin Kwa: "science is a form of culture, produced by culture, and linked to other forms of culture".⁴³

Men turerna har också medfört utmaningar för och förändringar av den historievetenskapliga praktiken. Samtidigt som det ibland har visat sig svårt att applicera teoretiska modeller som utvecklats inom STS och Cultural Studies på ett äldre historiskt material har den vetenskapshistoriska forskningen alltmer flyttat fokus mot samtiden och prioriterat sådana ämnen som för tillfället uppfattas som väsentliga eller kontroversiella. Den konstruktivistiska inriktningen har inneburit ett starkt fokus på kronologiskt och geografiskt snäva fallstudier på bekostnad av komparativa undersökningar och synteser inklusive översiktsarbeten som riktar sig till en större och mer heterogen publik än den som fältet i sig utgör.⁴⁴

Mot bakgrund av vetenskapshistoriens komplicerade väg för att bli en profession i egen rätt – i förhållande till de vetenskaper som studeras men också till andra näraliggande discipliner – har vissa företrädare förordat

att vetenskapshistoria först och främst bör koncentrera sig på att vara en disciplinerad historievetenskap. Andra har i postdisciplinär anda framhållit att gränserna mellan historia och andra delar av STS i grund och botten är imaginära och att ökad samverkan mellan olika perspektiv är vad som borde eftersträvas.⁴⁵ Av den senaste upplagan av STS-handboken (2008) att döma, tycks det dock ha skett en tyngdpunktsförskjutning inom fältet såtillvida att den teknik- och vetenskapshistoriska forskningen numera intar en ganska blygsam position där.⁴⁶ Även om redaktörerna i sitt inledningskapitel pliktskyldigt betonar vikten av att undersöka vetenskap och teknik även ur ett historiskt perspektiv lyser de historiska analyserna allt som oftast med sin frånvaro i bokens kapitel. Visst görs en del tillbakablickar och historiska paralleller men i regel är det ekonomiskt och politiskt viktiga eller kontroversiella företeelser här och nu som uppmärksammas.

Alldeles oavsett orsakerna bakom denna förskjutning finns en bred konsensus om att vetenskap – likväl som litteratur, språk eller konst – behöver studeras ur både diakrona och synkrona perspektiv. STS-forskaren Sheila Jasanoff har uttryckt detta tydligt: ”history of science has to be part and parcel of any meaningful attempt to study science and technology as human, social institutions”.⁴⁷ Vetenskapshistoriens medverkan i det globala, transdisciplinära projekt som STS utgör kan motiveras på flera sätt, till exempel genom att den kan kvalificera abstrakta samhällsvetenskapliga teorier och modeller, så att de bättre stämmer överens med de empiriska beläggens rika brokighet, historisera begrepp och arbetsätt och ge kunskapsproduktionen ett tidsdjup, och, inte minst, följa vad den brittiske vetenskapshistorikern James Secord kallat ”knowledge in transit”, det vill säga kunskapens cirkulation och kommunikation över tid och mellan skilda platser och sammanhang.⁴⁸ Något ligger det i Steve Fullers tillspetsade liknelse, att det svårligen går att förstå katolicismens betydelse för de praktiserande utövarna genom att endast studera vad som pågår i Vatikanen och under högmässorna i de stora katedralerna.⁴⁹

Kunskapsöversättning

Det tredje övergripande motivet handlar om att vetenskapshistoria kan bidra till att beskriva och förklara – översätta – vetenskap (inklusive den vetenskapshistoriska forskningen i sig) på ett sätt så att även de som inte själva är specialister kan förstå och dra nytta av dess innebörd. Djupast sett rör det sig om ett demokratiskt motiv, som går ut på att göra vetenskapen transparent och underlätta för så många som möjligt att få en inblick i vetenskapens värld. I detta har ingått en tanke om att ämnets uppgift är att vara syntetiskt och överblickande och därmed fungera som en motvikt till vetenskapens generella tendens till specialisering och differentiering. Både i tidskriften *Isis* och i boken *The history of science and*

the new humanism (1931) utkorade Sarton vetenskapshistoria till en ny sorts ”internationell humanism”, som skulle kunna överkomma det ömsesidiga misstroende som redan under mellankrigstiden hade börjat utvecklas mellan humanister och naturvetare.⁵⁰

Detta motiv har länge varit vanligt på universiteten och var till exempel viktigt i samband med ämnets institutionalisering i Västtyskland. Så var fallet även i England, där vetenskapshistoria ansågs svara på behovet att överbrygga de ”två kulturerna”, som fysikern och författaren C. P. Snow varnade för i sin berömda föreläsning 1959.⁵¹ Ett snarlikt argument användes som bekant i Sverige under 1960-talet, för att motivera att ämnet idé- och lärdoms historia borde erbjudas i den svenska gymnasieskolan.⁵² På universiteten har vetenskapshistoria på ett liknande sätt motiverats för alla kategorier av studenter, för humanister som saknar grundläggande kunskaper i naturvetenskap, medicin och teknik likväl som för studenter i naturvetenskap, medicin och teknik, som saknar grundläggande historisk och humanistisk förståelse. Redan Nordström lyfte denna möjlighet, när han i studiehandboken för Uppsala universitets filosofiska fakultet 1937 gjorde klart, att hans ämne var nyttigt för studenter från samtliga fakulteter.⁵³

Ett vanligt sätt att uppfatta detta motiv är att se vetenskapshistoria som en form av populärvetenskap, som kan bidra till vad som på engelska brukar kallas ”public understanding of science” (PUST).⁵⁴ I detta uttryck ligger en önskan om att allmänhetens kunskap om vetenskap ska öka men typiskt också att denna allmänhet ska övertygas om att vetenskap är något nödvändigt och bra och därmed få en mer positiv inställning till privat- och skattefinansierad forskning. Naturligtvis ser vetenskapshistoriker gärna att så många som möjligt tar del av deras forskning, och då lär sig mer om både vetenskap och historia: vetenskapshistoria kan på det sättet ännu motiveras utifrån sitt bildningsvärde. Det är riktigt att vetenskapshistoriska verk kan bidra till att höja vetenskapens sociala prestige och legitimera industriella, politiska och ekonomiska satsningar.⁵⁵ Men dagens vetenskapshistoriker vill gärna formulera uppdraget på ett litet annorlunda sätt. Istället för att ”sälja in” vetenskap handlar motivet snarare om att bidra till en vidare och mer kritiskt hållen ”understanding of science for the people”.⁵⁶

I detta ingår varken oförblommerad propaganda för vetenskapssamhället i stort eller elementära kunskaper om vetenskapliga teorier och fakta i sig, utan snarare insikter i vetenskapens natur och dess samspel, på gott och ont, med resten av samhället. En poäng med sådan kunskap är att den kan hjälpa människor att förstå varför forskare kan tolka nya vetenskapliga resultat på helt olika sätt och till och med hamna i offentliga konflikter om dessa tolkningar. Allmänheten, skriver historikerna Peter J. Bowler och Iwan Rhys Morus, ”need to know that scientific research is a complex process in which it is not impossible for two perfectly legitimate

projects to suggest opposing positions on some controversial question”.⁵⁷ På motsvarande sätt kan en problemorienterad vetenskapshistorisk forskning bidra till att tydliggöra konfliktlinjer i de fall där olika intressegrupper står mot varandra i vetenskapsrelaterade frågor. Människor kan ges verktyg för att kunna sätta sig in i och även själva delta i vetenskapsrelaterade debatter, till exempel rörande de krafter som styr forskningens inriktning eller om kontroversiell eller etiskt problematisk forskning av allmänt intresse där vetenskaplig kunskap i sig inte är nog för att fälla avgörandet.⁵⁸ Den brittiske historikern John V. Pickstone har formulerat detta demokratiska motiv mot bakgrund av kunskapsproduktionens tilltagande kommersialisering och privatisering:

Science, technology and medicine [STM] are now central to our economies and to our cultures; the politics of STM will be central to our futures. The public and private investments in commerce-led technoscience are now enormous. For that reason, we also need to invest critical intelligence and financial and political resources to ensure that public interests will be served as well as commercial interests. Understanding the history of STM is one way by which its products and processes can be opened to scrutiny and control by citizens and consumers.⁵⁹

Man kan förvisso hävda att inte bara vetenskapshistoriker och STS-forskare utan också andra aktörer, som journalister och författare, på detta sätt bidrar till att översätta vetenskap, och så är det förstås. Men man bör då tillägga att mycket populärt vetenskapshistoriskt författarskap bygger på arbeten som utförts av historiker. Liksom all annan ”populärvetenskap” är populär vetenskapshistoria beroende av en grundläggande forskning.

Vetenskapshistoria har slutligen motiverats utifrån sin forskningspolitiska relevans, vilket innebär att vetenskapshistorien alltmer närmar sig analysen av samtiden, kanske också av framtiden. Motivet är egentligen inte konstigare än att ämnen som ekonomi och marknadsföring kan motiveras utifrån deras betydelse för näringspolitiken, men det har ändå uppfattats som mer kontroversiellt än många andra motiv.

Det var i samband med andra världskriget och början av efterkrigstiden som forskning etablerades som ett eget politikområde i USA och Europa. Tanken att vetenskapshistoriska kunskaper skulle kunna användas inom detta område kom till uttryck redan i den bok som brukar ses som den moderna forskningspolitikens pionjärbete: *The social function of science* från 1939. Författare var den tidigare nämnde Bernal, som här utgick från en marxistiskt inspirerad tolkning av historien för att argumentera för vetenskapens potentiella betydelse för samhälle och industri samt, utifrån denna bakgrund, ge direktiv för hur denna potential bättre skulle kunna tas tillvara. Detta framtidinriktade perspektiv var något som Bernal senare återkom till i *Science in history* från 1954, där han slog fast: ”Inom

vetenskapen, mer än inom någon annan mänsklig institution, är det nödvändigt att utforska det förflutna för att kunna förstå nuet och kontrollera framtiden”.⁶⁰ Bernal's vision var en socialt ansvarstagande vetenskap som inte bara sökte sanningen för sanningens egen skull utan aktivt bistod i planeringen av centrala samhällsangelägenheter, som industri, jordbruk och medicin. En sådan i grunden politisk omställning, från ”grundforskning” till en mer ”tillämpad forskning”, behövde, enligt Bernal, historievetenskaplig vägledning: ”Just detta är det starkaste skälet att studera vetenskapens och samhällets relationer i det förflutna, för endast härigenom kan nödvändiga insikter förvärfas.”⁶¹

Tanken att vetenskapshistoriska kunskaper kan ”översättas” och ”tillämpas” i samband med till exempel forskningspolitikens utformning har allt sedan dess funnits med som en komponent i debatten om vetenskapshistorikernas uppgift. ”[I]t is time to build the channels through which relevant and relevantly packaged research results of historians, philosophers, and sociologists of science and technology may flow to policymakers”, uppmanade den amerikanske vetenskapshistorikern John Heilbron i en föreläsning 1986.⁶² Historiska analyser har också haft viss betydelse för det forskningspolitiska arbetet. Strängt taget varje utredning av tidigare satsningar innebär inslag av historiska studier, och resultaten från sådana utredningar har i sin tur inverkat på utformningen av nya satsningar. I Sverige har forskare med historisk kompetens vid ett flertal tillfällen engagerats i regeringens forskningsberedning, och i forskningspropositionerna framhålls gärna förebildliga exempel från det förflutna som kan legitimera de nya politiska förslagen. Men förhållandet mellan vetenskapshistoria och en framåtsyftande forskningspolitik har inte varit enkelt i praktiken. Även om policymakare och forskningspolitiker ofta använt sig av historiska exempel eller modeller som inbegripit en historisk dimension har vetenskapshistoriker ändå anklagat politiken för att vara historielös.

Denna fråga har på senare tid ställts på sin spets i samband med den internationella debatten om ”kunskapssamhället” som en global tävlingsarena, i synnerhet rörande de stora frågorna om kunskapsproduktionens villkor och om hur förhållandena mellan naturvetenskap, teknik, stat och industri bäst ska förstås och helst kunna förbättras genom diverse strategiska satsningar och nya organisatoriska konstellationer. Detta är en debatt som i hög grad har präglats av ekonomiska perspektiv, medan historiska erfarenheter sällan tagits på allvar. Mot denna bakgrund har vetenskapshistoriker tvingats vässa sina argument för att motivera sin betydelse för området. Liksom Nordström lyfte fram idé- och lärdoms historia i kontrast mot litteraturvetenskap och politisk historia, och efterkrigstidens vetenskapshistoriker tog spjörn mot vetenskapsfilosofier och forskare som skrev sitt ämnes historia, har samtidens vetenskapshistoriker framhållt sitt ämne i kontrast mot den policynära innovations-

forskningen.⁶³ Men man har samtidigt strävat efter att upprätthålla en professionell integritet som fria forskare, att inte gå politiska ärenden. Jag ska i det följande ge två exempel på hur detta komplicerade förhållande kommit till uttryck under senare år.

I boken *The science–industry nexus* (2004) skriver den brittiske vetenskapshistorikern Jeff Hughes att vetenskapshistorikerna delvis själva är skyldiga till den akademiska vetenskapshistoriens frånvaro i det offentliga och politiska samtalet.⁶⁴ De talar mest till varandra och har helt enkelt inte tänkt igenom hur deras forskning på ett explicit sätt kan kopplas till aktuella frågor av forskningspolitisk betydelse. Hughes menar att det är synd eftersom aktuell vetenskapshistorisk forskning har mycket att tillföra den forskningspolitiska debatten, till exempel i frågor rörande högre utbildning, forskningsfinansiering, relationer mellan universitet och industri, och beträffande reglering och utvärdering av privatiserad vetenskaplig verksamhet. Historiker kan inte minst problematisera policymakares konventionella antaganden om vetenskapens natur, progression och inflytande, och därmed vidga den forskningspolitiska debatten, föreslår Hughes.

The History of science offers a rich background against which the assumptions underpinning policy-formation and decision-making can be tested, challenged and re-thought. It cannot offer simplistic slogans, catchphrases or quick fixes: indeed, it suggests the danger of such approaches. What it can do is open up the processes of science to broader public debate.⁶⁵

Men Hughes understryker också att ett sådant publikt engagemang medför svårigheter och risker. Eftersom vetenskapshistoria är ett vittfamnande och heterogent område talar historikerna sällan med en röst. Något givet vetenskapshistoriskt budskap att framföra till varje given fråga finns inte. Många historiker har svårt att översätta sina resultat till robusta policyrelevanta rekommendationer, och även om de lyckas finns det ingen garanti att de kommer att få någon konkret inverkan på grund av att konkurrensen om tolkningsföreträde som råder i det offentliga samtalet är så hård. Det kritiska perspektiv som historikerna gärna representerar kan dessutom lätt uppfattas som negativt, i värsta fall antivetenskapligt, vilket i förlängningen riskerar att undergräva deras trovärdighet.⁶⁶ Uppgiften innebär slutligen en svår social balansgång. Om man som historiker står för nära den politiska eller ekonomiska makten riskerar man att påverkas eller bli en del av den. Men om man undviker dialog och, för att använda idéhistorikern Gunnar Erikssons uttryck, ”kapslar in sig i sin egen självtillräcklighet”, minskar uppmärksamheten och möjligheterna att påverka, om så bara indirekt, riskerar att försvinna.⁶⁷

Mitt andra exempel på vetenskapshistorikernas kluvna förhållande till motivet att vara forskningspolitiskt relevant är den workshop på temat

”Historiska perspektiv på vetenskap och politik”, som EU-kommissionens så kallade Science and Society Directorate tog initiativ till 2006. Syftet med denna workshop var uttryckligen att utnyttja historisk kunskap om relationerna mellan vetenskap och politik för att berika den europeiska forskningspolitiska debatten och ytterst ge policydirektiv på EU-nivå beträffande vetenskapen och/i samhället. Motivet bakom initiativet var att direktionen ansåg sig behöva ett historiskt perspektiv för att kunna hantera rådande klichéer beträffande synen på samtida teknovetenskap, som att ”allt är nytt och farligt” eller att ”det var bättre förr”. Initiativet möttes av stort intresse bland Europas vetenskapshistoriker.

Workshopen mynnade ut i en omfattande rapport där huvudförfattaren, den franske vetenskapshistorikern Dominique Pestre, sammanställde en rad historievetenskapligt förankrade teser om hur förhållandena mellan vetenskap och politik (men också teknik, industri och ekonomi) har utvecklats samt pekade ut en rad problem rörande samtidens forskningspolitik och syn på forskning i största allmänhet.⁶⁸ Mot denna bakgrund formulerades förslag på vidare historisk forskning inom området. Målsättningen med detta program skulle vara att ”mobilisera” historiker för att ta fram kunskap som kunde öka reflexiviteten hos såväl forskare som policyaktörer, förstärka institutionella och sociala minnen samt bidra till formuleringen av nya historier som hjälper människor att förstå vad som hänt och vad som är på gång att hända.

Men samtidigt som rapporten på detta sätt motiverar studier i vetenskapens historia som ett forskningspolitiskt redskap framhåller den att den historiska analysen har sina begränsningar och att historiker (ofta på goda grunder) är obenägna att på ett explicit sätt ta steget från att säga hur något ”är” till att föreslå hur något ”bör vara”. Det som motiverar historikers engagemang i forskningspolitiska frågor kan snarare vara att de kan ifrågasätta dolda antaganden och enkla beskrivningar av forskning och innovation och belysa ämnets vidare komplexitet, problematisera och dekonstruera ”stora berättelser” om vetenskapens implikationer och lyfta fram alternativa historier, samt använda historiska fallstudier som heuristiska verktyg för att analysera samtida politiska frågor.⁶⁹ Det senare kan till exempel gälla kvinnors situation inom akademien eller för- och nackdelar med olika sätt att organisera forskning.

Motivet att vetenskapshistoria kan översätta vetenskapshistorisk kunskap i syfte att vara forskningspolitiskt relevant har alltså grovt sett haft två sidor: en mer instrumentell, som handlat om att vetenskapshistoriker kan använda sin kompetens för att aktivt vägleda politiska beslut rörande vetenskap och forskning, och en mer återhållsam, som gått ut på att deras uppgift snarare är att analysera och problematisera forskningspolitiska uppfattningar och trender. Detta är en hållning som på ett underfundigt men träffande sätt sammanfattas i efterordet till boken *Vetenskapens sociala strukturer* (2008), där en grupp svenska vetenskapshistoriker be-

handlar frågan om vetenskapshistoriens forskningspolitiska värde: "Vetenskapshistorien är inte forskningspolitikens tjänarinna. Men just därför behövs den".⁷⁰

Avslutning

Utöver att vara en delmängd av det vida forskningsområdet vetenskaps- och teknikstudier är vetenskapshistoria en historisk subdisciplin, som på ett allmänt plan kan motiveras på precis samma sätt som alla andra historiska subdiscipliner. Men liksom alla andra historiska subdiscipliner kan vetenskapshistoria också motiveras på ett mer specifikt sätt. Det mest övergripande och långlivade motivet har att göra med studieobjektets *status* och kan formuleras så: Genom de senaste seklerna har vetenskap i vid mening fått ett inflytande över många människors tänkande och en inverkan på hur samhällen organiseras och fungerar. Samtidigt har en stark förväntan på vetenskapens (och teknikens) förmåga att lösa samhällsproblem och generera ekonomisk tillväxt etablerats.

För att förstå hur det har blivit på det sättet, varför människor har kommit att tänka som de gör och varför samhällen har kommit att fungera som de gör, behövs historiska studier som undersöker och belyser hur vetenskapen och dess auktoritet har utvecklats och hur den kommit till användning som en del av samhället. Historiker kan sedan ha helt olika uppfattningar om hur stor vetenskapens betydelse har varit i praktiken, både för människors världsbild och för samhällets organisation och funktion, liksom huruvida denna betydelse och auktoritet varit för stor eller för liten på det ena eller andra området.⁷¹ Men det är en annan sak.

Utöver detta övergripande motiv har dock många andra, delvis överlappande, motiv för vetenskapshistoria kommit till uttryck. De har varit mer eller mindre aktuella i olika tider och även mer eller mindre relevanta för olika grupper. Vissa motiv har mest talat till historiker och andra kollegor inom humanvetenskaperna, andra mest till de grupper vars forskning utgör själva studieobjektet, ytterligare andra mest till studenter, finansierare, politiker eller den intresserade allmänheten i stort. Sammantaget har de handlat om att vetenskapshistoriska studier behövs för att vi – studenter, forskare, politiker, medborgare, etc. – ska nå en förståelse som går bortom idealiserade teorier och modeller av dels vetenskapens praktiker och dynamik, och dels dess kulturella, sociala, politiska och ekonomiska kopplingar och implikationer över tid.

Genom att inte bara presentera kunskap om det förflutna, och om hur det förflutna hänger ihop med samtiden, utan också, med denna kunskap som bas, delta i den offentliga debatten om vetenskap och dess eventuella konsekvenser, har målsättningen för många vetenskapshistoriker ytterst varit att direkt eller indirekt verka för en i någon mening bättre vetenskap och ett bättre samhälle. Att tillämpa vetenskapshistoriska lärdomar på

aktuella frågor och problem innebär emellertid utmaningar som historiker måste ta på allvar och hantera om man har för avsikt att aktivt påverka sin samtid. För att citera de amerikanska vetenskapshistorikerna Zuoyue Wang och Naomi Oreskes: ”Authentic policy-relevant history is not an oxymoron, but it is a challenge”.⁷²

I övrigt kan två slutsatser dras av denna översikt. Den ena är att forskare med vetenskapshistorisk inriktning gärna har motiverat sin forskning i förhållande till vad man upplevt som brister i andra forskares verksamhet. Antingen har man menat sig kunna göra sådant som andra forskare inte gör, och därmed fungera som ett komplement, eller så ungefär samma sak som andra, fast på ett annorlunda eller bättre sätt. Samtidigt har vetenskapshistoriens gränser blivit alltmer flexibla, och många fruktbara korsningar har uppstått både med andra ämnen och med andra historievetenskapliga subdiscipliner, som teknik-, medicin- och miljöhistoria. Den andra slutsatsen är att oavsett om motiven har handlat om att ställa civilisationsdiagnos, analysera vetenskap eller översätta kunskap så har vikten av ett kritiskt perspektiv – som problematiserar vetenskap – inklusive konventionella föreställningar om och förväntningar på vetenskap – ökat över tid. Detta har sannolikt att göra med ökade insikter från vetenskaps- och teknikstudierna över lag om såväl vetenskapens som historiens och samhällets komplexitet. Sammantaget innebär detta att vetenskapshistoria på ett påtagligt sätt har utvecklat sin kritiska potential.

Med tanke på de väldiga satsningar som görs på vetenskap, forskning och innovation, samtidigt som dessa områden kringgärdas av ett brett spektrum av uppfattningar, förhoppningar, farhågor och politiska och ekonomiska intressen, framstår behovet av ett kritiskt perspektiv, som värnar eftertanke och reflexion, i sig som ett starkt motiv för vetenskapshistoriska studier. Att kommunicera värdet och nyttan av ett sådant perspektiv är inte enkelt men det måste ändå göras, både inom och utom de miljöer där de vetenskapshistoriska kunskaperna och insikterna genereras. Samtidigt får vi som ägnar oss åt dessa studier fortsätta att ställa oss såväl frågan *hur* som frågan *varför*.⁷³

Summary

On reasons for the history of science. By Christer Nordlund. This essay is based on the author's inaugural lecture as Professor of History of Science and Ideas, delivered at Umeå University on 22 October 2011. It addresses the basic question, "Why study the history of science?" and the way historians and other scholars from Europe and the USA have responded to it in textbooks, programmatic articles and lectures over the last hundred years. In addition to general statements – that the humanities as a whole contribute to the understanding of mankind, or that disciplines of this kind are important simply for their own sake – the author suggests that

answers to this question can be grouped into three types of motives under the categories “Diagnosis of Civilisation”, “Analysis of Science”, and “Translation of Knowledge”. According to these motives, history of science is a valuable scholarly enterprise because it has the potential to contribute to (1) the understanding of certain aspects of historical and cultural development, hence putting contemporary society and some of its major challenges in perspective; (2) the examination of the nature and dynamics of science as practice, which in the end may benefit contemporary science; and (3) the communication of knowledge about science and research, notably to policy makers and the wider public, thus making science and the academic system more transparent. The lofty status of science in society, and the need for a reflexive and critical perspective on this status, may today be regarded as a fundamental premise for all these motives.

Noter

1. Miljöerna i fråga är Avd. för vetenskapshistoria vid Uppsala universitet, Dept. of History and Philosophy of Science vid University of Cambridge och Max Planck Institute for History of Science i Berlin.

2. ”Like any other scholarly discipline, the field’s primary responsibility must be to itself”, som det heter i Thomas S. Kuhn: ”The history of science” i idem: *The essential tension. Selected studies in scientific tradition and change* (Chicago, 1977), 120.

3. Åtminstone i en västerländsk kontext, om vi ska tro R. C. Olby et al. (red.): *Companion to the history of modern science* (London & New York, 1990), xvi: ”for every attempt modern Western man may make to understand himself and to make himself understood to others – including what he has done to others – nothing is more essential than an understanding of science as it has developed in history.”

4. Motiv används här i en vid och pragmatisk mening, som ett samlingsbegrepp för ”drivkraft”, ”anledning”, ”argument för”, ”skäl”, kort sagt som svar på frågan ”varför?”. Gunnar Erikssons artikel ”Motiveringar för naturvetenskap. En översikt av den svenska diskussionen från 1600-talet till första världskriget” i *Lychnos* 1971–72 har varit en inspirationskälla.

5. För den som är intresserad av vetenskapshistoriens historiografi rekommenderas Olby et al. (red.): *Companion to the history*

of modern science; Helge Kragh: *An introduction to the historiography of science* (Cambridge, 1987 och senare uppl.); Jan Golinski: *Making natural knowledge. Constructivism and the history of science* (Cambridge, 1998 och senare uppl.); Kostas Gavroglu & Jürgen Renn (red.): *Positioning the history of science* (Dordrecht, 2007).

6. Johan Nordström: ”Idé- och lärdomshistoria” [1937] i Nils Andersson & Henrik Björck (red.): *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets identitet under sextio år* (Stockholm/Stehag, 1994), 36.

7. Johan Nordström: ”De yverbornes ö. Bidrag till Atlanticans förhistoria” i *Rudbecksstudier. Festskrift vid Uppsala Universitets minnesfest till högtidlighållande av 300-årsminnet av Olof Rudbeck d.ä.:s födelse* (Uppsala, 1930), 260.

8. Nordström: ”Om idé- och lärdomshistoria. Installationsföreläsning den 4 mars 1933” i *Lychnos* 1967–1968, 28.

9. *Ibid.*, 27.

10. Tore Frängsmyr: ”Science or history. George Sarton and the positivist tradition in the history of science” i *Lychnos* 1973–1974; idem: ”Vetenskapshistoriens framväxt” i idem: *Vetenskapsmannen som hjälte. Aspekter på vetenskapshistorien* (Stockholm, 1984); Rachel Laudan: ”Histories of the sciences and their uses. A review to 1913” i *History of science* 31:1 (1993); Joy Harvey: ”History of science, history and science, and

natural sciences. Undergraduate teaching of the history of science at Harvard, 1938–1970” i Margaret W. Rossiter (red.): *Catching up with the vision. Essays on the occasion of the 75th anniversary of the founding of the History of Science Society* (Chicago, 1999).

11. David Edgerton: ”Science and war” i Olby et al. (red.): *Companion to the history of modern science*.

12. Rachel Carson: *Tyst vår* (Stockholm, 1970 [1962]), 21.

13. John Desmond Bernal: *Vetenskapens historia*. Band 1 (Stockholm, 1981 [1954]), 13.

14. Frängsmyr: ”Vetenskapshistoriens framväxt”, 10.

15. Thomas S. Kuhn: *De vetenskapliga revolutionernas struktur* (Stockholm, 1992 [1962]).

16. Peter J. Bowler & Iwan Rhys Morus: *Making modern science. A historical survey* (Chicago & London, 2005), 11.

17. Georg Henrik von Wright: *Vetenskapen och förnuftet. Ett försök till orientering* (Stockholm, 1986); idem: *Myten om framsteget. Tankar 1987–1992 med en intellektuell självbiografi* (Stockholm, 1993). Se också Bengt Molander & May Thorseth (red.): *Framsteg, myt, rationalitet. Med en inledande uppsats och repliker av Georg Henrik von Wright* (Göteborg, 1997).

18. Carolyn Merchant: *Naturens död. Kvinnan, ekologin och den vetenskapliga revolutionen* (Stockholm/Stehag, 1994 [1980]), 19. Merchant följde upp boken med *Ecological revolutions. Nature, gender, and science in New England* (Chapel Hill, 1989).

19. Johan Nordström: ”Vetenskapshistoria” [1936] i Andersson & Björck (red.): *Vad är idéhistoria?*, 32.

20. Kragh: *An introduction to the historiography of science*, 17.

21. Forskjutningen från positivism mot historicism och kontextualisering hade dock inte bara att göra med att allt fler historiskt tränade forskare började intressera sig för vetenskapshistoria och därmed övertog fältet. Det fanns naturvetare som tidigt förespråkade en sådan inriktning, samtidigt som det fanns historiker som försvarade en mer traditionell och internalistisk syn på vetenskapshistoria. Se Anna-K. Mayer: ”Setting up a discipline. Conflicting agendas of the Cambridge History of Science Committee,

1936–1950” i *Studies in history and philosophy of science* 31:4 (2000); idem: ”Setting up a discipline, II. British history of science and ’the end of ideology’, 1931–1948” i *Studies in history and philosophy of science* 35:1 (2004).

22. Jane Maienschein & George Smith: ”What difference does history of science make, anyway?” i *Isis* 99:2 (2008).

23. John Heilbron: ”Applied history of science” i *Isis* 78:4 (1987). Programmets inriktning kan också förstås mot bakgrund av tidens stundom heta historiografiska diskussion om vad som ytterst bestämmer vetenskapens utveckling och innehåll, och i vilken utsträckning forskare präglas av det samhälle som de är en del av. Om denna debatt, kring vad som kallas ”internalism” respektive ”externalism”, se Frängsmyr: ”Science or history?”; Steven Shapin: ”Discipline and bounding. The history and sociology of science as seen through the externalism-internalism debate” i *History of science* 30:4 (1992).

24. Då inget annat anges bygger följande stycken på Kragh: *An introduction to the historiography of science*, 32–40; Jane Maienschein: ”Why study history for science?” i *Biology and philosophy* 15:3 (2000); David Oldroyd: ”Why study the history of geology? And why are archives important?” i *Comunicações Instituto Geológico e Mineiro* 89 (2002); *Isis* 99:2 [Focus: ”What is the value of history of science?”] (2008).

25. Ernst Mayr: *The growth of biological thought. Diversity, evolution, and inheritance* (Cambridge, Mass., 1982), 20.

26. Lorraine Daston: ”The moral economy of science” i *Osiris* 10 (1995); idem, ”On scientific observation” i *Isis* 99:1 (2008); idem & Peter Galison: *Objectivity* (Brooklyn, 2010 [2007]).

27. Nordström: ”Om idé- och lärdomshistoria”, 27.

28. Ibid.

29. Kuhn: *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, 15.

30. Harry Collins & Trevor Pinch: *The Golem. What you should know about science*, 2 uppl. (Cambridge, 1998 [1993]), 1.

31. Steven Shapin: ”Lowering the tone in the history of science. A noble call” i idem: *Never pure. Historical studies of science as if it was produced by people with bodies, situated in time, space, culture, and society*,

and struggling for credibility and authority (Baltimore, 2010).

32. Bowler & Rhys Morus: *Making Modern Science*, 2–3.

33. Thomas Nickles: "Philosophy of science and history of science" i *Osiris* 10 (1995); Thomas Sturm, Wolfgang Carl & Lorraine Daston (red.): *Why does history matter to philosophy and the sciences? Selected essays by Lorentz Krüger* (Berlin, 2005).

34. Imre Lakatos: "History of science and its rational reconstructions" i Yehuda Elkana (red.): *The interaction between science and philosophy* (Atlantic Highlands, 1974), 196.

35. Golinski: *Making natural knowledge*, 4.

36. Michael Mulkay: *Science and the sociology of knowledge* (London, 1979), 49–59.

37. Jfr Peter Galison & David J. Stump (red.): *The disunity of science. Boundaries, contexts, and power* (Stanford, CA, 1996). Vetenskapsfilosofins egen utveckling kan rimligen också studeras utifrån ett vetenskapshistoriskt perspektiv. Se t.ex. Alan Richardson: "Scientific philosophy as a topic for history of science" i *Isis* 99:1 (2008).

38. Ett exempel är Peter Galison: *Image and Logic. A material culture of microphysics* (Chicago, 1997). Se också idem: "Ten problems in history and philosophy of science" i *Isis* 99:1 (2008).

39. Steve Fuller: *Thomas Kuhn. A philosophical history for our times* (Chicago, 2000), 409–412. Fuller har också granskat STS-forskningens egna filosofiska grundvalar i *The philosophy of science and technology studies* (New York, 2006).

40. Till de grundläggande arbetena brukar räknas Barry Barnes: *Scientific knowledge and sociological theory* (London, 1974); David Bloor: *Knowledge and social imagery* (London, 1976); Bruno Latour & Steve Woolgar: *Laboratory life. The social construction of scientific facts* (Beverly Hills, 1979). Konstruktivismens inflytande analyseras i Golinski: *Making natural knowledge* och Ian Hacking: *The social construction of what?* (Cambridge, Mass., 1999).

41. Golinski: *Making natural knowledge*. Två historievetenskapliga arbeten från 1985 brukar framhållas som förebildliga, Steven Shapin & Simon Schaffer: *Leviathan and the air pump. Hobbes, Boyle, and the experi-*

mental life (Princeton, NJ, 1985) och Martin Rudwick: *The great Devonian controversy. The shaping of scientific knowledge among gentlemen specialists* (Chicago, 1985).

42. Som exempel på inflytelserika arbeten kan nämnas Evelyn Fox Keller: *Reflections on gender and science* (New Haven, CT, 1985); Donna Haraway: *Primate visions. Gender, race, and nature in the world of modern science* (New York, 1989); Bruno Latour: *Science in action. How to follow scientists and engineers through society* (Cambridge, Mass., 1987). Om den nya kulturhistorien, se Peter Dear: "Cultural history of science. An overview with reflections" i *Science, technology, & human values* 20:2 (1995).

43. Chunglin Kwa: *Styles of knowing. A new history from ancient times to the present* (Pittsburgh, 2011 [2005]), 6.

44. *British journal for the history of science* 26:4 [Tema: "The big picture"] (1993); *Isis* 96:2 [Focus: "The generalist vision in the history of science"] (2005).

45. Till de senare inläggen i denna pågående debatt hör Lorraine Daston: "Science studies and the history of science" i *Critical inquiry* 35:4 (2009) och Peter Dear & Sheila Jasanoff: "Dismantling boundaries in science and technology studies" i *Isis* 101:4 (2010).

46. Edward J. Hackett, Olga Amsterdam-ska, Michael Lynch & Judy Wajcman (red.): *The handbook of science and technology studies*, 3 uppl. (Cambridge, Mass., 2008).

47. Sheila Jasanoff: "Reconstructing the past, constructing the present. Can science studies and the history of science live happily ever after?" i *Social studies of science* 30:4 (2000), 622.

48. Jenny Beckman et al.: "Inledning" i Sven Widmalm (red.): *Vetenskapens sociala strukturer. Sju historiska fallstudier om konflikt, samverkan och makt* (Lund, 2008); Golinski: *Making natural knowledge*, xi; James A. Secord: "Knowledge in transit" i *Isis* 95:4 (2004).

49. Steve Fuller: "On the motives for the new sociology of science" i *History of the human sciences* 8:2 (1995), 120. Andra problem med STS, i förhållande till annan samhällsvetenskap, diskuteras i Christian Dayé: "'According to the books...' Reviewing science studies textbooks" i *Social studies of science* 38:2 (2008).

50. Frängsmyr: "Science or history"; Peter

Dear: "The history of science and the history of the sciences. George Sarton, Isis, and the Two Cultures" i *Isis* 100:1 (2009).

51. Kragh: *An introduction to the historiography of science*, 37; Oldroyd: "Why study the history of geology?", 12.

52. Idéhistoria upptogs i 1966 års läroplan för gymnasieskolan. Det nya gymnasieämnet presenterades samma år i Tor Ragnar Gerholm & Sigvard Magnusson: *Idé och samhälle. Den kulturella evolutionen i västerlandet* (Stockholm, 1966).

53. Nordström: "Idé- och lärdoms historia" [1937] i Andersson & Björck (red.): *Vad är idéhistoria?*, 37.

54. Se t.ex. Maienschein: "Why study history for science?"

55. Kragh: *An introduction to the historiography of science*, 34.

56. John V. Pickstone: *Ways of knowing. A new history of science, technology and medicine* (Manchester, 2000), 197–203.

57. Bowler & Rhys Morus: *Making modern science*, 16–17.

58. Se t.ex. Harry M. Collins & Robert Evans: "The third wave of science studies. Studies of expertise and experience" i *Social studies of science* 32:2 (2002); Jenny Eklöf: *Gene technology at stake. Swedish governmental commissions on the border of science and politics* (Umeå, 2007).

59. Pickstone: *Ways of knowing*, 224.

60. Bernal: *Vetenskapens historia*, 12. Motivet har återkommit i många reprints, till exempel i den brittiska vetenskapshistorikern Patricia Faras översiktsverk *Science. A four thousand year history* (Oxford, 2009), xv. "It looks at the past in order to find out how we've arrived at the present. And the whole point of doing that is to improve the future".

61. Bernal: *Vetenskapens historia*, 14.

62. Heilbron: "Applied history of science", 561.

63. Jenny Beckman, Anna Tunlid & Sven Widmalm: "Efterord. Vetenskapshistoriens forskningspolitiska relevans" i Widmalm (red.): *Vetenskapens sociala strukturer*.

64. Jeff Hughes: "The history of science, the public, and the 'problem' of policy. Some reflections from the United Kingdom" i Karl Grandin, Nina Wormbs & Sven Widmalm (red.): *The science–industry nexus. History,*

policy, implications (Sagamore Beach, MA, 2004).

65. *Ibid.*, 381.

66. *Ibid.*, 371.

67. Gunnar Eriksson: "Forum 10 år. Ett jubileumsföredrag" i Sverker Sörlin (red.): *Över gränserna. Tvärvetenskapens visioner och vardag* (Umeå, 1986), 19.

68. Dominique Pestre: *Historical perspectives on science, society and the political. Report to the Science, Economy and Society Directorate, European Commission* (2007).

69. *Ibid.*, Annex 2. Pestre återkommer till dessa motiv i "The historical heritage of the 19th and 20th centuries. Techno-science, markets and regulations in a long-term perspective" i *History and technology* 23:4 (2007).

70. Beckman, Tunlid & Widmalm: "Efterord", 274.

71. Jfr skillnaden mellan t.ex. Andrew Ede & Lesley B. Cormack: *A history of science in society. From philosophy to utility* (North York, Ontario, 2009), 7, och Steven Shapin: "Science and the modern world" i Hackett, Amsterdamska, Lynch & Wajcman (red.): *The handbook of science and technology studies*.

72. Zuoyue Wang & Naomi Oreskes: "History of science and American science policy" i *Isis* 99:2 (2008), 366.

73. Denna artikel har tidigare publicerats i *Thule. Kungl. Skytteanska Samsfundets Årsbok* 2012, s. 13–44, och återkommer här i en lätt redigerad form med tillstånd från Skytteanska samsfundets redaktör. Den bygger på det föredrag som jag höll i samband med att jag installerades som professor i idéhistoria med inriktning mot miljö- och vetenskapshistoria vid Umeå universitet den 22 oktober 2011. Större delen av arbetet med texten utfördes hösten 2011 när jag vistades som Pro Futura Fellow vid Kollegiet för avancerade studier (SCAS) i Uppsala. En tidig version ventilerades vid ett seminarium på Inst. för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet. Senare versioner har lästs och kommenterats av Jenny Eklöf, Tore Frängsmyr, Bosse Holmqvist, Kjell Jonsson, Bosse Sundin och Sven Widmalm. Jag har därigenom fått många goda synpunkter, som bidragit till mitt resonemang och gjort texten bättre. Tack!

Avhandlingsrecensioner

Korporativt och storskalert gjennombrudd

Tore Li: *Korporativt och storskalert gjennombrudd. Amerikanske, vesttyske og norske statsmaktens engasjement i naturvitenskapelig og teknologisk forskning 1940–1965*. Oslo: Senter for teknologi, innovasjon og kultur, 2012, 517 s.

Torsdag 10 maj 2012 försvarade Tore Li sin avhandling *Korporativt og storskalert gjennombrudd: Amerikanske, vesttyske og norske statsmaktens engasjement i naturvitenskapelig og teknologisk forskning 1940–1965*. Disputationen gällde den norska doctor philosophiae-graden, som innebär att man till bedömning lägger fram en avhandling som utarbetats i vad som kan kallas ensamhet och frihet, alltså utan att författaren varit knuten till någon institution och dess organiserade forskarutbildning med handledning, seminarier och annat. Akten gick inte heller av stapeln på Oslouniversitetets moderna campus, Blindern, utan i universitetets ”urbygning” på Karl Johan, utan specifik fakultetsanknytning. Den ägde dock rum under överinseende av samhällsvetenskapliga fakulteten, närmare bestämt dess Senter for teknologi, innovasjon og kultur. Inom denna STS-miljö har man bland annat studerat forskningspolitikens historia, vilket ger en fingervisning om inriktningen på Lis arbete.

Den omfångsrika avhandlingen består av sex kapitel. Under rubriken ”Korporativt og storskalert gjennombrudd” presenteras i det första studiens grundfrågor: *Hur og varfor* trappades det statliga engagemanget i forskning och utveckling upp så kraftigt i USA, Tyskland/Västtyskland och Norge under perioden 1940–65? Statens och forskningens växande betydelse för varandra behandlas i termer av lösningsrelevans och resursbehov, en diskussion som förs mot bakgrund av institutionella och andra utvecklingslinjer som följs till första världskriget och in i 1800-talet. Trots starka kontinuiteter av olika slag medförde slutet av andra världskriget en resursmässig volymtillväxt, säger Li, vilken för forskningen fungerade på samma gång fri- och beroendegörande och som innebar ett genombrott för nya institutionella former. Han menar

att det behövs en ny klassificering av det statliga engagemanget för att fånga och förstå denna utveckling. Han presenterar en ”konceptuell-empirisk taxonomi” som utifrån graden av nytto- eller ändamålsspecificering delar upp statens involvering i forskningen i fyra lager eller kategorier. Det första lagret kallas ”basengagemang” och gäller ospecificerade beviljningar till akademiska institutioner, det fjärde kallas ”särspecifikt” och avser statliga åtaganden inom särskilda verksamheter, såsom stöd till topografiska byråer eller militärtekniska provningsanstalter. Mellan dessa båda lager tillkom under perioden två nya för att kanalisera det växande engagemanget. Det andra lagret benämns det ”korporativa” engagemanget och karakteriseras av forskningsråden, en institutionell nydaning mellan forskning och politik, och i USA även av en regim med forsknings- och utvecklingskontrakt. Det tredje lagrets storskaliga engagemang utvecklades något senare och kännetecknas framför allt av storstilade satsningar inom atomenergi och rymdverksamhet.

I det andra kapitlet, ”Grenseland, aktører, beslutninger”, presenteras inledningsvis det material som nyttjats för att utforska studiens tematik. Li förklarar att han valt ut dels tre länder, USA, Västtyskland och Norge, dels tre forsknings- och utvecklingsfält, akademisk forskning inom naturvetenskap och teknik, atomenergi samt rymdverksamhet. Inom dessa ramar har han sedan valt ut 18 beslutsbrännpunkter, processer som ledde fram till formativa beslut, exempelvis om inrättandet av Norges teknisk-naturvitenskapelige forskningsråd 1946, av det tyska Förbundsministeriet för atomfrågor 1955, av National aeronautic and space administration (NASA) 1958. Beslutsprocesserna behandlas utifrån biografiska studier av centrala aktörer jämte annan historisk och statsvetenskaplig litteratur. Författaren diskuterar de aktörer och nätverk som agerade i de gränslandsprocesser som innebar en statens ökade tro på forskningen och forskningens ökade tillit till staten. Han förklarar även att hans tillvägagångssätt i grunden är kontextualistiskt och att han kombinerar samhällsvetenskaplig och historisk metod under

inspiration av ”grounded theory”. Detta innebär att teorin får växa fram på empirins grund och att ett mål är att presentera en substantiv teori, en faktabaserad generalisering som visar på mönster som går genom flera fall eller ”cases”.

De båda inledande kapitlen omfattar tillsammans hundra sidor och följs av tre kapitel som med sina sammanlagt drygt trehundra sidor utgör merparten av avhandlingen. De har en likartad struktur med en inledande översikt följd av detaljerade redogörelser för olika beslutsprocesser, i princip jämnt fördelade över de tre länderna. Dispositionsprincipen kan sägas vara kronologisk på tematisk grund, något som de expressiva kapitelrubrikerna på sitt sätt illustrerar; kapitel tre: ”Akademisk forskning innen naturvitenskap og teknologi – mellom forskningsfrihet og statsavhengighet”; kapitel fyra: ”Anvendt atomforskning – for frykt og forventning”; kapitel fem: ”Romvirksomheten – langs den kalde krigens flytende front”.

I det femtiösidiga sjätte kapitlet sammanfattas och diskuteras den föregående framställningen under rubriken ”Forskningforsering for innskjerpt nasjonsmodernisering”. I en figur presenteras också element, faktorer och grunddrag i en substantiv teori om statligt forskningsengagemang i de tre länderna under den studerade perioden.

En granskning av Tore Lis avhandling kan börja med konstaterandet att det är ett stort arbete som är väl förankrat i en mycket omfångsrik litteratur; framställningen framstår över lag som samvetsgrant genomarbetad, med mycket få korrekturfel, fotnotsarbetet som effektivt övertygande. Språket är lätt att följa även för en svensk och det finns många goda formuleringar som på ett kärnfullt sätt sammanfattar större svep, såsom: ”Den naturvitenskapelige og teknologiske forskningens konkrete bidrag hadde gitt den styrket prestisje, som statsmaktene ønsket å omsette i nasjonal anseelse” (462).

Samtidigt ger framställningen på ett övergripande plan ett lite undanglidande eller svårgräpbar och något oformligt intryck, med vissa tendenser till rundgång i resonemangen. En allmän grund för detta intryck torde vara att undersökningens styrande grundfrågor är mycket allmänt formulerade. *Hvordan* växte en korporativ respektive storskalig form för statligt engagemang i vetenskapen fram under perioden 1940–65? *Hvorfor* kom detta genom-

brott? Med så allmänna frågor blir svaren gärna allmänna; utan preciseringar blir de förklaringsresonemang som hör till varförfrågor lätt generella och abstrakta, eventuellt svepande på ett sätt som förklarar allt och inget. En annan grund för intrycket torde vara att det är lite oklart vilket forskningssammanhang som författaren vill relatera till, bidra till med sina frågor och sin undersökning. Det kan tyckas en smula paradoxalt med en avhandling som är så beroende av sekundärlitteratur men som inte ger någon samlad redovisning och värdering av litteraturen; fast å andra sidan är nog upplägget så pass originellt att det inte finns ett forskningsläge, i snäv mening, att förhålla sig till.

Som mer speciella grunder för det allmänna intrycket framstår vissa begreppsliga frågor vilka rör sådana basala analyskategorier som primärt behandlas i de inledande kapitlen. Det talas om forskningen och vetenskapen, gärna i bestämd form singularis, samtidigt som undersökningen gäller vissa specifika verksamheter, om än inte de konkreta forskningsverksamheterna. ”Akademisk forskning” avgränsas till naturvetenskaplig och teknologisk forskning, utan att det blir riktigt klart varför exempelvis medicinsk forskning inte är relevant i sammanhanget. I vilken mening och mån hör *rymdverksamheten*, som på sitt sätt får definiera det verkligt storskaliga engagemanget, hemma under kategorin vetenskaplig forskning? När grunder för olika urval framstår som oklara växer en förnimmelse av att det finns ett mått av cirkularitet i framställningen, att slutsatser ligger inbakade i premisserna, som att korporativa och storskaliga organisationsformer växte fram som en konsekvens av korporativa och storskaliga engagemangsformer.

Vidare talas det gärna om staten i bestämd form singularis. Den kritiskt nyfikne läsaren kan efterfråga om inte en fullskalig statsteori så ett resonemang kring relationen mellan stat och samhälle, inte minst då det talas om ”samfundet som sådant”, om forskningen och staten som ”sektorer” i samhället, om ”statssamfundet”. På ett övergripande plan kan ”staten” framstå som något enhetligt och nästan ahistoriskt, på ett mer konkret plan hade det varit önskvärt med klarare resonemang kring grunder för urvalet av faktiskt studerade stater, alltså USA, Västtyskland och Norge. Det är lätt att tänka sig alternativa laguppställningar som kunde ha blivit väl så intressanta.

De begreppsliga polerna forskningen och staten förenas i en annan central kategori, forskningspolitiken. Även här kunde det ha varit upplysningsmedel med en mer samlad diskussion, inte minst kring vilken analytisk betydelse det undflyende begreppet form har i sammanhanget, i och med att det resoneras i termer som engagemangsformer, formotillräcklighet, formgenombrott. Man kan även undra i vilken mån det är forskningspolitik som studeras när det så ofta konstateras att olika processer närmast rörde sig om industri- eller försvarspolitik, om ekonomisk eller internationell politik eller något annat.

Genombrott är ett annat centralt begrepp. Det kan uppfattas både som ett resultat av och en utgångspunkt för undersökningarna; många "cases" framstår på samma gång som en empirisk grund för och som exempel på den övergripande tesen om ett genombrott. För somliga exempel kan man ifrågasätta hur välfunnet det är att tala i termer av genombrott. Olika aspekter av genombrottet, såsom vetenskapliga verksamheter, organisatoriska former och ekonomiska beviljningar, går i framställningen in i komplexa interaktionsmönster med varandra på ett sätt som gör förklaringsresonemang komplicerade.

Med detta sagt om avhandlingens utgångspunkter, om dess begreppsram, ska sägas att huvuddelen av den består av de så att säga empiriska kapitel som redovisar arton utvalda beslutsprocesser. Som läsare kan man få intrycket att författaren i dem arbetat lättare och ledigare. Utvecklingen av de olika beslutsbrännpunkterna blir föremål för nyanserade redogörelser; intryck, observation, onyanserat är frekventa ord i framställningen. Perspektiv vidgas genom kontextualiseringar som synes rimliga utifrån redovisningens synvinkel. Denna kan karakteriseras i termer av politisk historia eller historisk statsvetenskap, med fokus på beslutsprocesser och aktörer med skiftande föreställningar och bevekelsegrunder. Om man söker förklaringar i individens agerande och antar att aktörer strävar efter att maximera sitt utbyte, om man närmar sig ett samhällsvetenskapligt "rational choice"-perspektiv, så tycker jag att dessa redogörelser på sitt sätt svarar på varför-frågan, samtidigt som Li tolkar aktörernas handlande mot bakgrund av en bred och så att säga bestämmande kontext. I skildringen framträder många vetenskapsmän som aktörer, men inte i rollen som forskare utan i rollen som gränsvandrare och

nätverkare. Urvalet av aktörer synes i viss mån betingat av litteraturläget och innebär ett fokus på olika eliter, i förlängningen ett mått av segernas historia och en relativ frånvaro av motröster. Kategorier som kön och klass lyser med sin frånvaro. Reciprociteten i relationen och bindningen mellan forskningens och politikens företrädare framhävs och diskuteras i termer av problem och behov, relevans och förhandling. Spänningen mellan fruktan och förväntan tematiseras på olika plan. Betydelsen av föreställningsmässiga behov, rörande exempelvis nationell identitet och prestige, framhålls på ett intressant sätt jämsides med sådana mer handfasta behov som kan knytas till krigsmakten och välfärdsstaten.

Redogörelserna är lärorika genom sina många upplysningar och läsarens diskussionslusta stimuleras. Till exempel tycker jag, med tanke på de kontinuiteter som lyfts fram i processerna, att man kan diskutera urvalet av längre linjer när tidsperspektivet bakåt förskjuts bortom titelns 1940. Själv är jag bland annat benägen att lyfta fram sekelskiftet med dess nationalism och utvecklingsbesatta jämförelselusta som gav upphov till en argumentationsfigur som blivit något av en språklig institution, alltså gångbar mer än hundra år senare: staten måste satsa på teknisk forskning så att nationen inte kommer på efterkälken. Vänder man blicken mot historievetenskapen tycker jag att betydelsen av olika begrepps-historicitet kunde diskuteras; min tro är att en större språkbrukshistorisk observans på aktörers problemformulerande kunde ha gett intressanta infallsvinklar på det problemlösande som står i fokus för Li. Han är själv inne på att det kunde varit intressant med ett fördjupande resonemang kring relationen mellan aktör och institution: "Det kan diskuteras om det var institutjonens viktighet som avgjorde hvorvidt man fick tette nettverk och sterke nasjonale strategar, eller om det var tette nettverk och mektige nasjonale strategar som skapte sterke institusjoner og ordninger" (456, jmf. 250) Vänder man blicken mot samhällsvetenskapen finner jag det på sitt sätt diskutabelt att Li inte explicit diskuterar ett ny-institutionalistiskt perspektiv, med dess fokusering på institutionellt momentum och "path dependency" för att belysa beteendemönster, för att förstå de valmöjligheter och handlingsalternativ aktörer uppfattade.

Framställningen får sägas ha en mer observerande och syntetiserande än analyserande

och förklarande karaktär. Detta förhållande blir påtagligt i slutkapitlet, där diskussionen på ett lite paradoxalt vis kan tyckas väl allmän, med abstrakta kategorier som forskningen och staten, samtidigt som den tycks väl specifik, med en sådan mängd faktorer och element att resultatsammanfattningen glider över i ett slags matrischema som blir svåröverskådligt genom sin omfattning. Som läsare kan man fråga sig i vilken mån en deskriptiv klassificering förmår ge svar på de varför-frågor som formuleras. Någon blir kanske upplyst av utläggningarna kring "grounded theory", även om de inte är helt klargörande för mig.

Det kan i sammanhanget tilläggas att andreopponenten, sociologiprofessorn Lars Mjøset som arbetat med historiska perspektiv och

gjort sig till tolk för just "grounded theory", hade kritiska anmärkningar mot Lis sätt att hantera denna forskningsansats, men också erkännssamma ord om hans ambition, med få föregångare att förhålla sig till, att på detta sätt söka kombinera kvalitativ samfundsforskning och historisk rekonstruktion. Själv har jag gjort reflektionen, utifrån erfarenheter av att lägga till rätta forskarutbildningen vid en svensk humanistfakultet, att en mängd av de kritiska anmärkningarna kanske står i en relation till det institutionella arrangemang som den norska doctor philosophiae-graden utgör. För balansens skull vill jag därför framhålla att Tore Lis sätt att föra sitt doktorsarbete i hamn, i ensamhet och frihet, har gjort ett i olika avseenden imponerande intryck på mig.

Henrik Björck

Kön i förändring

Jenny-Leontine Olsson: *Kön i förändring. Den svenska könsrollsforskningen 1959–1979*. Lund: Sekel, 2011, 395 s. ISBN 978-91-85767-81-6.

Jenny-Leontine Olssons avhandling *Kön i förändring* analyserar en numera relativt okänd forskningsinriktning som kallades för könsrollsforskning. Könsrollsforskning var en på sin tid nyskapande inriktning inom samhällsvetenskap och humaniora, som problematiserade kön i samhället. Denna forskningsinriktning utvecklades starkt i Norden, främst i Sverige och Norge, under 1960- och 1970-talen. Avhandlingen greppar hela denna period och analyserar de viktigaste forskarna och publikationerna i Norden. Olssons frågeställningar kretsar kring vilka uppfattningar om kön som utvecklades inom den här forskningsinriktningen, hur kön och makt analyserades, samt hur könsrollsforskningen gjorde politik. De teoretiska utgångspunkterna är att kön är en kategori som hänger ihop med sexualitet, en kategori som hänger ihop med makt, samt att vetenskap och politik är verksamheter med starka kopplingar eftersom vetenskap arbetar identitetsskapande, diskursskapande, representationsskapande (representation i betydelsen föreställningar om) och institutionsbyggande. Olsson kopplar sin undersökning till *Science and technology studies*. Forskare inom STS analyserar

vetenskap bland annat genom de ovan nämnda begreppen men deras studier gäller först och främst för de exakta, eller hårda, vetenskaperna, något som Olsson förtjänstfullt noterar. För att göra begreppen mer relevanta för studium av humaniora och samhällsvetenskap modifierar Olsson ansatsen genom iakttagelsen att vetenskap också kan riva ned institutioner. Hennes metod är att analysera diskurserna inom könsrollsforskningen och i den samhällsdebatt som forskningen orsakade med hjälp av begreppen diskursiv kamp, retoriska *tópoi* och aktiv uppmärksamhet på det som inte sägs. I *Kön i förändring* kontextualiseras könsrollsforskningen i förhållande till den jämställdhetspolitik som växte fram under samma period, till en början som en debatt och ett krav från olika lobbygrupper och teoretiker, och senare som en politik på regeringsnivå. Olsson har valt att använda begreppet jämlikhet istället för jämställdhet. Under den period som behandlas i avhandlingen var begreppen inte fixerade och hon menar att jämlikhet är ett bättre analytiskt begrepp än jämställdhet, eftersom det på ett tydligare sätt anger vad det är som ska uppnås, ett resonemang som undertecknad instämmer i. Ambitionen att sätta in könsrollsforskningen i dåtidens debattklimat gör att Olsson har tvingats samla in och analysera ett imponerande källmaterial bestående av böcker, uppsatser och artiklar av könsrolls-

forskare, recensioner av deras arbeten och könsrollsforskarnas recensioner av andras arbeten, relaterade artiklar, debattböcker, debattartiklar, kursmaterial och litteraturlistor från universiteten, läroböcker, studentuppsatser samt populärvetenskapliga verk.

Avhandlingens styrka ligger i de intressanta analyserna av det omfattande källmaterialet, vilka tillsammans ger en mycket god bild av den forskningsinriktning som avhandlingen haft till syfte att undersöka. Olssons resultat förstärks också av den väl genomtänkta periodiseringen. Periodisering är en ofta förbisedd del av de resultat som hen har rätt att förvänta sig av studier som har ambitionen att ge ett historiskt perspektiv, det vill säga uttala sig om förändring och kontinuitet över tid. Vad gäller avhandlingens slutsatser är den mest intressanta den som Olsson drar med hjälp av begreppen från STS, om hur jämställdheten blev en nordisk identitetsfråga; mer om detta nedan.

Könsrollsforskningen startade som uppdragsforskning under 1950-talet. Regeringsmedlemmen Ulla Lindström, liksom företrädare för näringslivet, uppmuntrade forskning om kvinnor och familj i det framtida samhället. Själva tänkandet i form av roller – könsroller – kom till Sverige från Norge men hade sitt ursprung i den funktionalistiska sociologin i USA. Inom den skolan var dock könsroller ett positivt begrepp. De nordiska forskarna kom att vända på det och hävda att den normering och socialisering som könsrollerna utövade på män och kvinnor begränsade individens frihet och ledde till konflikter mellan män och kvinnor. Könsroller var något socialt, biologin kunde reduceras till reproduktionen. Könsrollsforskarna underströk likheterna och tog dessa som intäkt för krav på jämlikhet. I centrum stod kvinnors yrkesarbete och hemanarbets fördelning mellan män och kvinnor. Men könsrollsforskningen uppmärksammade också barnuppfostran, skolan och medierna som platser där könsrollerna lärdes in. Att kvinnor inte var jämlika med män ansågs vara ett resultat av att individerna internaliserat könsroller, inte ett resultat av individens fria val. Olsson menar att forskningens fokus på den heterosexuella kärnfamiljen som både problemet och lösningen gjorde att andra frågor, som den ojämlikhet som ensamstående mödrar upplevde, kom i skymundan och den heterosexuella normen vad gällde kön bekräftades. När sexualitet som sådan avhandlades inom

den tidiga könsrollsforskningen var slutsatsen att heterosexualitet var det bästa för individerna, även om det inte i sig var något fel med homosexualitet. Homosexualitet, ansåg vissa forskare, hade dock det positiva med sig att den bröt med gängse könsroller. Men i centrum stod de heterosexuella relationerna, relationer som skulle förbättras och bli mer hållbara med hjälp av jämlikhet: könsrollerna måste överstridas och den heterosexuella familjen förändras genom att männen blev mer delaktiga. En förändrad familj skulle vara bra både för individerna och samhället. För individerna skulle den innebära mer rättvisa, kvinnor och män skulle behandlas lika och ha samma villkor. För samhället skulle en jämlik familj medföra att kvinnors arbetskraft och energi frigjordes. Olsson ställer sig frågan om det sista argumentet inte var taktiskt. Vad gäller kön och makt så var de tidiga könsrollsforskarna däremot sällan särskilt engagerade, enligt författaren. Vanligtvis inskränkte engagemanget sig till att den manliga könsrollen diskuterades som någonting negativt och att forskarna kritiserade att den värderades så högt i samhället. De två numera kanske mest namnkunniga av dåtidens könsrollsforskare, Harriet Holter och Rita Liljeström, skiljde dock ut sig i sammanhanget i det att de gjorde en maktanalys. De jämförde kvinnors situation i Skandinavien med de svartas situation i USA och drog slutsatsen att kvinnor i Skandinavien diskriminerades och underordnades. De menade vidare att vita överklassmän tjänade på kvinnors underordning samtidigt som de fortsatte att förklara att kvinnors underordning berodde på att kvinnor internaliserat kvinnorollen. De pendlade alltså mellan strukturella och psykologiska förklaringar. Vad gäller frågan om vetenskap och politik konstaterar Olsson att könsrollsforskningen passade som hand i handske i den livliga könsrollsdebatt som pågick i samhället på 1960-talet. Könsrollsforskningen bekräftade de politiska aktörer som ville förändra kvinnors villkor till att bli mer jämlika människens. I detta sammanhang framhöll könsrollsforskarna gång på gång sig själva som radikala och framåtsyftande. Därmed pekade de ut sina motståndare som reaktionära och bakåtsträvande. Könsrollsforskarna framhöll att könsjämlikhet var en nödvändighet i industrialiserade och urbana kunskaps samhällen och att Norden därför hade de bästa förutsättningarna för att rucka på könsrollerna. På så vis kopplades bilden av

det moderna Norden ihop med kvinnors jämlikhet med män. Många politiska aktörer anammade tacksamt denna föreställning och refererade till könsrollsforskningen, vilket i sin tur gav könsrollsforskningen större betydelse. Samproduktion av kunskap kallar författaren det.

Under andra delen av 1960-talet etablerades könsrollsforskning som ett eget och uppskattat forskningsfält. I allt större utsträckning uppfattades kvinnliga respektive manliga egenskaper som någonting socialt och kulturellt betingat och forskarna kopplade i allt större utsträckning ihop normer om kvinnlighet och manlighet med hierarkin mellan könen. Fokus var dock fortsatt på internaliseringen av normer. Holter talade om normpress och Liljeström om socialt tryck som fick människor att inordna sig i detta system. Holter uttryckte tydligt övertygelsen att könsrollerna skulle kunna utplånas och att det som därefter skulle skilja människor från varandra enbart skulle vara förmågan att föda barn och män och kvinnor skulle självklart dela på yrkesarbete och familj. Heterosexualiteten togs fortsatt för given samtidigt som könsrollsforskningen utvecklade en kritik av kvinnors sexuella underordning, en underordning som forskarna menade utnyttjades av en framväxande sexindustri. Vad gäller frågan om kön och makt visar Olsson att könsrollsforskarna under den här perioden i större utsträckning hävdade att manligt kön gav mer makt och inflytande medan kvinnligt kön innebar underordning. Orsaken bakom den ojämna fördelningen av makt och inflytande ansåg forskarna stod att söka dels i samhälleliga strukturer som arbetsmarknaden, löneskillnaderna och skattesystemet, dels i de internaliserade normerna. Könsrollerna och de förtryckande strukturerna beskrevs som ett arv från ett äldre samhälle. Könsrollerna var helt enkelt något omodernt, ofta kopplat till religion. Könsrollsforskarna fortsatte, under 1960-talets andra hälft, att förorda mäns större engagemang i hem och barn, för barnens, kvinnornas och samhällets skull. Det var också nu som den skandinaviska könsrollsforskningen gjorde upp med den internationellt etablerade vetenskapliga föreställningen att enbart modern kunde ge barn den trygghet de behövde för att bli hela människor. Daghemmens fördelar lyftes istället fram, och daghemmen ansågs vara ett sätt att ge barnen en uppfostran fri från könsroller. Vad gäller frågan om vetenskap och politik

noterar Olsson att könsrollsforskarna nu hävdade att Skandinavien och/eller Sverige var ett föregångsland vad gällde kvinnors jämlikhet med män. Tidigare hade ju resonemanget varit att Norden hade de bästa förutsättningarna för att genomföra kvinnors jämlikhet med män. Bilden av Norden som jämställdhetens hemvist på jorden kunde i sin tur användas för att driva på utvecklingen på hemmaplan, understryker hon.

Under den senare delen av 1960-talet utökades könsrollsforskningen med litteraturvetenskapliga studier av könsrollerna i litteraturen. Könsrollsforskningen stärkte också sitt fält genom att kritisera och distansera sig från annan forskning om kön, främst engelskspråkig familjesociologi. Den anglosaxiska forskningen framställdes som konservativ och samhällsbevarande. Kritiken gick bland annat ut på att den anglosaxiska sociologin aldrig uppmärksammat fädernas betydelse för barnen. Som Olsson framhåller kunde forskarna på det här sättet profilera den skandinaviska könsrollsforskningen som nyskapande och radikal. Men kritik riktades också mot den egna forskningen, kritikerna menade bland annat att könsrollsforskningen okritiskt övertagit fördomar om kvinnor, som att kvinnor inte kunde hålla sams och vid slutet av 1960-talet anammade många könsrollsforskare marxistiska teorier för att förstå samhället och kvinnors underordnade ställning.

Under 1970-talet växte könsrollsforskningen ytterligare. Samtidigt blev den föremål för allt mer omfattande kritik och mot slutet av decenniet fanns könsrollsforskningen i princip inte längre som eget forskningsfält. Begreppet könsroll användes dock av allt fler, men med varierande betydelser. Vissa använde det som en synonym för kön, andra i betydelsen en roll som människor spelar upp. Könsrollsforskningen å sin sida fortsatte att peka på hur instabila könsrollerna var, att de var plats- och tidsbundna. För forskarna var det ett bevis för att könsrollerna var socialt och kulturellt konstruerade. Könsrollsforskarna såg fortfarande ett människosläkte utan könsroller som målet. Lönsamheten eller samhällsnyttan användes dock inte längre som argument för varför könsrollerna måste avskaffas. En viss problematisering av heterosexualitet som norm påbörjades, på så sätt att forskarna blev tydliga med att det var just heterosexualitet som utforskades, när forskningen handlade om sexualitet. Olsson noterar att denna proble-

matisering är modest, mot bakgrund av att det var på 1970-talet som flera politiska rörelser för homosexuellas rättigheter och synlighet uppstod. Vad gäller frågan om kön och makt blev forskningen under den här perioden tydligare med att kvinnor var underordnade i jämförelse med män och att män i jämförbara situationer var privilegierade. Rita Liljeström presenterade teorin att könsrollsstrukturen upprätthålls genom att kön skiljs ut och hålls isär. För de forskare som influerats av marxistisk analys och socialismen som ideologi likställdes kapitalismen med manssamhället, och de gamla traditioner som tidigare fått tjäna som förklaring till ojämlikheten blev nu lika med borgerlig hegemoni. Klassfrågor kom att ta större plats inom könsrollsforskningen och Liljeström använde uttrycket klassroller. Många könsrollsforskare var dock skeptiska till att det skulle räcka med en socialistisk revolution för att nå könsjämlighet och fortsatte att argumentera för att kvinnors livsrum måste vidgas, att kvinnorna måste ut från familjerna. På 1970-talet uppmärksammades också manlig homosocialitet alltmer. Forskarna försökte förstå varför kvinnor inte revolterade mot ojämlikheten i större utsträckning och tanken att kvinnor skulle kunna bjuda motstånd mot manssamhället genom att skapa en egen "kvinnokultur", en slags pendang till den manliga homosocialiteten, framfördes. Vad gäller frågan om vetenskap och politik konstaterar Olsson att könsrollsforskningen under 1970-talet, på samma sätt som tidigare, hävdade att Skandinavien hade en särställning. Nu innefattade denna bild även sexualitet. Norden ansågs vara befriat från gamla fördomar i högre grad än andra länder. Detta stärkte bilden av Skandinavien som modernt och jämlikt.

Jämställdhetspolitiken, som föddes på 1970-talet, stödde sig i stor utsträckning på könsrollsforskningen, något som gav könsrollsforskningen stor legitimitet. Samkonstruktionen av kunskap fortsatte alltså, och Rita Liljeström tog plats som expert i olika utredningar. Svenska politiker, myndigheter och forskare försökte tillsammans sprida kunskap om den skandinaviska könsrollsforskningen och den svenska jämställdhetspolitiken utanför Norden. Olsson menar att forskarnas motiv för att delta i detta identitetsskapande var att det var ett sätt att driva på utvecklingen mot mer jämlikhet på hemmaplan. Samtidigt började vissa könsrollsforskare

kritisera jämställdhetspolitiken. Harriet Holter uttryckte åsikten att det var tveksamt om könsjämlighet kunde ske i ett kapitalistiskt samhälle, medan andra forskare försvarade jämställdhetspolitiken som de menade motarbetades av såväl högern som vänstern. Några könsrollsforskare började analysera vetenskapssamhället som ett manssamhälle och överhuvudtaget fördjupades vetenskapskritiken bland könsrollsforskarna, men som Olsson visar diskuterades inte det faktum att könsrollsteorierna från början hämtades från funktionalismen.

Avslutningsvis avhandlar Olsson frågan om varför könsrollsforskningen försvann. Hon lyfter här fram den interna och externa kritiken. Kritikerna menade att könsrollsforskningen studerade kön som om det vore statistiskt och inte undersökte möjligheterna till agens. Det hävdades att könsrollsforskningen inte fokuserade på kvinnors situation eller analyserade den som ett resultat av materiella krafter. I könsrollsforskningens ställe förordades kvinnoforskning som hade en mer direkt koppling till de nya socialistiska kvinnogrunder som uppstått på 1970-talet. Kvinnoforskningen var mer explicit med att den ville att forskningen skulle verka emanciperande för kvinnor. Denna nya forskningsinriktning hävdade att den utgick från insikten att hela samhället behövde omorganiseras och att den kunde visa att kön var något som hade relevans i hela samhället och inte bara inom familjen. Kvinnoforskningen sade sig vara mer kvalitativt inriktad än könsrollsforskningen och mer tvärvetenskaplig. Dessutom ansåg den sig, till skillnad från könsrollsforskningen, stå fri från staten: den var inte jämställdhetspolitikens forskningsavdelning. Olsson kan dock visa, på ett trovärdigt sätt, att kvinnoforskningens bild av könsrollsforskningen inte stämmer på många av punkterna. Hon menar att Harriet Holter, som i efterhand karaktäriserat könsrollsforskningen som försiktig, som en forskning som försökte framställa sig som neutral och som undvek begrepp som kunde leda till konflikt, hamnar närmare sanningen om vad som skiljde könsrollsforskningen från kvinnoforskningen.

Som torde ha framgått är Olssons analyser av könsrollsforskningen både ingående och övertygande. Tyvärr skymms de av att brödtexten bitvis är mycket ostrukturerad. Samlingsnoterna underlättar inte heller, utan gör det ibland mycket mödosamt, för att inte säga

omöjligt, att exakt identifiera upphovskvinnan eller upphovsmannen bakom ett visst påstående eller tankegång. Detta gör det svårt att utvärdera avhandlingens akribi men det finns samtidigt inga tecken på att Olsson inte skulle ha valt ut och gått igenom sitt källmaterial noggrant.

Som redan har framhållits innehåller Olssons avhandling många trovärdiga analyser och slutsatser. Analyserna av den tidiga könsrollsforskningen utifrån frågeställningen om forskarna var påverkade av det som kallas för särartsfeminism borde dock ha utelämnats. Olsson utsätter sig här för onödig kritik då hon inte går till botten med frågan, som dess-

utom inte är en uttalad del av det analytiska perspektivet hon valt att anlägga. Analyserna av den nordiska könsrollsforskningens förhållande till den funktionalistiska amerikanska sociologin är mycket intressanta och skulle kunna fördjupas. Mycket av könsrollsforskningens argument för varför familjen och kvinnors livsvillkor behövde förändras skulle kunna benämnas neofunktionalism. Men som alla vet kan en studie inte täcka allt, speciellt inte när det är frågan om att göra en seriös analys av en tidigare relativt ouppmärksam företeelse. Jenny-Leontine Olssons avhandling kan sägas uppfylla det syftet med god marginal.

Elisabeth Elgán

Fortunas klädnader

Kristiina Savin: *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Lund: Sekels förlag, 2011. 501 s. ISBN 978-91-85767-84-7.

Denna avhandling handlar om osäkerhetens beskrivning och hantering i det tidigmoderna samhället. Hur beskrev och förklarade man tillvarons risker och ovisshet i en värld där osäkerheten och farorna var så mycket större än i vår tid, där riskerna för sjukdomar och olyckor för den enskilde var ständigt överhängande, där rättssäkerheten var ringa och de maktägandes godtycke stort, där krig hotade tryggheten för den enskilde och satte makten och äran på spel för de mäktige, där kort sagt den kontroll över tillvaron saknades som teknik och vetenskap, ett fungerande rättssystem och sociala institutioner givit det moderna samhället? Utgångspunkten har varit frågan hur man beskrev och kom tillrätta med det moderna begreppet risk i 1500-, 1600- och 1700-talens Sverige. Den närmaste motsvarigheten till risk i tidigmodern tid kallades lycka, på latin *Fortuna*, och med det menades inte den moderna lyckan som är ett tillstånd av upplevd hög grad av tillfredsställelse utan i stället det obehagliga förhållandet att mycket av det som sker eller vi företar oss antingen kan gå bra eller gå illa. Lyckan är oviss, vacklande och opålitlig, och det gäller att bemästra den genom att behålla fattningen och sinneslugnet inför dess nyckfullhet. Tegnér's Karl XII, som var ”i med och motgång lika, sin lyckas överman” är ett

slagkraftigt, på visst avstånd formulerat exempel på detta förmoderna lyckobegrepp. På latin hette denna lycka alltså *Fortuna* och gestaltades sedan antiken av en kvinna.

Avhandlingen är en undersökning av Fortunas klädnader (en metafor som inte finns i materialet men är kongenial mot det), dvs. av hur lycko- och olyckoproblematiken tedde sig och hanterades ur olika aspekter och i olika sammanhang.

Den är indelad i tre delar. Del ett handlar om lyckan. Här beskrivs teorin för *Fortuna* sådan den kan avläsas i främst läroböcker i filosofi och luthersk dogmatik. *Fortuna* var resultatet av tillfälliga orsaker som fick en handling eller ett skeende att avvika från det förväntade, antingen åt lycka eller olycka. Utrymmet för dessa tillfälliga orsaker var stort i den förmoderna världsbilden. De verkade dock alltid inom ramen för Guds försyn – Gud kan aldrig klandras för att någonting går dåligt men däremot tackas om det går bra. Skeendet i världen var inte slumpmässigt som de gudlösa epikuréerna hade lärt, men inte heller determinerat och ödesbundet, som stoikerna och enligt luthersk uppfattning också kalvinisterna lärde. Människan hade en fri vilja och var ansvarig för sina handlingar. Redan här vill författaren vederlägga ett antagande i nutida riskforskning, att människorna i det förmoderna samhället var fatalister och lämnade allt åt Gud eller ödet, eftersom de inte kunde förutse och kontrollera processerna i världen. Men Savin ägnar sig i fortsättningen inte så mycket åt Fortunas teori utan vill komma åt

hur avvikelserna från det förväntade, alltså lycka och olycka, uppfattades och tyddes av människor i olika praktiska livssituationer. Därför har hon i fortsättningen av del ett undersökt hur självbiografiska texter utformas som berättelser om vederbörandes Fortuna, och hur mirakulösa räddningar beskrivs som gudomliga ingripanden.

Avhandlingens andra del handlar om olyckan: hur Gud straffar människorna för deras synder genom att sända olyckor men också om hur han kärleksfullt agar de trogna genom att späka dem och utsätta dem för prövningar, och hur han varnar dem och håller dem i tukt och förmaning genom att åska och dundra. I denna del är det inte så mycket tal om Fortuna utan i stället om den gammaltestamentliga guden som är nitälskande och straffar i tredje och fjärde led men också är den barmhärtige fadern. Fortuna återkommer dock i tredje delen där Savin försökt hitta resonemang om risk och rikstagande i olika praktiska aktiviteter: riskfyllda resor och livsfarlig gruvbrytning och i svåra beslut om moral och politik.

Begreppet *fall* i konkreta och abstrakta versioner är centralt i framställningen – tillfälligheternas *occasio* och *casus*, olycksfallens mängd: fall genom fönstret och ned i grytor, drunkningar, skepp som går i kvav, studenter som sticker ned varandra, gruvarbetare som omkommer i Falu gruva och människor som genomlider sjukdomar och även mer vardagliga sorger. De flesta resonemang författaren redogör för handlar om ofärd och förklaringar av ofärd; människor som bär sitt kors, som det heter. Dock konstaterar hon, i anslutning till sin övergripande tes om den moderna riskforskningens fördom om den förmoderna fatalismen, att man visserligen hänvisade till Fortuna eller Guds outrannsakliga vägar, men ändå inte fräntog människorna ansvar för de kalamiteter som inträffade. Vid olyckor – när Vasa sjönk eller gruvan rasade i Falun – försökte man ta reda på hur det gått till och vilka som var skyldiga utan att blanda in vare sig Gud eller Fortuna.

Exemplen är samlade från olika tidpunkter i den svenska tidigmoderna perioden – ja även Birgitta slinker med och ett par 1800-tals-exempel – med tyngdpunkt i stormaktstiden. Men det finns också en diakron förändring att belysa: en sekularisering som innebär att resonemangen om Fortuna och Guds ingripande genom märkvärdiga händelser blev färre under

1700-talet. Savin pekar här på mekaniseringen av världsbilden som en viktig omständighet: i ett lagbundet universum fanns inget utrymme för de tillfälliga händelser som rymdes i den aristoteliska fysiken och det blev samtidigt svårare att tänka sig att naturhändelser var tecken avsedda för enskilda personer eller grupper. Guds försyn blev mer abstrakt, styrde världen diskret och indirekt och ingrep inte i inte enskilda händelser.

Källmaterial är stort och mångskiftande: förutom läroböcker i teologi och filosofi är det predikningar, böner, gravtal, gravinskrifter, böndagsplakat, lovprisningar på vers och prosa, självbiografiska texter, reseberättelser, rättegångsprotokoll. Okända eller sällan besökta material har dragits fram – priset tas av ett arbete om brontologi, dvs. åsklära av sedermera biskopen Anders Rhyzelius, som handlar om hur Gud låter sig te för människorna genom åskdunder och bränder. Texterna är hämtade från olika praktiska livsområden men det innebär inte att de speglar folkligt tänkande. Idéerna, eller snarare den repertoar varur ämnen och argument hämtas, härrör väsentligen från en lärd tradition. Många av källskrifterna är på latin; det är överraskande mycket latin i den här avhandlingen, trots författarens ambition att inte uppehålla sig för mycket vid de lärdes teorier.

Det beror på att de som skrev var om inte lärde så bildat folk som hade lärt sig retorik och därmed tillägnat sig inte bara latinkunskaper utan också de konventioner som gäller för olika genrer och tillfällen. Retoriken spelar en stor roll i avhandlingen, inte bara som objekt utan också som teoretiskt och metodiskt verktyg. Ty Savin vill förstå argumentationen i sitt källmaterial som genomsyrat av den klassiska retorikens regler för vad man skall ta upp i olika påverkanssituationer, vilka känslor man skall spela på och vilka stilmedel man skall använda. Retoriken får förklara vad en sentida betraktare uppfattar som egendomligheter och förklarar med psykologiska faktorer – författaren utdelar mild kritik åt en rad främst äldre men också nyare litteraturvetare för att de psykologiserat. Att Agneta Horn i berättelsen om sina mestadels olyckliga upplevelser i livet blandar in till synes triviala uppgifter om sin egendom, anförvanter och materiella ting beror alltså inte på psykisk förvirring utan på att det hörde till genren att redogöra för yttre förhållanden när man beskrev sin Fortuna. Fortuna var en *locus communis*, en retorisk

allmänplats, menar författaren. Att en människas död kunde beskrivas som såväl straff för de onda, varning för de sovande, prövning för de troende och till och med en gudomlig nådegåva enligt tanken att den gud älskar dör ung, beror på att de texter där dessa motstridiga förklaringar fungerade i olika sammanhang: som klander, tröst, varning, uppmuntran. Kristiina Savin talar med suggestiva men litet luddiga termer om retoriskt universum och om världen som text, där varken naturen eller människan fungerar enligt några lagar – Newtons fysik respektive naturrätten – utan alla utsagor är *ad hoc*, avsedda att övertyga och påverka i den aktuella situationen utan anspråk på giltighet i andra kontexter.

Retoriken är alltså det ena, och mest genomgripande metodisk-teoretiska greppet Savin använder; det är hämtat från litteraturvetenskapen och den oftast åberopade auktoriteten här är Stina Hansson. Det andra är metodgreppet begreppshistoria. Hon åkallar vederbörligen Koselleck och Skinner – och tillämpar väl främst den senare i anslutning till kontextualiseringen av retoriska utsagor. Men främst excellerar hon i betydelsehistoriska iakttagelser som illustrerar det tidigmoderna tänkandet i kontrast till det moderna i vår egen tid. Hon påvisar, ofta med hjälp av SAOB, hur ord fått ny betydelse sedan 1600-talet eller hur nya ord/begrepp skapats som inte fanns då eller hur begrepp tillkommit som svarar mot de gamla men inte är identiska med dem. Att Fortuna motsvaras av risk är exempel på det senare. Förändringen av ordet lycka från ambivalent Fortuna till nutidens tillstånd av utdragen tillfredsställelse exemplifierar det första fallet. Här görs också den slående iakttagelsen att den växling mellan lycka och olycka som 1600-talsmänniskorna alltid räknade med inte längre är tydlig; olyckan ses i dag som en avvikelse från det normala, vi är så vana vid att det går bra att vi inte uppfattar det som något särskilt lyckligt, medan de tidig-moderna uppfattade själva frånvaron av olyckor som lycka. Exempel på att ett helt nytt begrepp tillkommit synbarligen utan motsvarighet i äldre tid är *spänning*, som författaren diskuterar i anslutning till risktagande. Ytterligare ett antal övningar i historisk semantik utför hon med ord som äventyr, tröst, kall, prövning och förnöjsamhet.

De begreppshistoriska observationerna förlleder Savin att som hon säger ”använda idéhistorikerns privilegium att lyfta blicken

över texternas mikrovärldar och skissa upp långa linjer över sekler och epoker.” Det gör att hon observerar förändringar under den tidigmoderna perioden: den gudomliga försynens minskade betydelse har jag redan nämnt; en annan utdragen förändring är den begynnande privatiseringen och förinnerligandet av det andliga livet under 1700-talet, då det som händer runt om människorna i det yttre livet minskar i betydelse för hennes andliga liv till förmån för det inre hos henne, för viljan och sinnelaget.

Den begreppshistoriska observans författaren uppvisar ger tillfälle till jämförelser mellan nutid och dåtid, det förmoderna och det moderna, som är tänkvärda och inte påklustrade fririer till aktualitet och nutidsrelevans.

Det är en stor bok, 500 sidor, varav 100 upptas av den vetenskapliga apparaten. Med tanke på det, på de många citaten, de krångligt stavade svenska boktitlarna och det myckna latinet är akribin god, med bara ett fåtal inkonsekvenser och felskrivningar. Kollegan Claes Ekendahl har fått byta namn till Ekedahl, det är det mest iögonfallande jag hittat. Språket är utmärkt, nyanserat och känsligt i beskrivande avsnitt, klart i de analytiska. Några mindre språkfel får skyllas på att författaren inte har svenska som modersmål. På sidan 257 talas det om att ”befria den döde från eventuella moraliska betänkligheter” och på sidan 317 står det ”åsamka” i stället för vålla. Men genomgående fungerar språket och boken bjuder stimulerande läsning där referat, argumentation och reflexion är lyckligt förenade.

Källmaterialet är som sagt omfattande och mångskiftande. Inte minst har Savin använt tidens läroböcker i fysik, dogmatik, retorik och moralfilosofi på ett bra sätt. Litet förvånande är det då att hon inte använt dissertationerna mer; det finns ett knippe avhandlingar med Fortuna i titeln och lika många med det närliggande begreppet *fatum*, men de har inte kommit till nämnvärd användning. Det mesta av vad de innehåller har Savin nog hittat i andra texter, så bristen är inte så allvarlig. Men den fäster uppmärksamheten på egenomligheten att Fortuna är frånvarande i så stora delar av boken. I kapitlen 4 till 8 spelar Fortuna en undanskymd roll om alls någon. I stället är Gud aktören. Man lurar litet av titeln på avhandlingen och av den iögonfallande omslagsbilden av Fortuna att tro att det skall handla om Fortuna hela tiden, men så är det

inte. Fortuna är inte bara ett historiskt begrepp utan tenderar också att bli analytiskt redskap, dels explicit som ”biografisk kategori”, dels, mindre uttalat, för fenomenen medgång, motgång och fara/risk.

Detta kan förklara varför bara ett ganska förstrött intresse ägnas åt det mest kända av de teman Fortuna-begreppet är invävt i, i nämligen förhållandet mellan Fortuna och dygd, alltså tanken att ovissheten i utfallet av mänskliga intentionella handlingar kan bemästras genom att människan använder sig av sitt förnuft och sin dygd. Detta är ett vanligt tema sedan antiken, fäst i ordspråket ”envar sin egen lyckas smed” och behandlat av åtskilliga författare. Mest bekant är Machiavelli som i det berömda kapitel 15 av *Fursten* menar att människan till mer än hälften kan bestämma sitt öde genom manlig oförvägenhet, anpassning och förutseende.

Detta tema berörs ofrånkomligen här och var i framställningen, men det har inte ägnats något samlad behandling. Savin nämner inte ens Machiavelli, vilket är anmärkningsvärt med tanke på bokens titel. Även om Machiavelli inte förekommer i de texter på svensk botten som författaren undersökt, borde han finnas med, inte som information åt den okunnige läsaren utan som referenspunkt att relatera det svenska materialet till. De olika strategierna att bemästra Fortuna utgjorde ju stoff för en stor del av tidens moraliska och politiska diskurs. Djävulhet var en sådan strategi men den måste förenas med kunskap och förmåga att anpassa sig till situationen, en anpassning som å ena sidan inte implicerade mer än klok försiktighet, å andra sidan kunde sluta i att moralbuden sattes å sido, såsom Machiavelli gjort. Stoikernas affektfria lugn var ett annat sätt att betvinga Fortuna, vilket i praktiken ledde till förnöjsam passivitet, även om denna passivitet bottnade i själslig styrka. En tredje strategi var den kristna förtröstan på en straffande men ändå kärleksfull Gud. Det är den som i olika varianter får störst utrymme i framställningen. Det blir disproportionerligt. Det gör också att risk-kategorin kommer i skymundan i stora delar av texten.

Analyserna av de olika yttringarna av det kristna förhållningssättet är å andra sidan desto mer kvalificerade. I dem är retoriken som sagt inte bara studieobjekt utan också ett analytiskt redskap och som sådant avvikande från den historiska retoriken som märks i källorna. Världen är ett retoriskt universum, dess hän-

delse kan ses som en text strukturerad genom retorikens konstgrepp, menar Savin, med Rhyzelius bok om åsken som exempel, men med antytt anspråk att detta påstående är giltigt för hela sätet att ge mening åt det som sker. Gud görs till retor som genom att visa sig i märkvärdiga eller skrämmande naturfenomen som framkallar förundran, förskräckelse och häpnad hos människorna och därigenom övertygar dem om att de bör bättra sig. Det är inte orimligt att beskriva världsbilden i dessa texter i retorikens termer, och inte ohistoriskt heller med tanke på vilken roll den historiska retoriken faktiskt hade. Men ibland skaver det mellan den historiska och analytiska retoriken. Människorna blir undervisade och affektmässigt påverkade av naturhändelserna enligt skolretorikens begrepp *docere* och *move*, men finns det också plats för det tredje momentet i retorikens triad, *delectare*, vilket antyds på sidan 197? Roar någonsin de extraordinära naturfenomenen? Ett annat exempel på att analytisk och historisk retorik inte helt harmonierar är när det på sidan 133f det med syftning på bl.a. Schefferus *Memorabilia* talas om hur historieskrivaren skall framställa dygder och stordåd på ett effektivt sätt. Men Schefferus säger faktiskt att han *inte* skriver historia i *Memorabilia*.

Retorik i en mer vardaglig mening av övertalning och påverkan finns i nästan hela det använda materialet som är inriktat på uppbyggelse och moralisering; det gäller för övrigt också de många bilder varmed Savin verkningsfullt illustrerar sin framställning. Det kunde varit skäl att undersöka hur Fortuna-problematiken hanterades i texter som inte är moraliserande och uppbyggliga. Författaren har i viss mån gjort det genom att titta i rättegångsprotokoll i syfte att belägga att man utkrävde ansvar av folk och inte lät dem skylla på fortuna. (Jag vet inte hur starkt det argumentet egentligen är; åtminstone överheten kunde ju skylla på både Gud och Fortuna när det gick illa.) Ett mer omfattande källmaterial med påfallande litet av moraliserande retorik är det svenska riksrådets protokoll som återger överläggningarna inför politiskt och militärt riskabla företag. Där finns åtskilliga begrepp som tillhör Fortuna-sfären – *occasio*, *temporis iniquitas*, *hazarde*, *fortunae incertitudo*, Guds bistånd – dessutom begrepp som innehåller målrationalellt bestämda konstanter som *securitas*, intresse och *ratio status* (statsnytta). Dessa senare begrepp implicerar lagbundenhet

och kan ses som en pendang till den lagmäsighet som kommer i naturvetenskapen med den mekanistiska naturvetenskapen, som Savin pekar på som förklaring till sekulariseringen. Lägghärtill utvecklingen av det tidigmoderna statsbegreppet: staten som apparat, där det finns permanenta organ för olika verksamheter med planering och framförhållning. I denna politiska sfär är riskbegreppet närvarande, och i materialet därifrån borde det gå att skönja också det moderna i den tidigmoderna kampen mot Fortuna, inte bara det förmoderna. (Savin har i och för sig en sådan ansats i en undersökning av ekonomiskt material från gruvbrytning, där dock inte mycket annat kommer fram än det vanliga sentenserna om lyckans nyckfullhet.)

Stoicismen förekommer rätt mycket i avhandlingen, dock inte så mycket som förhållningssätt till Fortuna som i funktionen av teori om världen. Savin förmodar att stoicismen genom sin determinism bidrog till den mekanistiska naturvetenskapens effekt i sekulariserande riktning. Jag undrar det. Det är riktigt att stoiska idéer – såsom särskilt visats av Andreas Hellerstedt – hade en högkonjunktur i svenska lärda kretsar i början av 1700-talet, men inflytandet härav på naturvetenskapen har jag inte sett belagt. Det lagbegrepp som var kärnan i naturvetenskapens världsförklaring och möjliggjorde förutsägelser av naturförloppen saknades hos stoikerna. Viktigt är däremot Savins påpekande av de lutherska teologernas motvilja mot den stoiska determinismen och deras koppling av denna till kalvinismen; de ortodoxa teologerna spelar här plötsligt den ovana rollen av den mänskliga frihetens försvarare. Det är märkligt med stoicismen: det fanns starka argument mot

den, förutom de teologiska också de politiska: den ansågs värdelös på grund av sin distanserade likgiltighet för fädernesland och andra adiafora. Ändå förekommer den ideligen i 1600-talets tänkande.

In summa: Kristiina Savins avhandling är baserad på ett stort och i olika avseenden ofta svårtillgängligt källmaterial. Dess innehåll är överflödande rikt; risk-dimensionen har därmed blivit något översköld av varianterna av olycka, vilket skapar en viss obalans och något anstränger den röda tråden i framställningen. Men undersökningarna är utförda med känslighet och skicklighet. Det är ett djärvt och i det hela lyckat metodiskt grepp att applicera retoriken både som historisk och analytisk kategori. Än mer givande är den begreppshistoriska metoden. Angreppssättet är originellt: att med avstamp i ett nutida problem med samhällelig och existentiell räckvidd fördjupa sig i en svunnen och i många stycken främmande begreppsvärld och tolka den samtidigt via de betydelsehistoriska iakttagelserna behålla sambandet med nutiden. Resultatet att man inte var fatalist i det förflutna såsom modern riskforskning hävdar finner jag mindre intressant än det hermeneutiska möte med det tidigmoderna Savin arrangerar genom sina inträngande textanalyser. Min invändning att det blivit litet för mycket av teologi och även retorik på politikens bekostnad kan uttryckas som att jag hade velat ha mer av det moderna i den tidigmoderna epoken. Jag skall inte säga att avhandlingen är spännande – Savin har i en tidigare artikel historiserat och sågat det omdömet om avhandlingar. Men det är en bra avhandling, en förnämlig humanistisk forskningsprestation.

Bo Lindberg

Full gas mot en (o)hållbar framtid

Martin Hultman: *Full gas mot en (o)hållbar framtid. Förväntningar på bränsleceller och vätagas 1978–2005 i relation till svensk energi- och miljöpolitik*. Linköping studies in arts and science, 2010. 299 s. ISBN 978-91-7393-312-4.

Det sägs ibland att vi lever i en tid som saknar visioner. Så kan det förefalla om man jämför med 1800-talets framstegstro och aktiva ideologiproduktion. Men det finns ett om-

råde, där visioner i högsta grad skapas och kommer till uttryck i vår tid, och det är inom vetenskap och teknik. Tänk bara på de väldiga visioner som den nya biologin, den nya informationsteknologin, den nya materialvetenskapen och den nya neurovetenskapen har förknippats med. Till dessa kan läggas visionen om att en hållbar utveckling skall kunna uppnås med hjälp av så kallade gröna tekniker. Ett utomordentligt intressant exempel på det senare är de förväntningar som funnits

på energisystem baserade på vätgas i kombination med bränsleceller. Dessa förväntningar har handlat både om att säkra tillgången på energi och att trygga en stabil ekonomisk tillväxt, men också om att kunna hantera problemet med den förstärkta växthuseffekten. Steget från vision till utopi är här inte långt.

Förväntningarna på vätgas och bränsleceller har delats av många aktörer, inte bara av multinationella energibolag och bilfirmor utan också av ledande politiker, visionära forskare och seriösa miljöorganisationer. Journalister har stämt upp i hyllningskören, däribland *Dagens Nyheter*s miljöreporter Lars-Ingmar Karlsson, som i en artikel 2004 deklarerade att det nu handlade om: ”Full gas mot en renare miljö”. En annan person som fascinerats av vätgasen och bränslecellernas potential är Martin Hultman, som ägnade sin forskarutbildning vid Linköpings universitet åt att studera ämnet. Men till skillnad från Lars-Ingmar Karlsson och de flesta andra valde han en mer prövande hållning gentemot de utfästelser som förknippades med tekniken. Resultatet är avhandlingen *Full gas mot en (o)hållbar framtid*.

Avhandlingsprojektet är utfört inom det tematiska forskningsområdet ”Teknik och social förändring”. Det ingår i det nationella mångvetenskapliga forskningsprogrammet ”Energisystem” och dess konsortium ”Lokala och regionala energisystem”. Somliga arbeten från Tema är relativt lätta att placera in i en disciplinär forskningstradition men så är inte fallet med denna avhandling. Helt visst präglas studien av ett idéhistorievetenskapligt arbetssätt men den inbegriper också metodologiska inslag av statsvetenskaplig diskursanalys, litteratur- och retorikanalys, medie- och kommunikationsanalys och bildanalys samt deltagande observation.

Syftet med avhandlingen är att undersöka ”hur bränsleceller och vätgas har framställts som delar i ett framtida svenskt energisystem från 1978 till 2005” (16). Det centrala forskningsobjektet sägs vara ”vätgas och bränsleceller”, som med en passning till Foucault antas vara utan essens; de är något som skapas i relation till de betydelser som tillskrivs dem. Men man skulle lika gärna kunna säga att det är uttryckta ”förväntningar” – förväntningar på hur just denna teknik skall utvecklas, implementeras och på ett positivt sätt bidra till samhällsliga, ekonomiska, miljö- och energimässiga vinster – som utgör det egentliga stu-

dieobjektet. Alltså ungefär så som avhandlingens undertitel antyder.

De övergripande frågeställningarna lyder: ”Vilka återkommande *argument* finns det för bränsleceller och vätgas som viktig teknik i ett framtida energisystem under perioden?” ”Vilka *aktörer* har varit drivande i att formulera bränsleceller och vätgas vid olika tidpunkter?” och ”Hur *förflyttas* och *återskapas* beskrivningar av vätgas och bränsleceller mellan olika platser och mellan olika tidsepoker?” Frågorna preciserar inte vilken geografisk kontext som avses men det är underförstått att avhandlingen rör sig på flera nivåer: lokalt, regionalt, nationellt och internationellt. Hultman är snabb med att inflika att de stora förväntningar som funnits på vätgas och bränsleceller alls inte har realiserats, men orsakerna därtill – *varför* ett storskaligt energisystem baserat på bränsleceller och vätgas inte har lyckats slå igenom i praktiken – är en fråga som ligger utanför avhandlingen. Detsamma gäller frågan varför intresset för den här tekniken så uppenbart har dalat under de fem senaste åren (samtidigt som intresset för bioenergi dramatiskt har ökat).

Avhandlingen driver två teser. Den första är att de uttryckta förväntningarna på vätgas och bränsleceller har genomgått en distinkt förändring över tid: från förväntningar om att denna teknik skall bidra till att skapa ett nytt samhälle i en vidare bemärkelse, ett ”vätgassamhälle”, till förväntningar om att den skall ligga till grund för en ny ekonomi, en ”vätgasekonomi”. Denna förskjutning ses i sin tur som en del av en mer övergripande diskursiv transformation, från en punkt där flera olika diskurser – inklusive en radikal *ekologisk diskurs* – kunnat existera sida vid sida, till en närmast hegemonisk systembevarande *ekomodernistisk diskurs*, där hanteringen av globala miljöutmaningar såsom växthuseffekten betraktas som ekonomiska möjligheter snarare än som restriktioner. Den andra tesen är att även den svenska energi- och miljöpolitikens innehåll har förändrats på ett tydligt sätt: från att vara nationellt skapad och globalt påverkad till att vara allt mer globalt skapad och nationellt påverkad. En målsättning med avhandlingen är att bidra till skildringen av denna förändring genom att visa hur aktörer i det nära förflutna har använt idéer om framtiden i syfte att påverka sin samtid: ”Med hjälp av avhandlingen går det att förstå hur olika grupper, vid olika tidpunkter, på olika sätt

försöker att definiera det framtida energisystemet och därmed fastlägga den samtida energi- och miljöpolitiken” (27). Mellan raderna skymtar dessutom en ideologikritik ådra, där det är den ekologiska modernismen som utgör ideologin ifråga. Någon sådan målsättning finns dock inte explicit formulerad.

Det empiriska underlaget utgörs av flera olika typer av källor: politiska och vetenskapliga utredningar, avhandlingar och debattskrifter, dagspress och muntliga källor. Totalt ingår drygt 100 utredningar och riksdagstryck och omkring 2 000 tidnings- och tidskriftsartiklar i det studerade materialet. Arkivmaterial, såsom brev, remisser och protokoll som genererats i anslutning till de offentliga utredningarna, som hade kunnat komplettera det tryckta textmaterialet, har däremot inte använts. Andra massmediala källor än pressmaterial har också uteslutits. Särskilt intressant är att ett flertal internationella utredningar har använts. Poängen med dem är inte bara att göra utblickar och komparationer utan att de möjliggör en analys av hur argument uppstår, cirkulerar och återanvänds, så att säga sipprar ner från högsta internationella nivå till en lokal kontext. Med ett referat från Norman Fairclough kallar Hultman det för att granska ”hur en text är inrättad med hjälp av redan skrivna texter”, vilket i och för sig påminner om klassisk idéhistorisk metod. Några analytiska begrepp utpekas särskilt som hjälp för detta textanalytiska arbete: metafor, story-line, diskurs och diskurskoalition. De tre senare är inspirerade Maarten Hajers inflytelserika arbete *The politics of environmental discourse. Ecological modernization and the policy process* (1997).

Kopplingen till diskursanalys i Hajers mening handlar egentligen lika mycket om teori som metod; utgångspunkten är en uppfattning om att centrala aspekter av verklighetens komplexitet på ett meningsfullt sätt kan fångas i ett fåtal diskurser. Men avhandlingen anknyter också explicit till andra teoretiska perspektiv. Ett sådant hänger samman med den gren av vetenskaps- och teknikstudierna som fokuserar på kollektiva förväntningar på vetenskap och teknik, och på sådana förväntningars betydelse för vetenskaplig och teknisk förändring liksom för synen på framtida samhällen. Forskningen inom detta område har främst inriktats mot extraordINARY heta ämnen, som bioteknologi och nanoteknologi, och hur uppstrissade förväntningar bidrar till ämnens

tillväxt (samtidigt som andra mindre heta ämnen krymper). Ett enkelt men centralt antagande inom denna forskning är att förväntningar på en viss tekniks framtida potential, till exempel ur ekonomisk eller miljömässig synvinkel, har betydelse för teknikens samtida status och utveckling. Ett annat antagande är att förväntningar på teknik hänger samman med visioner om de framtida samhällen som de förväntas förverkliga.

Litteraturvetenskapliga och idéhistoriska utopistudier utgör ytterligare en analytisk inspirationskälla. En utopi kan definieras på många olika sätt men den definition som Hultman tagit fasta på är att utopin beskriver en tänkt framtida mänsklig gemenskap, fri från konflikter och djupgående problem. En sådan utopi utgår från en kritik av rådande tillstånd men det utopiska samhället är ändå inte mer annorlunda än att man kan känna igen sig i det. Utopier, liksom framtidsprognoser, tenderar så till vida att vara tidsbundna och kontextberoende: tekniken kan vara helt ny medan samhället i övrigt reproduceras. Hultman menar vidare att ett vetenskapligt språkbruk och argumentationssätt är en viktig del av en utopi, vilket kanske inte alla utopiforskare skulle hålla med om. I alla händelser bör utopin framstå som logisk och rationell för att på allvar väcka intresse.

Avhandlingen är upplagd både kronologiskt och tematiskt. Den innehåller sju empiriska kapitel som vart och ett är uppbyggt ungefär som en artikel i en samhällsvetenskaplig tidskrift, med en introduktion (som ibland innehåller specificerade frågeställningar), en deskriptiv resultatdel, en uppsummerande analysdel och en resonerande diskussionsdel. Skillnaden är bara att analysdelen kallas för ”Diskussion” och diskussionsdelen kallas för ”Platå”, ett uttryck som är lånat från Deleuzes begreppsvärld men som används utan anspråk på att i övrigt bygga på dennes filosofi. Hultmans platåer är till för att fördjupa analys och reflexion utifrån ett ”fågelperspektiv”, vilket de också gör. Men ibland, som i kapitel 3, 4 och 6, består de till stora delar av kontext eller referat av tidigare forskning som lika gärna hade kunnat integreras i de mer empiriska delarna. Sammanfattningsvis gör detta upplägg att avhandlingen, på gott och ont, påminner om en sammanläggningsavhandling. Fördelen är att analysen kan renodlas och teserna drivas på ett effektivt sätt. Nackdelen är att det blir många omtag och upprepningar längs vägen.

De första kapitlen behandlar perioden från 1970-talet fram till millennieskiftet. Utgångspunkten är några av de prognoser och framtidsutredningar som gjordes i Sverige under 1970-talet och början av 1980-talet mot bakgrund av dåtidens oljekriser, naturresursfrågor och kärnkraftsdebatter. Uppfattningen vid den här tiden var att Sverige – liksom resten av den industrialiserade världen – stod inför ett miljö- och energipolitiskt vägsval, och att det gällde att välja, och välja rätt. En av huvudfrågorna handlade om sol, vind och biomassa eller uran, en annan om storskaliga eller småskaliga energilösningar. På en mer övergripande nivå behandlades den stora och känsliga frågan huruvida en fortsatt ökad energianvändning och ekonomisk tillväxt verkligen var förenlig med ett ekologiskt, miljövänligt samhälle.

Som Hultman framhåller formulerades i detta sammanhang flera visioner om framtida alternativa energisystem, där bland annat vätgas och bränsleceller utgjorde viktiga beståndsdelar. Framtiden sågs som öppen och vätgassamhället kunde tänkas baseras på olika typer av energikällor: det kunde vara kärnkraftsbaserat, fossilbaserat men också förnyelsebart. Det första förslaget var det som fick starkast uppbackning i form av statligt finansierat stöd för forskning och utveckling inom ramen för Energiforskningsnämnden, med Studsvik som främste utförare. Men även det senare förslaget stöttades av en rad mer eller mindre etablerade forskare, däribland bränslecellsvetaren Olle Lindström på KTH som i boken *Den gröna energin* (1979) förespråkade vätgas framställd från inhemsk biomassa. I kontrast till dagens energipolitik uppfattades dock biomassa inte som något gångbart alternativ. I händelse av en kärnkraftsavveckling var det istället en återgång till fossila bränslen, främst importerat kol, som på högsta politiska nivå sågs som den mest rimliga lösningen, i alla fall på kort sikt. Samtidigt ägde en professionalisering och institutionalisering av miljöpolitiken rum, och energilösningar som inte inkluderade ett bredare miljöperspektiv fick därmed allt svårare att tas på allvar, till och med inom den storindustriskramande socialdemokratien.

Efter denna genomgång flyttar Hultman fokus från nationell till lokal nivå, där vi får bekanta oss med ett konkret försök att skapa ett förnyelsebart och decentraliserat vätgassamhälle i miniatyr. Det handlar om demonstrationsprojektet WELGAS, som genomfördes av miljöpartisten Olof Tegström

(med stöd från bland annat Härnösands kommun och Vattenfall) under ett par år på 1980-talet. WELGAS, som var en förkortning för Wind, ELectricity, GAS, avsåg ett enfamiljshus där vätgas – med hjälp av vindkraft – så långt som möjligt skulle utnyttjas som energibärande för att förse huset med el och värme samt familjens bil med drivmedel. Kombinationen av vindkraft, bränsleceller och vätgas väckte intresse, inte minst i lokalpressen, som spekulerade i Härnösand som en kommande vätgasmetropol. Projektet hade antagligen också en symbolisk och moralisk betydelse så tillvida att det gav upphov till tankar och reflektioner hos dem som tog del av det. Men det blev inte långvarigt utan avvecklades redan efter ett par år. ”Kvar stod familjen Tegström med ritningar, erfarenheter, vätgasen, vinden, den ekologiska diskursen och kontakterna”, konstaterar Hultman krasst (70–71).

En av anledningarna till den raska avvecklingen var att det verkar ha varit svårt att bedöma huruvida projektet blev framgångsrikt eller inte. En annan anledning var en uppfattning om att projektet skulle vara komplicerat för att inte säga omöjligt att skala upp. Möjligen uppfattades inriktningen därtill som subversiv i förhållande till energibranschens dominerande aktörer. Som tänkbar samhällsmodell fick WELGAS därför ett blygsamt genomslag. Några uppföljare i form av små, decentraliserade energisystem fick det inte men intresset för vätgas i kombination med bränsleceller levde ändå kvar. Det som skedde under 1990-talet var att politiskt och industriellt fokus åter riktades mot mer storskaliga och kommersiella satsningar. Miljöaspekterna var fortfarande klart framträdande men inte på samma sätt som tidigare. Hultman skriver träffande (85) att ”den ekonomiska tillväxten placerades åter i centrum, nu i miljöns namn”, vilket kan ses som ett uttryck för att spänningen mellan tesen ”den industrimoderna diskursen” och dess antites ”den ekologiska diskursen” började lösas upp och bilda en syntes i form av ”en ekologiskt modern diskurs”. Som exempel på detta anger Hultman att energibolagen Sydkraft och Vattenfall nu förverkligade gamla planer på att etablera bränslecellskraftverk på västkusten. Tack vare bruket av denna förment effektiva teknik kunde elproduktionen marknadsföras som miljövänlig, trots att den baserades på fossil naturgas från Danmark och därmed gick stick

i stäv med de deklarationer som Sverige skrev under i samband med FN:s miljö- och utvecklingskonferens i Rio 1992. Allteftersom stegrades också bilindustrins (och motorjournalisternas) intresse för bränsleceller och vätgas som en miljövänlig och på sikt även kommersiellt gångbar teknik. I Sverige gick staten och kapitalet samman i flera stora forskningsprogram med syftet att utveckla sådana ”gröna fordon”. Elbilarna, som sedan länge hade förordats som ett tänkbart alternativ, fick därmed tuff konkurrens. De biobränsledrivna bilarna likaså.

Omkring millennieskiftet fördes frågan om bränsleceller och vätgas upp på högsta politiska och ekonomiska nivå. En viktig utgångspunkt var de upptrissade diskussioner om Island som en blivande ”vätgasekonomi”, som då började föras. Med hjälp av vätgas och bränsleceller skulle såväl klimatfrågan hanteras som den ekonomiska tillväxten i landet säkras, löd budskapet. Island sågs på det sättet som ett föredöme, som rent av kunde bli ett ”utsläppsfritt samhälle”: ett ekomodernistiskt idealsamhälle. Hultman demonstrerar hur detta synsätt etablerades, uppgraderades och medierades genom en serie inflytelserika utredningar från USA och EU, utifrån vilka både George W. Bush och Romano Prodi oförblommerat talade om möjligheten och *behovet* av en kommande ”vätgasekonomi”. Liknande utredningar med ett likaledes optimistiskt budskap gjordes i Norden. I avhandlingen görs en analys av de retoriska figurer och centrala argument som förekommer i dessa texter – som att efterfrågan på energi med all säkerhet kommer att öka, att vätgasen med fördel kan framställas ur fossila energikällor, att önskad koldioxid förmodligen kommer att kunna fångas upp och lagras, och att riskerna med tekniken är hanterbara – och det tydliggörs också hur argumenten spreds och gång på gång återanvändes. Det är en avslöjande analys med ett bitvis skrämmande resultat, som blottar en ocean av tänkbara miljömässiga, politiska och demokratiska problem bakom den polerade management-ytan.

Med syftet att genomföra de uppställda visionerna igångsattes en serie nya internationella och nationellt och regionalt inriktade forsknings- och utvecklingsprogram. Till den förra kategorin hör till exempel *International partnership for the hydrogen economy* från 2003 och *European hydrogen and fuel cells technology partnership* från 2004. För svenskt

vidkommande fick de internationellt formulerade argumenten framför allt fäste i landets södra del, där samorganisationen SamVäte – vilket förmodligen skall uttalas ”Samvete” – bildades 2003 med syftet att förverkliga ett vätgassamhälle i regional skala. SamVäte (senare kallad Vätgas Sverige), deras lokala bakgrund, förutsättningar och verksamhet i form av projektet ”Vätgasväg längs västkusten” undersöks på ett utförligt sätt. Hultman, som själv deltog i några tidiga möten, vittnar om att diskussionen inom SamVäte inledningsvis var ganska försiktig och öppen: problem som hängde samman med tekniken kunde resas och idéer om behovet av ett alternativt samhälle med fokus på kollektiva transportsystem gavs utrymme. Men den dominerande hållningen påmindre ändå om den som präglade den internationella, inte minst amerikanska, diskussionen. Följaktligen blev den främsta förebilden för regionen inte Härnösand med Olof Tegström utan snarare Kalifornien, vars berömda guvernör fick agera frontfigur för den nya vätgasekonomins möjligheter. Genom att analysera anföranden, rapporter och projektansökningar visar Hultman hur argumenten från den amerikanska västkusten både återanvändes och nyttjades som skäl för att en vätgasväg skulle etableras längs den svenska västkusten. Hultman understryker att det först och främst var privatbilar som avsågs att trafikera denna väg; själva infrastrukturen skulle alltså stimulera satsningar på en expanderande vätgasbilism, därmed också den regionala ekonomin.

Man kan notera att SamVäte uppvisar drag av en regional ”entreprenörskultur” på energiområdet som känns igen även från andra platser, såsom BioFuel Region i Norrland. Det handlar om att ta tillfället i akt och smida medan järnet är varmt, övertyga omgivningen, tona ner problem och svårigheter, förtränga historien och våga ta ekonomiska risker i en nyliberal tid präglad av konkurrens mellan allt och alla. En annan intressant parallell mellan SamVäte och BioFuel Region ligger i att tillgången på nödvändig råvara i respektive region varit omtvistad. I båda fallen har satsningarna motiverats av lokala tillgångar, gas från Stenungssund respektive biomassa från det norrländska inlandets gröna guld. Men för att förverkliga planerna har man snart tvingats överväga andra resurser, utländsk fossilgas respektive utländska energigrödor. Någon egen motsvarighet till BioFuel regions ”etanol-

jesus” Per Carstedt verkar SamVäte däremot inte ha haft, istället lånade man in en ”gasprofet” i form av Arnold Schwarzenegger.

Men visionerna om vätgas och bränsleceller stannade inte på den regionala nivån utan diskuterades under några år i början av 2000-talet flitigt på nationell nivå i Sverige, i massmedierna och bland forskare, politiker och diverse intressegrupper. I det sista empiriska kapitlet analyseras denna vittfamnande nationella debatt, i synnerhet med avseende på den framtida transportsektorn. Vi får här en inblick i bilindustrins satsningar på nya bilmodeller och hur dessa satsningar bevakades och ivrigt kommenterades i den svenska dagspressen. Det berättades om ”framtidens fordon”, ”framtidens bussar” och ”framtidens drivmedel”, och spekulerades friskt i när tillverkningen skulle börja skalas upp, från prototyp till massproduktion. Att den ena förutsägelsen efter den andra visade sig vara överdriven eller totalt felaktigt verkar intressant nog inte ha haft någon större inverkan på optimismen under den studerade epoken. Succén tycks alltför lätt ha väntat bakom hörnet, i den nära framtiden, som ingen egentligen vet någonting om.

Vi får också värdefull insyn i det triple helixliknande forsknings-, utvecklings-, utrednings- och prognoslandskap, där frågan om vätgasens och bränslecellernas potential relaterades till svenska förhållanden. Hultman följer systematiskt den internationella vätgasekonomivisionens inhemska karriär, från projektet ”Teknisk framsyn”, via Ingenjörvetenskapsakademiens prestigeprojekt ”Energiframsyn Sverige” till den statliga så kallade LångEn-utredningen: *EFUD – en del i omställningen i energisystemet*. Undersökningen fortsätter med en redogörelse av demonstrationsprojektet CUTE, som var ett EU-finansierat försök med vätgasdrivna bussar som bland annat genomfördes i Stockholm, under benämningen ”vattenlinjen”. Hultman gör en stor poäng av att tekniken på detta och även andra sätt blev förknippad med vatten; det framstod då på ett tydligt plan som miljömässigt oantastligt, som en kugge i en ekologisk livscykel.

Av detta skulle man kunna tro att alla varit positivt inställda till en kommande vätgasekonomi som en nödvändig och ofrånkomlig del av den nära framtiden, men Hultman påminner oss om att det trots allt har funnits kritiker som på olika sätt problematiserat åtminstone vissa aspekter av visionerna. Exempel på prob-

lem som lyfts fram i offentlighetens ljus är att den platina som används i bränslecellerna kan utgöra en starkt begränsande faktor i händelse av massproduktion; att tekniken ännu är för kostsam sett ur ett företagsekonomiskt perspektiv; att det finns en risk med vätgasens explosivitet; att beroendet av fossila bränslen består och att utsläppen av koldioxid alls inte är försämbart om man tar hänsyn till hela produktionsprocessen. Enligt Hultman har dock denna kritik inte haft något nämnvärt genomslag i det stora hela.

Resultaten från samtliga kapitel sammanfattas och struktureras i ett avslutande kapitel, där Hultman gör ett försök att på ett konserverat sätt besvara sina tre övergripande frågeställningar. Det är en imponerande, om än väl utförlig, diskussion, som visar att författaren har ett tydligt grepp om sitt ämne. Budskapet är kort sagt att visionen om en kommande vätgasekonomi kan förstås som en ”ekologiskt modern utopi” där rådande motsättningar mellan ekonomisk tillväxt, energitillförsel och problematiken med växthuseffekten har upplösts, helt i linje med de antaganden som finns inbyggda i den av miljöekonomer så omhuldade Kuznetzkurvan. Denna utopi har samtidigt ett konserverande drag så till vida att samhället i övrigt inte anses behöva förändras på ett strukturellt plan. Slutligen finns en kort epilod där Hultman noterar att de höga förväntningarna på vätgas och bränsleceller har tonats ner på ett tydligt sätt under de senaste åren samt föreslår ingångar till vidare forskning för att förstå vad som har hänt och nu händer på energipolitikområdet. Ett sådant förslag vore att undersöka vätgasens relation till andra så kallade alternativa drivmedel, såsom biodrivmedel.

Eftersom *Full gas mot en (o)hållbar framtid* är en både djärv och infallsrik studie innehåller den många aspekter som kan diskuteras. Teorierna används helt klart på ett fruktbart sätt, särskilt energiskt i diskussions- och plattåvsnittet samt i den sista avslutande diskussionen, där utopitemat utvecklas. Men jag upplever ibland en osäkerhet beträffande vissa tolkningar och språkliga vändningar, vilket delvis hänger samman med de teoretiska perspektiv och analytiska begrepp som används. Jag noterar till exempel en glidning rörande begreppen ”vätgassamhälle” och ”vätgasekonomi”. I regel heter det, korrekt, att det är *förskjutningar i debatten* om dessa ting som studeras. Ändå skriver Hultman på

andra ställen att han studerar ”en historisk förändring från vätgassamhällen till en vätgasekonomi” (233), som om det först fanns vätgassamhällen på riktigt som sedermera har övergått till en vätgasekonomi. I praktiken har dock inget av detta funnits bortom den diskursiva nivån. Svagheten med diskursanalyser av detta slag är att de riskerar att bli rigida; en analys där alla idéer, föreställningar och förväntningar sorteras in i ett fåtal kategorier tappar lätt bort (mer eller mindre) viktiga nyanser.

En annan fråga som tål att ventileras har att göra med tesen att energi- och miljöpolitiken har förändrats, från ”att vara nationellt skapad och globalt påverkad till att vara allt mer globalt skapad och nationellt påverkad”. Det är inte ett orimligt påstående, men undersökningen som underbygger tesen är inte helt symmetrisk. Hultman visar framgångsrikt att argument och retorik förflyttas, från den globala nivån till den lokala, att det sker ett återbruk av formuleringar. Men en motsvarande granskning av den så kallade globala nivån görs inte; ambitionen att undersöka ”hur en text är inrättad med hjälp av redan skrivna texter” verkar inte gälla här. Jag skulle gärna vilja veta varifrån argumenten och retoriken som formuleras på den globala nivån kommer? Varifrån hämtade Bush och Prodi sina argument, för de härstammar knappast från dem. Var inte deras argument också lokala till en början? Omvänt kan man undra om inte den svenska energi- och miljöpolitik som utformades under 1970-talet hämtade en del slagkraftiga argument från den globala politikscen där oljekriser och kärnkraftshaveri utspelades.

Hultman skall ha beröm för att språket i avhandlingen överlag är klart och effektivt. Behandlingen av källorna såväl som den nyttjade sekundärlitteraturen är också god. Jag saknar få källhänvisningar och jag finner sällan skäl att tvivla på de uppgifter som presenteras. Däremot kan jag tycka att läsningen av somliga källor varit väl ”snäv”. Angående tesen att utvecklingen gått från en föreställning om ett ”vätgassamhälle” till en ”vätgasekonomi” ställer jag mig frågande till läsningen av utredningen SOU 2003:80 *EFUD – en del i omställningen av energisystemet*. Det påstås (11) att denna utredning pekade ut vätgasekonomin som en ”ledstjärna”, och det påståendet upprepas sedan på andra ställen. Det står vidare (238) att det i denna utredning inte syns några ”samhällen” när det talas om en vätgas-

ekonomi. Men det håller jag inte med om. För det första används begreppet ”vätgasekonomi” ytterst sparsamt. Det förekommer faktiskt bara ett par gånger i hela utredningen och då i samband med dels en allmän karaktäristik och dels en diskussion om Island. Uttrycket ”vätgassamhälle” och till och med ”sol- och vätgassamhälle” nämns däremot upprepade gånger. Utöver vätgas diskuteras för övrigt många andra typer av energisystem, däribland sådana som är baserade på biobränslen, men dessa ges inget större utrymme i avhandlingen.

Jag anser också att det hade varit på sin plats med en mer utförlig diskussion om de högst varierande typer av texter som använts som underlag för att frilägga uttryckta bilder av framtiden. Är det ”prognoser”, det vill säga försök att förutse framtiden eller att skapa troliga framtidsbilder? Är det försök att ”skrivna fram” en ”tänkt” eller snarare ”önskvärd” framtid? Är det ”scenarioanalyser”, där mer eller mindre rimliga scenarier inte är slutmålet utan något som tas som utgångspunkter för en förutsättningslös diskussion om tänkbara eller alternativa vägar? Eller handlar det om så kallade ”technology roadmaps”, som är en management-metod för att diskutera bland annat teknik i vardande i förhållande till rådande system och organisationsformer? Dessa distinktioner är inte oviktiga för hur de utsagor om framtiden som förekommer i utredningarna skall tolkas och förstås. Det vill säga, om de skall ses som något författarna tror kommer inträffa, något som de vill skall inträffa eller som något som främst är ett instrument för en öppen diskussion om samtiden. Talet om ”roadmaps” (eller ”vägkartor”), som i avhandlingen hålls fram som en viktig metafor för att indirekt relatera vätgastekniken till en expanderande bilism, kan i själva verket vara ett management-begrepp som är fristående från själva vätgasdebatten. Man kan mycket väl ställa samman en technology roadmap som inte har något som helst med bilar eller vägar att göra.

Sammanfattningsvis är *Full gas mot en (o)hållbar framtid* en ambitiös avhandling om ett angeläget och bitvis komplicerat ämne. Det är förvisso inte den första kulturvetenskapliga studien om bränsleceller och vätgas. Som Hultman själv påpekar har området blivit relativt väl beforskat under de senaste åren, framför allt i en europisk kontext. Även den svenska miljö- och klimatpolitiken, och den forskning och utveckling som varit kopp-

lad till den, har rönt stort intresse bland såväl humanister som samhällsvetare. Hultman knyter väl an till denna tidigare forskning, som han förefaller behärska utan och innan. Men det är ingen tvekan om att han också tillför mycket ny och relevant kunskap. Tack vare det förhållandevis långa tidsperspektivet och sitt innovativa teoretiska ramverk och sin metodologiska pluralism har Hultman

lyckats belysa och analysera inte bara framsidan utan också baksidan av de utredningar och texter som utgjort hans studiematerial. Det är mycket bra gjort. Man kan bara hoppas att avhandlingen får god spridning, även utanför den akademiska världen. Den förtjänar verkligen att uppmärksammas och diskuteras.

Christer Nordlund

Vikten av kropp

Helena Dahlberg: *Vikten av kropp. Frågan om kött och människa i Maurice Merleau-Pontys Le visible et l'invisible*. Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion nr. 24, Göteborgs universitet, 2011. 373 sidor. ISBN 978-91-88348-46-3.

Helena Dahlbergs avhandling i idéhistoria, *Vikten av kropp. Frågan om kött och människa i Maurice Merleau-Pontys Le visible et l'invisible*, är ett försök att utforska innebörden och förstå betydelsen av begreppet kött, på franska ”chair”, i Merleau-Pontys sista verk *Det synliga och det osynliga* (i fortsättningen DSO). DSO är ett postumt utgivet, oavslutat verk som Merleau-Ponty var sysselsatt med mellan 1959 och 1961, då han plöjt och oväntat avled. Boken är inte bara oavslutad, det är dessutom ovisst hur Merleau-Ponty tänkte sig att de kapitel som han författat skulle organiseras och, faktiskt, vad boken skulle heta, samt hur han tänkt sig att fullfölja och konkludera de föreliggande avsnitten. Tillsammans med de fyra kapitlen om reflektion, dialektik, intuition och kiasmen har man därför publicerat de arbetsanteckningar kring verket som han lämnade efter sig. Forskarna är eniga om att begreppet kött spelar en grundläggande roll i Merleau-Pontys försök att skapa en ny ontologi, men de är inte eniga om på vilket sätt köttbegreppet skall tolkas och vilka filosofiska inflytanden som är viktigast om man vill förstå hans sena filosofi. Avhandlingsförfattaren försöker visa att den franska debatt kring humanismen som pågick efter andra världskriget inte på ett tillräckligt sätt har uppmärksamats i tolkningarna av vad det är han vill uppnå med begreppet kött i DSO, och hon vill också visa att Merleau-Pontys förståelse av hur språket fungerar måste tas med i beräkningen om

man vill förstå innebörden av hans köttbegrepp.

Med begreppet, eller, kanske bättre, uttrycket ”kött” (”chair”) pekar Merleau-Ponty på en grundläggande dubbelhet i varat. Köttet är just gränsen och passagen mellan subjekt och objekt, kropp och värld, eget och främmande, synligt och osynligt, aktivitet och passivitet, inre och yttre, gammalt och nytt, förflutet och framtid, och så vidare. På det sättet blir kött ett slags begrepp bortom begreppen som snarare pekar ut hur olika begrepp förutsätter varandra och hänger samman, än att indikera en företeelse i världen i kontrast till andra. Här finns tveklöst en likhet och ett släktskap med de absolut grundläggande operativa begrepp som organiserar Edmund Husserls och Martin Heideggers fenomenologiska filosofi: jag tänker på intentionalitet hos Husserl och i-världen-varo hos Heidegger. Författaren menar att Merleau-Ponty inte är ute efter att upplösa dikotomier i sin sena filosofi utan istället vill upprätta en slags dubbel optik som pekar på den nödvändiga spänning som alltid kommer att hemsöka våra försök att förstå grundläggande metafysiska frågor om vad det är som egentligen finns. Här verkar det finnas ett släktskap med den sene Heideggers varatänkande och inte minst med Jacques Derridas idé om dekonstruktion, även om det inte görs särskilt mycket av dessa släktskap i avhandlingen. Istället vill författaren, som sagt, identifiera den franska humanismdebatten som det avgörande inflytandet för M-P när han tänker och skriver om köttet. Köttet är ett mänskligt fenomen, även när begreppet utsträcks till att handla inte bara om den levda kroppen, utan om världens kött, frågan är bara hur denna världens köttlighet, eller kanske bättre, *förbindelsen* mellan människa och värld i kött, skall tolkas.

Avhandlingen består av tre huvuddelar (förutom inledningens tre kapitel om syfte, forskningsöversikt och metod), nämligen "Frågan om köttet", "Frågan om människan" och "Frågan om köttet och frågan om människan". Strategin är att först säga något mer allmänt om Merleau-Ponty och hans köttfilosofi, sedan redogöra för den franska humanismdebatten, och slutligen sammanföra de insikter som uppnåtts i del ett och del två genom att åter läsa DSO men nu med den franska humanismdebatten som idébärande fond.

Köttet är för Merleau-Ponty tjockt och tungt, det pekar redan avhandlingens titel ut. Köttet hänvisar inte bara till hur den mänskliga kroppen organiserar världen på ett meningsfullt sätt – det som kallas kroppsschema i hans första huvudverk från 1945 *Perceptionens fenomenologi* – utan köttet är tillika världens sätt att nalkas kroppen. Merleau-Ponty använder sig huvudsakligen av exempel och metaforer där detta förhållande mellan kropp och värld, eller subjekt och objekt, beskrivs i termer av varseblivning och samtal: handen som känner av och utfrågar världen. IDSO (och även i tidigare verk) tenderar varseblivningsanalyserna att anta en slags sensuell form. I *Perceptionens fenomenologi* är det framförallt mötet med den andra kroppen som antas sensuella innebörder, vilka kan spilla över på världen, men i DSO tycks mötet mellan subjektet och världen vara ett köttligt möte i en mer direkt mening. Världen är ett kött som vi är del av och som vi förenas med på olika sätt. Den retoriska trop som Merleau-Ponty väljer för att beskriva mötet mellan kropp och värld som kött i DSO är "kiasmen", det vill säga en slags speglade överkorsning av mening mellan ord i två uttryck genom att de byter grammatisk position. ("Din hamn är stormig, fridlöst är ditt hem.") Världen möter alltså kroppen lika mycket som kroppen möter världen, det handlar just om ett möte där mening flödar i bägge riktningar, en slags förspråklig dialog på köttets villkor och vis. I en passage i DSO talar Merleau-Ponty om köttet som ett möte mellan två veck, två flickor eller läppar ("lèvres"), vilket utgör en köttigare metafor än exemplet där kroppens två händer möter varandra och fingrarna flätas samman i en slags kiasm (ett exempel som återfinns redan hos Husserl, och som upprepas av Merleau-Ponty i *Perceptionens fenomenologi*).

Även språket är bärare av köttlighet efter-

om språket är en relation till världen – språket är något som föds ur vår relation till världen och det kan också uttrycka denna relation på olika sätt. Merleau-Ponty skriver filosofiska verk, men han gör det i påtaglig relation till hur författare och konstnärer arbetar och detta gör hans böcker rika men svåra att sammanfatta vad gäller begreppsbyggnad och slutsatser. Avhandlingsförfattaren vill ta fasta på Merleau-Pontys analyser av hur språket fungerar när hon analyserar begreppet kött. Att tala om köttet, eller snarare, att få köttet att tala, innebär att förhålla sig till en tystnad eftersom man vill säga det utsägliga – relationen som möjliggör människan och språket. Men det innebär också att man förhåller sig till ett vardagligt språk där kött – "chair" – har en innebörd som man så att säga försöker osäkra och stöta iväg i denna filosofiska riktning.

Avhandlingens andra del består i en utläggning av den humanismdebatt som rasade i Frankrike under 1940- och början av 1950-talet, en debatt som Merleau-Ponty själv deltog i på olika sätt. De inlägg som han gjorde i denna debatt genom olika tidskriftsartiklar och genom verk som *Humanisme et terreur* och *L'homme et l'adversité* var dock inga ifrågasättanden eller överskridanden av en humanistisk filosofi på det sätt som vi finner i DSO, snarare ett slags försvar av humanismen som den utformades av existentialister och marxister (och kanske även teologer) i sin franska form. Det som kritiseras i "Människan och motgången", eller hur det nu skall översättas, är snarare, helt i linje med det vi finner i *Perceptionens fenomenologi*, den naiva idealismen och empirismen, och, i *Humanism och terror*, även materialismen. På samma sätt som övriga debattörer färgas Merleau-Pontys argument och intresse av det meningsvakuum som andra världskriget har lämnat efter sig. Hur kunde det gå så illa? Hur kunde människan vara i stånd till sådana förbrytelser och svagheter och hur kan vi finna en ny etisk och politisk grund att stå på?

Efter en beskrivning av humanismdebatten och dess idémässiga bakgrund inte bara i andra världskriget utan också i publiceringen av Marx Parismanuskript och Kojèves Hegelföreläsningar, övergår avhandlingsförfattaren till en analys av tre verk som hon menar fångar så väl enhet som bredd i den franska humanismens existentialistiska, marxistiska och

katolskt-filosofiska uttolkningar, nämligen Henri Lefebvres *Den dialektiska materialismen*, från 1940, delar av Jean-Paul Sartres *Varat och intet*, från 1943, och Emmanuel Mouniers *Personalismen*, från 1949. De tre verken vilar på delvis skilda filosofiska förebilder och stöttepelare, men ett sammanhängande tema kan sägas vara människans *alienering* från sitt sanna väsen genom det sätt på vilket vi förhåller oss till omvärlden och varandra. Arbetet, den konkreta historien och kollektivets väsen kan sägas stå i fokus hos Lefebvre, kroppen och kampen om herraväldet med den andre finner vi hos Sartre, medan det moderna samhället som en degenererad, instrumentell och anonym samhällsform tömd på mening plockas upp av Mounier. Alla tre efterlyser en ny, *handlande* människa som förmår ta sitt öde i egna händer, men de har olika diagnoser på varför det är så svårt att få till denna vändning. Det som särskilt intresserar avhandlingsförfattaren är naturligtvis synen på köttet och kroppens funktion och roll i den grundläggande alieneringen av människan hos de olika filosoferna.

Människan är alltså kluven, främmande för sig själv, eftersom hon inte förmår inrätta sig på ett hemlikt sätt i den natur och historia som hon genom sitt köttliga vara från början har del i. Enligt Sartre, som blir den viktigaste utgångspunkten för författaren när hon försöker visa på vilket sätt humanismdebatten är viktig för Merleau-Ponty, konfronteras jag med mitt kött genom den andres blick som objektiverar mig och främmandegör mig från mitt vara för-mig eftersom jag framträder som ett vara i-sig (den berömda scenen med mannen vid nyckelhålet i *Varat och intet*). Mötet med den andre är alltid en kamp om herraväldet (tänk Kojèves Hegelföreläsningar) där människan strävar efter erkännande genom att kuva den andre – herre-slav-dialektiken. Men även slavens sätt att överlista herren à la Hegel genom att bearbeta tingen är i vår historiska situation en alienerad väg eftersom vi skiljs från arbetets produkter genom en kapitalistisk och instrumentaliserad världsordning. Lösningen måste bli en ny form av samordnad handling som bottenar i en historisk analys och en vilja att ta ansvar för framtiden. Merleau-Ponty engagerade sig som sagt själv i denna politiska analys, men han kom snabbt att ta avstånd från de lösningsförslag som lämnades av Sovjetunionen – Sartre var mer naiv på den punkten.

Kroppen blir för Sartre, om inte ett fängelse, så åtminstone något som vi inte får låta oss begränsas av. Köttet är något främmande för oss, något som drar oss till varandra, men som samtidigt, vid närmare iakttagelse, alltid visar sig vara något äckligt och löjligt. Merleau-Ponty skriver inte under på en sådan kropps- och köttfientlig filosofi, han vill tvärtom se köttet som något som tillhör vårt sanna vara och pekar ut det sätt på vilket vi som människor hör samman. Vi är inte människor trots vår köttlighet utan genom den. Humanisterna vill enligt författaren fånga människan som en varelse i *rörelse* (marxismens kollektiva kamp, existentialisternas självskapande projekt, och personalismens rörelse mot den andra människan i en transcendens som eventuellt kan röra Gud) och Merleau-Ponty tar fasta på en sådan rörelse som köttets egen.

Författaren vill läsa Merleau-Ponty i DSO som en filosof som letar efter en ny början på humanismdebatten med begrepp som just köttet. I tredje delen diskuterar hon Heideggers *Brev om humanismen*, som publicerades redan 1947 som ett svar på Sartres *Existentialismen är en humanism* från 1945, som en viktig förebild för Merleau-Ponty. Heidegger vill hitta en början som inte bara föregår utan överskrider den humanism som vi finner i Frankrike. Det som Sartre har glömt (liksom marxisterna, liberalerna och teknokraterna har glömt det) är att det mänskliga subjektet föregås av ett tilltal från det som Heidegger kallar för "Varat". Människan finns bara som inplacerad i ett meningssammanhang där hon utsäger världen i enlighet med olika överordnade historiskt, metafysiska "skick". Heidegger är på samma sätt som humanisterna bekymrad över människans alienering genom den moderna historiens utveckling, men han är skeptisk till varje försök att göra människan som begrepp till grunden för en ny filosofi, eftersom han menar att det är just människocentreringen som alltsedan Descartes gjort världen mer och mer omänsklig. Istället för kollektiv handling efterlyser Heidegger ett slags meditativt lyssnande som kan frammana nya uttryck i språket där varat ger sig till känna. Inte en anti-humanism, men något bortom humanismen. Heideggers egen politiska bakgrund och naivitet gör det naturligtvis svårt att se detta som en framkomlig väg, men det finns onekligen något träffande i Heideggers diagnos som jag tror att även Merleau-Ponty tar fasta på.

Författaren skriver att DSO kan förstås som

Merleau-Pontys humanismbrev, så det är tydligt att hon vill framhäva parallellerna med Heidegger, och kanske också, även om hon inte säger så mycket om det, som det avgörande inflytande som Heidegger kom att få på Merleau-Pontys filosofi från 1956 och framåt (utläsbart ur manuskripten till de föreläsningar han höll vid denna tid). Men köttet är som sagt även något kroppsligt och mänskligt, och därmed något som skiljer sig från den sene Heideggers begrepp för att fatta varats grundläggande princip – jag tänker på termer som ”Geschick”, ”Ereignis”, ”das Geviert”, och så vidare, som inte har något med människan och hennes kropp att göra.

Författaren menar att de franska humanisterna alla landar i olika oupphåvliga motsättningar i sina försök att skapa en ny människosyn. Motsättningarna eller klyvningarna kan spåras tillbaka till förhållandet mellan människans fakticitet och hennes transcendens: människan har världen, men världen har också henne genom att hon är kropp. Jag förstår avhandlingsförfattarens grundläggande tes och konklusion i avhandlingen på så sätt att endast mot bakgrund av humanismdebatten kan Merleau-Pontys köttfilosofi förstås just som ett alternativ till det humanistiska sättet att förstå människan, och detta genom att ge varats grundläggande princip ett namn som påminner om människan (köttet), men samtidigt inte är ett namn på människan utan det som binder henne vid världen. Köttet är inte den levande kroppen, det är inte heller världen, utan vårt vara *i* världen, en meningsfödande process där kroppens tyngd och köttlighet är verksamt såväl som varseblivning som tilltal. Världen är organiserad på köttets sätt genom att mötet mellan kroppar är den ursituation som allt blir till i. Köttet är på så sätt världens *element*, ett element som rymmer det mänskliga såväl som det omänskliga och det synliga såväl som det osynliga, för att återknyta till titeln på Merleau-Pontys sena verk.

I det sista av avhandlingens kapitel ”Vikten av kropp” försöker författaren uttolka vad detta sätt att läsa Merleau-Ponty innebär för förståelsen av köttet. Hon tar utgångspunkt i Sartres version av det köttliga mötet i *Varat och intet* och lyfter fram hur Merleau-Ponty snarare företräder en slags dansmodell för köttligheten som en rörelse som stannar upp och finner sig själv i mötet med den andre. Två kroppar som förenas och påminns om och kommer till sig själva genom att mötas i dan-

sen, två kroppar som öppnar upp ett tjockt mellanrum i en uppställande rörelse. Detta interkroppsliga förhållande kan ses som modellen för människans förhållande till den ickemänskliga världen – naturen – vilket ju är ett intressant sätt att befästa en slags humanism bortom humanismen med det mellanmänskliga köttliga mötet som urprincip.

Avhandlingen ger en fyllig bild av Merleau-Pontys sena filosofi och den franska humanismdebatten och den levererar intressanta tolkningsförslag vad gäller innebörden av köttet. Men den öppnar också upp för en rad kritiska frågor av metodologiskt slag och vad gäller de tolkningsmöjligheter som författaren väljer att inte beakta. De studier av hans köttbegrepp som hittills utförts har lyft fram köttet som en fortsättning av den fenomenologiska förståelsen av den levda kroppen och som en parallell till Heideggers försök att artikulera en filosofi om varat som inte fastnar i antropocentriska modeller (uttolkare som Renaud Barbaras och Françoise Dastur). Sådana uttolkningar vilar på manuskript från de föreläsningar som han höll vid Collège de France innan och under arbetet med DSO, samt de arbetsanteckningar som man hittat och delvis infogat i det oavslutade verket. När avhandlingsförfattaren istället vill framhäva humanismdebatten som det avgörande inflytandet på Merleau-Ponty i DSO är det upp till henne att presentera någon form av evidens för att en sådan intressant men förvånande tolkning är den riktiga. Här nalkas vi metodfrågor. Ett gängse sätt att idéhistoriskt föra sin tes i bevis vore ju att presentera material som skulle stärka att Merleau-Ponty verkligen arbetade med de verk som författaren vill göra gällande när han var sysselsatt med att koncipiera DSO. Om man inte kan finna detta inflytande direkt i det publicerade verket (och det kan man knappast) kanske man skulle kunna göra det genom att besöka arkiv och studera arbetsmanuskript och anteckningar i böcker från hans bibliotek, eller genom att rekonstruera den franska filosofiska och litterära debatten i tidskrifter och tidningar från denna tid. Humanismdebatten ägde rum omkring femton år innan Merleau-Ponty skrev sin sista bok och det finns mycket som talar för att dess huvudteser var överspelade såväl i den intellektuella debatten (som var på väg mot strukturalism och poststrukturalism) som i Merleau-Pontys egen filosofi när han skrev DSO.

Författaren gör dock inga sådana idéhistoriska försök. Istället, om jag förstår henne rätt, skall framlyftandet av den debatt och de tre författarskap (Sartre, Lefebvre och Mounier) som hon koncentrerar sig på helt enkelt ses som ett förslag på en intressant kontrapunkt för att förstå köttets innebörd, det vill säga en intertext som kan generera tolkningsmöjligheter för köttet bland andra (oavsett om Merleau-Ponty verkligen var inspirerad av verken i fråga när han lade fram sina sena tankar om världens kött). Att man som idéhistoriker inte bara vill redogöra för hur en filosof fick sina idéer utan även för hur dessa idéer kan uttolkas och värderas rent filosofiskt finner jag oproblematiskt. Men att helt lämna ambitionen att fästa idéerna i en historisk kontext genom källor som överskrider de filosofiska verken tror jag inte är någon bra strategi, varken för idéhistoriker eller för filosofer. Idéhistorien och filosofin är något väsentligt mer än ett spel mellan intertexter, att Merleau-Ponty inte har absolut tolkningsföreträde till sitt eget verk innebär inte att de faktiska influenserna inte är viktiga på vägen fram till en god förståelse av hans filosofi (som naturligtvis kan överskrida, men inte bör bortse från, hans självförståelse).

Författaren menar naturligtvis inte att Merleau-Ponty låtit sig inspireras av humanismdebatten på så sätt att han tagit upp Sartres, Lefebvres och Mouniers filosofiska grundteser i DSO. Snarare tar han avstamp från dem och vill överskrida deras människocentrering genom en vändning till världen och köttet, ungefär som Heidegger gjorde i sitt *Brev om humanismen* redan 1947, en text som Merleau-Ponty utan tvekan läst och tagit stort intryck av, frågan är bara hur tidigt och på vilket sätt (på just denna punkt skulle det verkligen vara intressant att få en konkret uppgift, men datum för läsningar är som sagt ingenting som avhandlingen intresserar sig för). Om vi bortser från ambitionen att försöka visa rent konkret och historiskt att humanismdebatten verkligen var avgörande för honom i koncipierandet av DSO, kvarstår utmaningen att göra denna tolkning övertygande rent filosofiskt. Här finns det enligt min mening anledning att vara skeptisk eftersom författaren i så liten utsträckning använder sig av Lefebvres och Mouniers filosofier när hon i sista delen av avhandlingen vänder sig till Merleau-Ponty och förståelsen av köttet. Utgångspunkten i Sartres teorier om kroppen och förhål-

landet till den andre är upplysande på många sätt och anknyter även till den fenomenologiska bakgrunden till Merleau-Pontys filosofi, men när det gäller Lefebvres idé om det konkreta, det alienerade arbetet och kollektivet, liksom Mouniers kritik av samtidens anonyma och instrumentaliserade samhälle, har jag svårt att se att avhandlingsförfattaren gör något av dessa teman i anslutning till Merleau-Ponty och köttet.

Författaren väljer att inte ta med fenomenologins grundbegrepp och metod i din presentation av Merleau-Ponty. Men är inte Husserls intentionalitetsbegrepp och idé om den fenomenologiska reduktionen i förhållande till den naturliga inställningen det som ytterst belyser hur kroppen kan göra sig hemmastadd i världen och hur vi kan utforska detta förhållande? Behövs det inte ett fenomenologiskt *meningsbegrepp* för att förstå vad Merleau-Ponty menar när han säger att kroppen förstår sig på världen och ställer frågor till den? Visst är det så att Merleau-Ponty vill utvidga Husserls meningsbegrepp till ett kroppsligt medvetande, och kanske, i DSO, vill göra ännu mer än så, men behövs inte fenomenologin som avstampspunkt för att förstå vad det är han gör i sina böcker? Kan humanismdebatten verkligen ersätta fenomenologin som en kontext i vilken Merleau-Ponty blir begriplig? Och vad blir det egentligen av kontrasten mellan det *handlingsideale* som vi finner hos humanisterna och den varseblivning och sensualitetsfilosofi som dominerar hos Merleau-Ponty när författaren lyfter fram denna parallell? Är inte köttet ett begrepp som styr tankarna mot en mer passiv, mottagande filosofi än humanisternas handlande, kämpande nya människa gör? På vilket sätt kan den dansmetafor som avslutar avhandlingen samla upp och föra humanismdebatten vidare som en etisk och politisk, om inte rörelse, så åtminstone filosofi? Hur skall de som letar efter politiska lösningar på människans samtida alienering – för de finns fortfarande – kunna utnyttja sig av Merleau-Pontys idéer om köttet för att forma en bättre värld? Det är frågor som väcks i mig efter läsningen av Helena Dahlbergs avhandling.

Trots mina invändningar menar jag att det är en gedigen och ambitiös forskningsinsats som avhandlingsförfattaren utfört. En insats som resulterat i en läsvärd avhandling om Merleau-Pontys filosofi, ett ämne som är närmast okänt på det svenska språket. Den andra

delen av avhandlingen om humanismdebatten kunde lämpligen brytas ut och göras till en egen liten bok om en tid och ett tänkande som

jag menar är högeligen relevant inte bara fortfarande, men just, idag när vi brottas med frågan om människans betydelse i politiken.

Fredrik Svenaeus

Att fostra journalister

Elin Gardeström: *Att fostra journalister. Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970*. Göteborg: Daidalos, 2011. 296 s. ISBN 978-91-7173-351-1.

I den mån som det är korrekt att karaktärisera vår tids samhälle som ett "mediesamhälle" och ett "utbildningssamhälle" kan man konstatera att Elin Gardeströms avhandling låter sig inplaceras i den historiska skärningspunkten av dessa båda samhällsbeskrivningar. Ämnet för avhandlingen är, som undertiteln anger, journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970. Avhandlingen erbjuder därmed en förhistoria till den universitetsbaserade journalistutbildning som etablerades i och med 1977 års högskole-reform. Studien kretsar kring de föreställningar, debatter och utredningar som föregick bildandet av, först ett branschdrivet Journalistinstitut i Stockholm 1959, sedan de två statliga Journalistinstitutionerna i Stockholm och Göteborg 1962, samt den därpå följande ombildningen till Journalisthögskolor 1967. Även journalistutbildningens tidigare historia, före andra världskriget, och de fortsatta diskussioner som omgärdat utbildningen efter 1970 berörs mer kortfattat i en prolog respektive en epilog. Den samtida internationella bakgrunden behandlas likaså, liksom de frågor om journalistikens samhällsroll och dess betydelse för demokrati och yttrandefrihet som varit både centrala och återkommande i diskussionerna kring journalistutbildningens utformning. Ett huvudtema i studien rör den för yrkesutbildningar mer allmänna motsättningen mellan teoretisk och praktisk kunskap, samt relationen mellan vetenskapliga och journalistiska ideal.

Avhandlingens syfte är "att undersöka diskussioner och konflikter kring journalisters utbildning". Detta preciseras i två led: genom att studera dessa i sina historiska och samhällsleliga sammanhang under perioden 1944–1970, och med fokus på "drivkrafterna för och motståndet mot formeringen av en journalistutbildning [...] samt hur olika intresse-

sfärer positionerar sig och hur detta förändras när utbildningen tar form" (12). Syftesformuleringen kompletteras med ett flertal frågeställningar rörande bland annat relationen mellan den svenska utvecklingen och den internationella, utbildningens former, innehåll och målgrupper, samt frågan om varför det tog så förhållandevis lång tid innan en journalistutbildning kunde etableras i Sverige. Vilka blev dess effekter, och hur låter sig utbildningen förstås i relationen mellan pressen och akademien? Vilka problem löste utbildningen? Och vilka nya problem skapade den?

Ett omfattande källmaterial har använts. Utöver de tre huvudarkiven – Svenska tidningsutgivareföreningens arkiv, Publicistklubbens arkiv och Svenska journalistförbundets arkiv – har författaren nyttjat arkiv rörande statliga utredningar, journalistinstitutionerna och journalisthögskolorna i både Stockholm och Göteborg, Psykotekniska institutet, akademiska journalistföreningar, partipressorganisationer och personarkiv. Viktigt tryckt källmaterial inkluderar *Publicistklubbens meddelanden*, branschtidningar som *Journalisten* och *Pressens tidning*, studenttidningar och Sigtunastiftelsens klippsamling. Därtill kommer vad författaren betecknar som "personliga partsinlagor" i form av memoarer och ett tiotal intervjuer, vilka kommenteras särskilt i källkritiskt och metodologiskt avseende.

Undersökningens kronologiska avgränsning bakåt i tiden, 1944, förklaras av att frågan om en journalistutbildning, vilken hade diskuterats redan tidigare men avbrutits av de båda världskrigen, fick förnyad aktualitet efter andra världskriget. Slutåret 1970 motiveras med att det var ungefär vid denna tidpunkt som "journalisthögskolorna slutade beskrivas som en försöksverksamhet" (15). Ämnesmässigt har undersökningen avgränsats mot etermedierna; det är pressjournalistiken som står i centrum, även om rekryteringen till både radion och det för perioden nya TV-mediet (med en kanal fram till 1969) gick via pressen.

Teoretiskt hämtar avhandlingen inspiration från tre håll: Margaret Archers utbildnings-

sociologiska perspektiv, Pierre Bourdieus fältteori samt Sven-Eric Liedmans begrepp ”frusna ideologi”. Resultatet kan förenklat beskrivas som en ansats vilken betraktar utbildningsformering som resultatet av en maktkamp mellan olika intressegrupper i samhället där inte minst statens frånvaro eller grad av inblandning spelar roll (Archer), och där relationen mellan pressens fält och det akademiska fältet förstås som ett i grunden konfliktfyllt förhållande mellan två konkurrerande värdesystem (Bourdieu), eller institutionaliserade normer i form av ”frusna ideologier” (Liedman).

Framställningen är symmetriskt disponerad, med tre delar med två kapitel i varje del. De tre delarna omsluts av ett inlednings- och ett avslutningskapitel. De sex huvudkapitlen avrundas med varsin analys, och varje del inleds med en ingress och avslutas med en sammanfattning. Delarna är kronologiskt ordnade i tre faser. Den första delen behandlar den så kallade ”idégenereringsfasen” efter andra världskrigets slut. Den andra delen belyser ”utredningsfasen”, huvudsakligen under 1950-talet. Den tredje delen kretsar kring journalistutbildningens ”uppbyggnadsfas” under 1960-talet.

Det första kapitlet behandlar den svenska arenan vid krigsslutet. Här uppmärksammas särskilt de pressinterna diskussionerna på Publicistklubben som föregick och följde på 1944 års journalistutbildningskommitté, vilken initierades av branschens tre nyckelorganisationer, Publicistklubben, Svenska tidningsutgivareföreningen och Svenska journalistförbundet. En viktig skiljelinje i diskussionerna gick mellan de som förespråkade en praktisk lärlingsutbildning och de som förespråkade en akademisk utbildning. Denna inre splittring inom pressens fält motsvarades dock av enighet utåt, där man inte minst var överens om att försöka behålla kontrollen över det rådande utbildningssystemet. Resultatet av 1944 års journalistutbildningskommitté blev därför att i princip ingenting hände i själva utbildningsfrågan.

Det andra kapitlet vänder blicken mot den internationella arenan. Här uppmärksammas den samtida diskussionen inom FN om ”informationsfrihet”, en fråga som aktualiserades mot bakgrund av den utbredda krigspropagandan och den vanligt förekommande censuren. Rätten till fri information sågs i det ljuset som en fredsskapande åtgärd, och föranledde ett

flertal initiativ på internationell nivå som på olika sätt syftade till att stärka journalistkårens utbildning. Dessa diskussioner och initiativ kom dock att påverka den svenska diskussionen endast ”i påfallande liten grad”, konkluderar författaren (100).

I avhandlingens andra del förflyttar vi oss framåt i tiden, till den så kallade ”utredningsfasen”. I kapitel 3 ligger fokus på de båda pressinterna utredningar som tillsattes under perioden, dels ”Hästadskommittén” (eg. Stockholms högskolas kommitté för journalistutbildning) vilken initierades 1949, dels ”Herneliuskommittén” eller Journalistutbildningskommittén som initierades av Journalistförbundet 1955. Därtill förekom flera andra parallella initiativ i utbildningsfrågan under perioden, bland annat en Samnordisk utredning som ledde fram till journalistkurser vid Göteborgs högskola, Set Poppius inrättande av en privat journalistiska skola 1947, samt initiativ inom partipressen och bland studenter vid Uppsala universitet. Men i grunden var det de tre pressorganisationerna som behöll initiativet. Även om den interna splittringen fortfarande var märkbar, lyckades man den här gången enas kring ett förslag som ledde fram till att det branschdrivna Journalistinstitutet kunde bildas i Stockholm 1959. Man hann emellertid inte utbilda mer än tre kullar studenter innan det förstatiagades 1962.

I kapitel 4 får vi förklaringen till detta i och med att perspektivet förskjuts mot den akademiska och utbildningspolitiska sfären. Bakgrunden utgörs av en snabbt expanderande högskolesektor med stadigt växande studentantal (från 16 600 år 1950 till 36 300 år 1960 och 127 400 år 1970), vilket bland annat resulterade i ett så kallat ”humanistöverskott” och inrättandet av en särskild kommitté, KNUFF (Kommittén för nya utbildningsvägar vid de filosofiska fakulteterna), där ett förslag bestod i att utbilda humanister till journalister. Resultatet blev att både Journalistinstitutet och journalistkursen i Göteborg övergick i statlig regi från hösten 1962. Därmed ryktes initiativet i utbildningsfrågan delvis ur tidningsbranschens händer. Men själva utbildningarna var ändå relativt fristående från den akademiska världen – fram till att de införlivades med universiteten i Stockholm och Göteborg 1977.

Avhandlingens tredje och sista del erbjuder två fallstudier från 1960-talets ”uppbyggnadsfas”. Kapitel fem studerar likheterna och skillnaderna mellan de två statliga journalistinsti-

tuten i Stockholm (JIS) och Göteborg (JIG), liksom den gemensamma samarbetsnämnd som skapades 1962 och ytterligare en utredning (av Lars Furhoff) som 1967 resulterade i att journalistutbildningen förlängdes, blev tvåårig, och i samband med det bytte namn till Journalisthögskolor. Även under denna period kännetecknades diskussionerna av en polarisering mellan teori och praktik.

I det sjätte och sista empiriska kapitlet uppmärksammas två till synes åtskilda frågor: å ena sidan de så kallade psykotekniska tester som infördes som ett urvalsinstrument för antagning till de nya journalisthögskolorna från och med 1967 och som därmed ersatte de tidigare praktikbetygen, vilket innebar att den pressinterna kontrollen minskade ytterligare; å andra sidan den samtida 68-radikalismen som var märkbar inte minst på journalisthögskolorna. Författaren väver dock ihop de båda frågorna i ett resonemang som i korthet går ut på att de psykotekniska testerna gynnade "aktiva, självständiga och initiativrika ungdomar som inte var rädda för auktoriteter", vilket i sin tur, enligt författaren, troligen medförde "en förstärkt radikalisering" (246).

I avslutningskapitlet knyts säcken ihop genom att studiens resultat återkopplas till syftet och frågeställningarna. Särskilt framhålls den övergripande slutsatsen att journalistutbildningen under hela perioden sågs som en lösning på diverse externt formulerade problem – kommersialisering, sensationsjournalistik, krigspropaganda och humanistöverskott – snarare än av pressen internt formulerade behov av mer och bättre utbildad arbetskraft. Ett annat centralt tema som lyfts fram rör motsättningen mellan pressens fält och det akademiska fältet i övergången från lärlingsbaserad praktik till formaliserad utbildning, där författaren i polemik mot den professions-teoretiska forskningens grundantagande att professionalisering innebär ökad kontroll över kunskapsbasen menar att denna studie snarare visat på det motsatta: att pressen successivt förlorade kontrollen över utbildningens utformning under perioden.

Elin Gardeströms avhandling är ett arbete med många förtjänster. Den baseras på ett omfattande och variationsrikt empiriskt källmaterial. De stickprov som jag genomfört som opponent – i några av de mest centrala arkiven och i form av citatkontroller – vittnar tydligt om den noggrannhet och omsorg som lagts

ned på arbetet med källorna. (Granskningen underlättades f.ö. av att respondenten tillhandahöll samtliga intervjuatskrifter och en del internationellt källmaterial som hon bedömde som svåråtkomligt.) Visserligen förekommer citatfel (se ex. blockcitaten på s. 62, 71 och 153) men i inget fall leder dessa till missförstånd eller att innebörden ändras. Referaten är genomgående pålitliga. Intervjuatskrifterna är utförliga och endast de som godkänts av uppgiftslämnarna (samtliga utom en) har använts. Dessa nyttjas också på ett utmärkt sätt, som ett komplement i den historiska analysen, exempelvis då hon på tal om Håstadskommitténs förslag, som blev liggande utan åtgärd på Ecklesiastikdepartementet, fördjupar förståelsen med hjälp av en intervju med departementets dåvarande kanslisekreterare (132–133). Avhandlingen är vidare mycket välskriven. Korrekturfelen är få. Stilen är saklig och författaren skiljer tydligt mellan empirinära analyser och teoristyrda uttolkningar. Författaren reflekterar också över sin egen yrkesbakgrund som journalist och den eventuella inverkan detta kan ha haft på tolkningarna. Dispositionen med både sammanfattande analyser efter varje huvudkapitel och sammanfattningar i slutet av varje del ger upphov till en del upprepnings. Men med avseende på formalia, akribi och det vetenskapliga hantverket rör det sig således i det stora hela om en väl genomarbetad avhandling.

Men givetvis finns det också kritiska punkter i den historiska analysen som är öppna för diskussion. Jag ska begränsa mig till tre sådana. De hänger delvis samman. Den första gäller studiens huvudfokus. Den andra rör ett par av de empiriska fallstudierna. Den tredje, slutligen, diskuterar teorianvändningen. Men först alltså synpunkten om studiens fokus.

Journalistutbildningens formering är, som troligen framgått, en komplicerad och svåröverskådlig historia med en mängd olika initiativ och aktörer, parallella utredningar och motstridiga intressen. Gardeström reder förtjänstfullt ut flera av viktigaste historiska trådarna i denna process, huvudsakligen genom att följa de diskussioner som föregick och följde på några av de mest centrala utredningarna. Ändå förblir det för mig en aning oklart vilket undersökningen mer specifika fokus är. Undertiteln ger en grov vägledning, medan titeln har mindre att säga i det avseendet. Den ovan nämnda syftesformuleringen pekar ut en riktning, dock relativt brett. Till denna läggs

inte mindre än tolv frågeställningar (12): först sju stycken om drivkrafterna, relationen mellan det svenska och det internationella, intressefärerna, utbildningens former, utbildningens innehåll, utbildningens målgrupp respektive orsakerna till fördröjningen; sedan två frågor om journalistutbildningens roll respektive relation till frågan om opinionsinflytande; därefter ytterligare en om relationen mellan pressens fält och det akademiska fältet (och vad man stred om, från vilka positioner och traditioner); samt avslutningsvis två ”operativa” frågor om de problem som utbildningen ansågs lösa respektive skapa. Problemet, som jag ser det, är att frågeställningarna är så många och drar i så olika riktningar att det ibland blir svårt att bedöma vad som är centralt och vad som är perifert i den historiska analysen. Jag hade därför önskat att särskilt frågeställningarna setts över ytterligare en gång för att tydligare prioriteras och hierarkiseras i förhållande till varandra och i relation till det övergripande syftet.

Den andra diskussionspunkten, rörande två av de empiriska fallstudierna, kan sägas illustrera ovanstående synpunkt. En av avhandlingens delstudier behandlar de internationella efterkrigsdiskussionerna om informationsfrihet, vilka presenteras ingående i kapitel 2. Slutsatsen som dras är dock som nämnts att dessa diskussioner hade en påfallande begränsad inverkan på de svenska diskussionerna. Den fråga man ställer sig som läsare blir varför de internationella diskussionerna i så fall ägnas så pass stort utrymme (85–111)? Jag menar förstås inte att den internationella bakgrunden saknar betydelse, bara att den aktualiserar frågan om vad som är huvudsak och bisak i den historiska analysen, och att redogörelsen av det skälet möjligen hade kunnat kortas och placeras just som ett bakgrundskapitel till de svenska efterkrigsdiskussionerna (i nuvarande kapitel 1).

Den andra delstudien som sticker ut en aning från helheten och som jag anser reser liknande frågor är det sjätte och sista huvudkapitlet om ”Psykoteknik och ungdomsradikalism”. Empiriskt baseras analysen på ett för idéhistoriker ovanligt källmaterial: sex arkivvolymerna med 468 frågeformulär med uppgifter om de sökande till journalistutbildningen 1967 och tillhörande bedömningar av de journalister och psykologer som stod för urvalet. Det är både lätt att förstå författarens fascination inför detta material och uppenbart att hon lagt

ned åtskillig möda på att analysera detsamma. Gardeström får också fram flera intressanta saker – om de sökandes socioekonomiska bakgrund, om hur urvalet gick till, om den idealtypiske journaliststudentens egenskaper, om att kvinnorna missgynnades i urvalet, med mera. Andra slutsatser är i mitt tycke mindre väl underbyggda, exempelvis de statistisk-baserade resonemangen om ”medelklassifiering” samt klassmässig över- och underrepresentation (helt enkelt eftersom det rör sig om en enda årskull och eftersom det saknas hänvisningar till relationella data), samt inte minst de övergripande frågorna om i vilken mån det nya antagningssystemet bröt mot eller reproducerade tidigare mönster inom pressens fält (jmf. 221) och de psykotekniska testernas eventuella samband med den samtida radikaliseringsprocessen. Att det skedde en mer allmän radikaliseringsprocess vid denna tid är okontroversiellt. Frågan i det här fallet är om journaliststudenternas radikaliseringsprocess ska sättas i samband med de nya journalisthögskolornas inrättande, den förbättrade arbetsmarknaden för journalister, mer allmänna generationella tendenser inom samtidens sociala rörelser, den omvärldspolitiska händelseutvecklingen – eller just de psykotekniska testerna (som f.ö. användes även på bl.a. Tekniska högskolan, Handelshögskolan, Statens polisutbildning och Postens utbildningsanstalt). I nuläget har åtminstone jag svårt att skaka av mig känslan att kapitlet bitvis mer återspeglar författarens arbetsinsatser med det empiriska materialet än de psykotekniska testernas faktiska betydelse för journalistutbildningens formering i Sverige under perioden.

Avslutningsvis en tredje synpunkt rörande teorianvändningen. Gardeström understryker själv vid ett par tillfällen att valet av teorier är avgörande för vilka resultat som uppnås (31 och 259). Detta motiverar en diskussion av de teoretiska utgångspunkterna. Min kritik av dessa är i grunden positiv. Jag anser på det stora hela författarens teoretiska inspirationskällor – Archer, Bourdieu och Liedman – väl funna och passande, även om jag inte är lika avvisande mot professionsforskningen som författaren (21–25 och 259–260). Här ska jag dock begränsa diskussionen till användningen av Bourdieus fältteori. Gardeström väljer att tillämpa denna relativt fritt, genom att konstruera pressens fält och det akademiska fältet som två åtskilda fält med tillhörande värdesystem, vilka används som två grova raster för

att förklara motsättningarna mellan fälten och för att visa hur journalistutbildningen successivt frigörs från pressens fält och inkorporeras i det akademiska fältet – även om denna förskjutning inte fullföljs förrän efter undersökningsperioden i och med 1977 års högskolereform. Däremot undviker författaren medvetet både ”att konstruera en karta av olika fält och subfält där alla inblandade parter kan inordnas” (34) och att utveckla en mer preciserad analys av de fält*interna* motsättningarna, inom pressens fält, med dess strukturerande kapitalformer. Jag menar att detta hade legat nära till hands – med tanke på delsyftet att studera ”hur olika intressesfärer positionerar sig” – och tycker mig också kunna se att detta hade både kunnat klargöra flera av de centrala aktörernas positionsbundna agerande och ytterligare förklarat läsningarna i utbildningsfrågan. En annan implikation av en mer systematisk tillämpning av Bourdieus fältteori är som anytts att detta hade kunnat motivera att

studien utsträckts framåt i tiden, till 1977, för att fullfölja journalistutbildningens inkorporering i den akademiska sfären. Men som författaren förklarar redan i inledningen: “Någonstans måste en slutpunkt sättas”!

Dessa tre kritiska diskussionspunkter – rörande studiens något otydliga huvudfokus, de internationella efterkrigsdiskussionerna respektive det psykotekniska institutet samt användningen av Bourdieus fältteori – bör emellertid inte skymma det övergripande intrycket, nämligen att Elin Gardeströms *Att fostra journalister* framför allt är en avhandling med många förtjänster: Det är en empiriskt gedigen, noggrant genomförd och välskriven undersökning som reder ut ett ovanligt komplicerat händelseförlopp. Avhandlingen bidrar därigenom med ny och viktig kunskap om den svenska journalistutbildningens formering i synnerhet och tillför samtidigt en idéhistorisk förståelse av vår tids medie- och utbildningssamhälle i allmänhet.

Per Wisselgren

Recensioner

Filosofi och historiografi

Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.): *Historie-skrivningen i Sverige*. Lund: Studentlitteratur, 2012. 222 s. ISBN 978-91-4407-043-8, hft.

Föreliggande historiografibok riktar sig till avancerade historiestudenter och yrkesutövande historiker. Syftet med historiografiska studier är som bekant dels att ge en inblick i historikernas verkstad, dels att reflektera över historikernas bindningar till sin samtid och över hur detta påverkar historikernas avbild av det förflutna. Boken täcker ett imponerande tids-
spann: från Olaus Petri och de tidigmoderna krönikörerna till den moderna genusforskningen. Däremellan ägnas ett kapitel vardera åt Geijer och hans efterföljare under 1800-talet, Harald Hjärne, hans krets och miljö från 1890-tal till mellankrigstid, bröderna Weibull och deras skyddslingar runt seklets mitt, inspirationen från positivistisk samhällsvetenskap under 60- och 70-talen och, slutligen, som en slags fullbordan Eva Österbergs bukett över 90- och 2000-talens historieforskning. Redaktörerna bekänner med viss storslagenhet att målsättningen är ”en helhetsbeskrivning”. Nationen är en tacksam historiografisk ram, och med tanke på hur löst sammanhållna antologier ofta är, så är det bara att slå fast att man lyckats mycket väl med helhetsambitionerna. Skribenterna är samtliga av ett äldre garde och har lång förtrogenhet med sina områden. Det som förmedlas är överblick och lättillgänglig lärdom, ett pensum av historiografiska kunskaper.

Bokens redaktörer har försett författarna med vissa analytiska direktiv. De skall i möjligaste mån behandla sina objekt med hjälp av begreppen vetenskapssyn och historiesyn. Vetenskapssyn förstås som normerna kring vad som är godtagbar och optimal historievetenskap; historiesyn förstås som ”vad som är viktigast i den historiska utvecklingen”. Distinktionen mellan dessa två begrepp är inte helt lyckad. I praktiken är det sällan möjligt att skilja en historikers historiesyn från dennes vetenskapssyn. Särskilt kapitlet om Geijer och 1800-talshistorikerna bär syn för sägen: kategorierna är notoriskt sammanblandade. Vad beror det på? Historikers vetenskapssyn har

alltid varit baserad på vissa truismer, exempelvis att bygga framställningen på tillgängliga fakta, samt att vara ”oväldig” – det vill säga rättvis. Efterhand har detta kompletterats med explicit bruk av teorier: ”byggnadsställningar” sade man förr. Visst är det intressant att undersöka i vilken mån historiker faktiskt efterlevt dessa vetenskapliga föresatser, men det är ändå ett underordnat syfte med historiografiska studier. Vad svenska historiker har haft att säga om vetenskap i *generell bemärkelse* är skäligen ointressant. Intressantare är då kategorin historiesyn. Det är nämligen där som de ofta ganska dunkla sambanden mellan historikernas egen tid och den tid som han eller hon beforskar finns. Kategorin historiesyn rymmer således den historiografiska grundfrågan: varför historikern betraktar det förflutna i ett visst ljus och inte ett annat. Denna kategori hade med fördel kunnat brytas upp i kategorierna samtida kontext, historieteori och materialbehandling. Då hade man balanserat förutsättningarna för att skildra de olika epokena bättre. Man hade sluppit många anakronismer som till exempel Bo Lindbergs utredning kring hur de tidigmoderna historikerna inte var ”professionella”. Man hade på ett konkretare sätt kunnat skildra det som Ragnar Björk nu kallar en ”förvetenskapligande-process”, nämligen att historikernas intresse för och bundenhet av källmaterialet tilltar mot 1800-talets slut. Framförallt hade man kunnat få ett mer distanserat perspektiv på utvecklingen under 1900-talet, som behandlas i de tre avslutande kapitlen: Rolf Torstendahls och Birgitta Odéns text om ”den weibullska inriktningen”, Klas Åmarks om ”Teoriernas intåg” och Eva Österbergs om de senaste decenniernas utveckling. Gemensamt för dessa tre kapitel är att den historiografiska reflektionen tyngs ned av en viss representationsbörda. Det är historieskrivning som utvecklingsbenägen och självtillräcklig vetenskap man vill åskådliggöra. Det ges inte utrymme för den historiografiska grundfrågan. Skildringen i dessa kapitel präglas därför mindre av analys än av internvetenskaplig deskription. Visst är det lättare för Bo Lindberg att sätta den tidigmoderna historieskrivningen i relation till

omvärldsförändringar, än vad det är för Öst-bergen och Åmark att fånga upp motsvarande beroenden under de senaste decennierna, men det innebär inte att man inte bör försöka. Åtminstone inte om man vill rekrytera några av de "avancerade historiestudenterna" till att bli just historiografiska forskare. Som det nu är kommuniceras inte så mycket av intellektuella impulser och intressanta frågor, mer däremot av vördnad och fullbordan.

Visst finns det mycket värde i lärdomarna – särskilt Klas Åmarks komprimerade karaktäristiker av vad mycket kvantitativt inriktad socialhistoria gick ut på – men det intellektuella stämningläget är i grunden mer avpassat för hedersamma begravningar än för livaktiga forskningsfält. De starkaste bidragen är Bo Lindbergs analytiskt välvägd kapitel om tidigmoderna historieskrivare och Ragnar Björks myllrande fresk över Hjärnetraditionen.

Simon Larsson

Frederick C. Beiser: *The German historicist tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 600 s. ISBN 978-01-996-9155-5, inb.

"Idag är vi alla historister." Det hävdar i alla fall Frederick Beiser i den senaste av hans långa rad av omfångsrika böcker om tyskt tänkande med fokus på det sena 1700-talet. Här är dock tidsperspektivet längre, då det handlar om den historistiska traditionen från Chladenius tidiga 1700-tal till Max Weber i början av 1900-talet. Långtifrån att ha försvunnit eller övervunnits har historismen istället rönt en "fantastisk framgång" (26). Samtidigt är det, menar Beiser, en tradition som missförstås och feltolkats, inte minst av Friedrich Meinecke i dennes *Die Entstehung des Historismus* (1936), varför han tagit på sig uppgiften att ge en grundlig genomgång av den sådana den utvecklades i Tyskland.

Efter ett inledande kapitel där begreppet historism diskuteras och definieras följer tretton kapitel som vart och ett behandlar en enskild tänkares bidrag till ämnet – Chladenius, Möser, Herder, Wilhelm von Humboldt, Savigny, Ranke, Droysen, Dilthey, Windelband, Rickert, Lask, Simmel och Weber. Tonvikten ligger hela tiden på de olika historikernas eller filosofernas diskussion av historiens problem, hur historiens anspråk på kunskap kan uppnås och rättfärdigas och inte minst hur historie-

skrivningen förhåller sig till eventuella universella värden. Det innebär att de författarskap som analyseras huvudsakligen belyses utifrån i vad mån de uppmärksammar dessa frågor. Mycket utelämnas således, men i gengäld ges grundliga genomgångar av de olika personernas historiesyn som den kommer till uttryck i ett urval av deras verk. Inriktningen på enskilda personer och verk innebär, påpekar Beiser, att det politiska sammanhanget blivit åsidosatt, något som han rättfärdigar med att de enskilda författarskapen behöver utläggas och tolkas innan en sådan kontextualisering kan göras.

Framställningen är koncentrerad kring att introducera, tolka och värdera de olika tänkarnas historieuppfattning. Resultatet blir tämligen utförliga läsningar av ett stort antal verk. Beiser ger sig emellertid sällan in på historiografiska kontroverser eller andras tolkningar av det historistiska tänkandet. Sådant förekommer visserligen om än sparsamt i fotnoter, men bortsett från avvisandet av den positivistiska feltolkningen av Ranke och en skarp kritik av amerikanska sociologers syn på Max Weber är det förhållandevis lite av den sortens diskussioner.

Historismen är, menar Beiser, på en gång individualistisk och holistisk. Varje historisk företeelse måste förstås i sin egen rätt, som en unik händelse, men kan aldrig förstås isolerad från sitt tidsliga och rumsliga sammanhang – den är därmed samtidigt individualistisk och holistisk. Historismen är även nominalistisk, utgångspunkter, det som finns, är alltid enskilda företeelser; alla abstraktioner, lagar eller universella begrepp med vilka vi förstår historien är våra konstruktioner som aldrig helt förmår fånga tillvarons mångfald eller ständiga förändring. Historismen innebar därför ett uppgivande av den västerländska filosofins ständiga sökande efter transcendentia värden; ingenting kunde längre förstås utanför sin kulturella och historiska kontext. Av detta följer det problem som historister ständigt tycks ha brottats med och som därför är ständigt återkommande i diskussionen – relativismen.

Slutligen menar Beiser att historismen är självreflexiv: dess uppkomst och ständiga aktualitet fram till mellankrigstiden var en följd av diskussioner om historieämnets status, dess kamp för autonomi och dess rivalitet inte minst med filosofiamnet. Det sistnämnda blir här särskilt tydligt i diskussionen av filoso-

ferna Windelband och Rickert, som knappast framstår som egentliga företrädare för den historistiska traditionen; tvärtom tycks de hela tiden ha brottats med denna, som de både fruktade och uppfattade som hotande, som undergrävande de universella värden vilka de klamrade sig fast vid och inte kunde överge, samtidigt som dessa allt mer ifrågasattes av andra här uppmärksammade.

Beiser inleder med en genomgång av Chladenius hermeneutiska tankegångar, hur denne i sin kritik av upplysningens tro på ett universellt förnuft i stället hävdar att all mänsklig kunskap utgår från en viss plats, en *Sehepunkt*. För Chladenius var uppgiften att försvara den lutherska läran mot det hotande förnuftet. Att vara historist, att vara kritisk mot det universella förnuftet var emellertid inte nödvändigtvis detsamma som att vara negativ till Upplysningen i sin helhet; historismen kan inte, menar Beiser i polemik mot Meinecke, sättas som dennas absoluta motsats. Sålunda förenas hos Möser betoningen av det lokala, av rotfastheten i en given historisk situation med ett starkt försvar för sådana typiska upplysningsidéer som tolerans, tryckfrihet, kyrkans skiljande från staten och vikten av utbildning. Detsamma gäller Herders och Humboldts tro på alla människors lika värde, en människans natur, även om kulturen, samhället och historien har givit oss olika intressen och syften och inneburit tillhörighet till olika präglade sammanhang.

Med Savigny ägde en institutionalisering av historismen rum i framför allt studiet av lagstiftningen. Savigny avvisar tanken på universella värden: sådana är bara ogiltiga generaliseringar av en given tids uppfattningar och följaktligen ett utslag av etnocentrism. I Ranke's romantiska historiesyn handlar det om att förstå det förflutna på dess egna villkor, samtidigt som vi skriver historien i våra termer och på så sätt ger den en klädnad för vår tid. Å ena sidan ska vi undvika att lägga in våra egna värderingar i historien, å den andra är historikern aldrig passiv utan en skapare av historia. Det hela mynnar trots alla garderingar hos Ranke ut i en naiv objektivism, menar Beiser.

Desto mer konsekvent är Droysen. Det förflutna är förgånget, kvar finns enbart spår av vilka vi försöker sluta oss till kunskap om det som varit. Beroende på våra intressen, på vad vår tid efterfrågar, ställer vi olika frågor till de spår som finns kvar, vi skapar vårt förflutna. Det senare är inte minst tydligt i historikerns

jakt på en början, en första orsak till det som studeras: men en sådan enkel början finns inte, ingen enskild företeelse kan isoleras som ensam bestämmande för historiska förlopp eller företeelser. Även rättigheter är för Droysen historiska. Här blir även historismens anti-kartesiansk tydlig. Föreställningen om den ensamma och fristående individen avvisas, hon står alltid i beroendeställning till samhället, och formas av de villkor under vilka hon fosterats och lever. Kunskapen är ofrånkomligen perspektivistisk – med relativismen som en, tycks det, ofrånkomlig konsekvens. Men här backar även Droysen: alla värden är trots allt, för den bekännande protestanten, inte historiska, även om han inte lyckas visa just detta.

Kritiken av Descartes återkommer hos Dilthey: individen står aldrig ensam, inte heller är hennes förnuft avskilt eller oberoende utan rotat i hela individens och samhällets liv. Hos Dilthey är historiseringen av förnuftet central, men även han brottas med relativismen och vill finna en mening utan- eller ovanför historien. Windelband och Rickert är förvissade om nödvändigheten av universella värden och för en, kan det tyckas, hopplös kamp mot historiseringen.

Med kapitlet om den unge Simmel hamnar vi hos den ”mest moderna och radikala av tänkarna i den historistiska traditionen” (470). (Det efterföljande sista kapitlet är en tämligen traditionell och föga uppseendeväckande läsning av Weber.) I diskussionen av Simmel blir den selektiva läsningen av de olika tänkarnas verk särskilt slående: här diskuteras uteslutande tidiga texter från några år runt 1890, innan han vände sig till sociologin, texter som Beiser hävdar både har förbisetts och missförstått. Dessa texter presenterar snarare den mest konsekvent genomförda versionen av det historistiska tänkandet (och föregriper Weber på många punkter) och inkluderar en historistisk etik. ”Simmel såg den moderna världens ankomst och vägrade att hindra den genom att klamra sig fast vid det förflutna. [...] Han välkomnade det moderna samhällets komplexitet och moraliska pluralism och insåg att i hans sekulära samtid fanns det inte längre någon plats för filosofins och religionens gamla absoluta. [...] [Han var] redo att acceptera alla världens och principers relativitet i historiens ständiga ström” (471). För Simmel styrdes historieskrivningen av de frågor och syften med vilka man närmar sig det förflutna – olika tider eller grupper söker olika saker och

har olika mål med sina studier, ett synsätt som närmade sig pragmatismen.

Beisers läsningar är välgrundade och initierade och det är en välgärning att ha fått en sådan här samlad redogörelse för den tyska historismen. Det är kanske inte alltid så särskilt överraskande slutsatser som blir resultatet, och det hela får ett tämligen abrupt slut. Sälunda saknas ett avslutningskapitel, en sammanfattande värdering av hela traditionen (och möjliga utblickar åt andra länder), liksom något om vägen från Weber till dagens situation då "alla är historister". Inledningens kortfattade diskussion av "historismens kris" under mellankrigstiden är särdeles angelägen och vore väl värd att diskutera ytterligare, inte minst i ljuset av den ständiga rädslan för historismens relativiserande konsekvenser. Eller som Beiser uttrycker det: "om det var en kris, så handlade den om de problem som historismen innebar för dess kritiker, och inte om något inneboende problematiskt i historismen som sådan" (24). När Ernst Troeltsch på 20-talet förkunnade denna kris, var det således en kris för hans egna konservativa ståndpunkter, inte för historismen i sig. Den senare har tvärtom snarare segrat än gått under, men dess framgångssaga från Simmel och Weber till nutiden är ännu oskriven.

Bosse Holmquist

Ulrika Björk & Anders Burman (red.): *Konsten att handla – konsten att tänka. Hannah Arendt om det politiska*. Stockholm: Axl Books, 2011. 244 s. ISBN 978-91-978598-7-5, hft.

Sedan några år noteras ett nyväckt intresse för Hannah Arendts tänkande. Denna gång är det inte längre frågan om 1900-talets totalitarismer som står i centrum. Den nya vågens Arendt-exegeter är på jakt efter någonting mer fundamentalt: "det politiska". Hannah Arendt kanoniseras jämsides med Carl Schmitt. Ett outtalat antagande är ofta att "det politiska" – i bestämd form singularis – bör ges en ahistorisk definition.

Som konstateras i förordet till en ny antologi, handlar det om att söka besvara "mer grundläggande – ja, rent av ontologiska – frågor om vad det politiska egentligen innebär". *Konsten att handla – konsten att tänka* heter boken som samlar bidrag av nio svenska forskare under redaktörskap av Anders Burman och Ulrika Björk.

Två av författarna berör uttryckligen frågan om varför Arendts politiska tänkande upplever en akademisk renässans just i dag. De ger två olika svar. Maria Bexelius pekar på hur Arendt erbjuder redskap för att begripa den samtida massproduktionen av irreguljär migration, papperslösa människor och naket liv. Hennes kapitel är det enda i antologin som uttryckligen knyter an till en viss politisk praktik: asylrörelsens kamp för de papperslösas rättigheter. Detta utgör ett synnerligen välkommet komplement i en bok som i övrigt är ägnad åt att kontempera, inte konkretisera, det politiska handlande vars allmänna betydelse inskräps av alla författarna.

Shamal Kaveh menar att "det ökande intresset för Arendt delvis är en följd av det nyliberala ekonomiska tänkandet där politiken underordnas ekonomin". Förvisso hävdade Arendt, i likhet med Schmitt, att "det politiska" måste tänkas som en autonom sfär, väsensskild från det ekonomiska och det sociala. Medan Schmitt drog sin gräns gentemot den metafysiska *fienden*, valde Arendt att kategoriskt utesluta *nödvändigheten* från den politiska sfären. I båda fallen rör det sig om vad Adorno i sitt angrepp på Heidegger kallade en "egentlighetsjargong".

Den politiska ontologin hävdar en egentlighet i diametral motsats till alla de oegentligheter som vi till vardags brukar kalla för politik eller policy. Jargongen pånyttföddes under 1980-talet, underblåst genom nyläsningar av Heidegger och Schmitt. Detta kan enligt Kaveh förstås som en motreaktion på inträdet i en "postpolitisk" tid. Intresset för politisk ontologi verkar alltså vara ett symptom på politikens kris, som är en reell och historisk kris. Frågan jag önskar att Kaveh hade ställt är hur långt en ahistorisk egentlighetsjargong räcker för att återerövra konsten att handla och konsten att tänka.

Tyvärn sker i antologin ingen konfrontation mellan politisk ontologi och kritisk teori. Det är lite förvånande: Arendt sysselsatte ju sig i hög grad med samma problem som sin samtida Adorno. I frågan om handlandet gick hon ständigt i dialog med Marx – vars skrifter i hög grad har omvärderats efter Arendts död.

Ulrika Björk påminner om hur handlandet hos Arendt alltid måste vara "handlande och tal". Tyvärr berörs inte följdfrågan: vad är tal? Är talet nödvändigtvis verbalt? (Detta förutsätter Björk.) Förutsätts en gemensam närvaro i rummet, eller går det lika bra med fjärrtal,

medierat via telefon eller television? Kan talet medieras av skrift? Frågor som dessa har avgörande betydelse för hur vi kan läsa Arendt i en tid då vårt vardagliga samspråk i allt högre grad flyttar till textbaserade medier.

Arendt beskrev i sina tankedagböcker ”hur talet kan bli ett slags ljud som inte bara är meningsbildande utan också en form av för-sinnligande av tankandet självt, och ett för-kroppsligande”. Att tala är att ”tona”, skriver Cecilia Sjöholm i sitt bidrag. Här antyds ett tal som inte i första hand är verbalt, utan snarare teatralt.

Anders Burman klagör tankandets status hos Arendt. Att tänka är att ”vara två-i-en”, att ständigt likt Sokrates föra en inre dialog med sig själv. Tankandet kräver då en självvald ensamhet. Här kan läsaren åter ställa sig en mediekritisk följdfråga. Leder vår tids slentrianmässiga bruk av s.k. ”sociala medier” – ett begrepp som skulle ha fått Arendt att se rött – till ett tendentiellt upphävande av möjligheten att tänka, i det att den inre dialogen ständigt förtytterligas?

Konsten att handla – konsten att tänka är en antologi som tenderar att vika åt sidan varje gång den närmar sig en brännande kritik av samtiden. Men konsten att tänka är väl just en konst att som läsare själv ställa följdfrågor.

Rasmus Fleischer

Peter P. Icke: *Frank Ankersmit's lost historical cause. A journey from language to experience*. London: Routledge, 2012. 198 s. ISBN 978-04-1580-803-3, inb.

Holländaren Frank Ankersmit har varit och är en av de mest välkända historiefilosoferna i vår tid. I *Narrative logic* (1983) satte han historikernas sätt att ställa samman material till en skriven text i centrum för analysen. Grundidén var att en historisk berättelse alltid var mer än delarna den byggdes upp av och att helheten var att se som en metafor och ett substitut för en verklighet som var onåbar. Den kunskap som den historiska berättelsen gav, härrörde inte ifrån dess överensstämmelse med verkligheten utan genom det sätt som den strukturerade stoffet och vilket omfång som den föreslagna tolkningen hade.

I början av 1990-talet hade Ankersmit blivit en av centralgestalterna i den postmoderna historieteorin. Men det fanns hela tiden någonting som skavde i hans verk. *History and*

tropology (1994) avslutades med en essä om möjligheten att erfara det förflutna via känslan av nostalgi. Åren därefter deklarerade han att han hade tröttnat på historiefilosofi och ville ägna sig åt politisk filosofi. Det resulterade i *Aesthetic politics* (1997), som beskrev relationen mellan verklighet och politisk representation i de valda församlingarna som en parallell till relationen mellan historisk verklighet och historisk text. Så för några år sedan kom den omfattande *Sublime historical experience* (2005), där Ankersmit gick till frontalangrepp mot den postmoderna historieteori som han tidigare försvarat. Istället för representation skulle man nu analysera erfarenheten av ett förflutet som, på något sätt, skulle kunna förmedlas direkt utan att gå via språket och, om vi talade om kollektiva enheter som samhällen och civilisationer, även saknade ett subjekt.

Det tycks i första hand vara publiceringen av den senare boken som föranlett Peter P. Icke att företa den hittills mest omfattande granskningen av Ankersmits tänkande. Icke, som kommit fram ur kretsen kring Keith Jenkins, har en tydlig agenda. Ickes kritik gäller ytterst det tänkande, som med bas vid universitetet i Groningen och kretsen kring Ankersmit, har kritiserat den historieteori som Jenkins med flera under tjuogo års tid försökt hävda är den enda rimliga. Grundtemat i Ickes kritik är att Ankersmits väg från att vara representations-teoretiker till att ägna sig åt historisk erfarenhet speglar konflikten mellan historia och minne i vår tids historietänkande. Kritiken går i grunden ut på att Ankersmit har hamnat i frågor om kollektiva minnen, kulturarvs- och folkmordsforskning och andra aspekter av vår tids alltmer omfattande och dominanta minnesdiskurs. Därmed har Ankersmit, enligt Icke, rört sig bort från historiefilosofin och ut ur historiografin utan att själv riktigt vara medveten om det.

Kritiken borde vara besvärande för Ankersmit: Icke påpekar att argument bygger på rena felläsningar, missuppfattningar, obevisade antaganden och kategorifel. Han analyserar utförligt Ankersmits hatkärlek till Hayden White. Genom vad Icke menar är systematiska felläsningar av White har Ankersmit kunnat mejsla ut en egen teoretisk position – om än förfelad. Egentligen, menar Icke, har Ankersmit inte bidragit med någonting eget utan bara i ny form upprepat det som Hayden White skrivit. Den bild som Icke förmedlar är bilden av en författare som upptäckte att allt han

hade att säga redan hade sagts och som använder snart sagt vilka medel som helst för att erövra en egen position. Utan att Icke uttryckligen skriver det, förmedlar hans analys ibland känslan av att vi har att göra med en intellektuellt ohederlig person. Ickes kritik liknar ikonoklasm. Ibland är kritiken *ad hominem* inte långt borta och när man väl kommer till de sista sidornas hyllning av undersökningsobjektet är smaken en aning besk.

Nu lämnar Whites texter ofta utrymme för många tolkningar, så anklagelsen för att läsa honom fel kan naturligtvis slå tillbaka mot den som påstår sig veta. Men även om man skulle utgå ifrån att Ickes kritik är korrekt, måste man ställa frågan hur man ska läsa en författare som Ankersmit. Vilken roll intar en sådan person i diskursen om vår tids historieteori?

För är det verkligen någon som läser Ankersmit som missar att han allt som oftast angriper teoretiska halmdockor? Är det någon som läser honom utan att göra utropstecken och sätta frågetecken i marginalen? Trots att man ser problemen i texterna, är de ofta osedvanligt inspirerande. Vad är *det* för kvalitet? Det handlar om den kvalitet som finns i all idégivning: att kombinera på nya sätt och att göra läsaren uppmärksam på en möjlighet som kanske inte håller när man granskar det närmare, men som ändå är värd att pröva (på nytt).

Att en tänkare som Ankersmit granskas hårt är bra. Ändå finns det inslag som saknas i Ickes analys som, tror jag, hade gett en mer komplicerad bild av Ankersmit än den resa mot förfall och självuteslutning ur historiefilosofernas krets som Icke beskriver. Icke bortser t.ex. helt från relationen mellan Ankersmits historiefilosofi och hans politiska tänkande. För en person på den politiska högerkanten ligger det nära till hands att undersöka hur förbindelser med det förgångna ser ut. I Ankersmits fall är förbindelsen bruten, vilket för honom tycks vara konservatismens och historiemedvetandets utgångspunkt: det är upplevelsen av att världar förlorats som gör att man måste söka kunskap om dem, för man vet att de aldrig kan komma tillbaka hur mycket man än skulle vilja återskapa delar av dem. Förlusten är också huvudtemat i hans analys av den historiska erfarenheten. I den politiska filosofin har hans utgångspunkt varit en kritik av liberalen John Rawls teori att principerna för rättvis fördelning kan deduceras fram bakom en ”okunnighetens slöja”. För Ankersmit är detta ett ohistoriskt tankeexper-

iment som inte tar hänsyn till att varje politisk filosofi måste utgå ifrån historiska situationer. När Icke finner en bild av en kropp eller organism som illustrerar förbindelsen mellan individen och kollektivet – och hur den enskilda historikern kan bli en uttolkare av en civilisations ”stön” av smärta – vet han inte vad han ska göra med den. Men för en konservativ tänkare är organismen naturligtvis den mest konventionella bild som finns för att etablera direkt och indirekt samhörighet mellan individen och samhället.

Trots att dess fokus är så begränsat, kan Ickes bok läsas av alla som vill ta del av centrala problem i vår tids historiefilosofi. Är man helt obekant med Ankersmits verk är det väl sannolikt att den ger tämligen lite tillbaka, men den ställer väsentliga frågor om hur man kan och får skriva för att etablera en position. Som Icke var väl medveten om är inte ens den resa från språk till erfarenhet som strukturerar hans analys självklar. I den nyutkomna *Meaning, truth and reference in historical representation* (2012), ägnar sig Ankersmit på nytt åt frågor som uppstår när man utgår ifrån frågan om representation av historisk verklighet. I några kapitel diskuterar han möjligheten av en historisk erfarenhet, men utan stora ord. Men framför allt betonar han att utgångspunkten för all historia och historieskrivning måste vara 1800-talets historism, som, i bearbetad form, är det mest produktiva historieteoretiska perspektivet även för vår tid. En central del av historismen var intresset för relationen mellan historia och politik, som Ankersmit följdriktigt försvarar. Som jag redan antytt, misstänker jag att hans pendlande mellan frågor om historisk representation och historisk erfarenhet hänger samman med hur förbindelsen mellan historia och politik ska förstås.

Torbjörn Gustafsson Chorell

Svante Nordin: *Filosoferna. Det västerländska tänkandet sedan år 1900*. Stockholm: Atlantis, 2011. 851 s. ISBN 97891-7353-480-2, inb.

Svante Nordin har tagit sig an uppgiften att på över 800 sidor presentera 1900-talets västerländska tänkande via en nästintill oöverskådlig mängd filosofer och andra tänkare. Det är naturligtvis svårt att inte imponeras över ambitionen och uthålligheten; att sätta sig in i och kunna presentera så mycket esoterisk eller specialiserad filosofi, så mycket vis-

dom och villfarelser, så mycket galenskap och stöddighet, kräver onekligen sin idéhistoriker. Allt är långtifrån lika spännande eller angeläget – att somligt ansetts värt att väckas ur en kanske välförtjänt glömska kan ibland te sig förvånande – men arbetet är likafullt respektgivande. Dispositionen är tilltalande: seklet delas upp i fem väl valda perioder, filosofer betas av språkområde för språkområde. Intressant nog inleds varje avsnitt med de tyskspråkiga – det är svårt att inte reflektera över varför?! – för att följas av fransk- och därefter engelskspråkiga (där brittiskt och amerikanskt turas om att behandlas först). Därefter följer en sladd av alla övriga, som blir tämligen översiktligt behandlade, mest italienskt och spanskt, men även ryskt och skandinaviskt. Östeuropéer är det dock ont om. I denna rest tenderar det stundtals att mest bli en uppräkningslista med ytterst korta presentationer. Innehållsligt rör det sig från ren fackfilosofi till samhälls- och politisk filosofi med utvecklings- och kulturellt och religiöst tänkande.

Dispositionen gör att ett flertal personer figurerar i två eller till och med flera av delarna, något som emellertid fungerar bättre än man kunde vänta sig. Det är samtidigt en rätt lyckad programmatisk poäng: det filosofiska tänkandet måste förstas mot bakgrund av sin tid. Föga överraskande får Heidegger mest utrymme, tätt följd av Wittgenstein och strax därefter Husserl och – lite överraskande – Russell.

Mest intressanta är som regel de mer översiktliga och sammanfattande partier som inleder respektive avslutar de olika delarna. Här finns utrymme för lite mer allmänna reflektioner och sammanhang, medan behandlingen av de enskilda tänkarna följer ett ganska traditionellt mönster. Först en kort, gärna lite kryddad, biografisk skiss som följs av en (ofta selektiv) genomgång av centrala verk och tankegångar. Enskilda tänkares politiska utgångspunkter och sociala sammanhang behandlas i begränsad utsträckning – den starka misstro mot materialism och socialdemokrati som Martin Kusch påvisat som en viktig faktor i det tidiga 1900-talets tyska filosofi uppmärksammas exempelvis inte.

Det är uppenbart att det är en idéhistoriker och inte en filosof som skriver. Det uttalade kontextuella angreppssättet, nödvändigheten av att se filosofin som hemmahörande i världen, som situationsberoende, skulle den senare kanske ha svårt att förlika sig med. Att filosofin nödvändigtvis ”måste tolkas utifrån

tiden och rummet och utifrån filosofens personliga dagordning” (15) är nog knappast en sanning för många av filosofins utövare och innebär givetvis en relativisering av tänkandet, en slutsats som Nordin krattar för men ändå inte vill dra och som – vilket boken även tydliggör – utgjort ett ständigt återkommande bryderi för filosofin – som här från inledningssidornas Dilthey till avslutningens Rorty. I det ljuset är det intressant att se Nordin avsluta genomgången av 1900-talets tänkare med att ansluta sig till Rorty och ge denne rätt i synen på vad filosofi är. Det förefaller något överraskande som om (den ogillade) postmodernismens budskap om de stora berättelsernas slut och hur de ersatts av pragmatism och konversation har annamats och accepterats. Och när Nordin inledningsvis skisserar sitt angreppssätt förefaller det slående likt tankegångar hos Michel Foucault, vilken han annars uppenbarligen känner tveksamhet inför. Så talas det om hur filosofins regler bestämmer diskursen, argument är ”drag i ett spel” i vilket ”makten över reglerna” ingår. I den filosofiska diskussionen handlar det ständigt om ”viljor till sanning och makt” som bryts (13–15).

Företaget är naturligtvis omöjligt – att presentera nittonhundratalets alla filosofiska tänkare från alla upptänkliga skolbildningar – och då har dessutom världen utanför västerlandet helt lämnats åt sidan. Det måste bli fråga om ett personligt urval och personliga tolkningar av dem som inkluderas. Det är givetvis fallet även här. Att det blir personligt må vara en sak, men det ter sig stundtals mer eller mindre excentriskt. I en intervju har Nordin kallat boken för en ”indirekt självbiografi”, en inte helt missvisande karakteristik. Sålunda får ett stort antal marxistiska tänkare generöst med utrymme, liksom en viss och växande vurm för nykonservativa tänkare kan anas ju närmare samtiden han rör sig. Hur ska då den sista avdelningens allt större intresse för religiösa tankar tolkas – som en ny vändning, nästa steg i den egna rörelsen mellan positioner?

Problemen med urvalet kanske inte är så stort vad gäller seklets första hälft; här finns i hög grad redan ett så att säga ortodoxt urval, även om andra namn kunde varit tänkbara (som Marcel Mauss och varför inte Ludwik Fleck?). När det gäller den nära samtiden får det i gengäld en del märkliga konsekvenser. Det må vara ogint att klaga på en volym som redan är så omfattande och som inkluderar så många tänkare, och långtifrån enbart filosofer.

Men till gruppen filosofer som fallit bort hör sådana som Ian Hacking, Hubert Dreyfus, David Bloor, Pierre Hadot, Charles Morris och Arthur Danto liksom tänkare från områden som haft en stor betydelse för det ”västerländska tänkandet” som Norbert Wiener, Herbert Simon, Pierre Bourdieu, Donna Haraway och Bruno Latour från en lista som kunde göras mycket längre.

Det hade säkert varit möjligt att bereda även dessa plats, kanske på bekostnad av en del mer eller mindre obskyra personer som med fördel kunde ransonerats. Dessutom kan fråga man sig varför till exempel Francis Fukuyama beretts hela sju och Roger Scruton fulla fem sidor, liksom Althusser dryga fem och Baudrillard fyra sidor (vilket för övrigt är mer än vad som ägnas åt Thomas Kuhn eller Jacques Derrida).

Men det räcker inte med att bli nämnd eller behandlad. Även här finns allvarliga problem som har med urval och omfång att göra: så ägnas Karol Wojtyła (Johannes Paulus II) och Joseph Ratzinger (Benediktus XVI) tre respektive mer än nio gånger så mycket utrymme som Edward Said (som får hela sju rader!). Judith Butler ägnas tre rader!

Samtidigt är det en påfallande obalans i hur ett stort antal tänkare behandlas, det blir ofta bara enstaka böcker eller tankegångar i författarskap, som är betydligt rikare än vad som framgår här, som diskuteras. Heideggers komplexfyllda relation till Förintelsen, Ernst Blochs *Das Prinzip Hoffnung*, Arnold Gehlens nazistiska förflutna (*Der Mensch* 1940), Henri Lefebvres inflytelserika verk om vardagslivet och rumsupplevelsen, större delen av Hans Blumenbergs verk, Habermas *Borgerlig of-fentlighet*, samt Deleuze och Guattaris *Anti-Oidipus* är helt frånvarande, liksom centrala tankar hos Jan Patočka, Stephen Toulmin och Rudolf Carnap – för att bara nämna några. Och är inte Freges starka religiositet relevant för hans filosofi?

En del tolkningar är tveksamma. Det gäller exempelvis den ytterst korta diskussionen av Webers idealtypsbegrepp. Karakteristiken av Mannheims begreppspar ideologi/utopi är inkorrekt. Foucaults begrepp *épistémè* liksom föreställningen om subjektets död är knappast kännetecknande för hans tänkande annat än under en kort period vid 60-talets mitt. Att sådant kan konstateras om tämligen välkända företeelser föranleder en viss reservation inför pålitligheten eller fullständigheten på områden där överblicken är sämre. Samtidigt blir givet-

vis varje verk av den här karaktären ofrån-komligen beroende av sekundärlitteraturen, hur mycket författaren än tycks ha varit beredd att sätta sig in i.

Anmärkningsvärt är till sist att i en stor mängd fall har Nordin helt enkelt återanvänt sidor från sin *Filosofins historia* från 1995. För (minst) ett trettio-tal tänkare har upp till tre hela sidor lånats ordagrant (eller med ytterst marginella ändringar) från den tidigare volymen, även om det här i de flesta fall utökats med ytterligare material. Det må vara författarens privilegium att återbruka gammal text; det som möjligen förvänar är att en historikers bedömning av så många olika tänkare då och nu är identisk!

Bosse Holmquist

Vasileios Syros: *Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua. Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis*. Brill: Leiden, 2007. 364 s. ISBN: 978-9004168749, inb.

Marsilius av Padua hör till de ganska få sen-medeltida tänkare som brukar anses oumbärliga inom de politiska idéernas historia. Syros har således här gripit sig an ett viktigt objekt och han gör det i akt och mening att utreda hur Marsilio utnyttjade och kanske särskilt förändrade vissa inslag i Aristoteles politiska tänkande. Konkret blir det då fråga om att studera hur Marsilius hanterade vissa moral-filosofiska och grundläggande teleologiska aspekter i den aristoteliska teorin. Men han stannar inte bara vid den antike Aristoteles, minst lika viktigt är att komma åt alla varierande medeltida tolkningar och deras effekter på Marsilius.

Syros har därför valt att synnerligen ingående granska en liten del av *Defensor pacis*. Han påpekar med rätta att verkets innehåll och polemiska udd måste ses i ljuset av en helt ny politisk situation som uppstod under 1100- och 1200-talen i och med att kyrkan kunde hävda sina politiska ambitioner och därmed bli en motpol till kejsarliga maktintressen. Till skillnad från Aristoteles gjorde Marsilius en tydlig åtskillnad mellan moral och politik. Gentemot det gängse kyrkliga synsättet att kejsarlegitimiteten hade förmedlats från antikens romare till frankerna genom påvlig överföring argumenterade han för uppfattningen att detta istället skett genom folket.

Detta är förvisso inte en studie där den politiska kontexten studeras och tas med i analyserna; det bara noteras att den finns. Istället är Syros studie en tämligen ingående analys av Marsilius text och de olika influenser man där kan spåra. Och det gör han väl och lärt. Med stor noggrannhet utreder han de punkter där Marsilius skiljer sig från den samtida vännen Johannes av Janduns tolkningar och kan visa på skillnader i deras förhållningssätt till den aristoteliska texten. Denna var i praktiken den latinska översättningen av Wilhelm av Moerbecke och utgjorde därmed alltså ytterligare en filtrerad variant av den grekiske filosofen. Men han studerar alltså också hur Marsilius förhöll sig till den medeltida aristoteles-tolkningen i allmänhet. Till läsarens hjälp åskådliggör han de olika influensnivåerna med cirkeldiagram där Marsilius text är centrum, Aristoteles *Politiken* närmast och som yttersta cirkeln har vi allehanda möjliga politiska traktat att härleda influenser ifrån.

Såväl Jandun som Marsilius brukar allmänt anses ha hört till en averroistisk tolkningstradition men Syros kan i Janduns fall lyfta fram omständigheter som reducerar dennes betydelse i det avseendet men även visa att inte heller *Defensor pacis* är tydligt averroistisk utan bär spår av allmänna och andra islamiska och judiska influenser.

Syros visar att Marsilius i sitt synsätt naturligt nog också bär tydliga spår av påverkan från stoiskt och augustinskt håll och att han inte ens riktigt kunde hålla med Aristoteles i dennes starka teleologiska synsätt. Statens yttersta mål var inte att underlätta det kon-

templativa livet; istället blev enligt Marsilius målet att göra det möjligt för statens medborgare att handla väl i samverkan. Människans rena överlevnad blev således också en viktig del i motiveringen för statens tillkomst. Utifrån ett sådant synsätt blev det också naturligt att lyfta fram folkets kollektiva verkan; det var medborgarna som skulle samverka i lagstiftningen. Det kontemplativa livet förvandlades hos Marsilius istället till det latinska ordet *tranquilitas*, lugn och ro istället för oro och motsättningar. Marsilius hade studerat medicin och hans specialkunskaper påverkade honom i många avseenden. Han såg här staten som en kropp som måste uppnå balans; alla delar måste samverka för att kroppen eller staten skulle må väl.

Just däri hade Aristoteles kunnat instämma; hans politiska tankegångar präglades ju också av ambitionen att finna en ordning som inte medförde inre splittring som kunde söndra staten, men av naturliga skäl behövde inte den antike filosofen utöver de rika och folket kalkylera med en dominant kyrka som en tredje part. Då Marsilius såg folket som räddningen för staten i dessa avseenden gled han enligt Syros allt längre bort från ett aristoteliska teleologiskt synsätt.

Det är en välunderbyggd framställning. Författaren är väl inläst på forskningen och uppehåller sig i långa noter med grundlighet vid oenigheter om allehanda tolkningsfall. Där emot hade man gärna sett att han i högre grad än nu tagit avstamp i olika forskarståndpunkter som en sätt att strukturera framställningen; den blir nu litet oöverskådlig och ibland snårig.

Erland Sellberg

Kultur- och lärdomshistoria

Ann M. Blair: *Too much to know. Managing scholarly information before the modern age*. New Haven & London, Yale University Press, 2010. 416 s. ISBN 978-03-0016-539-5, hft.

'Infolust', 'information overload', 'information management' – begreberne er af nyere dato, men i sin studie af referenceværker og -værktøjer i den humanistiske lærdomskultur viser Ann M. Blair at de forestillinger og erfaringer de dækker over, indgår i en historie der strækker sig langt tilbage i tiden. I løbet af den blev mange senere velkendte psykologiske strategier og ikke mindst konkrete,

tekstteknologiske hjælpemidler til at imødegå de voksende mængder af information udviklet. *Too much to know* er en veldokumenteret syntetiserende monografi om lærde latinske genrer som florilegier, kompendier, bibliografier, ordbøger, konkordanser og 'proto-encyklopædier', men bogen er samtidig en vedkommende og velskrevet fortælling om informationssamfundets tidligmoderne forhistorie.

Bogens første af fem kapitler giver et historisk og komparativt vue over informationsteknik og -kritik fra antikken over middelalderen og ikke-europæiske kulturer (Byzans, den islamiske verden og Kina) og frem til bogens

centralperspektiv: den paneuropæiske lærde republik i humanismens periode 1500–1700. De kulturelle attituder over for informations-tilvæksten blandt humanisterne varierede og kunne i den forbindelse trække på vidt forskellige autoriteter, fra Plinius d.y. ("der ikke findes nogen bog så dårlig, at der ikke kan udledes noget godt af den") til Seneca ("bøgers overflod [*multitudo librorum*] er en distraktion"). Der var imidlertid, argumenterer Blair, noget der særligt privilegerer disse to århundreders informationshåndtering i den længere historie, nemlig en grundlæggende erfaring af et tab af store mængder klassisk lærdom som ledte til omfattende bestræbelser på at undgå fremtidige tab. Dertil kom den nye mediesituation som blev indstiftet med Gutenberg. Bogtrykkerkunsten prægede ifølge Blair såvel omfanget og karakteren af 'informationsrevolutionen' ved at gøre flere bøger om flere emner tilgængelige for flere læsere som nye værktøjer til at tackle den med, idet dog mange kompileringsteknikker, søgeredskaber og tekstarrangementer allerede var udviklet (bl.a.) i den europæiske antik og middelalder.

Dette sidste forbehold – som uden unødigt polemik føjer nuancer til Elisabeth Eisensteins mere enstrengede mesterfortælling om bogtrykkets kommunikative perfektibilitet og kulturelle gennemslagskraft, jf. *The printing press as an agent of change* (1979) – viser sin berettigelse allerede i bogens kapitel 2. Det omhandler forskellige lærde note- og kompileringsteknikker. Information overførtes fra trykte bøger til håndskrevne excerptsamlinger, som omvendt kunne udgøre trykforlæg for nye bøger. Trykte kompilationer havde typisk sin rod i personlige, håndskrevne noter fra en eller (ofte) flere kompilator(er). Samtidig udgjorde de 'ready-made-reading notes' af en slags som læsere ville ønske sig, hvis de ikke selv havde taget dem. Kapitlet giver detaljerede indblik i berømte humanisters notesamlinger (Erasmus, Peresc og Leibniz bl.a.) og mere generelt i den humanistiske pædagogik og dens metoder til indøvelse af læsning, skrivning og mnemomik.

Kapitel 3 og 4 udforsker generelle latinske referenceværker i forskellige genrer (jf. opregningen ovenfor) og deres søgeredskaber ('finding devices'), dvs. autoritets- og kildelister, indholdsfortegnelser, indekser, sorteringsorden samt diverse materielle forhold som sideformat og layout (herunder skydning, kolorering, kolonner og røskener, fx pegefingeren, index,

ved krydsreferencer). Disse tekstgenrer og -redskaber leder Blair frem til en karakteristik af en særlig læsemodus i lærdomskulturen (blandt flere): 'occasional reading'. Den involverede mønstning og skimning af store og disparate tekstkorpera, helt i strid med traditionelle forestillinger om den gamle, vegeterende og intensive læsning før den såkaldte 'læserevolution' omkring 1800 (Rolf Engelsing). Der var mange, miljøspecifikke måder at læse på, og denne her ligner til forveksling én vi praktiserer dagligt i det tredje årtusinde, både i gamle og nye medier. Foruden receptionsmønstrene undersøger Blair i stofrige og forbilledligt illustrerede afsnit de kompositionsprincipper som forfatterne til referencebøgerne tog i anvendelse, særlig med udgangspunkt i polyhistorerne Theodor Zwinger (*Theatrum vitae humanae*, 1565) og Nani Mirabelli (*Polyanthea*, 1503). Det gælder brugen af små håndskrevne papirslipper som kunne ordnes efter behag, og 'cutting-and-pasting' af tekstbidder fra manuskripter og trykte bøger. Det ansueliggøres desuden, hvor ofte og i hvor høj grad kompileringsarbejdet var et kollaborativt foretagende, såvel i dia-kron henseende (dvs. i transmissionsprocessen fra manuskript til kopi eller tryk og fra tryk til manuskript eller bearbejdet genoptryk) som i synkron henseende (dvs. i kompositionsprocessen). Zwinger omtaler i sit forord bl.a. en medhjælp, som han gjorde brug af "i over tre år til at kopiere med en pålidelig og elegant hånd og til at lime stumper, der skulle sættes sammen". Ved siden af lønnede amanuensisser tog også venner, kolleger og familiemedlemmer del i arbejdet, uden nødvendigvis at blive krediteret for det.

Bogens sidste kapitel omhandler referenceværkernes gennemslagskraft med udgangspunkt i deres trykte overlevering, distribution, de fysiske bøgers brugsspor samt citationer i trykt litteratur og manuskripter. Dette leder frem til en opsummering af samtidige beklagelser over referencelitteraturen, som angiveligt savnede respekt for de klassiske autoriteter. Kritikerne ærgrede sig over transmissionsfejl og forvanskninger i teksterne. Og endnu værre end denne intellektuelle negligence frygtede man, at de originale tekstkilder bogstaveligt talt kunne gå tabt. Endelig blev det fremført, at referenceværkernes dekontekstualisering og fragmentering af den klassiske overlevering havde negative følger for den humanistiske dannelse. Efter denne interne diskussion mellem

'gamle' lærde stemmer er vi fremme ved bogens korte afsluttende afsnit og dermed fremstillingens slutpunkt ved den klassiske cæsur omkring år 1700: "The shift from ancients to moderns". Her konstaterer Blair, hvordan de latinske referenceværker ikke længere blev genoptrykt og ikke længere blev anerkendt som modeller. Herved knytter hun an til kronologien og grundsynspunktet om et kulturelt skifte ved overgangen fra det 17. til det 18. århundrede i Paul Hazards *La Crise de la conscience européenne, 1680–1715* (1935). Blairs bog og den moderne forskning, som den er en syntese af, tilføjer nyt bog- og informationshistorisk perspektiv på overgangen fra (sen) humanisme til (tidlig) oplysning, fra tidlige moderne til moderne og dermed den begyndende opløsning af den humanistiske enhedskultur. Der er tale om et stort intellektuelt problemkompleks, som ikke kan belyses tilfredsstillende fra én disciplinær vinkel. Blairs studie har med sit materielle fokus på lærdommens medier, teknikker og praksisser snarere end på slutprodukterne af det lærde arbejde en parallel i de medie- og kulturhistoriske tendenser i moderne tysk udforskning af lærdomskulturen (jf. fx forskningsoversigten Marian Füssel: "Auf dem weg zur Wissensgesellschaft. Neue Forschungen zur Kultur des Wissens in der Frühen Neuzeit", 2007). At denne omfattende forskning næsten ikke er taget i betragtning af forfatteren, er en lille anke mod hendes i øvrigt velorienterede og flittigt grænsekrydsende syntese.

Afslutningsvis nuancerer Blair overbevisende sit synspunkt på krisen, skiftet, overgangen o. 1700. *Too much to know* bliver også en fortælling om kontinuitet. De humanistiske genrer lagde således vigtige grundsten til ordbøger og ikke mindst encyklopædier på modersmålene rundt omkring i 1700-tallets Europa, og i det hele taget har de før- og tidligmoderne teknikker til informationshåndtering ligesom diskussioner om overfloden af bøger og lignende jo levet videre helt frem til i dag. Selv om det underspilles elegant i fremstillingen, er dette aktualiserende perspektiv til den (sen)moderne informationskultur en afgørende fascinationskraft ved emnet.

Jens Bjerring-Hansen

Tobias Dahlkvist: *Förtvivlans filosofi. Vilhelm Ekelund och mottagandet av Giacomo Leopardi i Skandinavien*. Lund: Ellerström, 2010. 285 s. ISBN 978-91-7247-231-0, inb.

Idéhistorikern Tobias Dahlkvist ägnar sin andra stora studie efter avhandlingen *Nietzsche and the philosophy of pessimism* (2007) åt en av den italienska litteraturens mest betydelsefulla författarskap, präglad av en svartsyn som går utanpå det mesta. Som undertiteln anger är dock siktet hela tiden inställt på att belysa och diskutera hur Vilhelm Ekelund, den brådmogne poeten som kom att lämna lyriken för ett essäistiskt och aforistiskt författarskap av unik karaktär, kommit att skapa sin egen syn på Giacomo Leopardi. Detta sker inte bara i en idémässig dialog; en poäng hos Dahlkvist är att Ekelund hos den italienske 1800-talsförfattaren även fann exempel på en form- och stilmässig praxis som kom att bli ett betydelsefullt – och av tidigare forskning underskattat – incitament för att etablera en ny framställningsform, skild från den subjektiva och känslomässigt "farliga", melankoliska lyriken. Vid sidan av Nietzsche, en annan Leopardi-läsare, framträder italienaren som direkt avgörande under den period efter den sista egentliga diktsamlingen, *Dithyramber i aftonglans* (1906), då Ekelund sökte en annorlunda författarröst.

Att söka följa Ekelunds livslånga intresse för Leopardi kan skenbart underlätas av den konkordans till Ekelunds skrifter som upprättats av Ingrid Schaar (2000). Men uppgiften är betydligt mer komplicerad; Ekelund hör till de motsägelsefulla, hans sympatier och antipatier växlar genom tiden – och spelas ut mot varandra även inom en och samma text. Han läser av behov, och tar till sig Nietzsches ord om att bara "die ergangenen Gedanken", de tankar man har "gått sig till", har något värde. För att närma sig Ekelunds syn på och hans användande av Leopardi krävs en kontextuell studie och häri ligger motiveringen till Dahlkvists val att låta Ekelund framträda mot en återskapad, historisk kontext, genom "en form av intellektuell arkeologi", och i ett försök att tillämpa lärdomarna från nyare Nietzscheforskning på Ekelunds författarskap (13). Bakgrunden, som upptar mer än halva boken, består av två huvuddelar: Leopardi-receptionen under europeiskt 1800-tal samt den skandinaviska Leopardi-kritiken. Det skapar en viss framtonhet och en del ofrånkomliga omtagningar i framställningen.

Dahlkvist demonstrerar dock i sin presentation av denna bakgrund det paradoxala i att läsningen av Leopardi kan verka så upplyftande, trots att dennes liv synes vara en enda lång lidandeshistoria, livligt utbroderad av hans biografier och tendentiöst uttolkad i den europeiska 1800-talsreceptionen fram till de tidiga nordiska introduktionerna. En av hemligheterna bakom denna verkan är hans stilkonst och tankemässiga klarhet.

Dahlkvists egen studie är likaså ett gott exempel på humanistisk forskning: en monografi, skriven på en levande och välformulerad svenska med den dubbla ambitionen att boken skall förmedla ny vetenskaplig kunskap och samtidigt kunna läsas även av icke-expert. Framställningen är medryckande och intressekapande, ibland till och med rolig – det led samma ämnet till trots. Samtidigt demonstrerar författaren sina goda språkkunskaper, en förutsättning för att kunna hantera det rika bakgrundsmaterialet. Här finns en pedagogisk tydlighet i framställningen, där några huvudlinjer i Leopardi-receptionen tilläts framträda. Främst gäller det diskussionen om pessimismen, där Dahlkvist vill avgränsa Leopardi från Schopenhauers metafysik; vidare sjukdomen som förklarings- men också som värderingsgrund i den psykoantropologiska diskussionen.

När vi kommer till Ekelund finns dessa huvudlinjer med; den svenske författaren studerar Leopardi intensivt åren före och efter sin påtvingade landsflykt till Berlin (1908). Kapitlet om ”Prosastilens filosofi” behandlar ingående Ekelunds tidiga essäer om Leopardi, men även hans viktiga översättning av den samme (1913), samt spår i Ekelunds senare författarskap. I slutkapitlet dras trådarna samman i en diskussion kring ”Stil, pessimism och hälsa” och här bevisar Dahlkvist sin dubbla kompetens som idéhistoriker och litteraturanalytiker. Hans studie i Vilhelm Ekelunds förhållande till Leopardi belyses filosofiskt, tematiskt men också med avseende på den aforistiska stilkonsten. Det är ett mycket välkommet tillskott till Ekelundforskningen, där Dahlkvist är välinitierad också i Ekelunds eget författarskap, inkluderande det handskriftsmaterial i form av anteckningar och det efterlämnade bibliotek som förvaras i Lunds universitetsbibliotek.

Som Ekelundforskare kan jag ha smärre invändningar i tolkningsdetaljer. Så är Ekelunds kryptologism ”låghet” inte att likställa

med människans fysiologiska och moraliskt låga drifter (190) utan fastmer en hållning, besläktad med den kvietistiska mystikens. Men det mesta är randanmärkningar; det mest värdefulla i denna nya belysning av Leopardis betydelse är den framställning av denne som stilförebild som Dahlkvist lyfter fram i polemik mot Algot Werin, som hävdade att ”Ekelund ville skriva vackert” (191 ff.). Ekelund ville, heter det däremot, ”utan åthävor och med så avskalat språk som möjligt skildra livet och dess övervägande svarta färgskala”, men kom efter sin tragiskt-heraklitiska period, under inflytande av Nietzsche, fram till en paradoxfylld men ändå bejakande hållning – också här i samklang med den Nietzsche som vi känner från dennes mellanperiod, kanske allra vackrast formulerad i *Der Wanderer und sein Schatten* (1880). Ekelunds upptäckt av förbindelselänken till Nietzsche som Leopardiläsare hör också till de nya och intressanta forskningsrörelserna.

Ekelund gör – naturligtvis, skulle man vilja tillfoga – våld på Leopardis texter för egna syften. Ekelunds Leopardi är pessimist, han är det sjuka geniet, han ses först som en av dem som inte förmått värja sig mot den själshygieniskt dubiösa lyriken, han kommer att representera det som ”Ekelund skulle bli om han inte tog sig i akt” (178). Senare blir dock Ekelunds uppfattning mer nyanserad och initierad. Det är lätt att instämma i Dahlkvists omdöme om Ekelund att ”knappast någon i receptionshistorien har ett mera kreativt förhållande till Leopardi” (214).

Eva-Britta Ståhl

Otto Fischer & Ann Öhrberg (red.): *Metamorphoses of rhetoric. Classical rhetoric in the eighteenth century*. Uppsala: Avd. för retorik vid Litteraturvetenskapliga institutionen, 2011. 213 s. ISBN 978-91-980081-0-4, hft.

Forskningen om retorikens historia bär på en irriterande tvetydighet. Å ena sidan tänker man på det regelsystem för kommunikation som utvecklades under antiken och sedan traderades i västerlandets skolor genom århundraden. Å andra sidan avser retoriken olika sätt att övertyga genom att företrädesvis med språkets hjälp vädja till känslor och etablerade värderingar snarare än till förnuftet; i den meningen är retoriken tidlös och inte bunden till någon bestämd epok, och egentligen inte heller

till något visst medium. Nutida retorikforskning är medveten om denna klivenhet mellan å ena sidan vad den tyske retorikforskaren Ditmar Till kallar systematisk retorik och antropologisk retorik. När det som ofta sker talas om retorikens död i slutet av 1700-talet är det försvarligt bara om man avser den systematiska retoriken, vars ställning onekligen försvagades i slutet av århundradet under intryck av borgerlig offentlighet, ny estetik och naturvetenskaplig kunskapsuppfattning.

En uppsats av den nämnde Ditmar Till inleder den föreliggande volymen som är en antologi med bidrag av internationella och svenska forskare om retorikens förändringar under 1700-talet. Kontentan av dem är att den systematiska retoriken visserligen ofta kritiserades men snarare förvandlades än demonterades, att kontinuiteten var stor och gamla och nya, ibland motstridiga tendenser förekom sida vid sida. Marc André Bernier visar att *inventio*, retorikens innehållsliga moment som tappat mark i skolretoriken sedan 1600-talet, under franska litteratörers händer blev ett verktyg i pragmatisk och samhällskritisk historieskrivning. Gabrielle Radica beskriver hur Condillac och Rousseau genom sin kritik av den rationalistiska franska 1600-talsfilosofin gav retoriken ett handtag. Språket var inte, som rationalisterna i Descartes efterföljd menade, ett av känslor och begär förvrängt uttryck för tänkandets rena idéer. Tvärtom, språket kunde inte skiljas från tanken, menade 1700-talets språkfilosofer, och tanken därmed inte heller från känslor och begär. Det var en kritik som återupprättade retorikens positiva värdering av språket, men utan att åberopa den retoriska traditionen; i stället pekade den framåt mot romantiken.

Anna Cullhed illustrerar med exempel från en tysk handbok hur uppkomsten av estetiken, den nya vetenskapen om smak, förändrade relationen mellan retorik och poesi. Från att ha varit elokvens på vers, sidoordnad och ofta underordnad retoriken och med i princip samma syfte som denna, blev poesin uppgraderad till emotionellt uttryck för individens uppfattning av verkligheten. Retoriken inskränktes i denna estetiskt bestämda klassificering till påverkan av viljan och förnuftet i undervisning och politik. Så var det också i politiken som den klassiska retoriken bäst behöll sitt grepp i den praktiskt utövade väl-taligheten, såsom Marie-Christine Skuncke visar med exempel från frihetstidens ständs-

strider och från Gustav III. Kontinuiteten var likaså stor i skolornas retorikundervisning, hävdar Stefan Rimm i sitt bidrag. Till skolorna nådde inte så mycket av den kritik av traditionen som forskningen har fäst sig vid. Där använde man oförändrade läroböcker och imiterade fortfarande exempel hämtade från de klassiska auktorerna.

Och där höll också latinets ställningarna ganska väl, latinets som i eminent mening var bärare av den retoriska traditionen. Däremot hävdade det sig inte längre i politiken, vetenskapen och litteraturen, där svenskan tog över. Latinets tillbakagång på dessa områden innebär en försvagning av den retoriska traditionen, som är intressant därför att den ackompanjerades av en uppvärdering av antiken. Nyhumanismen gav en ny förståelse av antiken, där den inte längre gav mönster och exempel att följa i tal och handling men däremot idéer att inspireras av. När antiken inte längre hanterades på latin utan på modersmålet fick den en ideologisk snarare än en praktisk användning. Denna idémässiga förändring är en av de faktorer bakom retorikens förändring som Otto Fischer uppmärksammar i sitt bidrag. Ann Öhrberg, slutligen, behandlar förändringar av retoriken i de nya arenor där ständssamhällets hierarki inte dominerade samröret lika strängt och retoriken snarare handlade om konversation än påverkan. Detta var ett uttryck för den nya medelklassens intåg på scenen, menar Öhrberg, men medger samtidigt att konversation och den artighetskultur den tillhörde hade föregångare i 1600-talets hovkultur. Och redan Cicero talade om konversation, Cicero som i flera av bidragen framstår som den retoriska kontinuitetens kärna och som oftast sagt någonting som gick att ta avstamp från och anpassa till nya situationer, inte minst när hans texter blev översatta till de moderna nationalspråken; Öhrberg pekar på de intressanta betydelseglidningar som då kunde äga rum.

Detta är en bra antologi, med kvalificerade bidrag om viktiga ting i den internationella forskningsfronten, i anspråkslös men sober utstyrsel.

Bo Lindberg

Carl-Göran Heidegren: *Ernst och Friedrich Georg Jünger. Två bröder, ett århundrade*. Stockholm: Atlantis, 2011. 287 s. ISBN 978-91-7353-443-7, inb.

Det svenska intresset för Ernst Jünger tycks öka. Visserligen översattes han relativt tidigt. Den i författarskapet centrala romanen *På marmorklipporna* från 1939 utkom redan i början av 1950-talet. Under 1970- och 1980-talet tryckte Bo Cavefors ett antal titlar, exempelvis ett urval ur dagböckerna från andra världskriget. Men nu tycks någonting ha hänt. Utgivningarna duggar tätare. År 2008 publicerades genombrottsverket *I stålstormen* på Atlantis, och reflexionerna över författarens drogerfarenheter – på svenska kallad *Psykonauterna* – återutgavs redan året innan på Umeåförlaget H:ström. I fjol nyöversattes dessutom *På marmorklipporna*. Under samma tid har flera av Jüngers kortare texter utkommit i svensk språkdräkt, bland annat "Om smärten" från 1934.

Den svenskproducerade akademiska litteraturen om Jünger har dock varit sparsam. Nämnas kan Carl-Göran Heidegrens *Preussiska anarkister* (1997), några arbeten av Sven-Olov Wallenstein samt Johan Tralaus idéhistoriskt inriktade avhandling i statsvetenskap, *Människoskymning* (2002). Nu har vi emellertid fått ytterligare ett tillskott i den spirande Jüngervegetationen. Heidegren har nämligen återkommit med fördjupad framställning kallad *Ernst och Friedrich Georg Jünger. Två bröder, ett århundrade*. Denna gång har han skrivit en dubbelstudie där Ernst genomgående får spegla sig i den tre år yngre brodern Friedrich Georg, även han författare och radikalkonservativ intellektuell under Weimartiden. Heidegren följer sina undersökningsobjekt fram till deras distansering från den handlingsinriktade nationalrevolutionära hållningen. För Ernsts del manifesterades svängningen i *På marmorklipporna*, som så småningom belades med censur. Spåret löper vidare till efterkrigstidens tillbakadragna hållningar och pessimistiska teknikkritik.

Carl-Göran Heidegrens bok är ett utmärkt arbete. Till formen rör det sig om ett slags långressä utan ambitionen att vara heltäckande och uttömmande. Fokus ligger på de filosofiskt orienterade skrifterna, och de skönlitterära verken har med några undantag lämnats utanför. Framställningen organiseras utifrån en uppsättning teman som alla knyter an till brö-

derna Jüngers samtidsdiagnoser och sökande efter möjliga livshållningar. Via dessa ingångar rör sig författaren säkert i materialet och uppvisar en imponerande kännedom om källorna. Den växelvisa bearbetningen av bröderna blir till ett slags analytisk motor som driver skildringen framåt. Heidegrens dubbla disciplintillhörighet som sociolog och idéhistoriker har dessutom satt fina avtryck i texten. Han associerar ledigt till teorier och traditioner på samhällsteorins och den politiska filosofins områden. Samtidigt visar han effektivt hur brödernas idéer är förbundna med den tid i vilken de tog form.

En annan förtjänst med *Ernst och Friedrich Georg Jünger* är det väl tilltagna utrymme som vigs åt den yngre brodern. I Sverige liksom på många andra håll har han förblivit en okänd gestalt. Ändå är han i flera avseenden lika intressant som Ernst. Hans teknikkritik är på många sätt tidstypisk, men den är också väl värd att begrundas än idag. Inte minst talar hans idéer om rovdriften på jordens resurser till vår egen tid.

Ett annat viktigt inslag i Heidegrens framställning är att han nyansrikt men tydligt diskuterar frågan om den eventuella skulden i förhållande till nazismens maktövertagande och förbrytelser. Även tendenser till antisemitism behandlas, och bröderna Jünger framstår ingalunda som okomprometterade. Heidegren visar dock hur de trots sin tidiga militanta nationalism också bidrog till att avtäcka och genomlysa nazismens människotyp och politiska logik.

Några smärre invändningar kan riktas mot arbetet. På åtskilliga ställen saknas fotnoter vid citat. Man får gå till föregående noter för att finna hänvisningarna, vilket är omständligt. Jag hade dessutom gärna sett ett inledande helhetsgrepp på forskningsläget. Samtidigt är den sistnämnda bristen också ett tecken på en av förtjänsterna. Heidegrens bok är nämligen ett fint exempel på humanistisk forskning som inte enbart riktar sig till en fähövdad global elit av specialister. Snarare utgör den intellektuellt intresserade allmänheten och forskarsamhället i bredare mening volymens primära målgrupp. Därmed sällar sig Heidegren återigen till den betydelsefulla skara som aktivt bidrar till humanioras samhällliga legitimitet genom att kommunicera på svenska med en bredare publik. Det är naturligtvis mycket viktigt med högt specialiserad och internationaliserad humanistisk forskning i artikelfor-

mat. Men minst lika viktigt är det att skriva böcker som *Ernst och Friedrich Georg Jünger*.
Thomas Karlsruhn

Karen Oslund: *Iceland imagined. Nature, culture, and storytelling in the North Atlantic*. Seattle & London: University of Washington press, 2011. 260 s. ISBN 978-02-959-9083-5, inb.

På det vackra omslaget till Karen Oslunds bok, *Iceland imagined. Nature, culture and storytelling in the North Atlantic*, ser vi ut genom ett fönster på ett förfallet och övergivet hus. Vyn är en klippig och karg strand, bortom den ett mjukt, lugnt, till synes ofarligt och mycket blått hav. I fjärran reser sig berget på andra sidan fjorden, ovanför det en blå och molnfri himmel. I bildens förgrund, fönsterkarmen, finns två smutsiga, sedan länge urdruckna och övergivna Coca Cola-flaskor och en cigarettfimp. Denna övergivna plats är vacker men sorglig. Den understryker samhällsförändringar som inte alltid fick välkomna konsekvenser i samtiden. Men det finns mer. Bilden anspelar på relationen mellan natur och kultur, på mötet med det främmande och på modernitetens intåg. Den sätter fokus på något rent och obesudlat, samtidigt som den, genom fönstrets centrala placering, understryker att skönheten, fulheten, det exotiska och det igenkännbara, i högsta grad är subjektiv. Allt ligger i betraktarens öga. På så vis ger omslaget en tydlig fingervisning om bokens innehåll.

Med utgångspunkt i reseberättelser från främst 1700- och 1800-talet vill Oslund undersöka hur Island, liksom övriga öar i den Nordatlantiska regionen, har betraktats och beskrivits fram till andra världskrigets slut. Bokens titel är på så vis något missvisande. Förutom Island tar sig Oslund nämligen även an Grönland, Färöarna och Shetlandsöarna, platser som under en period eller annan har haft nära kulturella kontakter och delvis en gemensam historia. Teoretiskt är Oslund inspirerad av Edward Saids *Orientalism* från 1979. Gemensamt med honom har hon ambitionen att genom en undersökning av hur européen föreställt sig och senare beskrivit mötet med det främmande, även belysa den europeiska självbilden. Det som skiljer är däremot att Said själv, liksom hans efterföljare, i stort koncentrerat sig på berättelser från Orienten och Stilla havet, områden som geografiskt är be-

lägna långt utanför Europas gränser. Här gick inte de sociala och kulturella skillnaderna att förneka, det rädde inget tvivel om hur "annorlunda" Kina var, hur väl kineserna passade in i föreställningar om "den andre". Genom reseberättelser konsoliderades och bekräftades denna bild.

Med Nordatlanten var det något annorlunda. Fastän exempelvis Island, och i ännu högre grad Grönland, ligger i Europas utkant, på gränsen till den beboeliga världen, så gick det gemensamma kulturella arvet inte att bestrida. Alla öarna betraktades visserligen som exotiska, rent av farliga, men de var ändå jämförelsevis nära och området förhållandevis litet. Kategorier som "jag" och "den andre", "hemma" och "borta" blev helt enkelt mindre distinkta. Mötet med denna "främmande" och ofta romantiserade värld, handlade alltså även om igenkänning och ibland förvåning, överlikheter och skillnader, men även över t.ex. den kvalificerade tekniska, och alltigenom inhemska, kunskapen som exempelvis grönländarna besatt.

Boken är indelad i fem huvudkapitel förutom inledning och epilög. Varje kapitel fokuserar på ett specifikt område och ett specifikt tema. Hur Island har skildrats i reseberättelser och i konst av såväl inhemskt som utländskt ursprung, utgör det första kapitlet. Härigenom kan Oslund visa skillnaderna mellan hur islänningarna själva och de utländska resenärerna upplevde och tolkade det som mötte dem, i synnerhet vad den isländska naturen beträffar. Vilka färger och perspektiv som används i konstverk belyser denna skillnad väl, menar Oslund, men då kapitlets illustrationer är svartvita blir det svårt för läsaren att bilda sig en egen uppfattning i frågan. I det andra kapitlet studeras landets flora och fauna, exempelvis importen av renar till Island. Därefter förflyttas fokus till materiell kultur. 1800-talets synsätt att ett lands civilisation kan bedömas utifrån dess materiella kultur och tekniska färdigheter färgar av sig i reseberättelser från samtliga länder.

Grönland och inuiternas språk och religion studeras i kapitel fyra. Emedan det i Islands, Färöarnas och Shetlands fall gick att urskilja språkliga och religiösa kontakter skilde sig Grönland markant. I den grönländska kulturen fanns det som var *most* annorlunda; vilken språkgrupp tillhörde egentligen deras språk? Fanns det språkliga influenser från den nordiska bosättningen? Här är det främst missio-

närers och lingvisters verksamhet som kommer i fokus. Det avslutande empiriska kapitlet behandlar Färöarna, främst ur en språklig synpunkt. Då Färöarna var en del av det danska riket, kom det offentliga skriftspråket att bli danska. Faktum är att färöiska, trots den rika muntliga kulturen, inte fanns som skriftspråk förrän vid mitten av 1800-talet, då det i praktiken konstruerades. Denna process var nära knuten till den politiska och kulturella kontexten. Den färöiska nationella identiteten befästes genom språkets upphöjda status. Att det däremot inte var självklart vilka nationella rötter färöingarna egentligen hade illustreras av de samtida diskussionerna kring vilken ortografi och alfabet bäst passade språkets skriftliga form. Båda dessa kapitel har en karaktär av forskningsöversikt, användbara för alla som är intresserade av relationen mellan nation, identitet och språk.

Hur bokens enskilda kapitel hänger ihop är inte alltid uppenbart, möjligtvis på grund av att studien omfattar ett område som måste betraktas som stort både i tid och rum. Samtidigt är det måhända också detta som utgör bokens huvudsakliga förtjänst. *Iceland imagined* är en informationstung men välskriven översikt som väl kan tjäna som en ingång i flera forskningsområden.

I epilogen sammanfattar Oslund sina resultat. Island är inte längre exotiskt och från mitten av 1900-talet, med modernitetens intåg, betraktades öarna som tillhörande Europa. Men även moderniteten har sitt pris. Måhända är det just detta det övergivna huset och de urdruckna Coca Cola-flaskorna på bokens framsida ska illustrera.

Audur Magnúsdóttir

Austin Sarat, Matthew Anderson & Cathrine Frank (red.): *Law and the humanities. An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 552 s. ISBN 978-05-2189-905-5, inb.

Det tvärvetenskapliga forskningsområdet juridik och humaniora – på engelska Law and Humanities – saknar ännu institutionell akademisk förankring i Sverige. Utomlands är ämnet väletablerat, både i USA och Europa. Koppling mellan juridik och humaniora kan betyda flera saker. Det viktigaste är att det markerar en brytning mot den tidigare rättsdogmatiska och samhällsvetenskapliga domi-

nansen inom juridikämnet. Att studera juridik har under 1900-talet främst handlat om att lära sig rättsregler och dess olika tillämpningsområden; det har inte handlat om att fostra kritiskt tänkande individer med empatisk förmåga och välutvecklad moralisk kompetens. Beteckningen ”humaniora” inbegriper här även ett erkännande av att juridiken historiskt har humanistiska rötter som århundraden av rättspositivism och rättslig realism har försökt förtränga som ovetenskaplig och ideologisk belastning. ”Humaniora” betecknar här slutligen även en medvetenhet om att studier av filosofi och litteratur, språk och retorik, och liknande ämnen ger juridikstudenten en bredare och djupare förståelse av människan än de förenklade och abstrakta modeller som används inom beteende- och samhällsvetenskap. Boken *Law and the humanities. An introduction*, redigerad av Austin Sarat, Matthew Anderson och Cathrine Frank, med bidrag från ledande forskare inom området, ger en utmärkt introduktion till detta omfattande och spretiga ämne. I det följande kommer jag att diskutera några av bokens ingående kapitel, utan anspråk på representativitet.

I ett kapitel med titeln ”Law, culture and humility” diskuterar Steven Winter, professor i konstitutionell rätt vid Wayne State University of Law, det rationalistiska och ”objektiva” vetenskapliga paradig som samhällsvetenskaperna har hämtat från naturvetenskapen. Denna ”fundamentalism” (Winters term) utgår från föreställningar om genomskinlighet, hierarkisk ordning, linearitet och universalism, vilka glömmer det faktum att människan, och därmed all mänsklig kunskap, alltid är situerad i tid och rum. Dessa föregivet vetenskapliga föreställningar om rationalitet och objektivitet ligger bakom den abstrakta modell av människan som rationell varelse vars handlingar alltid styrs av rationellt egenintresse. Som Winter påpekar är sådana modeller oförmögna att förklara varför övervakningskameror och dödsstraff inte alltid har en avskräckande effekt eller varför banker systematiskt lånar ut pengar utan tillräcklig säkerhet. Winter kontrasterar denna samhällsvetenskapliga ”fundamentalism” med Maurice Merleau-Pontys beskrivning av humanismen som en medvetenhet om osäkerhet (*contingence*) i relationen mellan fakta och betydelse. Enligt Winter erbjuder ett humanistiskt angreppssätt följande fem attityder eller inställningar: hermeneutisk misstänksamhet och kritisk öppenhet; beja-

kande av ovisshet; reflexiv subjektivitet; nödvändigheten av kultur och gemenskap; och ödmjukhet. Anammandet av dessa positioner – som Winter menar saknas i samhällsvetenskapligt tänkande – stödjer kritiskt tänkande, förståelse och respekt för kulturella skillnader och för betydelsen av social gemenskap.

Som exempel på detta humanistiska angreppssätt diskuterar Catherine Kellogg, professor i statsvetenskap vid University of Alberta, relationen mellan positiv rätt och naturrätt med utgångspunkt i Sofokles *Antigone*. Detta drama har alltsedan Aristoteles och fram till modern tid fungerat som modell för kopplingen – och även motsättningen – mellan dessa två rättsbegrepp. Den fråga som Kellogg utforskar i sitt kapitel är vad detta antika drama kan säga oss om lag och rätt i en tid när ”gud är död” (Nietzsche) eller ”gud är omedveten” (Lacan). Enligt Kellogg kan vi se en historisk förskjutning där detta drama inte längre handlar om en kontinuitet mellan det mänskliga och det gudomliga (dvs. mellan positiv rätt och naturrätt), utan om avgränsning (*limit*) av det mänskliga och konventionella. För Jacques Lacan betecknar Antigones önskan att begrava sin döde bror inte en önskan om att upprätthålla den naturrättsliga plikten mot familjen (gentemot staten) utan markerar en gräns mot det naturliga i det att den överskrider gränsen för statsstatens symboliska ordning, och därmed även för det mänskliga i konventionell mening. Enligt Lacan befinner sig *Antigone* på gränsen till det symboliska i det att hon söker ett onaturligt mål – sin egen död – något som är otänkbart i statsstatens (och konventionens) symboliska ordning. Vad denna psykoanalytiska läsning av Sofokles drama visar, enligt Kellogg, är att introduktionen av begär i konceptualisering av moralisk rätt – och därmed av naturrätt – leder till en denaturalisering av begäret. Långt ifrån att blockera möjligheten att tänka kopplingen mellan positiv rätt och naturrätt, öppnar det enligt Kellogg för nya sätt att tänka det mänskliga, för nya former av politik, och kanske även för nya former av lag och rätt.

Denna möjlighet att beskriva och förstå lag och rätt på nya sätt är kanske den viktigaste utmaning som området juridik och humaniora har fört med sig. I ett kapitel med titeln ”Postmodern justice” diskuterar Peter Goodrich, juristprofessor vid Cardozo Law School i New York, hur ett postmodernt förhållnings-sätt har påverkat synen på det rättsvisa samhäl-

let. Termen ”postmodernism” har missbrukats lika mycket av dess företrädare som av dess kritiker, och detta till den grad att den nästintill har blivit obrukbar. Goodrich försöker återge termen dess ursprungliga betydelse av ett kritiskt förhållningssätt till det som brukar kallas det ”moderna projektet”, med andra ord upplysningens ideal om det rationellt ordnade samhället präglad av genomskinlighet, enhetlighet och storskalighet. Den postmoderna kritiken, först uttryckt inom arkitekturen, bestod i en strävan att implodera den enformiga enhetligheten, det reduktiva förnuftet och den totalitära sanningen, i alla dess former. Detta radikala och skenbart destruktiva projekt hade enligt Goodrich helt igenom konstruktiva humanistiska rötter. Om den postmodernistiska arkitekturen privilegierade byggnaden före dess invånare, så syftade det postmoderna motståndet till att ta tillbaka byggnaden och ansvara för invånarna och den mångfald och överflöd som dessa representerar. Den postmoderna attityden ville destabilisera strukturen, men inte förstöra byggnaden. Postmodernismen betecknade således i en mening en frigörelse från institutionella begränsningar, alltifrån kraven på strukturell form, upplysningsförnuft, rättsdogmatik eller vulgär marxism.

Goodrich ställer denna motsättning mellan det moderna och det postmoderna bygget mot två bilder av det ideala samhället: den ena förmodern – från George Withers *Collection of emblems* (1635) – och den andra modern – från Thomas Hobbes *Leviathan* (1651). I den förra finner vi ett allegoriskt landskap myllrande av människor och aktiviteter, i den andra ett obebott och öde landskap, en tabula rasa, en ren form. Goodrich jämför den senare med beskrivningen av det ideala samhället i John Rawls *A theory of justice* (1972), ett samhälle där vi är okunniga om vår samhällsposition, klasstillhörighet eller sociala status. Rawls ideala samhälle är enligt Goodrich en öde stad, bebodd endast av spöken. Det är mot detta spöklika samhällsbygge som den postmoderna rättsvetenskapen gjorde uppror. Postmodern rättsvetenskap var enligt Goodrich en produkt av kritiska rättstudier (Critical Legal Studies, CLS) som utmanade marxismens vetenskapliga ortodoxi i lika hög grad som den ifrågasatte etablerade sanningar inom dogmatisk rättsvetenskap. Enligt Goodrich kom signalen till detta uppror i form av en föreläsning som Jacques Derrida höll på

Cardozo Law School år 1989. Det som utmärkte Derridas intervention var att han tog rättvisan på allvar, och därigenom återvände till en förmodern förståelse av rättvisa som partikularitet, som ynnest (*indulgence*), i betydelsen av att ta sig tid för och ge uppmärksamhet åt dem som kommer till rätten. Goodrich menar vidare att Derridas text befann sig så långt som man kan komma från Rawls i det att rättvisa här beskrivs i relationen till andra, och definieras genom respekt för ”ansiktet” (Levinas). I motsats till Rawls definieras rättvisa inte som jämställdhet eller likhet utan som en absolut dissymmetri, uppmärksam på den andres unikheter och respekten för den andres ansikte. Rättvisa kräver, enligt Derrida, att domstolen är uppmärksam på den andres unikheter och därigenom i varje enskilt fall upphäver och återuppfinner lagen. Det innebär att uppmärksamma kvinnor, etniska

minoriteter, invandrare, flyktingar, homosexuella, transsexuella, minderåriga och andra som inte passar in i modernitetens enhetliga strukturer. För Goodrich betecknar postmodern rättvisa inte bara ett humanistiskt eller akademiskt projekt utan även den juridiska motsvarigheten till arkitekturens återvändande till det förmoderna. Postmodern rättvisa utgjorde i grunden ett försök att gå bakom och bortom lagen, formell beräkning, förstelnade regler, till de berättelser som lagen täcker över.

Att jag här har givit stort utrymme åt Goodrichs kapitel beror på att det beskriver den teoretiska bakgrunden för många av de övriga bidragen i volymen *Law and the humanities*. För den som vill börja utforska lag och rätt utifrån ett humanistiskt perspektiv är den på en gång en utmärkt introduktion och områdesöversikt.

Leif Dahlberg

Vetenskapshistoria

Anne Kristin Børresen: *Bergtatt. Johan H. L. Vogt. Professor, rådgiver og familiemann*. Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2011. 368 s. ISBN 978-82-5192-828-1, hft.

Det här är en forskarbiografi – en bok om ett liv, om naturvetenskap runt sekelskiftet 1900, men också om den ömsesidiga påverkan mellan liv och vetenskapligt arbete. Geologen och petrografen Johan H. L. Vogt (1858–1932) var en av Norges mest inflytelserika naturvetare. Han är känd för bland annat sina studier av bergarter och för grundläggandet av en fysikalisk-kemisk riktning inom petrografi. Redan som 28-åring blev han professor och internationellt etablerad geolog; vid slutet av sin 50-åriga karriär hade han utbildat de flesta bergsingenjörer som Norge hade. Således en person som låter sig beskrivas som en portalgestalt för de moderna norska naturvetenskaperna.

Bergtatt följer biografigenrens kronologiska konvention: i kapitlen får vi följa Vogts barndom, studieår och arbetet som inflytelserik forskare. På slutet dör han. Anne-Kristin Børresen påtalar risken för att hamna i en linjär framgångshistoria när ett lyckat vetenskapligt liv ska berättas. Hennes metodologiska svar blir att fokusera på hur livet genomkorsades, och gjordes möjligt, av historiskt specifika

sammanhang, vilka också blir framställningens centrala teman. Framförallt står tre – spatialt formade – dimensioner i fokus: för det första laboratoriekulturen med dess påtagliga materialitet, för det andra det omkringliggande samhället med fokus på bergsnäring och nationsbyggande, och för det tredje det privata hemmet.

Avseende den första dimensionen skriver Børresen en historia som tar den vetenskapliga vardagen på allvar. Laboratoriet med det föräldrade mikroskopet, den hopplösa vaktmästaren och det envetna samlandet av bergartsprover får alla plats i framställningen. Materialiteten är ständigt närvarande: ändlösa timmar på tåg, enslig nattlogi på fjället och den slitna fracken genomsur av spöregn (plagget var obligatoriskt, speciellt i fält för att inte verka landstrykare). Vogt var medlem av ett forskningsfält där excursionen var en central praktik; han och hans kollegor odlade ett vetenskapsideal som var ”idrettslig och barskt” (196). Laboratoriekulturen var fundamental för framväxten av geologin och dess institutionella förändring under perioden.

Det omkringliggande samhällets historiska förändring ges stor plats i studien, framförallt kopplingen mellan naturvetenskap, industri och nationsbygge. Vogt arbetade genom sin karriär medvetet för att sammanbringa teore-

tisk vetenskaplig kunskap med praktisk tillämpning, primärt inom gruvnäringen. Han argumenterade bestämt för att utbildningen av bergsingenjörer skulle göras mer praktisk. Gång efter annan åkte han på besök till industrin, ofta med studenterna i ledband.

Vogt verkade som kartläggare av norska naturresurser; i fjällen låg viktiga resurser för borgade och Vogt hade makten att peka ut dem. Dessutom byggdes produktiva allianser med entreprenörer, investerare och politiker. Det industripolitiska argumentet var i korthet att Norge var väl försett med sten, vilken kunde bidra till nationens välstånd. ”Norges fjell skal betale Norges gjeld” (267). I det som i norsk historieskrivning kallas den andra industriella revolutionen kunde Vogts kunskap användas och växlas in i inflytande och auktoritet. Precis som var fallet i Sverige antogs vetenskap vara ett sätt att bygga den norska nationen.

Den privata familjen och livsstilen då? Ja, om någon tvivlat på att den borgerliga kulturen fullständigt genomsyrade sekelskiftets naturvetenskap – i Norge och i Sverige – får man här en tung empirisk vederläggning. Författaren argumenterar övertygande för att vi måste följa vetenskapen in i hemmet för att förstå hur roller som son, äkta man och far påverkade Vogts handlingsutrymme, erfarenhetsvärld och föreställningar. Envetet byggde professorn samtidigt ett laboratorium och ett ståndsmässigt hem. Det senare var en viktig pusselbit i den kulturella infrastruktur som möjliggjorde kunskapsproduktion.

Den borgerliga kulturens bildningstro och täta interna elitnätverk reproducerades också i den privata sfären, från Vogts föräldrar till honom och vidare till barnen. Den unge Johan lärde sig tidigt vikten av bokliga studier och av att samla, ordna och systematisera naturens oändliga specimen. Hans äldste son Thorolf efterträdde sin far som professor i Trondheim.

Den empiriskt utförliga skildringen av hemmet hör till bokens största förtjänster. Vi får följa det borgerliga hushållet, fyllt av sommarsmutsiga barnben, där familjen syltade och saftade sig igenom sommarveckor då patriarken Vogt var på långväga exkursioner. Frun, Abigael Vogt, följer Børresen överhuvud på ett förtjänstfullt sätt. Från början tog sig professorkan programmatiskt an hemmet, omgiven av rådgivningslitteratur. Liksom andra vetenskapsfruar, skulle hon säkra ett fungerande hushåll, vilket blev del av informella

vetenskapliga samarbeten. Det var allt annat än ett tillbakadraget liv. Trots politiskt engagemang förbjöd sammanhanget för långt driven radikalitet: makarna Vogt rörde sig tryggt innanför den borgerliga ideologins könsideologi där man fyllde olika men viktiga roller för hem och nation.

Børresens narrativ är lättillgängligt och inkännande. *Bergtatt* är en beskrivning på detaljerad nivå av viktiga förskjutningar inom de moderna naturvetenskaperna. Många poänger är viktiga att framhålla, inte minst att Vogt levde i (och bidrog till) en förändring av universitetsidealet. Större vikt lades vid att professorer skulle bedriva forskning och producera ny kunskap.

Men flera poänger är också relativt välkända, åtminstone avseende svensk naturvetenskap. Det, liksom de många ingående empiriska beskrivningarna, inverkar på känslan av analytiskt driv. Jag hade gärna blivit mer överraskad och sett ännu fler generella resonemang. Dessutom saknar jag en del kopplingar till befintlig vetenskapshistorisk forskning: vilken del av denna anknyter boken primärt till? Hur försöker boken förflytta, adressera, utmana eller fördjupa denna forskning? Med bokens empiriska tyngd i ryggen hade flera problemställningar kunnat fördjupas – jag tror att man analytiskt kan växla ut ännu mer på en noggrann genomgång av ett liv.

Staffan Bergwik

Louise Hill Curth: *The care of brute beasts. A social and cultural study of veterinary medicine in early modern England*. Leiden: Brill, 2010. 177 s. ISBN 978-90-04-17995-0, inb.

Louise Hill Curth är medicinhistoriker vid University of Winchester, England. I *The care of brute beasts. A social and cultural study of veterinary medicine in early modern England* (2010) behandlar hon veterinärmedicens teori och praktik i England under perioden 1500–1800. Boken utgör ett av få bidrag till den kulturhistoriskt inriktade forskningen om tidigmodern veterinärmedicin. De flesta verk inom ämnesområdet har modern inriktning och vetenskapshistorisk, biografisk och institutionshistorisk karaktär. På så sätt är boken originell och nyskapande redan i ansatsen.

Boken syftar till att vederlägga den vanligt förekommande föreställningen att det inte

existerade någon djurläkekonst värd namnet under äldre tid. Författaren påpekar att missuppfattningen delvis har sin grund i den veterinärmedicinshistoriska forskningens vanligtvis snäva fokusering på vetenskap, institutioner och professioner. Den akademiska veterinärmedicinen var outvecklad och de universitetsutbildade veterinärerna var få under tidigmodern tid. Inte desto mindre fanns det utarbetade läror om djursjukdomar liksom kunniga män och kvinnor som arbetade med djursjukvård. Boken ägnas åt att påvisa existensen av sådana läror, analysera deras teoretiska uppbyggnad och beskriva deras praktiska tillämpning i det engelska agrarsamhället.

Det första av bokens sex kapitel behandlar den tidigmoderna djursynen. Husdjurens symboliska, emotionella och ekonomiska roll diskuteras liksom filosofiska frågor om huruvida djuren hade själ och kunde känna smärta. Författaren framhåller här att veterinärmedicinen i första hand var ekonomiskt motiverad och härrörde från människans stora beroende av djuren som födoproducenter och arbetskraft. Filosofiska förhållningssätt hade i regel endast sekundär betydelse för om och hur man valde att behandla de sjuka djuren.

Av kapitel två framgår att de veterinärmedicinska läroarna utgick från ungefär samma sjukdomsuppfattningar som humanmedicinen. Den antika humoralpatologin, utformad av filosofer som Hippokrates och Galenos, utgjorde grunden för det medicinska tänkandet. Det handlade om att hålla kroppsvätskorna i balans och att upprätthålla ett sunt leverne. Synen på sjukdom och hälsa var holistisk och tog hänsyn till såväl psykiskt som fysiskt välbefinnande.

I kapitel tre och fyra utreds vad begreppet medicinsk marknad (*medical marketplace*) innebar för den tidigmoderna veterinärmedicinens vidkommande, det vill säga vilken medicinsk information, vilka läkekunniga, vilka behandlingar och vilka läkemedel som fanns att tillgå för djurägarna. Här framkommer att den veterinärmedicinska marknaden delvis skiljde sig från den humanmedicinska sfären. Det gällde inte minst de medicinska utövarna. En del var allmänt läkekunniga och ägnade sig åt både människor och djur, en del var specialiserade på djur och ytterligare en del var inriktade på särskilda djurslag. Av djurspecialisterna tillmättes hovslagarna det största anseendet. Det berodde på att de hade

ett eget skrå och ett utvecklat lärlingsssystem men också att de primärt ägnade sig åt hästen, det djurslag som hade högst status bland husdjuren. Författaren visar således att det fanns många olika grupper av läkekunniga och att hierarkierna dem emellan utgick från delvis andra principer än inom humanmedicinen.

Tillämpningen av de olika medicinska läroarna studeras i kapitel fem och sex. Olika sätt att diagnostisera och vårda djur analyseras. Författaren påpekar att behandlingarna inte bara var sjukdomsbekämpande till sin karaktär utan också inriktade på att förbättra det allmänna hälsotillståndet för redan friska djur. Den medicinska praktiken var här helt i linje med de antika läror som fastslog att ”det var bättre att försöka bibehålla hälsan än att försöka bota sjukdomen”. Uppfattningen att välmående djur hade bättre motståndskraft mot sjukdomar var utbredd och bäddade för preventiva behandlingar av olika slag. Att de medicinska läroarna indirekt uppmanade till en god husdjursskötsel – och att samtiden också uppfattade det så – är enligt min mening ett intressant resultat.

Ett av författarens mer övergripande syften med boken är att uppvärdera den veterinärmedicinshistoriska forskningen och lansera djurläkekonsten som ett angeläget forskningsobjekt för just medicinshistorikerna, det vill säga författarens eget historikerskrå. Ytterst få medicinshistoriker ägnar sig åt djurläkekonst idag. Att studera medicinshistoria har kommit att bli liktydigt med att studera *human* medicinshistoria. Veterinärmedicinshistorien har inte ansetts ha någon större medicinshistorisk forskningspotential och har därmed ofta lämnats åt veterinärerna själva att utforska. Författaren vänder sig mot antropocentrismen inom det egna forskningsfältet och menar att ett inkluderande av djurläkekonsten i den medicinshistoriska forskningen skulle kunna utveckla forskningsområdet i stort.

Boken behandlar England och utgår i huvudsak från det brittiska forskningsläget, men kritiken mot tidigare human- och veterinärmedicinshistorisk forskning äger enligt min mening giltighet även i en svensk kontext. Även här är den medicinshistoriska forskningen mest inriktad på humanmedicin och den veterinärmedicinshistoriska forskningen därmed eftersatt. Svenska medicinshistoriker har således mycket att vinna på att låta sig inspireras av Louise Hill Curthrs forskning.

Johanna Widenberg

Marie Theres Federhofer & Hanna Hodacs (red.): *Mellom pasjon og profesjonalisme. Dilettantkulturer i skandinaviske kunst og vitenskap*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2011. 337 s. ISBN 978-82-5192-586-0, hft.

Dilettant är väl idag snarast ett skällsord, men har som bekant inte alltid varit det. Tillsammans med den närliggande beteckningen amatör var det länge en hedersbetygelse, något som visade att man var obunden och sin egen och stod fri från de tyngande kraven från uppdragsgivaren som den professionella utövaren levde under. Om detta, dilettantkulturer och deras relationer till respektive professionaliseringsprocesser handlar antologin *Mellom pasjon og profesjonalisme*. Ursprunget till bidragen är en konferens i Tromsø 2008 på samma tema, inspirerad av liknande projekt i Tyskland och Storbritannien. Boken inleds med en teoretisk och historisk diskussion kring dilettantbegreppet av Marie Theres Federhofer och fortsätts med tre avdelningar som behandlar dilettantkulturens utformning och funktion under 1700-talet, en serie fallstudier om dilettantverksamhet inom olika vetenskapliga och kulturella fält under 1700- och 1800-talen och till sist konflikten mellan dilettanter och professionella under åren kring 1900, när samhället i ökande grad professionaliserades.

Framställningen blir på det här sättet ovanligt väl sammanhållen för att vara en antologi – redaktörerna skall ha en eloge för sitt arbete – och boken fångar flera intressanta aspekter av dilettant- och amatörkulturerna under perioden, inte minst de skillnader som fanns mellan de olika behandlade fälten. Flera saker blir tydliga, inte minst prästernas betydelse för den vetenskapliga kulturen under 1700-talet. Inte bara på det naturvetenskapliga fältet där flera av författarna visar på prästerskapets betydelse som informanter och medhjälpare till de mer professionella forskarna vid akademier och universitet, utan även inom fält som lingvistik. Omvänt blir det också tydligt att ett vetenskapligt dilettantskap fungerade som ett sätt att hålla kontakt med den lärda världen för många landsortspräster i en i övrigt ganska tordigt intellektuell miljö. Av fallstudierna blir det också uppenbart vilken betydelse dessa dilettanter hade för både de vetenskapliga och kulturella fälten under perioden innan

det slutande 1800-talets professionaliseringsvåg.

En annan sak som framträder tydligt är den sociala skillnaden mellan vetenskapens och kulturens amatörer. När vetenskapsdilettanterna framför allt bestod av präster och lägre tjänstemän verksamma på landsbygden så var musikalisk och dramatisk dilettantism framförallt förbehållen ett mer urbant högre ståndsskikt. I ett intressant bidrag skildrar Randi M. Selvik samspelet mellan de professionella musikerna i Bergen – som betraktades som ett slags hantverkare – och de borgerliga amatörmusikerna från de högre klasserna och hur de senare långsamt konkurrerades ut från musikscenerna när repertoaren blev svårare och kraven på professionalitet och utbildning ökade. Vägen till social prestige för yrkesmusikerna verkar här ha gått genom att de agerade amatörer på sin fritid och deltog i borgerlighetens sällskap utan att begära ersättning, varefter de på lång sikt konkurrerade ut amatörerna.

Här hade det varit intressant att se bidrag som behandlade även andra framförallt kulturella fält som konst eller litteratur. Inom konstvetenskapen har dilettantskap varit ett givande tema de senaste decennierna, där inte minst Bo Lundströms forskning om de militära konstnärerna och arkitekterna i Sverige under 1800-talet borde ha varit ett intressant jämförelseobjekt. Likaså saknas referenser till det litterära området där Bo Bennich-Björkman redan 1970 beskrev hur tjänstemän inom det svenska hovet och kansliet använde sig av sitt författarskap för att skapa nätverk och meritera sig för tjänster.

Det är dock anmärkningar i marginalen till en intressant volym som både teoretiskt och empiriskt har stora förtjänster. Inte minst i det kanske intressantaste bidraget där Hanna Hodacs övertygande visar på hur dilettantskapet fungerade socialt under 1700-talets andra hälft genom gåvoutbyten och patronklientenskap, samtidigt som hon också visar hur insocialiseringen i rollen som dilettant, eller som hon kallar det ”professionell amatör”, gick till. Att medlemskapet i den vetenskapliga republiken var villkorat har vi vetat sedan tidigare, men här framgår också tydligt hur det praktiskt kunde gå till att bli insläppt och vilken social och hantverksmässig träning som låg bakom.

Bokens avslutande bidrag av Jenny Beckman visar också hur amatörkulturen fortfarande

idag kan fortleva inom vetenskapliga fält, här specifikt botaniken, samtidigt som hon också tydliggör att det inte är en obruten tradition utan snarare en 1970-talsföreteelse som mer eller mindre uttryckligt knyter an till en äldre tradition av amatörskap. Även här är det dock uppenbart att gränsen mellan dilettant och professionell, liksom ibland under 1700- och 1800-talen, är luddig och mer beror på kontext än på yrke och utbildning. *Mellom pasjon og profesjonalisme* är ett intressant bidrag till den kultur- och vetenskapshistoriska litteraturen som fördjupar vår förståelse av hur dessa fält fungerade innan och under det sena 1800-talets professionaliseringsprocesser.

Per Widén

James W. Haag, Gregory R. Peterson & Michael L. Spezio (red.): *The Routledge companion to religion and science*. New York: Routledge, 2012. 618 s. ISBN 978-04-1549-244-7, inb.

I *The Routledge companion to religion and science* (RCRS) finns en tydlig vilja att bredda diskussionen vetenskap-religion från vad den hittills har handlat om. Två föregångare till denna volym kan sägas vara Philip Claytons (red.) *The Oxford handbook of religion and science* (2006), samt Peter Harrisons (red.) *The Cambridge companion to religion and science* (2010). Medan dessa tidigare bidrag karaktäriserades av rigida och nästintill dikotomiska beskrivningar av det filosofiska landskapet med avseende på vetenskap-religion, så präglas istället RCRS av en mer inkluderande framtoning, samt en tilltagande specificering. Förutom de klassiska infallsvinklarna – såsom kristen teologi och dess förhållande till modern vetenskap, islam och modern vetenskap, kvantmekanikens implikationer för en religiös världsbild, emergensteorier kontra reduktionistiska synsätt, etc. – så finns här även andra och nya, spännande kategorier av frågor som har vuxit fram och som har fångat flera filosofers, teologers och naturvetares uppmärksamhet.

Exempelvis ägnas flera artikelbidrag åt frågor om transhumanism och artificiell intelligens. Robert M. Geraci visar hur olika framsteg gjorda inom bioteknologi utmanar konventionella uppfattningar om vad som kan sägas vara mänskligt och där gränsdragningen mellan människa och teknik verkar bli otydlig. Rullstollsburna som genom tankarna kan

styra sina rullstolar, strokepatienter som kan använda sig av olika språkprogram för att tala igen och robotarmar som också de låter sig styras av tankekraft. Är vi, givet dessa tekniska framsteg, människor eller *cyborgs*? Kommer det att vara meningsfullt i framtiden att skilja mellan dessa två koncept? I och med bioteknologins framsteg, samt biomedicinens möjligheter att förlänga liv (vilka behandlas i ett bidrag av Aubrey D. N. J. de Grey), så finns det även en tilltagande framtidsoptimism vilket tycks utmynna i en transhumanistisk soteriologi, en vision om det goda livet och människors ansvar inför efterkommande generationer. Detta är ett spännande forskningsområde som förtjänar ytterligare uppmärksamhet.

Andra bidrag värda att uppmärksamma rör frågor om icke-mänsklig kognition och vad som möjligen kan benämnas som ”djurontologi”. David Harnden-Warwick och Jesse M. Bering försöker i sin artikel att utifrån våra närmaste kusiner, schimpanserna, formulera en medvetandeteori (hur vi tolkar och interagerar med vår tillvaro) som ligger i linje med nutida evolutionär forskning, samt vidare att ge förslag på hur en sådan teori kan hjälpa oss att på ett bättre sätt förstå fenomenet religion. Deras slutsats är att människan äger egenskaper som exempelvis förmåga till reflexiv intuition och intentionella tillstånd, vilka bygger på ett ”jag-koncept”. Dessa egenskaper tycks inte vara lika närvarande hos andra arter. Det verkar därför som om det finns någonting specifikt med många mänskliga praktiker, däribland praktiken religion. Vidare menar Harnden-Warwick och Bering att det är möjligt att identifiera ett biologiskt gap mellan människan och andra arter, vilket tycks få religiösa och livsåskådningsmässiga konsekvenser.

Att RCRS lägger ett tydligare fokus på icke-religiösa livsåskådningar är också någonting som är viktigt för diskussionens fortlevnad och välstånd. Nutida religionssociologisk forskning vittnar om ett ökat intresse för icke-religiösa livsåskådningar, deras syn på människan och det goda livet, och det är därför välkommet att även diskussionen vetenskap-religion har börjat bli mer känslig inför detta faktum. Förhoppningsvis innebär detta att denna diskussion kan komma att få en ökad samhällsrelevans.

Dialogen vetenskap-religion, vilken tog akademisk form i och med Ian Barbour's *Issues in science and religion* (1966), har länge präglats

av ett ensidigt fokus på teism kontra ateism, vilket har tenderat att abstrahera diskussionerna. I *RCRS* görs dock flera gedigna försök att interagera med specifika religiösa traditioner och att visa på hur en specifik tradition kan relateras till olika empiriska teorier. I detta sammanhang är det värt att nämna Livia Kohns text, i vilken hon undersöker huruvida det utifrån ett taoistiskt perspektiv är önskvärt att med tekniska metoder förlänga livet, och vilka holistiska tekniker som taoister i så fall använder sig av för att åstadkomma detta. I hennes bidrag aktualiserar frågor om det naturliga, men även om när våra tekniker för att upprätthålla liv är en förlängning av vår naturliga kapacitet och när vi gör intrång på människans natur.

Strävan efter att undvika abstrakta diskussioner i *RCRS* framkommer inte enbart när författarna skriver utifrån givna religiösa traditioner och livsåskådningar, utan även när många av bidragen kretsar kring specifika vetenskapliga idéer, upptäckter och teorier och kring vilka religiösa och livsåskådningsmässiga konsekvenser dessa kan sägas ha. Många av bidragen är författade av människor aktiva inom de vetenskapsfält som de skriver inom, något som ger boken extra tyngd. Bidraget av biologen Terrence Deacon och antropologen Tyrone Cashman om rådande komplexitets- och emergensteorier är ett bra exempel på detta.

Diskussionen om relationen mellan vetenskap och religion tycks befinna sig i en förändringsprocess där gamla kategorier inte längre tas för givna, något som tydligt framkommer i *RCRS*, och där det finns en vilja att både bredda och specificera diskussionen vetenskap-religion. Därmed skapas möjligheter för framväxandet av nya, relevanta frågeställningar om vetenskapens progression och förändringar inom religiösa och ickereligiösa praktiker och livsåskådningar.

Mikael Leidenhag

Ola Wolfhechel Jensen (ed.): *Histories of archaeological practices. Reflections on methods, strategies and social organisation in past fieldwork*. Stockholm: National Historical Museum, 2012. 335 s. ISBN 978-91-89176-47-8, inb.

“Few, if any, disciplines can be said to be as intimately associated with its practice in the

field as archaeology.” It might be permissible to interpret the central concerns of this volume using the words of the editor of the work in question, Ola W. Jensen; quite explicitly it is the history of archaeological excavation as fieldwork, and somewhat more implicitly also its role and meaning for the disciplinary identity of archaeology.

The history of archaeology in the last couple of decades has come under serious critical scrutiny within the field of archaeology itself. Traditional historiographies of founder and precursors, primarily history as an aid in the development of professional identities, have been superseded by critical accounts actually useful in historical analysis.

This volume comprises a dozen articles on the history of archaeological practice very much in the critical vein. Like many anthologies it is derived from a congress session on the history of archaeology (Krakow, 2006), and assembles the efforts of Swedish, German and British historians of archaeology. As can be expected, perfect conceptual harmony and purpose of vision is not necessarily at hand.

Articles range widely from the context and practices of excavation and interpretation of Silesian (present day Poland) prehistoric burial urns in the early modern period (16th to 18th centuries) among German speaking scholars of the region by Dietrich Hakelberg (Freiburg). An article by the very senior, now retired, British archaeologist C. Stephen Briggs details British surveying techniques as applied on prehistoric sites in the 17th and 18th centuries, convincingly arguing for a considerable continuity of practice established well before traditional accounts of standards established in the late Victorian period of the 19th century.

The practices of German 19th century barrow excavation are presented by Gisela Eberhardt (Berlin). Susanne Grunewald's (Leipzig) paper deals with hill-fort excavations in the 19th and early 20th century Saxony, and how interpretative models and horizons of expectation and excavation practices conditioned each other. Frauke Kreienbrink (Leipzig) analyses the archaeological mapping and surveying techniques, extraordinarily detailed and consistent for the time, of the Württembergian surveyor Eduard Paulus. In 1858 he became the first to produce a complete archaeological mapping of one of the German states.

For the British again, Julia Roberts (Univ. of Lancashire) has supplied the article “Exca-

vating an Identity” dealing with British fieldwork in the first half of the 20th century as a means to constructing a professional identity, but analysed through the prisms of class and gender. The volume finally closes with three Swedish contributions. Gothenburg archaeologist Jarl Nordbladh has supplied a thought-provoking piece, not in itself dealing particularly with Swedish matters, on the use of scenarios, casts, models, reconstructions etc. in productions of archaeological interpretation and synthesis. If it falls slightly outside the theme of the rest of the volume, Elisabeth Arwill-Nordbladh’s article brings us back to it, in a fascinating study of the Swedish archaeological expedition to Rajasthan, India, in 1952–54, under the direction of Hanna Rydh, Sweden’s first female archaeology PhD. Archaeology’s potential in the service of imperialist and colonialist ventures is well known. This article provides a counter-point regarding its potential also for projects of decolonisation, with the added twist of the matter of Rydh’s gender thrown in for good measure. The closing article is provided by one of the Nestor’s of Swedish archaeology, Björn Ambrosiani. Being in part personal testimony it again strays somewhat from the common theme in an account of the development of Swedish contract archaeology in the 1950s and 1960s, dealing with aspects of organisation as well as methodological and technological developments.

As can readily be discerned the offerings of this volume are relatively varied. The case-study approach allows for very little in the form of general orientation in either a scientific landscape based on archaeological theory or practice. What it on the other hand does admirably is to provide the reader with a sense of the scale, sophistication and complexity that a history of locally situated archaeological practices entails. It is as situation analogous to histories of practice in other fields and disciplines, and as it turns out, this basic premise of the volume positions these histories of archaeological practice precisely within the context of more generalised history and sociology of science.

This is done in a very forceful introductory article by its editor Ola W. Jensen. The framing he provides for the selection of articles is as part of a constructivist history of archaeological fieldwork excavation practices. This gives it a more general interest from the point of

view of how a constructivist history and sociology of science has developed in the last thirty years. It also helps make the traditional centrality accorded to fieldwork in defining modern archaeology the logical focus for the volume.

Researchers at all familiar with constructivist arguments – as derived from the list of scholars and philosophers Jensen draws upon; Kuhn, Foucault, Fleck, Latour et al. – will find themselves on familiar ground. Actor-Network Theory is singled out having been of particular influence for Ola W. Jensen’s and Åsa Jensen’s joint article on the role of archaeological excavating practices in the field for defining a Swedish professional archaeological identity in the 19th century (though the impression is that Foucault might possibly have been almost as significant a source of inspiration).

Parts of this work may not quite share the strength of purpose and vision in offering us new and improved constructivist histories of archaeology, as does the editor’s introduction. The initial framing however is a powerful one, and it certainly seems still fruitful for historians of archaeology to confront the history of its discipline-defining excavation fieldwork. It stands to directly benefit from comparison with all those other relevant aspects of scientific practice also present in the volume’s introduction – be it publication strategies, the practices of the collection, museum or even laboratory, or even public media, etc. Archaeology is highly promising for inquiry into a history of scientific practices as part of a much wider complex of fieldwork dependant research. In the mean time, in reading this volume, the appetite for this kind of comparative approach has grown with the eating.

Olof Ljungström

Cyrus C. M. Mody: *Instrumental community. Probe microscopy and the path to nanotechnology*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2011. 280 s. ISBN 978-0-262-13494-1, Inb.

Numera är nanoteknik ett väletablerat begrepp som för de flesta nog hänger samman med möjligheter att konstruera mycket små saker, om det nu är gitarrer i atomär skala eller mer visionärt små robotar som kan undersöka våra kroppars minsta skrymslen och vrår. Hotande utsikter har inte heller saknats med

massarméer av små fjärrstyrda insektssvärmar som kan operera utan möjligheter till upptäckt av radar eller spionsatelliter. Självklart är nanoteknik i mycket ett begrepp som lanserats i marknadsföringssyfte för att skapa intresse och stöd för viss teknisk forskning, nämligen den som möjliggör vår kontroll av material ner till någon miljondel millimeter, det som av mångkunniga kallas nanometer.

Historien om hur nanoteknik utvecklades ur teknisk forskning kring det allra minsta saknar inte poänger. Nanotekniken visar sig bygga på en komplex väv av uppfinningar och innovationer som var lika mycket tekniska som organisatoriska och begreppsmässiga. Den kan sägas ha fötts i ett mischmasch av teknisk skaparglädje och avancerad forskning hårbärerad både inom universitet och industri där det inte sällan fanns intressanta samband. Exempelvis skapades de första spridda formerna av elektronmikroskop i början av 1980-talet vid IBM i syfte att hjälpa en av företagets forskargrupper trots att det fanns få eller inga förhoppningar om att kommersialisera tekniken och trots att en grupp universitetsforskare redan misslyckats med att skapa intresse för ett liknande instrument.

Forskarna vid IBM belönades 1986 med nobelpriset i fysik för svepelektronmikroskopet och redan året efter gick priset igen till samma IBM-laboratorium för upptäckten av supraledning i keramiska material. Trots att svepelektronmikroskopet fick allt vidare spridning ledde den aldrig till att IBM gjorde några vinster på patent eller licenser, i synnerhet inte om man även tar med investeringarna i kalkylen. Svepelektronmikroskopets klena kommersiella framgångar fångas väl av en industriforskningsledare. På frågan om hur det var möjligt för IBM:s laboratorium att bedriva forskning som belönades med inte mindre än två nobelpris i mitten av 1980-talet svarade han helt sonika ”Poor Management!”

Kommentarer som dessa är studiens välsigelse och förbannelse. Citat och referat från en mängd aktörer levandegör framställningen som blir både lättläst och underhållande, för att inte säga spännande. Samtidigt innebär källorna – förutom traditionellt arkivmaterial och etnografiskt fältarbete under några år kring sekelskiftet 2000, också mängder med intervjuer, knappt tvåhundra med alla möjliga typer av aktörer från ledande seniora forskare till tekniker och doktorander – att det i mångt och mycket blir aktörernas historia utan mer

ingående reflektioner över hur deras analyser kan leda till tendenser i den historiska framställningen.

Till styrkorna hör Modys egna analyser av hur svepelektronmikroskopets kommersialisering av små forskarledda start-up-företag i slutet av 1980-talet och framför allt under 1990-talet ledde till ett tydligt uppsving i forskningen. Något som i sin tur ledde till att forskare som sysslade med svepelektronmikroskop kunde välja att antingen skapa starka band med tekniken genom att själva engagera sig i användningen och utvecklingen av den eller endast knyta an svagt genom att be en labtekniker köpa en apparat och gå en kurs för att sedan använda mikroskopet som en välkänd och etablerad teknik, vilken som helst. Samtidigt som svepelektronmikroskoperna kunde köpas av kommersiella tillverkare minskade forskningen med denna inriktning vid IBM och Bell Labs och istället fick verksamheten vid universiteten ett uppsving.

Parallellt med denna utveckling knöts också band med andra forskningsinriktningar där man exempelvis sysslade med undersökningar av mikrostrukturer. Här märks också förskjutningar från intresset för material som halvledare till undersökningar av biologiska material och makromolekyler. Att svepelektronmikroskop spreds bland olika typer av organisationer och verksamheter liksom inom olika vetenskapliga discipliner utgör för Mody den viktigaste grunden för etablerandet av nanoteknik som en brygga mellan kommersiella, administrativa och vetenskapliga företrädare liksom andra samhällsintressen. Genom att flera grupper och organisationer kunde hitta en gemensam flagg under prefixet ”nano” kunde de nå större legitimitet och acceptans. Faktum är att flera av dem som deltog i denna process tog avstånd från de storvulna visioner om nanoteknikens möjligheter som kom att få spridning i exempelvis populära sammanhang senare under 1990-talet.

Modys studie ger intressanta inblickar i hur en av vår tids mest omhuldade vetenskapliga discipliner skapades ur en lös sammanslutning av svepelektronmikroskopets tidiga konstruktörer och användare. Här finns samtidigt indikationer på att historien är mer komplicerad och involverar även andra grupperingar som här inte fått den plats de kanske förtjänar, exempelvis molekylärbiologer eller forskningsadministratörer. Här finns alltså värdefulla ledtrådar till nanoteknikens framgångar utan

att det för den sakens skull handlar om den sluttgiltiga historien.

Thomas Kaiserfeld

Kristian H. Nielsen, Michael Harbsmeier & Christopher Ries (ed.): *Scientists and scholars in the field. Studies in the history of fieldwork and expeditions*. Aarhus: Aarhus University Press, 2012. 476 s. ISBN 978-87-7124-014-6, inb.

Att avgränsa fältstudier och expeditioner som ett vetenskapshistoriskt tema går hand i hand med flera pågående historiska diskussioner. Vetenskapssociologiska och historisk-geografiska analyser inspirerade av Bruno Latour och på senare tid David Livingstone, har i allt större utsträckning kommit att handla om geografins betydelse för hur kunskap genereras.

Rum och kunskap är dock väldigt breda begrepp och fältstudier och expeditioner utgör i sig ett stort ämnesområde; sammantaget spänner bidragen i boken *Scientists and scholars in the field* över sex århundraden. Även om redaktörerna i introduktionen pekar på generella teman och gör synkrona kopplingar mellan bidragen är det en kronologisk disposition som styr ordningen i vilken de sju ton bidragen följer på varandra. En del av de poänger som redaktörerna gör inledningsvis går lätt förlorade i en genomläsning, men det har också med att göra att fältstudier och expeditioner är ett svårfångat och mångfacetterat ämne.

Christopher Ries artikel om geologiska undersökningar på Grönland på tidigt 1900-tal och hans diskussion av geopolitiska spänningar, professionalisering, internationalisering, institutionalisering och förändrade praktiker är kanske den artikel som i sin bredd och balans mellan empiri och analys tydligast exemplifierar hur potentiellt fruktbart fältstudier/expeditioner är som historiskt tema. Jeremy Vettors artikel om "Central West" (USA) som föremål för en rad olika typer av studieansatser (*survey, network, stations and quarries*) har en liknande bredd och analytisk pregnans även om den är något baktung faktamässig. Serge Rebus diskussion om intensiva respektive extensiva fältstudier med utgångspunkt i schweizisk antropologi tar på ett liknande sätt utgångspunkt i kopplingen mellan rum och praktik. Som en ingång i ämnet utgör dessa artiklar några av de mest läsvärda.

Det är troligen inte en slump att de ovan omnämnda artiklarna alla täcker ungefär samma tidsperiod. Fältstudierna om fältstudier/expeditioner utförda under 1800-talets andra hälft och början på 1900-talet belyser speciellt väl spänningar mellan praktik och teori. Något som inte förvånar givet att institutionalisering och professionalisering var processer som gick i otakt i olika ämnen och sammanhang, kanske framförallt under denna period. Därtill är det en epok då förändrade ideal vad gäller objektivitet påverkade vetenskapsproduktionen. Att fältstudier fortsätter att generera spänningar mellan discipliner visar även bidragen som behandlar vår närmaste historia, som t.ex. Jenny Beckmans artikel om den svenska Artdatabanken. I de äldre historiska fältstudierna, som t.ex. i Kasper Risbjerg Eskildsens artikel om tyska rese-närer i Holland och deras förhållningsätt till företrädare för den radikala upplysningen, och i Michael Harbsmeiers bidrag om instruktioner och 1700-talsresenärer är det istället den öppna attityden gentemot informanter eller kontinuiteten över tid i förhållningsätt till fältgenererad kunskap som understryks. Det indikerar att det finns utrymme för vidare diskussioner kring övergången mellan äldre historia och modern historia vad gäller fältstudier och expeditioner. För den som vill ha ett längre kronologiskt perspektiv, eller kanske använda fältstudier och expeditioner som utgångspunkt i undervisning, skulle jag vilja uppmantra till att parallellt med denna volym läsa *Histories of scientific observation* (University of Chicago Press, 2011) redigerad av Lorraine Daston och Elizabeth Lunbeck.

Antropologi/etnografi och kartografi är de två discipliner vars relation till rumsliga studier blir bäst belyst i denna bok. Och det är kanske framförallt i detta sammanhang som läsaren skulle vilja ha tydligare återkopplingar mellan relevanta bidrag eller kanske ännu hellre en mer tematiserad disposition. Annars har antologin en tydlig nordeuropeisk och framförallt dansk tyngdpunkt. Jeppe Strandsbjergs artikel om dansk kartografi tillsammans med Palle O. Christiansens om dansk etnologi, Esther Fiels om danska expeditioner till Asien, ovannämnde Ries artikel om grönländsk geologi och Kristian H. Niensens dito om Galathea 3-expeditionen skapar tillsammans en kronologi och ett sammanhang som t.ex. Anke Fisher Kattners artikel om franska upptäcktsresande i Etiopien eller Kasper Andersens

diskussion om ”upptäckar-ingenjörer” i brittisk tjänst inte kan generera (även om dessa bidrag är nog så läsvärda i sig). Det kanske är så att ett mer analytiskt förhållande till fält-

studier och expeditioner som fenomen i sin tur genererar ett behov av såväl mer historisk kontext som en tydligare kronologi.

Hanna Hodacs

Svensk historia

Elisabeth Mansén: *Sveriges historia 1721–1830*. Stockholm: Norstedts, 2011. 687 s. ISBN: 978-91-1-302441-7, inb.

Det är av naturliga och uppenbara skäl svårt att sammanfatta och ge röst åt ett drygt sekel av ett lands historia. Lika svårt är det att på ett rättvisande och allsidigt sätt recensera böcker som när sådana ambitioner. Norstedts *Sveriges historia 1721–1830* utgör inget undantag från dessa regler. Elisabeth Mansén voluminösa och lärda översikt meddelar huvudlinjerna i den kulturella, religiösa, sociala, politiska, ekonomiska och kunskapsmässiga utvecklingen, samtidigt som de kompletteras av en mängd belysande detaljer och utblickar. Ansatsen är explicit totalhistorisk (632): ”Den förvirrande mångfald av intryck och tankar som det dätida livet skapade varje sekund, minut, timme, dag, vecka, månad, årstid och år utgjorde livet för tidens människor. Och deras erfarenheter, eller åtminstone spåren av dem, bör beredas utrymme inom dessa pärmar” (13). De många exemplen och sidospåren konkretiserar det förgångna och gör det levande på ett vis som enbart ett tecknande av de stora förändringsprocessernas konturer inte har förmågan att göra. Det förflutna blir därmed, åtminstone emellanåt, lika flytande eller ”vätt” som läsarens egen samtid, något som även det rikhaltiga bildmaterialet bidrar till. Även om animeringen av 1700-talets livsvärld är uppfriskande och välkommen, köps den dock till priset av en ökad svåröverskådlighet och plottighet, för att inte tala om ett omfattande sidantal. Få läsare torde ha tålmod att avnjuta boken från pärm till pärm, vilket å andra sidan knappast heller är meningen; det handlar snarare om att generera eller stimulera en aptit för den aktuella tidsperioden hos en historieintresserad allmänhet.

Sveriges historia 1721–1830 har åtskilliga förtjänster och styrkor, vilka här bara kan exemplifieras. En av dem är det resoluta och genomgående invälvandet av omvärlden, inte

minst i kapitlet ”Resor, kolonier och handel”, där läsaren får stifta bekantskap med en rad fenomen, som Ostindiska kompaniet, orientalism, svenska kolonier och kolonialförsamlingar, bildningsresor, järnexport, de rumsliga förflyttningarnas infrastrukturella förutsättningar samt Sverigeresenärers bilder av landet de besökte. Utlandets frekventa närvaro i boken speglar och förstärker den betoning av globala och transnationella sammanhang som på senare tid blivit alltmer framträdande inom den svenska 1700-talsforskningen. Andra förtjänstfulla inslag utgör de sexualhistoriska resonemangen i avsnitten ”Erotik och eskapader”, som bland annat låter de sexuella stämningarna komma till uttryck genom Margareta Benzelia, Gustaf Hallenstierna och Carl August Ehrensvärd, och ”Sexuell identitet och skilda preferenser”, som uppehåller sig vid sodomi. Avsnittet ”Nation och romantik”, där den pommersk-tysk-svenske konstnären Caspar David Friedrich ställs i centrum, innehåller viktiga och koncisa reflektioner kring 1700-talets flerdubbla nationella identiteter. På ett generellt plan skall framhållas att författaren överlag förhåller sig aktivt till tidigare forskning och är generös med att apostrofera de forskare hennes skildring bygger på.

Ett problem med *Sveriges historia 1721–1830* och det totalhistoriska angreppssättet är att vissa centrala företeelser förenklas och inte ägnas tillräcklig uppmärksamhet. Den politiska utvecklingen kommer till exempel inte riktigt till sin rätt, och merkantilismbegreppet framstår trots att det kritiserats och komplicerats inom den sentida forskningen som klart och entydigt. Vid ett tillfälle anträffas uttrycket ”merkantilismens kameralism” (115), en allt annat än klagande förening av två vaga begrepp som brukar, och bör, hållas isär. Upplysningsbegreppet diskuteras mer utförligt, men förblir icke desto mindre suddigt. Det utgår dessutom tydligtvis i hög grad från Frankrikes *lumières*, fastän författaren påpekar att Sveriges och andra länders upplysning inte kan likställas med den franska

(151 f.). Mansén identifierar merendels upplysning med radikalitet, individualism, universalism, emancipation, förnufts- och utvecklingsstro, hävdande av tankefrihet och tolerans, demokratiska böjelser, jämlikhetssträvanden, auktoritets- och samtidskritik samt kunskaps-spridning (152, 390, 393 f., 404, 490, 552, 615). Alla dessa element är förvisso lätta att återfinna i 1700-talets Sverige, men det kan invändas att upplysning i dåtidens svenska ståndssamhälle primärt handlade om nytto-betonad och patriotiskt motiverad informationsspridning på det beståendes grund och överhetens villkor. Ett sådant perspektiv har anlagts av bland andra Lisbet Rausing (tidigare Koerner), som talat om en ”Östersjöupplysning”, vilken kännetecknades av nyttoivrande och lutheranism och bars upp av lärda aktörer som stod myndigheterna nära. Det går vidare att ifrågasätta vissa av de dispositionsval som gjorts; det ter sig till exempel en aning märkligt att diskussionerna av frihets- och upplysningsbegreppen återfinns i kapitlet ”Befolkning”, som för övrigt är ett av bokens spretigare. Valet att redogöra för frimurarna, ordensväsendet och samlarkulturen i kapitlet ”Stadsliv”, som mestadels behandlar det urbana rummets gestaltning, reser likaså en del frågetecken.

Om en allmän kritik skall riktas mot *Sveriges historia 1721–1830*, så blir det i slutändan litet för mycket av det goda. Det rastlösa myllet av sakuppgifter och utvinkningar ger liv åt den sammansatta, flytande helhet som det beskrivna tidevarvet utgjorde, men tynger också ner framställningen och riskerar att grumla sikten i historiens redan svärgeomträgliga vatten. Samtidigt dras läsaren obönhörligt in i det förflutnas tanke- och erfarenhetsvärld, varför författaren lyckats i sin föresats att levandegöra en historia som annars lätt abstraheras, reduceras och presenteras som given. En annan övergripande kritik rör periodvalet. Fokus ligger – i och för sig inte recensenten emot – tydligt på frihetstiden och den gustavianska eran, medan Karl Johantiden ges betydligt mindre uppmärksamhet, vilket framgår inte minst av kapitlet ”Makt och monarki”, där de första decennierna under ätten Bernadotte upptar inalles två sidor. Det skulle mot bakgrund av författarens kronologiska preferenser kanske ha varit klokt att låta boken täcka in epoken 1721–1809, så att perioden 1809–1830 hade kunnat beredas mer utrymme i den nästföljande volymen av Norstedts storstilade utgivningsprojekt.

Alldeles oavsett de kritiska synpunkterna ovan, är det avslutningsvis på sin plats att konstatera att *Sveriges historia 1721–1830* formar sig till ett läsvärt, kunskapsrikt och mycket kompetent utfört översiktsverk, vars innehåll torde tilltala såväl historiskt intresserade i allmänhet som historiker av facket, då Elisabeth Manséns vittfammande berättelse om 1700- och 1800-talen rymmer något för snart sagt alla smaker.

Mathias Persson

Eva Nilsson Nylander: *The mild boredom of order. A study in the history of the manuscript collection of Queen Christina of Sweden*. Lund: Bokhistoriska skrifter 8, 2011. 327 s. ISBN 978-91-7473-166-8, hft.

Drottning Kristina (1626–1689) fortsätter att inspirera forskare och nya undersökningar kring henne publiceras kontinuerligt, inte bara under olika jubileumsår. En del av studierna kring hennes person, som verkar förbluffande modern, har utgjorts av mindre lyckade, rent av anakronistiska interpretationer (Hildegard av Bingen och Christine de Pizan har drabbats av samma öde som Kristina), men solida, källkritiska arbeten utkommer också allt emellanåt. Kristinas viktiga roll som boksamlare och *femina docta* är välkänd och är en del av fascinationen kring denna historiska figur.

Eva Nilsson Nylanders avhandling om hur Kristinas handskriftssamling skapades och utvecklades gäller alltså kärnproblematiken i Kristinaforskningen. Författaren är en internationellt etablerad handskriftsforskare som på 1990-talet deltog i katalogiseringen av *Fondo regimense* (”Drottningens samling”) på Vatikanbiblioteket. Författaren har således haft en utmärkt möjlighet att ingående studera Kristinahandskrifterna, vilket ger ett historiskt sett enastående underlag för hennes studie.

Avhandlingen gäller uppkomsten och utvecklingen av *Fondo regimense*, som till största delen består av handskrivna böcker som tillhört drottning Kristina men som även innehåller hundratals handskrifter som införlivats i samlingen efter att Kristinas bibliotek köptes av kardinal Pietro Ottoboni (1610–1691). Denne blev påve Alexander VIII år 1689.

Texten är uppdelad i nio kapitel med följande teman: 1) bakgrund till forskningsprocessen samt de teoretiska aspekterna av biblioteks-

och samlingshistoria; 2) redogörelse av tidigare forskning om Kristinas bibliotek från Arckenholtz till Élisabeth Pellegrin; 3) Kristinas bibliotek i Stockholm, Antwerpen och Rom; 4) katalogiseringsprinciper på 1600-talet samt Kristinas bibliotek i Stockholm, som beskrivet i Vossius Stockholmskatalog; 5) Kristina som samlare; 6) Kristinas handskrifter i Vatikanbiblioteket, med en översikt över hennes tryckta böcker; 7) *Fondo reginenses* utveckling; 8) katalogiseringspraxis fr.o.m. 1700-talet t.o.m. 1900-talet; 9) sammanfattning.

I kapitel 1 anger författaren vilka syften hennes undersökning har. Hon vill reda ut hur samlingen formades, vilken funktion samlingen hade för Kristina och andra och hur olika organiseringsförsök återspeglar olika epistemologiska traditioner.

I samma kapitel redogör författaren på ett mycket klart och övertygande sätt för den metodologi, som hon tillämpar på materialet, dvs. granskning av original exemplaren, bibliotekskataloger och arkivmaterial. En viss förvåning väcker däremot sektionen (23ff.) om teoretiska aspekter av biblioteks- och bokhistoria, som verkar nästan påklistrad. Här hänvisar författaren endast till bokhistorisk forskning à la Darnton, som befattar sig främst med den tryckta boken och än idag tycks ignorera handskriftsforskningens metodologi och resultat. I handskriftsforskningen har ju den vida historiska och sociologiska kontextualiseringen av skriften, analysen av böckernas materiella egenskaper, proveniensforskning och bibliotekshistoria varit mainstream sedan 1800-talet (Ebert, Wattenbach, Delisle, Traube). I denna sektion tas ingen hänsyn till den helt centrala tysk-, fransk- och italienskspråkiga forskningstraditionen i bokhistoria som författaren säkert känner till och som skulle ha varit relevantare för studien. I den egentliga analysen av materialet visar författaren sin kompetens som handskriftsforskare. Här kunde författaren ha tagit mer hänsyn till den franska forskningen (t.ex. Delisles anmärkningar om vissa beståndsdelar av och bakgrunden till Kristinas samling i *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale 1* (Paris 1868, 280ff.: Mazarinaffären, Pétaubiblioteket, osv.).

Kapitel 2 innehåller en saklig och klart uppställd redogörelse för forskningen om Kristinas bibliotek fr.o.m. Johan Arckenholtz' (1695–1777) *Mémoires concernant Christine reine*

de Suède (1751–1760) till Stefano Fogelberg Rota (2008).

I kapitlen 3–8 utnyttjar författaren sin sunda metodologi och sina källor till fullo. Hon ger en noggrann redovisning för vilka böcker som fanns i biblioteket, hur de var organiserade och förvarade i Stockholm och placerar Vossius' katalog i en historisk och bibliotekshistorisk kontext. Utökande av samlingen och dess flyttning till Rom beskrivs i detalj. I kapitel 5 analyseras Kristinas samlande ur ett vidare kollektionistiskt perspektiv. Författaren understryker det faktum att boksamlandet var ett element i skapandet av den kungliga imagen. Hon kommer till den slutsatsen att Kristinas bibliotek inte var ett uttryck för lidelsefull personlig bokkärlek utan ett internationellt projekt som planerades och genomfördes av Vossius och Kristinas andra lärda bibliotekarier, visserligen i all hast på grund av de politiska och ekonomiska förhållandena. Kapitlen 6–8 behandlar på ett mycket förtjänstfullt sätt bibliotekets öde efter Kristinas död. Den detaljrika beskrivningen av vändpunkterna sätts i ett allmänare sammanhang av biblioteksekonomisk praxis under 1600–1700-talen.

Denna viktiga studie, som bjuder på rikligt med nytt material och resultat för Kristinaforskningen, skulle ha förtjänat en sista redigeringsomgång. Engelskan är ställvis haltande, även i undertiteln, där det borde stå "A study of the history" (i stället för "in"), eller när Margareta Brahe betecknas som Kristinas "court mistress" istället för hennes "lady-in-waiting" (hovdam). Avhandlingens språkpolitik och bibliografiska konventioner väcker förvåning: det hänvisas ofta till engelskspråkiga översättningar av verk på olika språk, vilka upptas som originalverk på engelska fast de ursprungligen publicerats på franska (t.ex. R. Chartiers *L'ordre des livres*, som citeras som *The order of books* och t.o.m. som *L'ordine dei libri*), tyska (W. Benjamin, som dog 1940 och vars essä "Ich packe meine Bibliothek aus", publicerad i *Die literarische Welt* 1931, här upptas som en originaltext författad tillsammans med Hannah Arendt på engelska år 1968, under titeln "Unpacking my library"), italienska (L. Balsamo, *La bibliografia. Storia di una tradizione*, utgiven i Firenze 1984, upptas här som en engelsk originaltext, *Bibliography. History of a tradition* från 1990), och slutligen spanska (J. L. Borges, "El idioma analítico de John Wilkins", som kom ut 1942

men som i bibliografin förekommer som en engelsk originaltext från 1973). Detta förfarande når sin höjd med Heliga Birgitta, som anges ha publicerat *Revelaciones* år 1971, och med Isaac Vossius (1618–1689) som tillsammans med Christian Callmer utgett en bibliotekskatalog i Stockholm samma år. Långa citat från icke särskilt relevanta primärkällor eller sekundärlitteratur kunde antingen utslutits eller tagits med bara i författarens sammanfattning av ursprungstexten. Exempel på detta finns på s. 79, där det citeras ett kinesiskt verk, som ursprungligen översattes till spanska och sedan till engelska, eller de långa citaten från Muensterberger och Åslund (142–144) och Rosamond McKitterick på (161–162). Bildtexterna kunde vara mer informativa om författaren hade angett signum för de band som innehåller de högklassigt reproducerade bladen. Systematiska korshänvisningar skulle ha gjort texten ännu mera lätläst. Alla dessa skönhetsfel kunde lätt ha eliminerats genom en akademisk förhandsgranskning av manuskriptet, som tyvärr inte längre är praxis vid de svenska lärosätena.

Eva Nilsson Nylanders studie är ett mycket viktigt bidrag inte bara till forskningen om Kristina och Vatikanbibliotekets historia utan även till den mer allmänna bok- och kulturhistoriska forskningen.

Outi Merisalo

Jonas Nordin: *Frihetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige*. Stockholm: Atlantis, 2009. 367 s. ISBN: 978-91-7353-292-1, inb.

Syftet med *Frihetstidens monarki* är att beskriva monarkins – eller, för att använda Jonas Nordins terminologi, konungamakts – villkor och betydelse under en period då kungarna hade en jämförelsevis svag ställning, mellan stormaktstiden och den gustavianska eran. Boken består av tre delar, som fokuserar på i tur och ordning institutionens konstitutionella definition och idéinnehåll, framställningar av konungamakten visavi undersåtarna och folkliga tolkningar av monarkin. Författaren visar tydligt och övertygande hur inrättningen förblev ett oundgängligt fundament med avseende på både samhällsordningen och rikets förhållande till andra stater. Folket fortsatte inte för inte att matas med bilden av en verkligt regerande konung, eftersom de verkliga härskarna

– rådet och ständerna – inte hade samma legitimitet som monarkin under frihetstiden.

Studien är tvärvetenskaplig och inkluderar såväl social och politisk historia som idéhistoria, presshistoria, rättshistoria, ekonomisk historia och konsthistoria. Bokens titel gör ingalunda dess innehåll rättvisa, eftersom den behandlar mångahanda företeelser och innefattar rikligt med utblickar, ofta mot föreställningar och omständigheter som, för att parafrasera Sven Delblanc, vetter bakåt i tidens ström. Det handlar om vyer mot äldre förmodern historia och monarkins idéhistoriska rötter i antiken och medeltiden, till exempel i samband med kungarnas gudomliga sanktion, vilken redan på 700-talet uttrycktes i termer av *Dei gratia* (83). De kontextualiserande partierna är som regel koncisa; ett bra exempel är härvidlag utredningen av konungamakts relation till folkviljan och den allmänna opinionen i 1700-talets Europa (128 f.).

Frihetstidens monarki utgör ett lyckat och än så länge ganska ensamt försök att koppla greppet om den frihetstida konungamakten, i kontrast till frihetstidens regenter, som varit mer populära studieobjekt än den institution de bar upp. Särskilt de två avslutande kapitlen, ”Opinioner – politik” och ”Opinioner – monarken”, är mycket intressanta, eftersom de bygger på en sällsynt analys av rättskällor som tillkommit vid åtal rörande majestätsbrott och går på djupet med folkliga föreställningar om monarkin. Det finns icke desto mindre några saker att erinra mot undersökningen. Boken har ordet ”offentlighet” i sin undertitel, men författaren för ingen diskussion om begreppet eller forskningsdebatten kring detsamma; Jürgen Habermas och hans kritiker lyser med sin frånvaro. Nordin nöjer sig med att kortfattat redovisa Benedict Andersons tes att pressen bidrog till nationsformeringen och med att påpeka att den ökande tidningsrapporteringen om monarkin under 1700-talet ackompanjerade ”en växande inhemsk publik sfär eller en tilltagande offentlighet, för att låna en inom forskningen bekant term” (112). Detta är synd, eftersom undersökningen i praktiken är ett led i en pågående revision av Habermas offentlighetsbegrepp, som bland annat kritiserats för att det bortser från offentlighetens åsiktsmässiga heterogenitet och statsmaktens aktiva delaktighet i det offentliga rummet. Här hade Nordin med fördel kunnat anknyta till en internationell forskningsfront, vilket hade fått en redan tung analys att väga ännu tyngre.

Man frågar sig också vad ”parlamentarism” (129) betyder i ett 1700-talssammanhang; inte heller i detta fall finns något teoretiskt resonemang att tillgå.

Hattarna och mössorna är liksom offentlighetsbegreppet huvudsakligen frånvarande i framställningen. Även om partierna och deras respektive relation till monarkin i stor utsträckning utretts av tidigare forskning, hade boken vunnit på åtminstone en schematisk redogörelse i frågan. De ”herrar” (riksråden) och den ”herremakt” (rådets maktutövning) som författaren tidvis återkommer till utgör förvisso inte någon huvudsak för hans bok, men politiker som Carl Gyllenborg, Carl Gustaf Tessin och Anders Johan von Höpken var oenkligen viktiga aktörer i förhållande till den frihetstida monarkin, och bristen på bakgrundsinformation medför att de blir onödigt mystifierade och abstrakta.

Fastän studiens övergripande struktur förklaras tydligt, står det inte alltid helt klart för läsaren hur kapitlens avsnitt hänger samman med varandra; dispositionen skulle med fördel ha kunnat motiveras mer och övergångarna mellan avsnitten ha polerats till en aning. Vissa delar av boken ter sig mindre genomarbetade än andra. Avsnittet ”Religionen” (36 f.) innehåller flera upprepningar, ”Konungamakten och statens kontinuitet” (53 ff.) är inte alldeles följdriktigt uppbyggt och ”Kritik mot riksdagsväldet” (219 ff.) har en lätt tillkrånglad inledning.

Dessa anmärkningar innebär dock på intet vis att *Frihetstidens monarki* inte är en i allra högsta grad läsvärd exposé över ett underskatat och underutforskat tema. Nordins arbete får förhoppningsvis uppföljare, vilka med fördel kan ta avstamp i hans mångfacetterade empiri och uppslag, inte minst de handlingar från bondeståndet som Nordin anser vara potentiellt fruktbara källor men som han själv inte haft möjlighet att inventera.

Mathias Persson

Karin Sennefelt: *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia förlag, 2011. 333 s. ISBN 978-91-703-1234-2, inb.

I *Politikens hjärta* studerar Karin Sennefelt den politiska kulturen i frihetstidens Stockholm. Sennefelts syfte är att se på medborgarblivet under riksdagens sammankomster, men

hon flyttar fokuset från de självklara politiska arenorna till de mindre rummen där det politiska livet utspelade sig. Sennefelt rör sig på gator, på torg, i privata hem, på krogar och till och med in på kroppen för att studera möten och flyktiga kontakter samt gester och symboler som hade politisk betydelse. Det är alltså det utomparlamentariska livet som Sennefelt vill synliggöra, och hon ifrågasätter tidigare forsknings koncentration på partipolitiken och fascination för adel, uppror och arbetet i riksdagen. Som en viktig komponent i medborgardanandet lyfter Sennefelt fram kön, och då framför allt manlighet. Sennefelt vill visa hur kön var avgörande för gränsdragningen mellan vem som accepterades som en fullvärdig medborgare, men gränsen låg inte endast mellan män och kvinnor utan även förmågan att uppvisa rätt sorts manlighet blev en utslagsgivare.

Styrkan i Sennefelts bok är beskrivningen av det politiska landskapet och den politiska vardagen i frihetstidens Stockholm. Den rumsliga aspekt som Sennefelt lyfter fram och de politiska noder, för att använda Sennefelts egna ord, är fångslande. Genom att fokusera på det rumsliga och på enskilda ögonblick får Sennefelt fram politikens vardag. Detta gäller speciellt kutymen vid möten på gator och torg, bjudningar till hemmen samt trakteringar, som kunde leda till viktiga men samtidigt ofta kortvariga patronageförhållanden. Ett exempel ur boken illustrerar de flyktiga kontakter som kunde ha politiska implikationer. År 1723 uppstod en dispyt i ständerkommissionen om hur Abraham Dahlén, notarie vid ständernas kontor, och kommissarie Osthoff hade anlät till kaffehuset PärLAN. Enligt Dahlén hade de först träffats hemma hos kommissarie Osthoff i ett mindre sällskap och sedan tillsammans gått till PärLAN för att dricka kaffe med sekreteraren Gehebe. Detta implicerade alltså att de hade en närmare kontakt och ett, i alla fall tillfälligt, lojalitetsband. Osthoff förnekade strängt att de hade anlät som ett sällskap, utan menade att de helt enkelt hade gått efter varandra in på kaffehuset, vilket inte föranledde en politisk koppling mellan honom och de andra männen (94). Med detta exempel visar Sennefelt den kanske lilla men avgörande skillnaden mellan att gå efter någon eller bredvid någon då man rörde sig i staden.

Sennefelt lyfter även fram gränser för politisk påverkan men visar hur dessa gränser ständigt överträddes och försköts. På detta sätt

får Sennefelt får fram olika aktörer inom det politiska livet i frihetstidens Stockholm. Det är inte endast riksdagsmän som verkade på det politiska fältet utan även andra med politiska intressen som drogs till Stockholm vid riksdagarnas sammankomster. Genom ett rumsligt angreppssätt får Sennefelt alltså fram olika medel som stod till hands för ett fullständigt medborgarskap under frihetstiden.

Den andra spännande infallsvinkeln i Sennefelt studie är användningen av manlighet som ett analytiskt verktyg för att förstå medborgarskapandet. Sennefelt lyfter fram kvinnors och mäns olika möjligheter att delta i det politiska livet, där kvinnor oftast var uteslutna men kunde finna kryphål för politiskt engagemang. Sennefelt lägger dock mera vikt vid manlighet och visar hur gränser drogs mellan olika män och olika uttryck för manlighet. Manlig umgängeskultur med dryckeskap och patron-klientförhållanden var viktiga delar i den politiska kulturen, vars spelregler männen skulle behärska. Dit hade varken kvinnor eller alla män tillträdde. Sennefelt visar hur skillnader skapades och upprätthölls mellan män av olika stånd och åldrar men även hur vikt lades vid att kunna uppvisa rätt sorts manlighet. Syftet är alltså att använda manlighet som ett sätt att nå en djupare nivå och skapa en vidare förståelse för medborgarskap och politisk kultur i frihetstidens Stockholm. Tyvärr känns ambitionen något halvfärdig. För läsaren förblir det ofta oklart varför något tolkas som ett uttryck för just manlighet. Sennefelt skriver exempelvis att en balanserad manlighet var nödvändig för en riksdagsman för att kunna manövrera i det politiska livet. Men vad bestod denna balanserade manlighet egentligen av? Det skulle ha behövts en mera gedigen diskussion om 1700-talets könsordning eller könsrelaterade idealbilder för att ge stadga åt Sennefelts analys. Även de genusteoretiska utgångspunkterna skulle ha kunnat tydligare redogöras för. Det betyder inte att man som läsare betvivlar den analys som Sennefelt har gjort men att tillvägagångssättet ofta är höljt i dunkel och att analysen då känns för ytlig. Sennefelts studie illustrerar det problem som forskare som vill studera manlighet i historien ofta står inför. För forskaren själv är det självklart att den historiska källan berättar om manlighet, trots att det sällan står tydligt utskrivet. Men hur förmedla det till läsaren, så att det blir djupgående och övertygande?

Hanna Lindberg

Nils Erik Villstrand: *Sveriges historia 1600–1721*. Stockholm: Norstedts, 2011. 592 s. ISBN 978-91-1-302440-0, inb.

En viktig del i historieskrivningen är att summera enskilda forskningsresultat och skapa en sammanhängande berättelse. Senast under 1920-talet gav Norstedts förlag ut en *Sveriges historia till våra dagar* med en rad framträdande historiker som författare av de fjorton volymerna.

Mestadels var det fråga om revideringar av en utgåva från sent 1800-tal. Det har alltså dröjt nästan hundra år till en rejäl nysatsning, nu med Dick Harrison som huvudredaktör och allt nyskrivet och med en i alla avseenden modernare presentationsmodell. Skillnaderna mellan 1920-talsversionen och den nya är i alla avseenden betydande. Våra dagars historiker ställer andra frågor och använder annat material och kanske än viktigare ser man på historiens uppgift i ett nytt ljus.

Föreliggande volym är den fjärde i en serie om åtta. Varje band omfattar ca 600 eller 700 sidor och är mer omfattande än banden i 1920-talsupplagan. Däremot finns en förskjutningen i utrymmet som ges de olika epokerna. Tre band ägnas forntid, medeltid och själva reformationstiden, vilket i omfång faktiskt i stort motsvarar den tidigare versionen och tre volymer ägnas nu modern tid från 1830 och till nutid, vilket överraskande nog inte skiljer sig dramatiskt från 1920-talets utgåva. Då fick 1700-talet med två band något större utrymme, men tydligast blir skillnaden mellan 1920-talets svenska historia och nutidens främst beträffande 1600-talet. I förra utgåvan fick samma period mer än tre volymer och i det närmaste utgjorde stormaktstiden en fjärdedel av tidens hela svenska historia.

Nils Erik Villstrand har nu fått på sin lott att på knappa 600 sidor skildra det dryga sekel som var unikt i svensk historia därför att riket i så hög grad blev en mäktig och aktiv part av Europas politik. Så hade det inte varit tidigare och så har det heller inte blivit därefter. Detta inbjöd förr till en nationell och något pompös historiesyn som skänkte åt krigshändelserna och politiken stor uppmärksamhet.

Vi kan fundera över varför stormaktstiden numera har blivit en epok som kanske mer besvärar än lockar. Villstrand har naturligtvis varit bunden inte bara av en redaktionell planering utan också av den forskning som gjorts under de senaste femtio åren. Då blir skillnaderna mot hur det var för ett sekel sedan

stora. Tonläget är nu ett annat och inriktningen på 1600-talet i historieforskningen har numera i allt mindre utsträckning ägnats politikens aktörer och deras beslut.

Villstrand har gjort ett berömvärt arbete i att inkludera forskningsinriktningen i berättelsen. Ofta hänvisar han direkt till de olika forskarna. Dessutom väver han förtjänstfullt in i framställningen alla fall där forskare är oense och försöker också på ett rimligt sätt anvisa möjliga lösningar. Det är en lyckosam modell därför att den utan att göra avkall på berättelsen för en bred publik gör det möjligt också att skapa givande översikter för forskare.

Dispositionen börjar i det stora – i världen och i storpolitiken – och går mot det lilla, alltså samhällslivet i allmänhet och ibland också i synnerhet. Första kapitlet tar sin utgångspunkt i det obestridliga faktum att Sverige faktiskt för en tid var en stormakt på den internationella arenan.

En relativt begränsad del av Villstrands historia ägnas alltså åt politikens rum och dess aktörer. Naturligtvis återges krigens alla förvecklingar men översiktligt; borta är tröttsamt detaljerade beskrivningar av slagen. Däremot ägnas motiverat nog stort utrymme åt förändringarna i stort av krigföringen och åt vapenutvecklingen. Mer tyngdpunkt ges istället åt problem som rör militärstaten Sverige, alltså varför man förde krig, hur dessa finansierades, och inte minst hur de påverkade samhället i stort och kanske alldeles särskilt de lägre stånden. Rimligt nog med tanke på Villstrands egen forskning får också utskrivningarnas roll i samhället stort utrymme.

Geijers berömda fras, att Sveriges historia är dess kungars, har inte längre någon realitet om också stormaktstiden såg några ovanligt dynamiska och intressanta monarker. Villstrand ägnar några särskild uppmärksamhet men det blir nästan uteslutande med fokus på eftervärldens skiftande omdöme om dem. Det skall dock sägas att framställningen lyfter fram dem alla som politiska eller militära aktörer men då inflätat i berättelsen. Axel Oxenstierna får också betydande uppmärksamhet inte minst som organisatör av förvaltningsreformer och som ledare av förmyndarregeringen efter kungens död, men i övrigt går Villstrand tämligen snabbt förbi de ledande politikerna och fältherrarna. Det är fråga om en historia där individerna har fått träda tillbaka till förmån för kollektiven.

Mestadels är allt detta av godo men helt

oproblematiskt är detta ändå inte. Det speglar de senaste decenniernas forskning men kan skapa hos läsaren intrycket att allmogens, det lägre prästerskapets och knektarnas inflytande och betydelse var större än det var. Vi för lätt över vår tids demokratiska synsätt till en gången tid och uppmärksammar därmed gärna den lilla människans vardag. Gott så, men det sker i likhet med den förda forskningen litet på bekostnad av exempelvis den politiska sfären. Det bör i rättvisans namn sägas att Villstrand inte alls är omedveten om problematiken och han försöker i görligaste mån inkludera alla aspekter också sådant som nästan ingen ägnat sig åt sedan 20-talet.

Detsamma kan sägas om sådana områden som utbildning, kultur och religion. De stora kyrkoledarna under början av 1600-talet förblir tämligen anonyma, försöket att införa ett rikskonsistorium omnämns endast i förbigående. Religionens betydelse förflyttas till allmogen i kyrkbänkarna.

I 1920-talsversionen fanns små kapitel om ”andlig odling”. Dessa var knappast särskilt lyckade men nu försummas i stort universiteten och det politiska samtalet liksom sådana viktiga företeelser som göticismen och historiebrevet i den politiska vardagen. Visserligen omnämns det mesta i skilda sammanhang men utan att särskild kraft ägnas åt att förklara och ge sammanhang. Stiernhielm och många andra nämns exempelvis inte ens.

Till en del är ju alla dessa brister förstaeliga eftersom historieforskningen i rätt ringa grad har ägnat den högre och lärdare kulturen stor och bred uppmärksamhet. Men det blir ett problem för framställningen om ambitionen är att skapa en översiktlig historia om det viktigaste, inte bara nödvändigtvis vad forskarna under de senaste decennierna funnit ut.

Ändå måste det sägas att Villstrands historia har långt fler förtjänster än svagheter. Det bör särskilt också framhållas som berömvärt att framställningen i högre grad än tidigare fått präglas av ett perspektiv som utgått ifrån hela det dåvarande riket. Språket är på det hela taget gott, sällan men ibland visar författaren brett i formuleringarna som i framställningen av Karl XII:s regim och krigföring. Med tanke på det ganska omöjliga uppdraget han fått har han alltså utfört det väl. Det är helt enkelt roligt att läsa boken och man lägger den ifrån sig naturligt nog med vissa frågetecken men med åtskilligt fler utropstecken. Sådant är viktigt.

Erland Sellberg

Notiser och meddelanden

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdoms historia har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2010/2011:

Mattias Bäckström: *Hjärtats härdar. Folk-liv, folkmuseer och minnesmärken i Skandinavien, 1808–1907*

Helena Dahlberg: *Vikten av kropp. Frågan om kött och människa i Maurice Merleau-Pontys *Le visible et l'invisible**

Elin Gardeström: *Att fostra journalister. Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970*

Martin Hultman: *Full gas mot en (o)hållbar framtid. Förväntningar på bränsleceller och vätgas 1978–2005 i relation till svensk energi- och miljöpolitik*

Kristiina Savin: *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*

Andrej Slavik: *X. Tre etyder över ett tema av Iannis Xenakis (1922–2011)*

Medarbetarna

Annelie Drakman, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet

Michael Fotiadis, Department of History and Archaeology, University of Ioannina, Grekland

Dimitrios Jordanoglou, Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet

Suzanne Marchand, Department of History, Louisiana State University, USA

Christer Nordlund, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet och Kollegiet för avancerade studier (SCAS)

Mats Persson, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet

Cecilia Rosengren, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet

Johannes Siapkak, Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet

Thord Heinonen Silverbark, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet

Frederika Tevebring, Program in Comparative Literary Studies, Northwestern University, USA

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdoms historiska samfundet erhåller *Lychnos* mot medlemsavgift på 300 kr. För studerande som inte tidigare varit medlem gäller reducerad avgift om 150 kr för det första året. Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdoms historiska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive *Lychnos* for 300 SEK (including postage and handling). Applications for membership should be sent to: The Swedish History of Science Society, Uppsala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.

